

U sledećem broju
**BIROKRATIJA I
SOCIJALIZAM (II)**

George Konrad
Ivan Szelenyi
**INTELEKTUALCI NA PUTU KA
KLASNOJ VLASTI**

Ivan Szelenyi
**PERSPEKTIVE I OGRANIČENJA ISTO-
ČNOEVROPSKOG NOVOG KLASNOG
PROJEKTA: SAMOKRITIČKE NAPOMENE O DELU INTELEKTUALCI
NA PUTU KA KLASNOJ VLASTI**

Stanley Diamond
Wolf—Dieter Narr
**BIROKRATIZACIJA KAO SUDBINA?
UVOD.**

Roslyn Wallach Bologh,
**MAX WEBER I KARL MARX O BIRO-
KRATJI**

Jerald Zaslove
JEDNOSMERNNA ULICA

Stanley Diamond
Wolf—Dieter Narr
**BIROKRATIZACIJA KAO SUDBINA?
(EPILOG).**

UDC 3

YU ISSN 0303-5077

MARKSIZAM U SVETU 3 — 5/1989

**MA
RK
SIZ
AM
U
S
VE
TU**

**Birokratija
i socijalizam (I)**

Claude Lefort
Šta je birokratija?

Donald C. Hodges
**Birokratizacija
socijalizma**

broj

3.5

1989.

MARKSIZAM U SVETU, časopis prevoda
iz strane periodike i knjiga

Izdavački savet

dr Branko Pribičević (*predsednik*), Fidančo
Dimitrov (*glavni i odgovorni urednik IC
Komunist*), Žarko Benković, dr Mišo Čušić,
dr Božidar Debenjak, Jova Gagrica, dr Zdra-
vko Grebo, dr Rade Kalanj, Branko S. Kova-
čević, Lev Kreft, Mirko Ostojić, Dragan Ra-
donjić, dr Desanka Savičević, Vitomir Suda-
rski (*direktor NIRO Komunist*), Fiti Taki,
Budislav Vujašić

Redakcija

dr Hotimir Burger, Ljubomir Cuculovski, dr
Vojmir Franičević, Fidančo Dimitrov (*glavni
i odgovorni urednik IC Komunist*), dr Mio-
mir Jakšić, dr Mišo Kulić, Miloš Nikolić, dr
Vukašin Pavlović, Drago Roksandić, Vuka-
šin Stambolić, dr Slavoj Žižek, dr Lino Ve-
ljak, Ljiljana Vuletić

Glavni i odgovorni urednik

Miloš Nikolić

Urednik

Ljiljana Vuletić

Izbor sačinio:

Miloš Nikolić

Sekretar redakcije

Stanislava Petrović

Oprema i tehničko uređenje

Vladana Mrkonja

Miloš Majstorović

Izdavač: NIRO Komunist, Izdavački centar
Komunist, Trg Marksa i Engelsa 11, 11000
Beograd, tel. 345-268. Časopis izlazi mesečno.
Cena pojedinog primerka 10.000 dinara.
Dvobroj 15.000 dinara. Godišnja pretplata za
individualne pretplatnike 65.000, za pravna
lica 85.000 dinara. Za inostranstvo USA dol.
60. Žiro račun: 60801-603-15351.

Slog: Kompjuter biro, Dure Strugara 8, Beo-
grad, tel. 342-148

Štampa: Vojna štamparija, Beograd

MA
RK
SIZ
AM
U | S
VE
TU

UDC 3
YU ISSN 0303 - 5077

SADRŽAJ

BIROKRATIJA
I SOCIJALIZAM (I)

<i>Claude Lefort</i> ŠTA JE BIROKRATIJA?	5
<i>Pierre Naville</i> BIROKRATIJA I REVOLUCIJA	30
<i>Leo Kofler</i> BIČE I ULOGA STALJINISTIČKE BIROKRATJE	55
<i>Andras Hegedus</i> BIROKRATIJA I SOCIJALIZAM	115
<i>Donald C. Hodges</i> BIROKRATIZACIJA SOCIJALIZMA	173

247

ČASOPIS PREVODA
IZ STRANE PERIODIKE
I KNJIGA

GODINA XVI 1989.
BROJ 3—5

**birokratija
i socijalizam (I)**

ŠTA JE BIROKRATIJA?

Iako je uvršten u opštu oblast političke sociologije, u teoriju istorije javnog mišljenja, iako je postigao uspeh koji danas svako priznaje, koncept birokratije ostaje u svojoj upotrebi tako neprecizan da se s pravom može postaviti pitanje o identitetu fenomena koji on navodno označava. Upitati šta je birokratija ne znači samo postaviti pitanje o dimenzijama, karakteru, poreklu ili nastajanju jednog društvenog fenomena, nego to uvek znači — implicitno ili eksplicitno — postaviti osnovno pitanje koje se odnosi na biće fenomena.

Treba se najpre začuditi mnoštvu ponuđenih odgovora i trajnoj neizvesnosti. Ali to čuđenje zauzima mesto prvog zapažanja. Birokratija nam se nudi kao onaj fenomen o kojem svako govori i misli da poseduje neko iskustvo, a koji se međutim, neobično opire konceptualizaciji. Zato, umesto da posle tolikih drugih pokušamo da smesta damo neku njenu novu definiciju ili neki nov opis, nije li bolje odmeriti teškoće na koje je naišla teorija, pretpostaviti da one imaju neki smisao i dozvoliti da nas kritička refleksija dovede do njihovog korena, koji ih motiviše i održava.

Nacrt jedne problematike birokratije

Prva predstava kojom ćemo se pozabaviti je ona koju nam nudi marksistička teorija u analizi državne birokratije. Marx, kao što znamo, već u svojoj *Kritici Hegelove filozofije države* obraća pažnju na specifičnu prirodu društvenog sloja čija je dužnost upravljanje javnim poslovima i koji se, nasuprot korporacijama, posvećenim pojedinačnim delatnostima i posebnim interesima, pojavljuje kao nosilac opšteg interesa. Produbljavaње teorije države koje je Marx ostvario u svojim docnijim delima, a zatim i Lenjin, u *Državi i revoluciji*,

njena primena na rusko postrevolucionarno društvo od strane Trockog, teku uporedo sa izvesnom refleksijom o ulozi koju igra birokratija kao sloj suštinski vezan za strukturu klasnog društva. U toj perspektivi, birokratija nije klasa, ni sloj analogan slojevima koji se mogu razlikovati u okvirima jedne klase (na primer, sloj nameštenika): ona svoje postojanje izvlači iz podele klasnog društva, iz klasnih borbi, budući da joj je funkcija da se izbori za prevagu pravila jednog opšteg poretka (poretka koji se bez sumnje rađa iz produkcijskih odnosa, ali koji mora da bude formulisan u univerzalnim terminima i da bude silom održavan). Birokratija je »normalno« u službi vladajuće klase, pošto administracija javnih poslova u okvirima jednog datog režima uvek pretpostavlja očuvanje njenog statusa; ali budući da administracija nije prosti deo te klase, ona može da deluje i protiv izvesnih njenih interesa, čim joj neka ravnoteža društvenih snaga to omogući, pa da prema tome stekne i relativnu autonomiju. Granice njene moći uvek su određene konfiguracijom društvenih odnosa. Ukratko, ona je jedno posebno telo u društvu. *Posebno*, zato što je njena funkcija takva da podržava utvrđeni sistem i što bi njen nestanak značio kraj buržoaske dominacije (prva revolucionarna mera Komune, reći će u suštini Marx, bila je ukidanje birokratije i svodenje plata funkcionera na prosečni dohodak radnika); *u društvu*, jer ona nije neko žarište društvene strukturacije, jer je njena uloga u nju *ucrtana* pravim istorijskim faktorima, klasama koje se bore.

Perspektiva se menja čim se sagleda porast slojeva posvećenih administrativnim poslovima u raznim sektorima koji čine deo civilnog društva. Onda se pojavljuje i sklonost ka potrazi za kriterijumima koji bi omogućili da se odredi tip društvene organizacije u kojoj se mogu raspoznati crte državne birokratije, industrijske birokratije, partijske birokratije, sindikalne birokratije, itd.

Posmatranje raznih vidova birokratije uvodi u izvesne istorijsko i sociološko saznanje. Njihovo upoređivanje pobuđuje na istraživanje uslova u kojima se pojavljuje birokratija i na određivanje jednog tipa u kojem njihova razna svojstva stiču izvesno jedinstvo.

U ovoj drugoj perspektivi, za koju treba vezati tezu Maxa Webera, birokratija se pojavljuje kao još jedan poseban način organizacije, jedan način između drugih, koji odgovara jednom manje ili više obimnom, ali uvek u društvu situiranom sektoru. Drugim rečima, društvena dinamika kao da nije poremećena usponom birokratija. Način proizvodnje, klasni odnosi, politički režim, mogu da se proučavaju bez osvrtnja na jedan fenomen koji označava samo izvestan tip organizacije.

Postoji dakle prava mutacija u teoriji birokratije kada ona služi utvrđivanju jedne nove klase, koju smatraju dominantnom u jednoj ili u više zemalja, za koju čak veruju da treba u celom svetu da zameni buržoaziju. Tu perspektivu sugerise evolucija ruskog režima posle Staljinovog dolaska na vlast, sugerisu je nestanak nekadašnjih vlasnika i likvidacija organa radničke vlasti, praćeni znatnim širenjem birokratije komunističke partije i države, koja preuzima u svoje ruke

neposredno upravljanje društvom. Ali prizor društvenih preobražaja koji prate razvoj monopolističke koncentracije u velikim industrijskim zemljama, naročito u SAD, izaziva uporedno razmišljanje o usponu jedne birokratske klase. Tu se onda stvarno radi o izvesnoj mutaciji u teoriji birokratije, jer je ona sada shvaćena kao sloj sposoban, usled uloge koju vrši u ekonomskom i kulturnom životu, da istisne tradicionalne predstavnike buržoazije i da preuzme vlast. Ona je dakle shvaćena kao sedište jednog istorijskog poduhvata, kao žarište jedne nove društvene strukture.

I najzad, verujemo da se razrađuje i jedna nova predstava, u suprotnosti sa gore opisanom, čim se u fenomenu *birokratizacije* navodno sagledava postepeno nestajanje nekadašnjih razlika vezanih za postojanje privatnog vlasništva. Pod birokratizacijom bi prema tome trebalo razumeti jedan proces koji nastoji da radu, na bilo kom nivou, direktorskom radu kao i radu izvršilaca, nametne tako ujednačen društveni okvir da opšta stabilnost zaposlenja, hijerarhija plata i funkcija, pravila napredovanja, podela odgovornosti i struktura autoriteta mogu da stvore jedinstvene lestvice, diferencirane koliko je god to moguće, društveno-ekonomskih statusa. Ova poslednja teza, kao i prethodna, ali za razliku od dveju prvih, nalazi u birokratiji izvesnu društvenu dinamiku ili joj pripisuje sopstvenu svrhu čije ostvarenje dovodi do preokreta tradicionalne strukture globalnog društva.

Ako je, u glavnim crtama rezimirana, takva problematika birokratije, sada bi trebalo da se vratimo svakoj od tih teza, vođeni njihovim protivurečnostima. Ali pozabavićemo se samo trima prvim tezama pošto nam se čini da kritika četvrte prirodno proističe iz razmatranja triju prethodnih.

Marksistička kritika državne birokratije

Marksistička predstava birokratije određena je, rekli smo, kao i Hegelova, jednom teorijom istorije. U stvari, kada Marx kritikuje Hegelovu teoriju države njegova sopstvena teorija je još u sazrevanju. Svejedno: filozofsko gledište je apsolutno primarno. Nije stoga manje značajno što se kod Marxa već pojavljuje jedan opis birokratije.

Hegel je, po njemu, pogrešio što se zaustavio na slici koju ona sama o sebi stvara. Ona uobražava da ovaploćuje opšti interes, a Hegel smatra da je to tačno. U stvari, kaže u suštini Marx, taj opšti interes se svodi na sopstveni interes birokratije koja zahteva trajnost sfera posebnog interesa — korporacija i država — da bi u odnosu prema njima predstavljala neku imaginarnu univerzalnost. Budući da se stvarne aktivnosti odigravaju u civilnom društvu, birokratija, iako je zauzeta time da sačuva okvire u kojima se te aktivnosti vrše i da ih ozakonjuje, sama je osuđena na formalizam. Ta kritika razotkriva niz empirijskih crta birokratije čiji značaj ostaje skriven za onog ko se drži privida. Pre svega, ona je vladavina inkompetencije. »Glava

prepušta nižim krugovima staranje da shvate pojedinost, a niži krugovi veruju da je glava sposobna da shvati ono opšte, i tako se uzajamno obmanjuju«, piše Marx. Ali ta inkompetencija je posebna po tome što je zasnovana kao sistem: »Birokratija je, precizira Marx, krug iz kojeg niko ne može da umakne.« Zatim, ona živi za tajnu: hijerarhija u sebi krije misterije države i ponaša se prema spoljašnjem svetu kao zatvorena korporacija. S druge strane, ona izaziva izvestan kult autoriteta: ovaj je »princip njenog znanja, a obogotvorenje autoriteta je njeno osećanje«. Najzad, izložena je izvesnom »niskom materijalizmu«. Birokratija pretvara državni cilj u svoj privatni cilj: »to je trka za najvišim položajima, treba praviti karijeru«. Marx još ukazuje na to da je taj materijalizam praćen nekim ne manje niskim spiritualizmom: birokratija *hoće da radi sve*, ona je osuđena na neprekidnu aktivnost samoopravdavanja u odsustvu neke stvarne funkcije.

Marxova analiza se odnosi na Nemačku u XIX veku, to jest na jedno zaostalo društvo, ali njen značaj nije time umanjen. Dok on posmatra jednu naciju u kojoj je uspon buržoazije izbrisao partikularizme, razorio korporacije, Francusku Louisa-Napoleona Bonaparte, dok razrađuje svoju teoriju države predstavljajući je kao oruđe u službi vladajuće klase, on zadržava već afirmisanu ideju protiv Hegela da je državna birokratija u suštini jedno parazitsko telo. On, na primer, piše povodom režima Bonaparte: »Ta izvršna vlast sa svojom ogromnom birokratskom i vojnom organizacijom, sa svojom složenošću i veštačkom državnim mašinom, sa *tom vojskom činovnika koja broji pola miliona*, pored vojske koja broji još pola miliona ljudi, to strašno parazitsko telo koje kao neka opna obavija telo francuskog društva i zatvara sve njegove pore, rodila se u vreme apsolutne monarhije, u vreme opadanja feudalnosti, koje je ona ubrzala« (podvukao autor). Sećamo se, s druge strane, da je prevashodna revolucionarna mera Komune po Marxu bila zavođenje javtine države, ukidanje privilegija i hijerarhije, karakteristika državne birokratije. Lenjin, najzad, u *Državi i revoluciji* samo komentariše Marxa u svim pitanjima. Birokratija i stajaća vojska, koje smatra dvema tipičnim institucijama države, su, kako on smatra, »paraziti na telu buržoaskog društva, paraziti stvoreni unutarnjom protivurečnošću koja razdire to društvo, ali paraziti koji zatvaraju njegove vitalne pore«. U toj istoj perspektivi on, međutim, dodaje nekoliko preciznih pojedinosti o parazitizmu. S jedne strane, on zapaža da regrutovanje birokratije iz srednjih i nižih slojeva odvaja jedan deo njihovih pripadnika od ostalog naroda i njihovu sudbinu povezuje sa sudbinom vladajuće klase; s druge strane, zapaža da je državna birokratija predmet stalne borbe između velikih partija koje se otimaju za administrativne sinekure i pokušavaju da prisvoje, naročito prilikom neke promene režima, dosta značajan deo plena kako bi zadovoljile svoju klijentelu.

Koji je značaj marksističke analize i do kojih ona teškoća dovede? Njena je zasluga, pre svega, što je predstavila državnu birokratiju, shvaćenu kao empirijski fenomen, u jednoj svetlosti koja i danas

nastavlja da svetli kao i pre jednog veka. To je kritika koja se pridružuje opštem mišljenju, ali mu daje njegova obrazloženja. Još uvek, na primer, vidimo da je birokratija jedan krug iz kojeg niko ne može da umakne, da u kancelarijskom čarstvu potčinjeni prepuštaju svojim pretpostavljenima brigu o preuzimanju inicijativa i o rešavanju teškoća, dok ovi poslednji očekuju od svojih potčinjenih da na nivou posebnih slučajeva daju odgovore koji odskakuju od uopštenosti na kojem ih koncipiraju. Ta solidarnost u inkompetenciji ide dovoljno daleko da veže službenika sa dna lestvice za sistem čiji je deo, pa je utoliko i tačno da mu je nemoguće da taj sistem optuži a da pri tom istovremeno ne ukaže i na uzaludnost sopstvene funkcije, od koje zavisi njegova materijalna egzistencija. Zapažamo još da se birokrata otima za najviši položaj, da je rad podređen osvajanju ili očuvanju izvesnog ličnog statusa, tako da birokratija dobija vid ogromne mreže ličnih veza u kojima odnosi zavisnosti zamenjuju odnose objektivno određene podelom rada, gde grupisanja u klanove i njihove borbe prerastaju formalnu hijerarhiju i stalno nastoje da je izmene u funkciji svojih zahteva. Raspodela najvažnijih mesta između glavnih partija danas, više nego juče, dobija vid deobe plena čim dode do neke promene režima: epoha oslobođenja je još dosta blizu da bi se taj proces zadržao u svačijem pamćenju; dolazak de Gaullea na vlast, s pojavom jedne nove birokratije, UNR, koja grabi svoj deo, umnožava njegove primere pred našim očima. Međutim, ta zapažanja treba podvući. Ako bismo rekli da su takve pojave poznate, zanemarili bismo objašnjenje zašto nisu istraživane: Marx, a posle njega i Lenjin, daju jedno njihovo objašnjenje. I kad bi ono bilo pogrešno, morali bismo da ga navedemo. Ali da bismo spoznali njegov značaj potrebno je još da se ne zaustavimo na nekom površnom posmatranju birokratije, koje uočava samo njenu oficijelnu sliku. U tom pogledu marksizam je sačuvalo izvesnu svežinu pogleda koja se srećno suprotstavljala viđenju nekih današnjih sociologa. Ali rekli smo: Marx je opis tek naznačio, on je ugušen jednom teorijom. Otud i činjenica da se na državnu birokratiju gleda kao na neku opštu kategoriju, a da se i ne pokušava objasniti njeno funkcionisanje. Ako je tačno da je birokratija jedan krug koji obuhvata sve njene pripadnike, ostaje činjenica da je ona slojevita (da je ona u svojoj suštini raslojavanje) i da svi njeni pripadnici ne učestvuju u njoj na isti način; na kom nivou se nalazi moć birokrata? Zašto, s druge strane, birokratija stalno brojno raste? Služi li ona jedino kao odvodni kanal velikim političkim strankama? Ili pak u samom životu birokratskog organizma postoji neki princip razmnožavanja? Ljudstvo državne birokratije je bez sumnje najčešće regrutovano iz srednjih klasa; ali, postaviši birokrate, ostaju li ti ljudi elementi svojih klasa, ne menjaju li mentalitet, ne postaju li osetljivi na nove interese? Na ta pitanja marksizam ne odgovara: njegova koncepcija društva kao potpuno usmeravanog klasnom borbom ne obavezuje ga da proučava birokratiju kao takvu.

Država je, međutim, danas najveći kapitalistički preduzimač, najveći davalac investicija; izvan domena kojim neposredno uprav-

lja, ona je sklona da investicije u nacionalnim razmerama usmerava shodno svojoj finansijskoj i ekonomskoj politici. Istina je da je i ona sama pozornica borbe između velikih političkih stranaka, da u njenoj administraciji dejstvuju predstavnici privatnog kapitala, da je njena politika često rezultanta snaga koje se sučeljavaju u društvu. Ali, prenetu u okvir države, borba grupa nije ista kao ona koja se odvija u civilnom društvu. Sama podela interesa povezana sa zahtevima upravljanja javnim poslovima stvara jedan posebni prostor odlučivanja — prostor koji se uvećava i strukturise uporedo sa sve značajnijim kapitalima do kojih dolazi država, te preuzima na sebe sve brojnije zadatke, nekada prepuštane privatnoj inicijativi; odbrana utvrđenog poretka, poretka koji obezbeđuje položaj vladajućih u odnosu prema potčinjenima, svakodnevno instituiše i obnavlja, pored ostalog, temelje svog suvereniteta. U toj perspektivi, predstava o državnoj birokratiji koju smo naveli takođe ne može da se održi. Narочito se nedovoljnim, ili bar neodređenim čini koncept parazitizma koji je na nju primenjen: zašto birokratski način organizacije, kao takav, umnožava parazite, zašto, na primer, oko jedne funkcije, koja se može smatrati potrebnom s obzirom na sadašnje stanje podele rada, niče deset neproduktivnih radnih mesta? U marksističkoj teoriji provlači se teza da je birokratija, uzeta u celini, parazitska pojava. U stvari, birokratija je u okviru kapitalističkog društva nužna; ako kritika hoće da bude efikasna ona se može postaviti samo na isti nivo na kojem se nalazi kapitalistička organizacija. Ne bi li se onda međutim pokazalo da postoji izvesna dijalektika u dominaciji u modernom društvu u čijim se terminima akumulira jedan društveni sloj kojem je namenjeno da upravlja i da stvori najbolje uslove za dominaciju, uporedo sa prodiranjem industrijskog rada na sve sektore društvenog života, tako da mu se život masa mora podrediti? Ne bi li se, na kraju krajeva, pokazalo da se proces birokratizacije, tako vidljiv u okviru države, odvija istovremeno i van tog okvira, u srcu onog što je Marx nazivao građanskim društvom.

Birokratija kao tip organizacije

Ostavimo zasad ta pitanja da bismo osmotrili jednu drugu perspektivu: upravo onu koja otkriva višestrukost birokratija u savremenom društvu i skreće pažnju na njihovu zajedničku funkciju i na njihovu srodnost. Pošto nam pokušaj Maxa Webera izgleda egzemplaran, pozvaćemo se na njega s jedinom namerom da iz njega izvučemo ono bitno.

Weber nabroja izvesna svojstva koja smatra specifičnim za savremenu birokratiju: 1. plate funkcionera su zvanično utvrđene, na osnovu zakona, pravila ili administrativnih rešenja; 2. funkcije su hijerarhizovane, integrisane u takav sistem upravljanja da su svi niži autoriteti kontrolisani od strane viših autoriteta i da je moguće žaliti se na odluke neke niže instance višoj instanci; 3. administrativna delatnost je zabeležena u pisanim dokumentima; 4. funkcije zahtevaju

profesionalnu spremu; 5. rad funkcionera zahteva potpunu posvećenost zvanju; 6. pristup toj profesiji je istovremeno pristup jednoj posebnoj tehnologiji (zakonodavstvo, trgovačko obrazovanje, poznavanje administracije...).

Iz ove analize proizlaze neki zaključci koji se odnose na položaj birokrate: 1. njegovo zvanje za njega predstavlja vršenje izvesne funkcije povezane sa nizom određenih stručnosti; s druge strane, ono nije ni pravno ni činjenično izvor prihoda ili renti, kao što nije ni predmet nekog ugovora na osnovu kojeg bi nameštenik iznajmljivao svoju radnu snagu. Posebni karakter zvanja implicira da u zamenu za izvesne materijalne garancije (obezbeđenje izvesnog životnog standarda) funkcioner prihvata specifičnu dužnost odanosti svom zvanju; on je u službi jedne objektivne bezlične svrhe, a ne u službi neke ličnosti. Ta je svrha ucrtana u preduzeće za koje je vezan — državu, opštinu, partiju ili kapitalističko preduzeće — a koje ostvaruje neke kulturne vrednosti. 2. Onaj ko radi u okviru jedne javne ili privatne birokratije uživa društveni ugled u očima potčinjenog; taj ugled je najčešće zajamčen posebnim statusom koji mu daju izvesna prava utvrđena pravilima. 3. Funkcionera obično imenuje neki viši autoritet. Mada je tačno da postoje i neke birokratije čiji su pripadnici birani, čisti tip zahteva princip imenovanja, budući da je hijerarhijska disciplina podrivena ako funkcioner stiče svoju moć po odobrenju birača, to jest *odozdo*, a ne *odozgo*. 4. Stalnost zaposlenja je obično garantovana, mada nikada nije priznato pravo na posedovanje nekog zvanja. 5. Birokratija normalno prima nagradu u obliku plate određene prirodnom posla i, eventualno, trajanjem službovanja u preduzeću. 6. I najzad, uporedo s hijerarhijskim poretkom birokratije, utvrđuje se platna lestvica, pri čemu većina funkcionera teži za tim da do unapredjenja dolazi koliko je god moguće na mehanički način. Max Weber sem toga upozorava na ulogu izvesnih faktora bez kojih birokratija ne bi mogla da dostigne pun razvoj svoje suštine. Na primer, njena je struktura konačno utvrđena jedino onda kada su sektori prirodne ekonomije konačno eliminisani i kada kapitalizam vlada društvom. Uspon demokratije, s druge strane, omogućava da tradicionalna administracija prvaka koji uživaju neki lokalni autoritet bude zamenjena administracijom anonimnih funkcionera, odvojenih od svake društvene sredine i posvećenih poslovima od opšteg značaja. Weber najzad čak i identifikuje proces birokratizacije s procesom kapitalističke racionalizacije. Ono što mu se stvarno čini presudnijim od kvantitativnog razvoja administrativnih poslova, to je njihova kvalitativna promena, potreba nametnuta velikom preduzeću ma koje vrste ono bilo (pa i državi) da sagleda svoje delatnosti sa jednog striktno tehničkog gledišta, te tako dode do koliko je god moguće tačnijeg predviđanja i predračuna rezultata: birokratija je u tom smislu društveni kadar najprimereniji kapitalističkoj organizaciji proizvodnje i organizaciji društva prilagođenog ciljevima te proizvodnje. Eliminacija ličnih odnosa u njoj, podređivanje svih aktivnosti primeni izvesne norme, vezane za neke objektivne ciljeve, čine od nje model

ekonomske racionalnosti koju je ustanovio industrijski kapital. Max Weber dakle bez oklevanja formuliše izvesno vrednovanje savremene birokratije, izjavljujući da je sa tehničkog gledišta bolja od svih drugih oblika organizacije.

Ne treba, međutim, zaključiti da razvoj birokratije, ma koliko izgledao nužan kad su jednom ostvareni neki uslovi, mora uticati na prirodu političkog i ekonomskog režima. Weber naprotiv tvrdi da numeričke razmere tog oblika organizacije ni u čemu ne određuju njen odnos prema vlastima. To dokazuje činjenica da se birokratija u stvari prilagođuje raznim režimima, kao što to svedoči i primer Francuske u kojoj je ona ostala relativno stabilna od vremena Prvog Carstva. To dokazuje i činjenica da u ratnim periodima birokratsko ljudstvo pobeđene zemlje sasvim prirodno koristi i strana vlast, te ona nastavlja da vrši svoje administrativne dužnosti. Ona je po svom principu ravnodušna prema interesima i vrednostima koje zastupa neki politički režim. To znači da je ona jedan organ u službi vladajućih, koji se na neki način nalazi između vladajućih i potčinjenih.

Ove analize dobijaju svoj puni smisao tek kad se stave u izvesnu metodološku perspektivu. Weber vidi birokratiju samo kao jednu vrstu društvene organizacije. U stvarnosti, birokratije ne poprimaju obavezno svoj konačni oblik; potrebni su neki empirijski uslovi da bi razna svojstva bila istovremeno prisutna. Ali kada je vrsta jednom određena, ona čini razumljivim nečiste oblike i otkriva u njima pokušaje kojima istorijski uslovi nisu dozvolili da se razvijaju. Čak i kada Weber konstatuje da su procesi birokratizacije i kapitalističke racionalizacije tesno povezani, ni to zapažanje ne treba da navede na pogrešan zaključak: istorijsko objašnjenje je drukčije prirode od determinacije društvenog tipa.

Metod dakle bar delimično određuje njegove rezultate. Ako smatramo da je birokratija u suštini ravnodušna prema prirodi ekonomskog i političkog režima, ako izgleda lišena nekog istorijskog cilja, to je zato što ju je Weber shvatio kao vrstu organizacije, to jest koncipirao na sasvim formalan način, ne kao specifičan društveni sloj koji, dok između svojih članova zavodi izvestan poredak i izvestan stil odnosa, istovremeno stvara neku svoju istoriju. Otud, pre svega, proizlazi da se Weber ne može bez predrasuda suočiti sa slučajem »državnog socijalizma«. Po njemu se birokratija može tom režimu lakše prilagoditi nego što se prilagođuje buržoaskoj demokratiji, ali istorija državnog socijalizma je strana istoriji birokratije. Weberovi zaključci u tom pogledu pridružuju se dakle na dosta čudan način zaključcima nekih marksista, mada su inspirisani drukčijim principima: u očima marksista, državna birokratija je strana društvenoj dijalektici koja se odigrava na nivou produkcionih odnosa; u Weberovim očima, može da se rekonstruiše jedan lanac zbivanja na osnovu kojeg će postati razumljiva pojava državnog socijalizma; međutim, mada je birokratizacija olakšana tim zbivanjima, ona ne dovodi do njega. Ali takvoj tezi, lakše nego Marxovoj, koja nastoji da otvori put ka empirijskom opisu, moguće je suprotstaviti

izvesna svojstva istorijskog nastajanja. U režimu proizišlom iz ruske revolucije, koji Weber naziva »državnim socijalizmom« (izrazom u čiju se kritiku sad nećemo upuštati), birokratija *stvarno* nije otuđena od vlasti. U njenom krilu se rađaju budući rukovodioci države: Staljin pravi karijeru u partijskoj birokratiji, dugo se bori za najviši položaj pre no što ga dobije, spaja se svojim funkcijama sekretara funkciju državnog birokrate pre no što će se domoći apsolutne vlasti. Što ta vlast pod njegovom vladavinom poprima harizmatičan karakter ne znači i da se ona odvaja od birokratije: ona u njemu ima svoj stalni temelj; *harizma* može i da nestane ili da promeni svoju prirodu posle smrti diktatora, nova vlast se opet rekonstruiše na osnovu birokratije. Političke borbe koje se vode na najvišem nivou hijerarhije i čiji je predmet upravljanje državom obuhvataju široke sektore visoke birokratije; Hruščov na kraju pobeđuje samo zato što ga podržava većina elemenata koji kontrolišu birokratski aparat. Mora se dakle priznati da tamo gde državna birokratija ostvaruje svoju najveću ekstenziju ona u svoju sferu uključuje poslednje političke i ekonomske odluke, ili, drugim rečima, postaje žarište jednog novog režima. Ali da je Weber to uvideo on ne bi formulisao, kao što je to učinio, svoju definiciju birokratskog tipa. Jer on, od početka svog razmatranja, odbija da birokratiji prizna neku svojstvenu dinamiku i unutarnju svrhu, i odbija da istražuje koja su njena *konstitucionalna* svojstva, to jest kako se ona ukorenjuje u svoje društveno biće i uvećava svoju moć. Međutim, nabranje kriterijuma može da bude korisno, ali sve dok se ne sagleda princip na osnovu kojeg se povezuju, fenomen koji označavaju ostaje neodređen. Nije toliko važno da li se dodaje ili odbacuje neki kriterijum, nužnost takve operacije ne postaje jasna. Ništa ne omogućava da se utvrdi da li je, u odsustvu nekih odabranih svojstava u opisu tipa, neki društveni kadar birokratski ili nije. Da bi se to utvrdilo, treba se postaviti na jedan drugi nivo i sagledati šta je u tom okviru žarište birokratizacije.

Ova se zamerka ne odnosi samo na Webera, nego na svaki pokušaj formalne definicije iste vrste. Alain Touraine, na primer, piše u broju časopisa *Arguments* posvećenom francuskoj radničkoj klasi: »Ja birokratijom nazivam sistem organizacije u kojem su statusi i uloge ljudi, njihova prava i dužnosti, uslovi dolazanja na neki položaj, kontrole i sankcije, određeni njihovom situacijom u jednoj hijerarhijskoj liniji, pa prema tome izvesnom delegacijom autoriteta. Te dve karakteristike pretpostavljaju i jednu treću — da se glavne odluke ne donose unutar birokratske organizacije, koja je samo jedan sistem prenošenja i izvršavanja.« Ta definicija, očigledno inspirisana Weberom, ali koja ipak ima vrlinu konciznosti, svakako nalazi svoje polje primene. Kada Touraine zatim izjavljuje da je svako ministarstvo birokratska organizacija, lako je s njim se složiti. Ali kada dodaje da je to *delimično* i svako industrijsko preduzeće, iskršava teškoća. Ako je tačno da se u njemu pojavljuje samo prva karakteristika birokratije, s kojim pravom se može zaključiti da je preduzeće delimična birokratija? Treba li razumeti da organizacioni sistem koji

funkcioniše po utvrđenim pravilima i na bezličan način već dovodi do birokratizacije? Ako se, s druge strane, priznaje da je presudan kriterijum delegiranja autoriteta i da radnik, u stvari, ne učestvuje u autoritetu, kakvog smisla ima govoriti o nekoj »birokratizaciji rada«? Dvosmislenost postaje još veća kod Michel Crozier, u istom broju, izlažući sa svoje strane Touraineovu definiciju, kaže da je »radnik zapadnih zemalja uopšte, a posebno francuski radnik, već uveliko krenuo putem birokratizacije«. To je, kaže on, zato što »delegacija autoriteta nije potrebna za učešće u birokratskom sistemu«. Njega prvenstveno karakteriše postojanje hijerarhije. Treba li razumeti da je moguće učestvovati u sistemu i bez nekog autoriteta? Ali kad bi bilo tako, problem bi bio samo pomeren, jer bi ostalo da se definišu odnosi unutar birokratskog sistema između sektora koji karakterišu odnosi autoriteta i izvršnog sektora posvećenog zadacima proizvodnje i podložnog jednom spoljnom autoritetu; ostao bi problem koju ulogu igraju odnosi autoriteta u konstituciji birokratije. Ako, naprotiv, treba priznati da birokratski sistem uzet u celini ne mora nužno da obuhvata i te odnose i da ga u suštini karakteriše postojanje izvesne hijerarhije, preostaje da se odredi šta konkretno znači hijerarhija birokratskog tipa. Sam po sebi, taj pojam nije dovoljno određen da bi se mogao primeniti u okvirima veoma različite prirode: nema, na primer, ničega više hijerarhizovanog od dvora nekog naslednog monarha. Koja je dakle osnova hijerarhije u birokratiji, šta opravdava neku vertikalnu klasifikaciju funkcija i uloga? Uvek se ponovo pojavljuje zahtev za vrednovanjem značaja ovog ili onog kriterijuma u funkciji izvesne koncepcije birokratije.

Ako je Weber naveo izvestan broj preciznih svojstava birokratije, ne dajući prednost jednom od njih koji bi, sam za sebe, mogao da ukáže na jednu drukčiju društvenu stvarnost, on to nije učinio zato što je živo osećao njenu specifičnost. Zanimljivost njegove analize je u tome što on to osećanje vezuje za jedno drugo osećanje: ono o mnoštvu oblika birokratske organizacije u savremenom društvu; ako i ne uspeva, on bar ima tu zaslugu što nas primorava da njegove primere uporedimo s tipom koji on predlaže, te nas tako uvodi u jednu novu predstavu i u novu integraciju podataka koje je odabrao.

Pozabavimo se opet primerom državne birokratije (uvidajući izveštačenost nastojanja da ona bude smatrana po prirodi tuđom političkoj vlasti) da bismo se upitali koji sloj funkcionera Weber misli da tim terminom obuhvata. Njegova se definicija nesumnjivo odnosi na službenike nekog ministarstva čije nadležnosti sadrže izvesne odgovornosti: ne može se reći da zvanje podrazumeva izvesnu obaveznu odanost, izvesnu posvećenost ciljevima preduzeća, profesionalno obrazovanje koje pretpostavlja posedovanje specijalizovanih znanja kada se radi o nekom potčinjenom personalu sa čisto izvršnim zadacima, čiji je rad strogo određen i kontrolisan. No da li je ta definicija, doslovno zadržana, primenljiva na sve funkcionere čiji posao predstavlja neko zvanje, neki položaj? Može li se, na primer, reći, usvajajući Weberovu perspektivu, da nastavni korpus čini deo biro-

kratije u Francuskoj? Lični položaj profesora tačno odgovara onome koji Weber pripisuje birokrati.

Samo se u jednoj stvari definicija ne slaže: učestvovanju u jednom sistemu autoriteta. Ne bi se moglo reći da dobijanje nekog mesta ili dospevanje do nekog stepena u hijerarhiji profesoru daje neku vlast nad potčinjenim. S druge strane, njegov položaj prema pretpostavljenima je poseban. On je svakako potčinjen nekoj administrativnoj vlasti; njegova sudbina zavisi od odluka koje se donose na nivou uprave nekog odeljenja ministarstva. Ali on i nije mnogo potčinjen toj vlasti. Sadržaj njegove delatnosti samo veoma delimično određuju službe ministarstava; ta profesionalna delatnost ima sopstvenu svrhu u preobražaju objekta, koja ne može da se poistoveti sa objektivnom svrhom imanentnom ministarskom preduzeću, ali može da sama sebe dovoljno opravda; najzad, naročito, nastavnik nema perspektivu da u svojoj profesiji *postigne neku karijeru*, on može da se nada promeni, da pređe sa jednog stepena staža na neki drugi najbržim putem, ali nema perspektivu koja se nudi birokrati: da stekne neku novu funkciju koja će mu doneti u isti mah viši društveni status, šire odgovornosti, veću vlast nad zavisnim ljudima.

Najzad, nastavnik ostaje u nekom smislu *izolovan* čovek. Njegova je delatnost bez sumnje društvena, pošto ga neizbežno dovodi u kontakt sa nekom publikom, ali ona nije socijalizovana: podela rada ga može primorati da se specijalizuje u jednoj grani nastave i da tako svoju delatnost poveže s delatnošću drugih nastavnika, ali ni to ne dovodi do stvaranja neke proizvodne jedinice.

Ukratko, ako pokušamo da sagledamo ono na šta je sam Weber mislio s konceptom birokratije (zanemarujući vrednovanja koja sadrži njegov opis), navedeni smo da isključimo izvesne slojeve iz okvira birokratije i da istovremeno reformišemo njegov sistem tumačenja.

Ako je tačno da Weber ne bi u svoj tip birokratije uvrstio nastavničko telo, onakvo kakvo funkcionije u Francuskoj, iz toga proizlazi da većina svojstava koje on smatra tipičnim i koja su primenljiva na naš primer dobijaju značaj samo u izvesnim određenim slučajevima. Postoje međutim neka svojstva u odsustvu kojih ne izgleda moguće govoriti o birokratiji. Pre svega, vidimo da postoji veza između izvesnog oblika hijerarhije i postojanja jednog sistema autoriteta (naredivanje — izvršavanje, kao što kaže Weber) koji čini da napredovanje u hijerarhiji odgovara sticanju novih statusa, novih odgovornosti, nove moći. Zatim, Weberova ideja da birokratija od svojih članova očekuje da se identifikuju s preduzećem za koje je vezana, ideja za koju se moglo verovati da ima samo apologetsku funkciju, ispada da ima sociološki sadržaj, budući da takva identifikacija pretpostavlja profesionalnu aktivnost izvesnog tipa, vezanu za jednu ulogu, koja je i sama određena u odnosu prema drugim ulogama u okviru dramske jedinice preduzeća. Birokratija od jednog pomoćnika šefa biroa očekuje da kaže »Ministarstvo« ili »Služba« umesto »ja«, i sama ta *ličnost* postoji kao birokrata putem tog čina identifikacije, koji je

međutim besmislen za sve one koje njihov rad čini potpuno anonimnim, ili koje on, naprotiv, individualizuje do te mere da kao rad postaje dovoljno opravdanje egzistencije. Drugim rečima, identifikacija sa zvanjem, o kojoj govori Weber, nije isto što i profesionalna svest: ova druga nalazi svoju svrhu u činu proizvodnje; ona prva, u posedovanju nekog zvanja: ona zahteva ponašanje primereno interesu birokratije, kao odgovor na očekivanje hijerarhijski pretpostavljenih, izvesno ponašanje koje bi trebalo svaki član birokratije da ispoljava, stavljen u iste uslove. Otud proističe da aktivnost birokrate ima dva karaktera: ona je tehnička i birokratska. Ona može da izgubi onaj prvi, ali ne i drugi. Na primer, intenzivna cirkulacija izveštaja ili službenih saopštenja u biroima izražava samo potrebu svakog da posvedoči svoju funkciju pred drugima; i birokratija funkcionise samo zahvaljujući uzajamnom i uvek obnavljanom priznavanju svojih članova, po jednom određenom ceremonijalu. Kao što je ponekad primećeno, količina potrošene hartije unutar jedne administracije omogućava da se izmeri njen koeficijent birokratske integrisanosti. Međutim, oslobođeno svake zlobne namere, to zapažanje nam dokazuje da birokratija može da dejstvuje jedino odražavajući svoju aktivnost neprekidno u ogledalu svoje konstitucije. Najzad, i to je treći zaključak koji možemo provizorno da donesemo, Weberova analiza, po mestu koje daje sistemu naređivanja—izvršavanja, pretpostavlja da postoji jedno geografsko jedinstvo, jedan određeni prostorni okvir birokratskih delatnosti: svakako, nisu svi pripadnici jedne birokratije obavezno okupljeni na jednom istom mestu, ali njihovi odnosi, disciplina koja ih međusobno povezuje, kontrola koju jedni vrše nad drugima, sve to doprinosi omeđivanju jednog specifičnog sveta biroa.

Još jedan primer koji pominje Weber omogućuje nam da proverimo njegove ideje i da preciziramo naše: to je primer industrijskog preduzeća.

Pre svega, ponovo smo navedeni da se upitamo je li birokratija samo izvestan organ prenošenja i izvršavanja. Ako se složimo da industrijsko preduzeće nikad nije autonomno, da ono u svom radu mora da vodi računa o interesima finansijskog kapitala od kojeg zavisi ili o direktivama nekog ministarstva, ako je reč o nacionalizovanom preduzeću, ostaje činjenica da njegova uprava ima znatne mogućnosti odlučivanja. Međutim, odluke u celosti nisu stvar nekog pojedinca; ma kakva da je ličnost generalnog direktora, pravo odlučivanja je obavezno raspodeljeno između raznih službi, a u okviru svake službe ono se konkretizuje samo putem manje ili više kolektivnog učešća u rešavanju postavljenih problema. Pitati se da li se direkcija razlikuje ili ne razlikuje od birokratije znači postaviti lažan problem; u svakoj organizaciji čija hijerarhija je dovela do izdvajanja funkcije neke vrhovne direkcije, ova na neki način nadvisuje sve funkcije koje su joj podređene; pa ipak ona i sama čini deo kadra nad kojim vlada ako je vlast kojom formalno raspolaže u stvari *komponovana*, to jest ako su odluke koje joj pripadaju na osnovu zvanično utvrde-

nih nadležnosti u stvari, bar delimično, bile razrađivane na raznim nižim nivoima.

S druge strane, što se tiče birokratije preduzeća kao i državne birokratije, po našem mišljenju, najvažnije je pokušati sagledati njihove granice. Ko su ti koji su normalno *birokrate*, a ko su oni koji imaju mogućnost asimilacije s birokratijom, i ko su najzad oni o kojima se izvesno može reći da su izvan te kategorije?

Nema sumnje da po Maxu Weberu definicija kapitalističkog preduzeća kao birokratske organizacije (on čak ide tako daleko da je smatra nedostignutim uzorom) nimalo ne određuje sektor unutar preduzeća koji se može označiti kao birokratski. Tvrditi na primer — već smo ranije pomenuli tu Crozierovu tezu — da radnici čine deo birokratije čim su postavljeni na jednu istu hijerarhijsku lestvicu sa inženjerima i direktorima svakako bi se Weberu učinilo ekstravaganтно, ne zato što bi time bio demantovan neki od njegovih kriterijuma, nego zato što se položaj neke društvene grupe ne može utvrditi jedino na osnovu razmatranja njenog pravnog statusa. Činjenica da je posao neke kategorije radnika izjednačen s poslom funkcionera ne kazuje nam ništa o specifičnoj prirodi njenog rada i njenim odnosima sa drugim društvenim kategorijama u okviru nekog datog preduzeća. Međutim, da li preduzeće jeste ili nije nacionalizovano, da li je stalnost zaposlenja zajamčena ili nije; da li radnici jesu ili nisu integrisani sa kadrovima u jedan isti hijerarhijski sistem — ti uslovi, koji u nekim stvarima mogu imati značajne posledice, ne daju odgovor na pitanje o *stvarnoj* situaciji zaposlenih. U industrijskom preduzeću masa radnika je vezana za čisto izvršne poslove. Raspored pogona, broj i raspodela radnih mesta, ritam proizvodnje, trajanje i intenzitet rada — sve to određuje neka administracija koja funkcionise odvojeno od proizvodnih pogona i koja prema njima sačinjava stran i zatvoren svet.

Da li je nasuprot tome moguće birokratijom smatrati skupinu osoblja koje radi u biroima (kancelarijama)? Treba se pre svega čuvati poistovećivanja tehničkih službi sa službama administracije i eksploatacije. I jedne i druge svakako slede izvesne zajedničke organizacione norme, ali su društveni odnosi u njima ipak različiti usled rada kojim se bave. Ukratko, odnosi autoriteta i ustanovljene veze s preduzećem u njima nisu jednaki. U tehničkim službama, inženjeri i tehničari, pa i crtači, raspolazu usled svog profesionalnog znanja relativnom autonomijom. Kontrola rada može da bude uspešna jedino pod uslovom da šef poseduje tehničku kompetenciju, to jest da njegova kontrola bude jedna viša tehnička operacija. Društvena kontrola može praktično da ne postoji, budući da su zahtevi u pogledu rada, u okvirima određenog radnog vremena, dovoljni da utvrde normalni ritam učinka. Pored toga, autonomija tehničkog osoblja može se oceniti i po njihovoj mogućnosti prelaženja iz jednog u drugo preduzeće na osnovu njihove stručnosti. Sa jednog šireg gledišta, položaj stručnjaka mnogo više zavisi od rada koji on ostvaruje nego od njegovog mesta u organizaciji preduzeća.

Funkcionisanje administrativnih službi pruža međutim drugu sliku. Tu, na dnu lestvice, nalazimo nameštenike bez prave kvalifikacije, čije je profesionalno obrazovanje oskudno, ako ne i nepostojeće. Veze zavisnosti postaju presudne, te zauzimati neku funkciju znači odrediti se, na svakom nivou, prema nekoj višoj instanci, bila to instanca šefa odeljenja, šefa neke službe ili nekog direktora. U tom okviru se dakle opet pojavljuje dvostruka priroda posla; ona u isti mah odgovara nekoj profesionalnoj aktivnosti i konstituise se kao izraz jednog utvrđenog društvenog poretka u kojem preduzeće nalazi svoju konkretnu egzistenciju. Od vrha do dna lestvice odnosi su, u stvari, takvi da uvek potvrđuju autoritarnu strukturu administracije. Ali to ne znači da elementi sa dna lestvice učestvuju u birokratiji na isti način kao oni srednji ili viši kadrovi. Službenici su u izvesnom smislu, kao i radnici, izvršioc i lišeni svakog autoriteta. Često su slabije plaćeni od nekih kategorija radnika na sat. Ne bi se dakle o njihovom poslu moglo govoriti kao o nekom *zvanju* i pretpostaviti da bi oni u njemu mogli naći motiv neke identifikacije s ciljevima preduzeća. Oni, međutim, birokratiji nisu strani: jer i oni su od nje *zavisni*. Najčešće ulaze u preduzeće snabdeveni jedino preporukama o svom »dobrom ponašanju«; ne mogu računati na neko unapređenje ako ne dokažu svoju sposobnost pokoravanja i naređivanja; oni žive u nadi da će steći neki viši status. Situacija službenika je dakle dvosmislena. On nije integrisan u birokratski sistem, on mu je podložan, ali sve ga navodi da mu se priključi, i on mu se zaista priključuje kada usvoji ideal svojih pretpostavljenih: unapređenje. Osim toga, njegova mogućnost da se odvoji od birokratske sredine je utoliko manja što je njegov posao više određen društvenom organizacijom preduzeća, i što izvlačeći iz nje sredstva koja mu omogućavaju egzistenciju on tu sredinu smatra isto toliko nužnom kao i samu tu organizaciju.

Birokratija je, dakle, okvir koji prevazilazi aktivno jezgro birokrata. To jezgro sačinjavaju srednji i viši kadrovi zaduženi za poslove upravljanja i administracije, hijerarhija koja pušta svoje korenje sve do proizvodnog sektora, gde šefovi pogona i predradnici kontrolišu ili nadziru rad radnika. Ti kadrovi poseduju stvaran autoritet: oni ne samo zauzimaju položaje za koje su vezane zvanično određene nadležnosti u okviru izvesne podele rada, nisu samo svaki na svom mestu podvrgnuti izvesnoj disciplini, nego njihova funkcija omogućuje da učestvuju u vlasti uprave i angažuje ih da se identifikuju sa preduzećem kao takvim. Reći da se identifikuju ne znači da oni imaju baš tačan pojam o interesu preduzeća, pa čak ni da su navedeni da tom interesu daju prednost pred svojim vlastitim. Treba samo shvatiti da se horizonti preduzeća, u njihovim očima, apsolutno poklapaju s horizontima njihove dužnosti, da im društveni poredak imanentan preduzeću izgleda kao neka, u isti mah, prirodna i sveta datost, da svoju sopstvenu funkciju ne shvataju samo kao izvor dohotka ili okvir profesionalne delatnosti, nego kao armaturu jednog sistema kojem je potrebna njihova saradnja da bi opstao i da bi se širio.

Posedovati status koji očigledno diferencira njegov položaj od položaja izvršilaca, uživati izvestan ugled koji daje pravo na poštovanje, dobijati materijalne nagrade i prednosti koje obezbeđuju povlašćene uslove života, pripadati jednoj *posebnoj* sredini iz koje proističe autoritet, u kojoj je potčinjavanje naličje naređivanja, u kojoj se nude mogućnosti nekog napredovanja — sva ta združena svojstva čine lik birokrate.

Primer birokratije preduzeća, najzad, bolje nego svaki drugi, razotkriva i mistifikaciju koju u sebi krije svaki čisto formalni opis. Takav opis pretpostavlja da se birokratska organizacija poklapa s racionalnom organizacijom preduzeća, koju čine neophodnom tehničke potrebe proizvodnje. Međutim, čim pokušamo da odredimo granice čisto birokratskog sektora i čim smo navedeni da istaknemo jednu specifičnu vrstu ponašanja, otkrivamo izvesnu dijalektiku socijalizacije koja se razlikuje od dijalektike podele rada.

Reći da je ona druge vrste ne znači to da bismo mogli odrediti šta bi bila neka društvena organizacija primerena izvesnom stanju podele rada, budući da samo to stanje odgovara istorijskim uslovima u okviru kojih se susreću tehnička evolucija i klasna borba. To samo znači tvrditi da birokratska organizacija ima sopstvenu svrhu i da se ona ne može izvesti iz nužnosti nametnutih organizacijom proizvodnje. Ako se složimo da u svakom velikom preduzeću, pored sektora materijalne proizvodnje, postoji i sektor tehničkog proučavanja raznih kategorija poslova vezanih za upravljanje osobljem, za prodaju proizvoda i kupovinu sirovina i mašina, za određivanje cena koštanja, troškova, itd., iz toga ne proističe prirodno da specijalne službe funkcionišu kao što funkcionišu u stvarnom okviru moderne kapitalističke fabrike. Zahtevi koje postavljaju planiranje, koordinacija, informisanje, ne stvaraju obavezno određen društveni poredak. Sam taj poredak se instituiše kao određena društvena aktivnost. U toj perspektivi bitno je sagledati kretanje putem kojeg birokratija stvara svoj poredak. *Što su aktivnosti više rascepkane, to su službe raznovrsnije, specijalizovanije i izdvojenije, što zgrada ima više spratova i više delegiranih autoriteta na svakom spratu, to se više, usled same te podeljenosti, množe instance za koordinaciju i za kontrolu i to više napreduje birokratija.*

Status birokrate meri se po broju sekretara i službenika koji od njega zavise, po broju telefona i mašina kojima raspolaže i, još opštiije, po visini poverenja koje se pridaje njegovoj organizacionoj oblasti. U svim povoljnim prilikama on nastoji da proširi zonu svoje vlasti; uvek nastoji da je sačuva. Ta tendencija dovodi do stvaranja klanova, do prikrivenog rata između pojedinih službi, koje stalno pothranjuje njihova podvojenost: svaki se trudi da drugome pripiše odgovornost za neku grešku ili neko zakašnjenje u izvršavanju programa. Ali ta tendencija istovremeno, zato što odgovara opštoj težnji, uvek pronalazi svoj put. Što se birokrate više množe, više se komplikuje sistem lične zavisnosti, više se birokratija, uzeta u celini, konstituise kao bogata i diferencirana sredina koja stiče i svoje samostal-

no postojanje. Što se ono više afirmiše, to pojedinci više u njemu nalaze osnove za osećanje sopstvene objektivnosti. Birokratija voli birokrate, isto kao što i birokrate vole birokratiju.

Posledica te situacije može da izgleda i paradoksalna: istina je, kao što kaže Weber, da kapitalističko preduzeće pruža birokratiji okvir za povlašćeni razvoj, da birokratija u procesu ekonomske racionalizacije nalazi jedan motiv svoje organizacije: jer zahtevi za što je moguće strožom proračunljivošću i predvidljivošću favorizuju uspon jednog posebnog sloja administratora i nameću mu izvesnu vrstu strukturacije. Ali isto je tako istina da taj sloj izgrađuje svoje ponašanje, aktivno učestvuje u svom strukturisanju i razvija se stavljen u istorijski stvorene uslove, shodno sopstvenim interesima. Tako iza maske zakona i bezličnosti vidimo razgranavanje neproizvodnih funkcija, igru ličnih odnosa i ludilo autoriteta.

Treći primer koji ćemo izabrati pružiće nam na neki način protivdokaz, jer nas on suočava s jednom birokratijom koja je na izgled najudaljenija od one maločas pomenute: s masovnom partijom. I taj primer je jedan od onih na koje se Weber poziva; tome se ne treba čuditi: Weberu nije promaklo da postoji tesna veza između partijske i državne birokratije u Rusiji, na osnovu komunističke partije. Može međutim da nas začudi što ga takav primer nije naveo na reviziju njegove definicije birokratske organizacije. Jer, zaista, nije dovoljno konstatovati da velikom partijom upravlja jedno telo »profesionalnih« specijalista da bi se ovi poslednji poistovetili s funkcionerima ili upravljačima preduzeća. Većina Weberovih kriterijuma ne može se više na njih primeniti. Pre svega, ako se posmatra organizacija partije, sada je očigledno da birokratija nije samo izvršni i prenosni organ: uprava utelovljena u političkom birou ili vrhovnom sekretariatu nadvisuje birokratiju. Nije toliko važno to što neki pojedinac ili nekoliko pojedinaca poseduju svu stvarnu vlast, oni su je stekli jedino uzdigavši se u partijskoj hijerarhiji, a zadržavaju je jedino jer ih podržava jedan sloj birokrata koji usmeravaju aktivnost partije po njihovim direktivama, koji opravdavaju njihove odluke i uklanjaju njihove protivnike. Ako se taj sloj raspadne, ruši se i vlast upravljača. Zatim, funkcije birokrata su zaista utvrđene pravilima, ali oni ipak ne predstavljaju skupinu strukturisanu poput onih u okviru neke državne ili industrijske administracije. Ne postoje striktna pravila koja određuju prelaženje sa jedne na drugu dužnost; hijerarhija ne predstavlja temelj izvesne diferencijacije i lestvice plata; birokrate nemaju ni neki poseban, zvanično određen status, koji bi ih razlikovao od aktivista iz baze; pristup najvišim položajima ne zavisi od neke tehnološke spreme, koja je opet vezana za neko profesionalno obrazovanje; ako je princip imenovanja na odgovorne položaje od strane vladajućih organa priznat, on koegzistira s principom izbornosti, budući da su sami ti organi birani u okviru skupština sastavljenih od delegata, koje su imenovali aktivisti iz baze. Najzad, nije čak potrebno da nekog partija plaća da bi u njoj vršio značajnu funkciju i da bi se našao na nekom visokom nivou hijerarhije. Taj posebni karak-

ter partijske birokratije proističe iz položaja koju ona zauzima u globalnom društvu. Njena funkcija nije ucrtana u podeli rada; to je institucija zasnovana na dobrovoljnom članstvu, koja pokušava bilo da vrši neki uticaj na vlast, bilo da u njoj učestvuje, bilo da je prisvoji, udružujući masu pojedinaca oko jednog programa revandikacija. Što se u partiji konstituiše jedan sektor profesionalaca zaduženih da koordiniraju aktivnosti partije, to nimalo ne menja njenu formalnu definiciju nego, naprotiv, tom sektoru daje svojstva očigledno veoma različita od onih koje uočavamo na primeru industrijskog preduzeća.

Ali otkud onda dolazi da se može govoriti o masovnoj partiji kao instituciji birokratskog tipa? To pitanje nas dovodi najbliže onom pitanju koje smo svojom analizom od početka pokušavali da formulišemo: šta je društveno biće birokratije? Međutim, ako na njega odgovaramo potvrdno, ne činimo to zato što partiju možemo definisati kriterijumima koji bi se isto tako mogli primeniti na industrijsko preduzeće, nego je to u suštini zato što u njemu vidimo specifičan sektor u kojem su funkcije hijerarhizovane na osnovu činjeničnog učestvovanja u vlasti, u kojem se donose odluke koje se tiču usmeravanja partije u odsustvu svake kontrole iz baze, u kojem su odgovornosti raspoređene autoritarnim putem, u kojem organizaciona disciplina nadmašuje po značaju slobodno razmatranje odluka, u kojem se instituiše izvestan kontinuitet uloga, ponašanja i ličnosti koji jednu vladajuću manjinu praktično čini nepomerljivom. Drukčije rečeno, birokratija se u partiji pojavljuje kao antiteza demokratije. Ali ovo zapažanje dobija neki smisao jedino ako shvatamo kako se konstituiše birokratska organizacija. Njena geneza je utoliko osetljivija što ne zavisi neposredno od ekonomskih uslova. Maločas smo pomenuli: partija se zasniva na dobrovoljnom članstvu, koje je sa svoje strane motivisano ideološkim slaganjem s izvesnim programom. Međutim, iz tog svojstva samog po sebi ne proističe nikakav posebni oblik organizacije. Tehnički je zahtev jedne organizacije samo prisutan, a utoliko je presudniji ukoliko partija okuplja široke mase. Ali nužnost da se koordiniraju aktivnosti malih lokalnih sekcija, da se obezbedi najbolja propaganda, da se celishodno upravlja fondovima prikupljenim od članova, još ne određuje obrise neke specifične društvene sredine. Ta se sredina konstituiše kao birokratska na osnovu neke vrste izbora. Taj termin svakako ne treba da sugerise da pojedinci, na osnovu nekog razmišljanja, odlučuju da sastave jednu birokratsku organizaciju, oni samo znači da se nameće izvesna vrsta ponašanja, usled čega neki zahtevi postaju apsolutno primarni, dok drugi postepeno nestaju.

Precizirajmo taj izbor: iz činjenice da je partija zasnovana na dobrovoljnom članstvu, da u svom principu ima idejno slaganje raznih pojedinaca, očigledno proističe da je održavanje tog pristajanja i tog slaganja bitno za život organizacije. Partija sebe smatra izrazom jedne kolektivne volje, mestom saradnje; ona kao da gubi svoj *raison d'être* ako se prema svojim članovima služi prinudom, a *formalno* i ne može da se njom služi, budući da oni ne zavise od nje u svo-

jim životnim uslovima. Ali s druge strane, partija je primorana da djeluje u globalnom društvu, kao koherentna snaga, da u svojoj aktivnosti održi kontinuitet, da na permanentan način okuplja one koji joj se pridružuju, da nađe neku strukturu koja obezbeđuje njeno jedinstvo, nezavisno od nesigurnog učešća njenih aktivista.

Međutim, ako je tačno da postojanje partije dovodi do te alternative, birokratija se u njoj konstituira donoseći jedan odgovor koji drugom terminu daje apsolutni primat nad prvim, razrađujući taj odgovor u jednom smislu koji čini njeno postojanje sve nužnijim, a njen izbor čini ireverzibilnim. Birokrate se u početku određuju kao oni čiji rad održava egzistenciju i jedinstvo partije. A izvesno je da ih njihova aktivnost u partiji čini neophodnim elementima. Ali ta aktivnost ima poseban karakter koji se razotkriva čim se uporedi s aktivnošću običnih aktivista: ona je usredsređena na samu instituciju. To je, kako se obično kaže, organizaciona aktivnost; ali taj termin nije precizan, jer ne otkriva ono bitno: da se uvek radi u upravljanju radom partijskih aktivista u duhu svedočenja o postojanju i moći partije. Osnovni vid te organizacije je množenje partijskih organa: što je više ćelija i sekcija, to je život institucije izdiferenciraniji, više je materijalizovana njena moć, više raste i broj odgovornih u svakom sektoru i na poslovima koordinacije koje njihova podela čini neophodnim. Efikasnost birokratskog rada se prema tome meri prema sposobnosti odgovornih da sačuvaju i da prošire polje delatnosti koje organizuju. Ali ta se mera može formulirati u objektivnim (prenosivim) terminima jedino ako se vodi računa o formalnom aspektu aktivnosti birokrate. Otud fetišizam dnevnog reda na redovnim partijskim skupovima, mnogobrojnost sastanaka, mitinga, praznika ili komemoracija; otud i ono što se naziva aktivizmom, izvesna grozničava i uzaludna aktivnost koja je postala rutinska. Broj i raznovrsnost ceremonija u kojima institucija svakodnevno nalazi svoje opravdanje ide uporedo s umnožavanjem birokrata. Ako su potpuno u službi partije, postaju profesionalci, ali ne moraju da to budu da bi se ponašali kao takvi. Dovoljno je da njihova aktivnost bude precizno ograničena, da u suštini bude posvećena očuvanju partije, da bude vršena u okviru uputstava rukovodstva, pa da njihova funkcija dobije vid nekog zanimanja. Birokratija uzeta u celini je sredina za koju je struktura partije u isti mah nužna, sveta i nepomerljiva; ali i sama ta sredina je činilac izvesne strukturacije; identifikujući se s ciljevima koji opravdavaju postojanje partije, ona partiju — rekli bismo, parafrazirajući Marxa — pretvara u svoje privatno vlasništvo; ona samu sebe smatra nužnom, svetom i nepomerljivom. Odbrana partije je njena samoodbrana. Ali ova implicira jedno posebno tumačenje ciljeva partije koje dovodi do izobličenja njene prvobitne vokacije: jer partija u stvari ne može da neposredno interveniše u društvenoj borbi, kao što to treba da čini shodno svom principu, ili da daje široko mesto ideološkoj diskusiji u sopstvenom okviru ako ne prihvati i rizik da se preobražava, da se menja, pa čak, u krajnjoj liniji, i raspadne. Birokratska grupa dakle oseća da je ugrožena čim se u partiju

uvede neki princip promene: ona je prirodno konzervativna.

Taj konzervativizam inspiriše sve međubirokratske odnose: kult autoriteta, težnja za kontrolom na svim nivoima partijske aktivnosti, prestižna vrednost data odgovornim funkcijama, sve su to isuviše dobro poznata svojstva da bi ih vredelo isticati. U krajnjoj liniji, to ponašanje birokratije ima svoju logiku. Partija zaista nije neki čisto veštački organizam, ponikao iz ideoloških motivacija; ona postoji kao masovna organizacija u okviru globalnog društva; ona ne samo da teži da se domogne vlasti, nego u sadašnjici prodiire u raznim stepenima, manje ili više, prema raznim okolnostima, u sve društvene sektore. To učešće joj omogućava da znatnom broju svojih pripadnika obezbeđuje zaposlenja u službama, čiji sastav kontroliše bilo neposredno, bilo posredstvom nekog njoj naklonjenog sindikata. Tako partija, koja može da liči na neku nepotpunu, nedovršenu birokratiju ako se posmatra kao izolovana institucija, razotkriva izvesne materijalne odrednice stabilnosti svoje birokratije kada se postavi u okvir globalnog društva.

*

Primeri koje smo odabrali i namerno pozajmili od Webera svakako ispoljavaju zajedničke crte, ali nas pre svega uče da fenomen posmatramo na određen način.

Birokratija je po našem mišljenju jedna grupa koja teži da nametne izvestan način organizacije, koja se razvija u određenim uslovima, koja cveta usled izvesnog stanja privrede i tehnike, ali koja je ono što jeste, u svojoj suštini, jedino zahvaljujući izvesnoj društvenoj aktivnosti. Svaki pokušaj shvatanja birokratije koji ne bi jasno istakao jednu specifičnu vrstu njenog ponašanja čini nam se dakle unapred osuđen na neuspeh. Birokratija postoji samo posredstvom birokrata, posredstvom njihove zajedničke intencije da konstitušu jednu zasebnu sredinu, udaljenu od potčinjenih, da učestvuju u jednoj socijalizovanoj vlasti, da se uzajamno određuju u funkciji jedne hijerarhije koja svakom obezbeđuje bilo materijalni, bilo prestižni status.

Stavljati akcenat na fenomen društvenog ponašanja ne znači svoditi birokratiju na neku sumu sličnih ponašanja. Ponašanje izolovanog pojedinca je neshvatljivo. Ono dobija neki smisao samo kad se vrati u okvir grupe. Birokratija se stvarno konstituše u izvesnoj neposrednoj socijalizaciji aktivnosti i ponašanja. Grupa tu nije neka kategorija delatnosti ili društveno-ekonomskih statusa: ona je konkretna sredina u kojoj svako nalazi svoje sopstveno određenje. Ali ovo zapažanje razotkriva i vezu birokratije s masovnom institucijom. U ovoj poslednjoj, ministarstvu, sindikatu, partiji, industrijskom preduzeću, ona nalazi svoj odgovarajući oblik. Jedinstvo okvira, međusobna povezanost poslova, broj radnih mesta, bliskost ljudi unutar svakog sektora, ponudena perspektiva sve većeg razvoja institucije, obim angažovanih kapitala, sve to omeđuje jedno društveno polje vlasti. Otud proističe da je i poistovećenje birokrate s preduzećem za

koje je vezan prirodni posrednik u svesti koju grupa stiče o svom sopstvenom identitetu. Ali ta identifikacija, kao što smo se uverili na svakom analizovanom primeru, ne mora skrivati činjenicu da birokratija ne nalazi svoju sudbinu striktno nametnutu tehničkom strukturom masovne institucije, nego da i ona uobličava jednu sudbinu. Činilac jedne veoma posebne strukturacije, ona umnožava radna mesta i službe, ustanovljava pregrade između raznih sektora delatnosti, veštački stvara zadatke kontrole i koordinacije, vraća u funkciju prostih izvršilaca sve brojniju masu radnika, da bi im na svim nivoima suprotstavila jednu funkciju autoriteta koji nastoji da dostigne svoj maksimum stvaranjem jednog što izdiferenciranijeg sistema odnosa zavisnosti.

Birokratija kao klasa

Polazeći od tih razmatranja, možemo da na sažet način ispitamo tezu o birokratiji shvaćenju kao klasi.

Po našem mišljenju, nema sumnje da u SSSR postoji jedna vladajuća klasa. Oni koji to uporno poriču ne znaju ništa bolje nego da nešto ponavljaju izvesne Marxove tekstove po kojima ukidanje privatne svojine za sobom povlači i nestanak vladajuće klase, ne uviđajući da do suprotnosti klasa u suštini dolazi u produkcionim odnosima. Na tom nivou, oblik koji poprima vlasništvo sredstava za proizvodnju nije presudan: presudna je podela između kapitala i rada. Proletarijat stiče prirodu izrabljivane klase zato što je isključen iz upravljanja proizvodnjom i ograničen na čisto izvršne funkcije; položaj jedne vladajuće klase u odnosu na proletarijat stvara se time što se sve odluke koje određuju ekonomski život (u vezi s obimom i raspodelom investicija, platama, intenzitetom i trajanjem rada) donose u okviru jednog posebnog društvenog sloja. Nama međutim nije sad do diskusije o klasnoj prirodi SSSR, nego u prvom redu do toga da dokažemo zašto se birokratija ne može shvatiti kao klasa sve dok se ne sagleda njen svojstveni dinamizam, pre svega u okviru tradicionalnog kapitalističkog društva i u onom posebnom okviru masovne institucije u kojem se ona razvija. Ako se ona definiše kao parazitski organ ili kao prosta ekonomska kategorija, ignoriše se kako ona, zahvaljujući jednom specifičnom načinu ponašanja, stvara izvesnu sredinu vlasti, kako koristi okolnosti da bi je konsolidovala i proširila. Nasuprot tome, priznati njenu svojstvenu istoričnost znači i sagledati na horizontu njene delatnosti jedan svet koji bi ona stvorila po svom uzoru i u kojem bi predstavljala vladajuću klasu. Geneza birokratije u Rusiji može se u krajnjoj liniji razumeti samo kada se poveže s genezom društvenog tipa koji se ostvaruje u raznim oblicima u svim modernim društvima.

Ali razmatranje uslova u kojima se formirala vladajuća klasa, posle ruske revolucije, predstavlja možda prevashodan primer u kojem se sagledava čisto društvena aktivnost putem koje birokratija izgrađuje svoju vlast. Ako je tačno da ta klasa danas jeste ono što je

samo zahvaljujući svojoj funkciji u proizvodnji, zahvaljujući planiranju i nacionalizacijama koje joj obezbeđuju materijalnu osnovu, ona svoje poreklo vuče — što se nikad ne može previše istaći — iz političke birokratije, čija prva oruda nisu bila izvlačenje viška dobiti u okviru neke moderne industrije, nego koncentracija autoriteta u rukama jedne vladajuće manjine, isključenje masa iz sfere u kojoj kruže informacije i u kojoj se donose odluke, hijerarhizacija funkcija i diferencijacija plata, stroga podela kompetencija — ukratko, jedna naučna organizacija nejednakosti, takva da se pretvorila u poziciju novog klasnog ugnjetavanja. Razume se, partijska birokratija nije veštački stvorila neki potpuno nov svet, a čak bi malo bilo i reći da su joj okolnosti išle naruku. Rušenje političke i ekonomske moći nekadašnjih vlasnika, preuzimanje odgovornosti od strane države u velikim proizvodnim sektorima, postojanje industrije koja je već u izvesnim domenima bila dostigla jak stepen koncentracije, pa prema tome i savremene administracije, primer velikih kapitalističkih industrijskih zemalja koji je svedočio o sve većoj fuziji između krupnog kapitala i države, sve je to pripremalo izvesnu klasnu dominaciju novog tipa. Ali ta je dominacija sebi prokrčila put samo akcijom partije koja je, pomoću ideologije, terora i povlastica, u jedan kalup slila sve elemente preuzete iz svih klasa bivšeg ruskog društva.

Osim toga, nije dovoljno sagledati postojanje jedne povlašćene klase u SSSR, pa čak ni uočiti njenu svojstvenu genezu da bi se shvatilo šta je zaista birokratija u okviru jednog globalnog društva kojim dominira. Analiza koja se ograničava na razotkrivanje fenomena eksploatacije na nivou produkcionih odnosa još ne kazuje ništa o prirodi birokratske klase; ona omogućava da se odredi jedan sloj povlašćenih; ali ne sačinjavaju samo direktori fabrika i odgovorni iz institucija za planiranje vladajuću klasu, a ni svi povlašćeni nisu nužno njeni pripadnici. Isto kao što u industrijskom preduzeću, rekli smo, običan majstor može da bude, za razliku od inženjera, smatran birokratom zato što raspolaže delegacijom autoriteta i što se, u odnosu s radnicima, identifikuje sa direkcijom; isto kao što se, u okvirima celokupnog društva, ova ili ona kategorija sindikalnih ili političkih funkcionera može svrstati u birokratiju, dok neka kategorija stručnjaka, mada dobija visoke plate, ne učestvuje u vladajućoj klasi, ne usvaja njene vrednosti, ni njene životne ideale. Društvena priroda birokratije se ne izvodi iz njene ekonomske funkcije; posmatranje je jedini način da se ona sagleda. Ali, u odsustvu neke mogućnosti posmatranja, postavljeno pitanje zadržava svoju vrednost time što odvrća od izvesne shematske koncepcije istorije: u SSSR bez sumnje kao i u zapadnim zemljama postoji više klasa suprotstavljenih industrijskom i agrarnom proletarijatu. Birokratija ne grupiše ni sve elemente koji se razlikuju od radničke klase, ni naprosto nekoliko hiljada, ili desetine hiljada, upravljača, podržvanih političkom policijom: ona se može definisati jedino ukazivanjem na solidarnost koja spaja njene pripadnike i kristalizuje ih u jednoj funkciji dominacije.

Ali mogu se naznačiti bar izvesne karakteristike te klase, raz-

mišljajući u isti mah o principu njene konstitucije i inspirišući se sve- dočanstvima posmatrača ili političkih rukovodilaca, svesnih teškoća s kojima se režim mora suočiti. Ograničimo se na dve napomene. Prva je ta da birokratija podrazumeva jedan način društvenog učestvovanja, drukčiji od buržoaskog: birokrate se ne konstituišu kao elementi jedne vladajuće klase zahvaljujući nekoj profesionalnoj aktivnosti koja bi im davala neku privatnu vlast. Ne može se utvrditi jedna vlast koja upravlja društvom u ime nekih njihovih zajedničkih interesa. Oni smesta postaju pripadnici svoje klase, a njihovi lični atributi proističu iz te pripadnosti, oni su ono što jesu po svojoj zavisnosti od državne vlasti koja utemeljuje i održava društvenu hijerarhiju. To, drukčije rečeno, znači da se politička i ekonomska vlast poistovećuju u okviru birokratske klase, da je učestvovanje u prisvajanju viška vrednosti isto što i učestvovanje u jednom sistemu dominacije. To još znači da je birokratija povlašćeni teren totalitarizma, to jest jednog režima u kojem se sve društvene aktivnosti mere po jednom istom kriterijumu validnosti koji je utvrdila državna vlast, pri čemu pluralizam sistema ponašanja i vrednosti odmah predstavlja opasnost ne samo za status jedne vladajuće manjine nego i za samu vladajuću klasu, čija integracija potpuno zavisi od njene potčinjenosti utvrđenoj vlasti. Druga je napomena da, uprkos uvek ponovo potvrđenoj tendenciji da na svim nivoima obezbedi nadmoć jednog jedinog autoriteta, birokratija ne može da ne bude potresana sukobima, koji suprotstavljaju klanove ne samo unutar jednog posebnog institucionalnog okvira, kao što smo već pokušali da dokažemo, nego suprotstavljaju jedne drugima i same birokratije. Ako je analiza koju smo pokušali da izvršimo tačna, birokratija u stvari postoji u jednom konačnom obliku u granicama određene masovne institucije: u partiji, u sindikatu, u ovoj ili onoj proizvodnoj grani, u ovom ili onom kulturnom sektoru; ona u svakom tom okviru pokušava da napreduje, da se domogne što većeg dela društvenog kapitala i da prisvoji neko, što je moguće šire polje vlasti. Birokratije nisu složne zahvaljujući nekoj unapred utvrđenoj harmoniji: klasno jedinstvo ne preovlađuje »prirodnim putem«, ono zahteva stalan napor ujedinjavanja. Rivalitet birokratskih aparata, pojačan borbom birokratskih klanova, savlađuje se samo intervencijom jednog čisto političkog principa, na svim nivoima i u svim sektorima društvenog života. Ali partija koja je nosilac tog principa i sama je najšira i najpotpunija birokratija. Ako je, i u njenom odsustvu, klasno jedinstvo nezamislivo, ako je njenim posredstvom celokupno društvo »politzovano«, a državna sfera ima tendenciju da se poistoveti sa sferom građanskog društva, njeno prisustvo i njena prirodna tendencija da sve kontroliše i da sve potčini svojoj vlasti izazivaju najoštriju tenziju u okviru vladajuće klase. Birokratski sistem je, prema tome, angažovan u jednom beskonačnom procesu sa sobom samim koji ga izlaže sukobima svakako druge vrste ali ne manje opasnim od onih koji su poznati buržoaskim režimima.

Zastupanje gledišta da birokratija u SSSR predstavlja vladajuću

klasu konačno ne rešava ni pitanje njenog statusa u velikim industrijskim zemljama Zapada. U izvesnoj perspektivi, formiranje birokratske klase nam se ukazuje kao produžetak birokratskih organizacija kakve vidimo da se razvijaju u okviru masovnih organizacija usled razvoja tehnike, koja čini ljudske aktivnosti sve više uzajamno zavisnim i nameće izvesnu socijalizaciju administrativnih poslova, uporedo sa socijalizacijom proizvodnje; iz jedne druge perspektive, ta klasa kao da traži neki način političke integracije, način potčinjavanja državnoj vlasti takve prirode da se može reći da ne predstavlja ništa ako nije zavela neki totalni sistem dominacije. U krajnjoj liniji te dve perspektive nisu inkompatibilne: one čine da u birokratiji ili, bolje rečeno, u birokratijama, sagledamo jedan tip društvenog ponašanja čiji uspeh ili neuspeh nije unapred određen nego zavisi od niza čisto istorijskih uslova (koji proističu iz neke prethodne istorije i koji su podložni promenama). Istovremeno je razumljivo da birokratske organizacije imaju afinitet prema određenom režimu u kojem bi im konačna eliminacija privatnog vlasništva obezbedila najšire polje razvoja i njihovu integraciju u jednu novu klasnu strukturu, a i da se, uronjene u buržoasko društvo i sprečene u svom razvoju koliko svojim prirodnim konzervativizmom toliko i profitima koje izvlače iz utvrđenog načina proizvodnje, pokazuju nesposobnim da učine bilo šta sem da preplave buržoasko društvo, to jest nesposobnim da izmene sistem vlasti. Drukčije rečeno, ništa ne opravdava neko verovanje da bi birokratske organizacije, u odsustvu radikalnog društvenog preokreta koji bi zbrisao postojeći režim (do kakvog je došlo u Rusiji putem radničke i seljačke revolucije i u narodnim demokratijama putem rata), prirodno prevladale svoju podvojenost i integrisale se oko nekog novog državnog aparata kao elementi jedne vladajuće klase.

Ovo nas navodi da istaknemo izvesnu neodređenost birokratije, koja, čini nam se, predstavlja izvor teškoća što ih susreće teorija. Birokratija nije klasa sve dok nije dominantna klasa, a i kada to postane, ona u suštini ostaje zavisna od izvesne čisto političke aktivnosti ujedinjavanja.

Tvrditi da birokrate već predstavljaju klasu u okvirima globalnog društva značilo bi sugerisati da se oni izdvajaju po svojim posebnim interesima, po svom načinu života i po vrednostima koje usvajaju. Oni se, međutim, izdvajaju jedino po svom načinu grupisanja, po načinu na koji stiču svoj status kao članovi jednog kolektiva. A to svakako jeste njihova glavna crta: uzajamni odnosi birokrata u okviru svake institucije odgovaraju jednom specifičnom društvenom modelu i ocrtavaju vid jedne nove globalne strukture. Ali sve dok ta struktura nije ostvarena, buržoasko društvo je asimilira. Nije dovoljno uvideti da visoki državni funkcioneri ulaze u upravne savete kompanija ili da važni industrijski kadrovi deo svojih prihoda stiču putem akcija koje poseduju, jer bi se taj fenomen poburžućenja mogao uporediti sa fenomenom aristokratizacije buržoazije, koja je u izvesnim periodima revnosno kupovala imanja i plemićke titule. Važno je, s jedne strane, to što razlika u prisvajanju bogatstva nije ve-

zana za prirodu proizvodnje, pa čak ni za najdublje odnose koji iz nje proističu, a s druge strane, što se u okviru globalnog društva razne birokratije raspoređuju shodno tradicionalnim linijama izdvajanja, ostajući tako heterogene (uprkos tumačenju nekih među njima) i lišene, bar u odsustvu neke društvene krize, svesti o svom identitetu. Sem toga, policentrizam koji proističe iz suštine birokratije, osuđene kao što jeste da se kristalizuje u posebnim institucijama, doprinosi teškoći postizanja nekog klasnog jedinstva.

S druge strane, kad je to jedinstvo postignuto, birokratija zadržava izvestan princip neodređenosti: jer ona ne poseduje neku objektivnu egzistenciju, strogo odvojivu od društvenog oblika vlasti, jer ona u svojoj suštini nije neka ekonomska kategorija, nego se konstituiše učestvujući u izvesnom sistemu dominacije.

Postoji dakle veliko iskušenje da poreknemo klasni karakter birokratije tamo gde vidimo da ona vlada, ili da poreknemo njeno svojstvo specifične društvene sredine tamo gde vidimo da se množi u okviru buržoaskih društava. Ili, ako neko, naprotiv, tvrdi da je ona u SSSR vladajuća klasa, on namerno zanemaruje, ili smatra sporednom, njenu konstituciju, *izmenjenu funkciju politike* u birokratskom društvu, heterogenost organizacija, međuklansku borbu aparata i grupa, razlike integrisanosti u klasu raznih slojeva koji je sačinjavaju, a posebno želi da u toj klasi vidi model koji je svugde na putu da se ostvari, kao da se buržoasko društvo *prirodno* mora preobraziti u birokratsko pod dejstvom koncentracije kapitala. Ako nekog i začudi paralelni porast ekonomske racionalizacije i birokratizacije, on će ipak zaključiti da je jedna primereni izraz druge, prenebregavajući pri tome činjenicu da se racionalizacija ostvaruje u okviru jednog režima zasnovanog na eksploataciji, a da je birokratizacija uređenje jednog sistema dominacije. Ako neko i istakne birokratski fenomen parazitizma, on ignoriše činjenicu da se birokratija smešta u središte društvenog života i da sebe smatra nekim ciljem, da ona odgovara jednoj tehničkoj potrebi koju podvrgava imperativu moći.

Proučavanje birokratije i diskusija koju ono zahteva neće, bez sumnje, biti plodni ako se ta uprošćavanja ne odbace. Onda počinju da se postavljaju prava pitanja i može da bude napretka ka njihovom rešenju, pod uslovom da se poštuju neki principi:

1. da se obrati pažnja na razne birokratije, umesto da se sve strpaju pod jedan koncept, s kojim se posle može manipulirati sa utoliko više slobode što je lišen svakog sadržaja;

2. da se birokratiji pristupi kao društvenoj formaciji, sistemu označavajućih ponašanja, a ne samo kao nekom formalnom sistemu organizacije. Ova perspektiva podrazumeva da se fenomenu da jedna genetička definicija, da se u njemu vidi jedan ljudski poduhvat, koji ima sopstvenu svrhu;

3. da se ispituju odnosi koje održava birokratija sa drugim društvenim slojevima, a posebno, u okviru neke date institucije, odnosi birokratske grupe sa drugim grupama;

4. da se iz društvene prirode birokratije (mi bismo radije rekli njene *socijalnosti*) ne izvode zaključci o budućnosti, koja zavisi od skupa istorijskih uslova koje određuju utvrđene strukture i događaji;

5. postavljajući pitanje koje se odnosi na klasnu prirodu birokratije, ne dozvoliti da nam odgovor, ma koji on bio, bude diktiran poređenjem između buržoazije i birokratije; nastojati opisati specifični način učestvovanja birokratije u globalnom društvu; nastojati da veza političkih, ekonomskih i kulturnih odrednica unutar birokratije ne bude zasnovana na apriornoj definiciji (kojoj se pripisuje univerzalni značaj, a koja se zapravo odnosila na buržoaziju sredinom XIX veka) onog što je klasa i šta je u njoj bitne, a šta slučajne prirode.

6. U okviru jedne ankete o nekoj posebnoj birokratiji ne zaustaviti se na predstavi koju o njoj stvaraju krupni birokrati, nego pokušati ocrtati sredinu, definisati mentalitet i birokratska ponašanja, podstičući na izjašnjavanje potčinjene, to jest one koji ih poznaju, pred čijim očima se ne mogu sakriti, u suprotnosti s kojima i postaju ono što jesu.

(Claude Lefort, »Qu'est-ce que la bureaucratie?«, u: *La bureaucratie*, Union Générale d'Éditions, Paris, 1976, str. 265—318)

Prevela Frida Filipović

BIROKRATIJA I REVOLUCIJA

B. Rizzi je prvi 1939. postavio teoriju »birokratskog kolektivizma« u svojoj knjizi *La Bureaucratization du monde*. Burnham se proćuo po tome što ga je naprosto pokrao (i razvodnio). Razume se, i Rizzi je imao svoje prethodnike. Ali je imao i smelosti da do kraja izvede teoriju »birokratskog kolektivizma«, rođenu u njenom modernom obliku u izvesnim krugovima opozicionara režima koji se malopomalo učvrćivao u SSSR oko Staljina. Dilas je, dvadeset godina doćnije, samo preuzeo njene glavne crte, uproćavajući ih pri tom do krajnosti.

Osnovna Rizzijeva greška (koju je zatim ponovio i Burnham) bila je ta što je poistovetio državnu ekonomiju SSSR s onom u Hitlerovoj Nemaćkoj, u fašistićkoj Italiji, pa čak u ruzveltovskom *New Dealu*. Njegova je snaga u tome što je reljefno istakao zajednićka svojstva tih ekonomskih sistema. Ali želeći da u zajednićkom razvoju kapitalistićkih država posle ekonomske krize 30-ih godina (s njegovim fašistićkim tendencijama) i u staljinistićkoj evoluciji SSSR sagleda pojavu i rast jedne potpuno nove internacionalne *izrabljivaćke klase sui generis*, različite od kapitalistićke buržoaske klase koliko i od nekog proletarijata koji vlada prelaznim socijalistićkim društvom, on nije uspeo da shvati krizu države i celokupnog društva koja još uvek traje.

Rizzi je, međutim, pokušao da ostvari nešto što niko od njegovih sledbenika nije pokušao: temeljitu analizu ekonomskih izvora konstituisanja birokratije u funkcionalnu klasu. Dilas se, na primer, ogranićio na površnu konstataciju: birokratska klasa — to je *partija* koja vlada državom, vlasnikom svih ekonomskih dobara (prirodnih ili proizvedenih, uključujući tu i radnu snagu).

Rizzi je, međutim, pokušao da ostvari određenu sistematsku i kritićku analizu. Kritićku, jer je pošao od jedne polemike s levom

opozicijom, naroćito s Troćkim. Smatram, dakle, korisnim da navedem nekoliko podataka o evoluciji tog pitanja kod Lenjina i Troćkog, a zatim i o stavu liberalnih ekonomista (među kojima je von Mises najsystematićniji).

Podsećam, pre svega, na to da se već u nastajućem radnićkom i socijalistićkom pokretu, pre sto godina, pitanje birokratije (i uloge države u ekonomskim odnosima) našlo u središtu jedne dvostruke polemike: s jedne strane, između socijalista svih pravaca (uključujući »utopiste«) i buržoaskih liberala, ili čak tradicionalista; a s druge strane, između socijalista (i komunista) i anarhistićkih liberala. Marx je od početka dospeo u središte te dvostruke polemike. S jedne strane, on je izvršio radikalnu kritiku polutradicionalnog i poluliberalnog Hegelovog etatizma, a s druge strane, ukrstio je mać sa Stirnerom i Proudhonom. Ja sam tu polemiku analizirao u mom radu *De l'aliénation à la jouissance* (o Hegelu na str. 98—129, a o Stirneru posebno na str. 249—258) i neću se sada na nju vraćati. Mnoge druge polemike su se nadovezale na ove, pomenute. Dovoljno je prelistati Gobineaua ili Tocquevillea i bezbrojne buržoaske ekonomiste *laisser-fairea*, pa naići na tradicionalne optužbe protiv birokratskih nedela i svemoći države, koji navodno proistiću iz socijalizma. Suvišno je i podsećati na Proudhonove napade. Međutim, u to doba se državi kao takvoj pripisuje tendencija ka dominaciji, a ne nekoj novoj društvenoj klasi. Do te nove imputacije moglo je da dođe tek kada je Marxova analiza kapitala jasno razotkrila ekonomski koren klasnih borbi. Nove koncepcije jedne izrabljivaćke birokratske klase se onda pojavljuju kao izvesna ekstrapolacija mehanizma klasnih borbi, zasnovana na načinima proizvodnje, prisvajanja, raspodele društvenog viška vrednosti, kao što ga je analizirao Marx.

Predviđanja uloge birokratije

U Francuskoj, birokratija je u početku bila ocenjivana iz politićkog ugla. Njen model je postojao već pod monarhijom. Tocqueville je sagledao (u *Ancien Régime et la Révolution*) kako je državna birokratija (*Država, to sam ja*), oslonjena na buržoaziju i na vredno zanatstvo, predstavljala monarhijsku suštinu prenetu u francusku revoluciju i u napoleonovski režim (od koje Francuska još živi). Ta birokratska suština je, uostalom, odmah došla u sukob sa liberalnim kapitalizmom, sukob koji se produžio do naših dana u novim oblicima. Ona je ostala i neprijatelj eksploatisanih radnika. Socijalisti žele da razreše taj dvostruki sukob u društvenom kolektivizmu, prisvajanju i upravljanju. Ali već nisu složni koje formule tu treba koristiti. Početkom veka, Kautsky, tumać prosećnog socijalistićkog mišljenja, pisao je: »Treba birokratiji oduzeti sva ona svojstva koja od nje čine posebnu klasu, postavljenu iznad mase stanovništva. Njene članove treba lišiti njihovih privilegija, učiniti ih, u stvari, službenicima naroda, kome treba da pripadne bar pravo biranja i opozivanja šefova.«

Sorel odgovara Kautskom (u *Introduction à l'économie moderne*) da je to jedan san, da je birokratija u državi politička klasa koja mora da se *raspadne* u novim ekonomskim uslovima, pomalo onako kao što je Saint-Simon želeo »jeftinu državu«, upravo kao što industrijalac želi upravljanje koje će najmanje da ga košta. Francuska birokratija, to je vojnička i militarizovana država.

»Snažno jedinstvo koje je rat uneo u državu nije se ispoljilo samo spolja nego i iznutra. Birokratija je bila neka vrsta civilne milicije, koja se neprestano usavršavala i koja je predstavljala javni interes u onoj meri u kojoj je javni interes zavisio od propasti partikulariteta, ali koja je predstavljala i despotizam.« (Sorel)

Docnije, naročito posle 1830, parlamentarizam, privatni ekonomski interesi, žele da sebi potčine »kancelarije« (biro), u čemu nikad potpuno ne uspevaju. Taj sukob se nastavlja i danas. Sorel ne poriče da će »funkcioneri« biti potrebni, ali oni treba da budu samo upravljači: funkcioner je punomoćnik zadužen da nečim upravlja; treba videti da li je dobro sprovodio to upravljanje, a to se pitanje ne razlikuje od onih o kojima se može raspravljati između jednog trgovca i njegovog zastupnika. Tu napuštamo idealizam da bismo prešli na teren proizvodnje. Što se tiče borbe radnika protiv državne birokratije, ona postaje danas središte društvenih protivurečnosti.

Oko 1900. pitanje je, dakle, već postavljeno. Ja sam ovde citirao Sorela upravo zato što socijalisti, koje su vaspitali Jaurès ili Kautsky, rešavaju pitanje na suviše formalan način, dok ga Sorel pokreće dosta smušeno, ali naslućuje njegov uznemirujući karakter. To pitanje u svakom slučaju nije sadržavalo *ekonomski* odgovor. Birokratija je politička klasa i razne tendencije u njoj, manje-više jasno, pokazuju da će ona, ukoliko bude opstala, biti ono što će biti i sama država: ona će moći jedino da izražava etatistički oblik koji budu podržavali određeni društveni i ekonomski odnosi. Ideja da se tu, možda, u klici, radi o jednoj novoj *ekonomskoj funkcionalnoj klasi* bila je samo paradoks, ne mnogo poznat. Upravo činjenica da je birokratija politička klasa, vezana za veoma različite državne oblike (na primer, u karolinškoj imperiji, u konfučijevoj i carskoj Kini, u anglo-francuskim, a zatim u austrijskim i pruskim monarhijama, u katoličkoj crkvi, u jakobinskoj i napoleonovskoj Francuskoj, i najzad u Evropi probuđenih nacija u XIX veku), koja, prema tome, očigledno pokriva veoma različite društvene odnose, nagonila je socijaliste da dosta spokojno predviđaju njeno odomaćenje u novim kolektivističkim odnosima.

Autori koji su oživelili tu diskusiju početkom našeg veka, takođe nisu prevazišli njen politički okvir. Pareto ne pridaje »kruženju elita« (recimo: stalnosti upravljačke birokratije) ekonomski uzrok. To ne čini ni Mosca. Politička klasa, na čijoj se autonomiji i stalnosti po njemu zasniva postojanje države dostojne tog imena, to je pre *klasa* vlasti nego klasa vlasništva. Ni Michels ne vidi stvari drukčije. Njegova je posebnost u tome što je napisao da će se iz radničke i socijalističke partije i radničkih sindikata, upravo kao iz klase i grupe bur-

žoaskih interesa, izroditi jedna upravljačka i dominatorska birokratija. Ali ni on ne tvrdi da je ta birokratija, čija je administrativna svojstva opisao, neka ekonomski utemeljena klasa. Baš naprotiv: on, kao i Mosca, smatra da je vlast koja se vrši nad ljudima manje-više isključena iz neposrednog ekonomskog upravljanja. Elite, birokratije, aparati, ne predstavljaju neke ekonomske i tehničke »kompetencije« kakve je zamišljao Saint-Simon: sve te strukture, naprotiv, dominiraju nad ekonomskom sferom sa iste visine sa koje sama država nadvišuje privatne interese. U suštini, svako u upravljačkoj birokratiji vidi pre svega svet »položaja« i »mesta«, funkcionerstvo. Sve diskusije povodom nje, uprkos njihovom sociološkom tonu, ne izlaze iz kruga u koji ju je Hegel bio zatvorio na stranicama svojih *Principa filozofije prava*, a iz kojeg ju je Marx ipak isterao svojom radikalnom kritikom.

Upravo neshvatanje te Marxove kritike karakteriše sociologe birokratije, jučerašnje i današnje. Kada Lenjin bude počeo da napada birokratiju u sovjetskoj državi, počev od 1918—1920, on će to da čini u Marxovoj tradiciji u pogledu društvenih i ekonomskih odnosa, cepajući veo njenog formalizma.

Lenjin: kritičke analize

Početne Lenjinove kritike dobro su poznate. Ograničimo se na to da ih kratko navedemo.

Lenjin daje prvi istorijski pregled u aprilu 1921, u svom govoru »O porezu u naturi«. On poreklo sovjetskog birokratizma vidi u izvesnim *određenim* ekonomskim odnosima.

»5. maja 1918, kaže on, birokratizma nije bilo u našem vido-krugu. Šest meseci posle oktobarske revolucije, pošto smo do temelja srušili stari birokratski aparat, nismo još osećali dejstva tog zla. Prolazi još jedna godina. Na 8. kongresu ruske KP, koji je održan od 18. do 23. marta 1919, usvojen je jedan novi program u kome govorimo otvoreno, bez straha da sagledamo zlo, nego naprotiv želimo da ga razotkrijemo... — u kome govorimo o *delimičnom vaskrsavanju birokratizma u okviru sovjetskog režima*.«

»Prolaze još dve godine. U proleće 1921, posle 8. kongresa sovjeta, koji je (decembra 1920) pretresao pitanje birokratizma, posle X kongresa ruske KP (marta 1921), koji je sačinio bilans diskusija tesno povezanih s analizom birokratizma, vidimo kako se to zlo pred nama pojavljuje još jasnije, preciznije, opasnije.«

Ali, odakle je onda mogla da se ponovo rodi neka birokratija? Iz novog sovjetskog državnog aparata, dakle, u okvirima diktature proletarijata, socijalističkih institucija. Ali njeni izvori se nalaze u uslovima dezorganizacije, propasti, nesposobnosti da se savlada ekonomski kaos: »Koji su ekonomski izvori birokratizma? Oni su uglavnom dve vrste: s jedne strane, razvijenoj buržoaziji je upravo radi suzbijanja revolucionarnog pokreta radnika i delom seljaka, potreban izvestan birokratski aparat, najpre vojni, zatim sudski, itd. To kod

nas ne postoji. Naši sudovi su klasni sudovi, usmereni protiv buržoazije. Birokratija nije u armiji, nego u institucijama koje joj služe. Kod nas je ekonomski izvor birokratije druge vrste: to je izolacija, rasutost sitnih proizvođača, njihova beda, njihova neobrazovanost, odsustvo puteva, nepismenost, odsustvo *razmena* između poljoprivrede i industrije, odsustvo njihove međusobne povezanosti i saradnje. Sve je to, u znatnoj meri, posledica građanskog rata... Birokratizam, nasleđe *opsadnog stanja*, superstruktura zasnovana na rasutosti i demoralizaciji malog proizvođača, razotkrio se u punoj meri.«

Po Lenjinu, birokratizam je između 1918 i 1921, dakle, bio fenomen nezrelosti novih društvenih (socijalističkih) odnosa, odsustva efikasne organizacije, koja bi svela na minimum upravljanje privredom, jednog zaostalog stanja privrede još uvek zasnovane na *malom proizvođaču* (to jest seljaku naročito). Sovjetski i komunistički državni aparat loše funkcioniše: hipertrofija nesposobnih činovnika, neprimenjivanih i neprimenljivih direktiva, preobilje reči, parola, a sve to s lošim rezultatima jer privreda živi u »opsadnom stanju«, jer ona osiromašuje, jer je proletarijat, da bi odoleo spoljnoj agresiji i građanskom ratu, morao da deluje najhitnije, da koncentriše svoje borbene snage i da prekomerno poveća aparat diktature u poređenju s raspoloživim materijalnim sredstvima.

Da bi se suzbio taj birokratizam, treba pribeći tehničkim inicijativama odozdo: »Da bi se izazvalo pritanje novih snaga, da bi se uspešno suzbio birokratizam, da bi se prevladala ta štetna inercija, pomoć treba potražiti od lokalnih institucija, u bazi, u uzornoj organizaciji jedne *celine*... Potrebno je najveću pažnju posvetiti potrebama radnika i seljaka; potrebna je neprekidna briga za obnovu privrede, povećanje proizvodnosti rada, razvoj lokalnih razmena između poljoprivrede i industrije...«

Lenjin do smrti nije prestao da naglašava svoju kritiku birokratije u porastu. Ali, on već 1922. priznaje da se ona širi na jednom novom terenu: u komunističkoj partiji, u sindikatima i mnogobrojnim profesionalnim i društvenim grupacijama koje ona kontroliše. Kadrovi, partijski aparat, svugde zamenjuju administracije (uprave) koje su izabrali sovjeti i uspostavljaju jednu paralelnu državnu birokratiju. Poslednje Lenjinove reči biće poziv na otpor, na budnost protiv bujanja birokratizma. Januara 1923. on podvlači da je »pitanje našeg državnog aparata 'vanredno hitno'«. On ponavlja da je taj aparat »preživeli ostatak prošlosti«, da je »pravi tip našeg nekadašnjeg državnog aparata«. Ali mada je pre toga rekao da je svemoć birokratije proistekla iz ratnog komunizma, on predlaže da se pribegne »iskustvu našeg građanskog rata« u potrazi za novim snagama, prodirući »do najdubljih korena naše diktature« — što praktično znači da se u državne organizacije aktivno uključi veći broj obrazovanih radnika i seljaka iz baze. Marta 1923, u članku »Manje, ali bolje«, on ponavlja da »birokratija kod nas ne postoji samo u sovjetskim ustanovama nego i u onim partijskim«. Izvor sovjetskog birokratizma on čak karakteriše na način dostojan Čehova: »Zgaden nad odvratnom biro-

kratskom stvarnošću, Rus je nalazio kod kuće oduške izmišljajući vanredno smeđe teorijske sisteme...«

Birokratija, to je nekompetencija, neodgovornost, sitničavo naređivanje, nametnuta hijerarhija, povezana sa grandioznim »snovima« i hvalisavošću, — a sve su to stvari koje su u Rusiji iznikle na tlu sitnog zaostalog seljaštva, iz zakasnelog kapitalizma, feudalnih, čak azijskih tradicija, iz prakse policijskog despotizma.

Državna birokratija, koja je nasledila izvrsne tradicije carističkog *čina*, verske hijerarhije, policijskog i vojnog aparata, plemićkih kasta ili buržoazije, uveliko je i dalje postojala tokom revolucije. Ali ono što podržava to postojanje, to je, po Lenjinu, slab razvoj industrije, ogromni seljačko-malograđanski svet kojem je NEP vratio većinu njegovih prava, odsustvo modernih, obrazovanih, uljudenih kadrova — situacija stvorena slabošću ruskog kapitalističkog razvoja i trogodišnjim građanskim ratom. Kod njega ništa ne nagoveštava ideju o nekom preobražaju nekadašnjih prerogativa kapitalističkih i buržoaskih vladajućih klasa u privilegije jedne birokratske klase, koja sa svoje strane eksploatiše proletarijat. Sve do kraja NEP-a (1928) ta Lenjinova ideja preovlađuje u koncepciji rukovodilaca o trajanju birokratije i njenom širenju.

Staljin i partijski aparat onda počinju da tvrde da će prevladati klasne antagonizme, proistekle iz NEP-a, pomoću proširivanja vlasti same birokratije. Upravo u toku tih godina (1924 — 1927) birokratija *malo-pomalo menja svoj društveni položaj*, zadržavajući pri tom svoja stalna svojstva; Trocki i leva opozicija ukazuju upravo na tu promenu. Tokom 1925. i 1926. socijalistički privredni sektor brzo se razvija, a uporedo sa njim ekonomska i politička birokratija koja obezbeđuje u isti mah njegovu organizaciju, kontrolu i upravu.

Ekonomski, birokratija proističe iz preteranog rasta neproduktivnog sektora, a prema tome i iz znatnog prebacivanja društvenog proizvodnog viška na društveno neopravdane troškove. Problem je, u tom smislu, istovetan sa onim koji se postavlja kapitalističkom preduzeću. Ali on nema samo računске termine. Porast tog neproduktivnog sektora doprinosi i jačanju jednog aparata koji se kristalizuje, koji učvršćuje svoje privilegije, to jest svoje sopstvene izvore prihoda, i oduzima sve veći deo plodova rada celokupnog stanovništva. Širenje birokratije je, prema tome, sve manje činjenica preovlađivanja sitne buržoazije, a sve više činjenica same birokratije, koja se množi putem ontogeneze i nalazi svoju hranu u višim slojevima radničke klase, kao i u seljačkim i sitnoburžoaskim sredinama.

Trocki i nova birokratija

Kako je Trocki prihvatio Lenjinovu kritiku, počev od 1923? Povodom polemike o *Novom pravcu*, 1923, kao da još nema mnogo neslaganja između Trockog i Zinovjeva i Staljina u pogledu shvatanja *društvenih i političkih* korena birokratije. Razilaženje počinje procenom ozbiljnosti birokratskog zla, njegovih preobražaja i načina

njegovog lečenja. Zato diskusija brzo poprma ogorčene tonove u vezi s unutarnjim režimom partije, njenom demokratijom.

U nizu članaka sabranih pod naslovom *Novi pravac* Trocki stavlja prst na ranu. On analizira sve jače oblike birokratije, koje pre svega pronalazi u komunističkoj partiji.

On već zapaža da »nasleđe prošlosti« nije dovoljno da objasni ono što se događa: »Po mišljenju (birokrata) birokratizam bi bio samo nekakav zaostatak ratnog perioda, to jest pojava koja postepeno nestaje... (ali) ma koliko ponekad bili preterani oblici koje je poprimao birokratizam ratnog perioda, on je bio dečja igra u poređenju sa sadašnjim birokratizmom koji se razvio u doba mira, dok je aparat, uprkos ideološkom rastu partije, uporno nastavljao da misli i da odlučuje u njeno ime.«

Trocki podvlači da sukob generacija pokriva društvene promene. Društveni sastav partije nastoji da odražava nove ekonomske odnose, proistekle iz nacionalizacije krupnih proizvodnih sektora; ali on o njima daje deformisanu sliku.

»Prva brigada radničke klase posle njenog preuzimanja vlasti bila je da stvori etatistički aparat (uključujući tu i armiju, organe ekonomskog upravljanja, itd.). Ali učešće radnika u etatističkim, zadružnim i drugim aparatima zahtevalo je slabljenje fabričkih ćelija, a u Partiji sve veći broj funkcionera. Iz toga će moći da se izide jedino pomoću znatnog ekonomskog napredovanja, snažnog podsticaja industrijskog života i stalnog priliva manuelnih radnika u Partiju.«

Partija je trebalo da bude jezgro otpora birokratiji; međutim, ona je, naprotiv, postajala njen podstrekač.

»Znatan deo Partije... apsorbovan je raznim organima civilne, vojne, ekonomske, itd., uprave i administracije; drugi deo je rasut po selima...; jedino četvrta kategorija (koja sada predstavlja manje od šestine članstva) sastoji se od proletera koji rade za tezgom. Jasno je da razvoj partijskog aparata i birokratizaciju koju podrazumeva taj razvoj ne izazivaju fabričke ćelije, grupisane posredstvom aparata, nego to čine sve ostale funkcije koje Partija vrši posredstvom državnih aparata administracije, privrednog upravljanja, vojne komande, obrazovanja.«

Otud sve veće odsustvo demokratije u samoj Partiji. Razne tendencije i »frakcije« sve više bivaju ugušivane »konzervativnom birokratskom frakcijom«. U tezama koje je redigovao u to vreme Trocki zaključuje: »Nedostojno je marksiste shvatanje da je birokratizam samo skup loših navika kancelarijskih službenika. *Birokratizam je društvena pojava kao određen sistem upravljanja ljudima i stvarima.* Njegovi su duboki uzroci heterogenost društva, razlike u svakodnevnim i osnovnim interesima raznih grupa stanovništva. Birokratizam se komplikuje usled nedostatka kulture širokih masa. Kod nas je bitni izvor birokratizma sadržan u nužnosti stvaranja i održavanja državnog aparata koji bi povezivao interese proletarijata s interesima se-

ljaštva u jednoj savršenoj ekonomskoj harmoniji, od koje smo još veoma daleko.«

Malo docnije, jedna teza opozicije (1926) proglašava: »Birokratski režim kao rđa prodire u život radionica i fabrika. Jer ako su članovi Partije u stvari lišeni prava da kritikuju komitete reiona, oblasti ili zemlje, oni su isto tako u fabrici lišeni prava da kritikuju neposredne autoritete. Partiji su zastrašeni. Predostrožni administrativni rukovodilac koji ume da sebi obezbedi podršku sekretara jedne hijerarhijski više organizacije zaštićen je samim tim protiv svake kritike odozdo i često ne mora da odgovara za loše upravljanje ili za neku zloupotrebu vlasti.«

Sa likvidacijom NEP-a, ostvarenjem prvog petogodišnjeg plana i prisilnom agrarnom kolektivizacijom (1928 — 1930), birokratija je na tom putu mogla samo da ojača svoju moć i svoju autonomiju. Sastavljena od Partije i državne administracije, ona se sve više smatra jedinim ovlašćenim nosiocem ekonomske i političke moći. Ona se obrazuje u dominantnu kategoriju ili klasu. Trocki međutim smatra da između političke i ekonomske klase postoji izvesno odstojanje koje birokratija ne može da pređe.

Godine 1930 (*Ka kapitalizmu ili ka socijalizmu*) on piše:

»Birokratija je obnovila mnoga svojstva vladajuće klase, a radne mase ih zaista takvim smatraju... Sa marksističkog gledišta jasno je da se sovjetska birokratija ne može preobraziti u novu vladajuću klasu. Njeno prilagođavanje i povećavanje njene društvene uloge kao vodeće neizbežno dovodi do izvesne krize diktature, koja će moći da se razreši jedino pokušajem revolucije na višim osnovama, ili restauracijom buržoaskog društva!«

Tokom sledeće decenije preobražaj proizvodnog aparata, strukture društvenih slojeva, Partije i institucija odvija se u smislu jačanja birokratskog autoriteta, krunisanog vlašću Staljina, o kome je Trocki 1939. napisao da je, parafrazirajući Louisa XIV, mogao da kaže: »Društvo, to sam ja«. Ali apsolutna vlast političkog autoriteta nije istovetna s ekonomskim upravljanjem, u *marksističkom smislu*. Klasni odnosi (i sukobi) proističu iz produkcionih odnosa koji uključuju odnose vlasništva i prisvajanje u oblastima proizvodnje i potrošnje. Međutim, mada u SSSR preovlađuje *državno* vlasništvo, birokratija tim vlasništvom upravlja samo kao zastupnik. Za to zastupništvo (predstavništvo) birokratija se grčevito hvata, produžavajući njegov monopol u svoju korist, i to po cenu žestokih i krvavih unutarnjih kriza, da ne pominjemo teror kojim vlada nad radnim masama i nižim slojevima Partije i administracije. Ali taj monopol, taj skup privilegija, ta apsolutna i stalno ugrožavana dominacija, nipošto nisu ekvivalent jedne *organske egzistencije izrabljivačke klase*. Trocki će neprekidno upozoravati na neumesnost takvog poredenja kojim će uskoro da se služe dve vrste protivnika: jedni smatraju planiranu državnu privredu u SSSR državnim kapitalizmom, pa prema tome i upravljačku birokratiju novom vrstom »ujedinjene« kapitalističke

klase, dok drugi smatraju da režim više nije kapitalistički, ali da predstavlja jedan novi ekonomski sistem eksploatacije rada, koji se razlikuje od klasičnog kapitalizma koliko i od realnog socijalizma: birokratija je vladajuća i eksploatatorska klasa jedne nove, *sui generis*, vrste, čiju pojavu niko — ili gotovo niko — nije predvideo, ali koja je postala nesumnjiva stvarnost. Prvi se pridružuju pravcu koji je nastao u komunističkom pokretu od početka NEP-a (Gorter, Katz, Korsch i, danas, Bordiga). Drugi su svoje ideje izlagali počev od 1930, ali naročito tokom godina 1934—1936. Kod nekih od njih ta se ideja, uostalom, kombinovala sa spekulacijama proisteklim iz fašističke ekonomske politike Mussolinija i Hitlera i gotovo opštim prodorom države u privredu posle ekonomske krize tridesetih godina. Tu će koncepciju, konačno, u svoj njenoj snazi formulisati B. Rizzi, zatim Burnham, i mnogi drugi posle njih.

Trocki 1932. godine birokratiju *politički* kvalifikuje kao *centrizam*; politička linija birokratije je izvesno oklevanje, stalno vrđanje između pritiska interesa radnika i tendencije ka obnovi kapitalističkih interesa, koja je, sa svoje strane, pod uticajem traganja za nekom ravnotežom, čak i nekim sporazumom s međunarodnim kapitalizmom. Ono što tom centrizmu daje privid stabilnosti, to je apsolutno posedovanje vlasti u partiji, neodvojivoj od države.

Po zagovornicima teorije »birokratskog kolektivizma«, ekonomski uspehi ne samo jačaju birokratiju nego su neposredni uzrok njene vlasti, upravo kao što je moć buržoazije zavisila od njenih ekonomskih uspeha; u oba slučaja izvor moći je organska eksploatacija radnikâ koji ništa ne poseduju ili su lišeni svakog poseda.

U proleće 1933. Trocki na sledeći način ocrtava sistem prinude na kojem se održava birokratija: »Sadašnja sovjetska ekonomija nije ni monetarna, ni planska: to je gotovo čist tip birokratske ekonomije... Preterana i neuravnotežena industrijalizacija podrija temelje agrarne privrede. Seljaštvo je pokušalo da nađe izlaz u kolektivizaciji. Iskustvo uskoro dokazuje da kolektivizacija iz očajanja nije socijalistička kolektivizacija... Da bi se održao nemoguć i neuravnotežen tempo, morao je da se vrši pojačan pritisak na proletarijat. Oslobođivši se materijalne kontrole mase potrošača i političke kontrole proizvođača, industrija je stekla naddruštveni, to jest birokratski karakter« (»Teorija opadanja i opadanje teorije«).

Birokratija je dakle tesno povezana sa industrijom; ona postaje ekonomski koliko i politički aparat. Daleko je vreme kada je Trocki, kao i Lenjin, u birokratizmu video pojavu koja neposredno zavisi od nazadovanja zemlje i značenja koje je u njoj imala seljačka privreda. Pomoću prinudne kolektivizacije politička birokratija, oslonjena na novorodenu industriju i njene kadrove, mogla je da uništi širok društveni sloj koji je bio jedan od njenih početnih izvora: individualni seljaci, sitni i krupni, bili su silom likvidirani. Onda je birokratija promenila svoj položaj. Ali iza njenog novog samopouzdanja krije se, 1932. godine kao i 1922, niz antagonizama, starih i novih, koje će ona nastojati da porekne i da uguši terorom u toku sledećih godina.

Svemoćna kao što nijedno drugo društveno telo nije nikada bilo u istoriji, ona je ipak lišena onog što čini stabilnost *organskih* klasa: određenog načina eksploatacije individualnog rada.

Trocki u to isto vreme podseća na to da je Makajski, trideset godina ranije, teoriju o diktaturi proletarijata smatrao »skelom da bi se došlo do komandnih mesta izrabljivačke birokratije«. Ali Makajski je tako samo »sociološki i ekonomski probudio anarhističke predrasude protiv državnog socijalizma«. Tražio je ekonomsko opravdanje za tu klasu. Po njemu, Marx je u shemama reprodukcije kapitala prikrivao deo viška vrednosti koji je trebalo da proguta socijalistička inteligencija (birokratija). U SSSR je Masnikov zastupao sličnu teoriju, nazivajući »socijalbirokratijom« novu diktatorsku i posedničku klasu. Potrebno je, međutim, odgovara Trocki, da se jedna klasa (u marksističkom smislu) odredi ne samo svojim učešćem u nacionalnom dohotku, nego i »jednom nezavisnom ulogom u opštoj strukturi ekonomije, nezavisnim korenima u ekonomskim temeljima društva«. Ona mora da »razradi svoje posebne oblike svojine«. Međutim, bitne funkcije sovjetske birokratije »odnose se, u svojoj suštini, na političku *tehniku* klasne dominacije. Prisustvo birokratije, sa svim različitostima njenih oblika i njene specifične težine, karakteriše *svaki* klasični režim. Njena snaga je izvestan odraz. Birokratija, nerazdvojno vezana za ekonomski dominirajuću klasu, hrani se iz njenih korena, sa njom se održava i sa njom pada« (»Četvrta internacionala i SSSR«, 1933).

Birokratija, u svojoj celini, guta značajan deo viška vrednosti »pod svim režimima«. Ali ta karakteristika nije dovoljna da od nje učini fundamentalnu eksploatatorsku klasu kakva je kapitalistička klasa. Izvesne frakcije buržoazije i sitne buržoazije (slobodne profesije, trgovina, posrednici, itd.) mogu takođe da ubiru od profita koji stvaraju proizvodni radnici (viška vrednosti) znatan desetak, ali to su upravo najmanje odlučujuće i dominantne frakcije buržoazije. U slučaju SSSR stvari se odvijaju na isti način, ali u odnosu na radničku klasu.

Birokratija, kaže Trocki, »guta, rasipa i troši znatan deo nacionalne imovine. Njena uprava je izvanredno skupa za proletarijat... Međutim, najveći stanovi, najsočniji bifteci, pa čak i Rolls—Royce još ne čine od birokratije značajnu vladajuću klasu... Kada birokratija, da se izrazimo jednostavno, krade narod (a to u raznim oblicima čini svaka birokratija), mi se tu ne suočavamo s *nekom klasnom eksploatacijom*, u naučnom smislu reči, nego sa *izvesnim društvenim parazitizmom*, ma to bilo i u veoma velikim razmerama. Sveštenstvo srednjeg veka bilo je jedna klasa, ili 'društveni stalež', utoliko što se njegova dominacija oslanjala na određen sistem zemljišnog poseda i kmetstva. Sadašnja crkva nije eksploatatorska klasa, nego parazitska korporacija. Zato, čak i ako neproduktivno troši ogroman deo nacionalnog dohotka, sovjetska birokratija je, po samoj svojoj funkciji, u isti mah zainteresovana za ekonomski i kulturni razvoj zemlje; što viši bude nacionalni dohodak, veća će biti i suma njenih privilegija.

Međutim, na društvenom temelju sovjetske države ekonomski i kulturni razvoj mora da podriva same osnove birokratske vladavine.«

Mada je tokom sledećih godina još porasla politička i administrativna moć sovjetske birokratije, dinamika sistema ostala je ista.

Trocki je 1937, odgovarajući na argumenat koji je i danas omiljen u objašnjavanju jedne »nove klase«, to jest da birokratija nije samo parazit, budući da »poseduje državu kao neko privatno vlasništvo«, a da je sama država vlasnik privrede (ljudi i stvari), pisao: »Ja nikad nisam tvrdio da je sovjetska birokratija jednaka birokratiji apsolutne monarhije ili birokratiji liberalnog kapitalizma. Etatizovana ekonomija stvara za birokratiju jednu sasvim novu situaciju i otvara nove mogućnosti — napretka kao i opadanja... Mnogo je veća analogija između sovjetske i fašističke birokratije... Fašistička birokratija takođe postupa sa državom kao sa svojim vlasništvom. Ona nameće ozbiljna ograničenja privatnom kapitalu i često izaziva njegovo gundanje. Kao logičan argument možemo da kažemo: ako bi fašistička birokratija uspeła da sve više nametne svoju disciplinu i svoje restrikcije kapitalistima bez efektivnog otpora s njihove strane, ta bi se birokratija mogla postepeno pretvoriti u novu vladajuću 'klasu', apsolutno analognu sovjetskoj birokratiji. Fašistička država, međutim, pripada birokratiji *samo na izvestan način*. To su upravo one tri male reči koje drug C. namerno zaboravlja. Ali one imaju svoj značaj. Čak su i presudne. Ako Hitler pokušava da prisvoji državu, a njenim posredstvom i privatnu svojinu, i to *totalno*, a ne samo na *izvestan način*, on će se sudariti sa žestokim otporom kapitalista, što bi otvorilo velike revolucionarne mogućnosti radnicima. Postoje, međutim, ultralevičari koji na fašističku birokratiju primenjuju rezonovanje što ga C. primenjuje na sovjetsku birokratiju... Niko nikad nije porekao — naročito u slučaju nekog produženog svetskog procesa raspadanja — mogućnost restauracije neke posedničke klase, proistekle iz birokratije. Sadašnji društveni položaj birokratije, koja, posredstvom države, 'na izvestan način' u svojim rukama drži proizvodne snage izvanredno je značajna polazna tačka za taj preobražaj. Radi se, međutim, o jednoj istorijskoj mogućnosti, a ne o nekoj gotovoj činjenici...« (»Još jednom: SSSR i njegova odbrana«, 1937.)

Bruno Rizzi i birokratizacija sveta

Protiv te analize, dospele do te tačke, oglosio se Rizzi, i zato je njegova knjiga pre svega polemika s Trockim. Ali pre no što se pozabavimo njom, napomenimo da je Trocki, *odgovarajući Rizziju*, opet upotrebio svoju raniju argumentaciju u jednom od svojih poslednjih tekstova (»SSSR u ratu«, septembra 1939). U tom je tekstu on, početkom rata, podsetio na jednu dvojaku istorijsku mogućnost:¹ rat može da izazove revoluciju u Evropi i da samim tim poljulja vlast

¹Vežan svojim »ugovorom o nenapadanju« sa Hitlerom, u to vreme je SSSR sa njim podelio Poljsku i napao Finsku, ali nije ušao u svetski sukob.

birokratije u SSSR; ako ne bude revolucije, produžiće se monopolistička politika kapitalizma, on će se spojiti s državom, »što bi, u stvari, moglo u tim uslovima da dovede do pojave jedne nove izrabljivačke klase koja bi se zasnivala na bonapartističkoj birokratiji fašizma«. Ali moguće je i da u Evropi vlast preuzme radnička klasa, a da ne uspe da je sačuva: ona bi je, kao i u SSSR, prepustila birokratiji. »Onda bismo bili prinuđeni da priznamo da uzrok birokratske epizode nije ni u zaostalosti zemlje ni u imperijalističkom okruženju, nego u urođenoj nesposobnosti proletarijata da postane vladajuća klasa. Onda bi trebalo retrospektivno utvrditi da je SSSR, u svojim osnovnim svojstvima, bio preteča jednog novog eksploatatorskog režima u svetskim razmerama.«

Trocki je, razume se; dodao da te hipoteze zavise od stvarnog toka događaja, koji su krajem 1939. bili velikim delom nepredvidljivi. U tom trenutku on nije smatrao nimalo potrebnim da izmeni opšte analize formulisane tokom prethodnih godina, što ga je navelo da Bruno Rizziju (*La Bureaucratization du monde*) odgovori na sledeći način:²

»Bruno Rizzi trpa u istu vreću plansku privredu SSSR, fašizam, nacionalsocijalizam i Rooseveltov New-deal. Svi ti režimi bez sumnje poseduju zajedničke crte koje su, u krajnjoj liniji, određene kolektivističkim tendencijama moderne ekonomije. Već pre oktobarske revolucije Lenjin je ovako formulisao bitne osobenosti imperijalističkog kapitalizma: džinovska koncentracija proizvodnih snaga, naglašena fuzija monopolističkog kapitalizma s državom, organska tendencija ka čistoj diktaturi kao posledica te fuzije. Aspekti centralizacije i kolektivizacije određuju istovremeno politiku revolucije i politiku kontrarevolucije; ali to nipošto ne znači da je moguće poistovećivati revoluciju, termidor, fašizam i američki 'reformizam'. B. Rizzi se vezuje za činjenicu da tendencije kolektivizacije poprimaju, kao posledicu političke iscrpljenosti radničke klase, oblik 'birokratskog kolektivizma'. Sama ta pojava je po sebi neosporna. Ali koje su njene granice i kakav je njen istorijski značaj? Ono što mi priznajemo kao deformaciju jednog prelaznog perioda, kao rezultat nejednako razvoja mnogobrojnih faktora društvenog napretka, B. Rizzi smatra nezavisnom društvenom formacijom čija je vladajuća klasa birokratija. B. Rizzi je u svakom slučaju imao tu zaslugu da je pitanje preneo iz začaranog kruga terminoloških pismenih vežbi na plan velikih istorijskih generalizacija. Tako postaje lakše da se otkrije njegova zabluda.«

»Kao mnogi ultralevičari, B. Rizzi poistovećuje u njihovoj suštini staljinizam i fašizam. Sovjetska birokratija je, s jedne strane, usvojila političke metode fašizma; s druge strane, fašistička birokratija, koja se i sama još uvek ograničava na 'delimične' mere državne intervencije, čini korake ka potpunoj etatizaciji privrede i uskoro će da je ostvari. Prvo tvrđenje je potpuno tačno. Ali Rizzijevo tvrđenje

²Navodim celu stranu, jer u Francuskoj nije objavljena.

da je taj fašistički 'antikapitalizam' u stanju da stigne i do eksproprijacije buržoazije potpuno je pogrešno. 'Delimične' mere etatiističke intervencije i nacionalizacije razlikuju se od planirane državne ekonomije upravo onoliko koliko se reforme razlikuju od revolucije. Mussolini i Hitler samo 'koordiniraju' interese posjednika (vlasnika) i 'regulišu' kapitalističku ekonomiju, a to, uostalom, čine naročito u ratne svrhe. Oligarhija Kremlja je nešto više: ona ima mogućnost da upravlja ekonomijom kao jednim telom samo zato što je ruska radnička klasa ostvarila najveći istorijski preokret u svojinskim odnosima. Tu razliku ne treba izgubiti iz vida.«

»Ali čak i kada bismo se složili da će staljinizam i fašizam, dolazeći sa suprotnih polova, možda jednog dana dospeti do iste vrste izrabljivačkog društva ('birokratskog kolektivizma' — po Rizzijevoj terminologiji), to još ne bi izvuklo čovečanstvo iz ćorsokaka. Kriza kapitalističkog sistema ne proističe samo iz reakcionarne uloge privatnog vlasništva nego i iz ne manje reakcionarne uloge nacionalne države. Pa i kada bi razni fašistički režimi uspeli da kod sebe zavedu neki sistem planske privrede, i onda bi se, ne računajući u krajnjoj liniji neizbežne revolucionarne pokrete proletarijata koje nikakav plan ne može predvideti, nastavila i čak zaoštrila borba između totalitarnih država za svetsku dominaciju. Ratovi bi progutali plodove planske ekonomije i uništili temelje civilizacije.«

Sada možemo da se pozabavimo i argumentacijom samog Rizzija. Evo kako on (u delu *La Bureaucratization du monde*, 1939, str. 251) rezimiraju svoju teoriju o »birokratskom kolektivizmu«:

»Država postaje patron i ekonomski upravljač posredstvom jedne nove povlašćene klase kojoj će društvo morati, tokom jednog novog poglavlja istorije, da plaća troškove tog upravljanja. Cilj te nove vladajuće klase nije, međutim, beskonačna akumulacija individualnog bogatstva; ona se zadovoljava dobrim platama, srećnim životom, i sledi ekonomski program da 'služi publici' organizujući proizvodnju, ne u smislu neke špekulacije, nego s izvesnom tendencijom apsolutnog povećavanja same proizvodnje, bez kapitalističkih računa. Jedan deo etatiističke proizvodnje može i mora da bude defecitaran; važno je međutim da proizvodnja raste i da u svojoj celini bude aktivna.«

»Mi se slažemo da će nova vladajuća klasa sebi odvajati dobar deo od kolača autarhijske proizvodnje; to je pravilo, to je u samoj prirodi te vrste društva koje se formira. Ako birokratija ne može na opipljiv način da dokaže svoju sposobnost da podigne ekonomski nivo neposrednih proizvođača, njena je sudbina zapečaćena. Ali ne računajmo previše na humane ciljeve i na usavršavanje čoveka koje sebi postavlja i obećava nova vladajuća klasa! Ona, međutim, mora da poboljša ekonomske uslove za nju vezanog stanovništva ako želi da vodi glavnu reč. Njena istorijska funkcija će biti završena kada se pokaže nesposobnom da sledi taj cilj.«

Rizzi zatim dodaje sledeće, što možda zvuči tačnije od ostalog:

»Mi ne gajimo nikakve simpatije prema tom birokratskom društvu, ali konstatujemo njegovu istorijsku nužnost. Treba međutim još uvek plaćati troškove jedne vladajuće klase. O tome nemamo nikakvih iluzija, a dobro je da ih nemaju ni dirigovani proizvođači: jedino će njihov politički pritisak smanjiti ekonomski pritisak i koristiti celokupnom društvu, kao što je bio blagotvoran i proleterski sindikalni pokret, koji je kapitalističku proizvodnju terao ka sve većem usavršavanju. Mi čvrsto verujemo u budućnost jednog besklasnog društva, šta više, uvereni smo da će to besklasno društvo, sada u zametku, biti poslednje od društava podeljenih na klase. Vladajuća klasa se na kraju sjedinjuje sa političkom, sindikalnom i tehničkom birokratijom, koja je, u nekadašnjim društvima, svojom delatnošću zastupala interese kapitalističkih, feudalnih i patricijskih gospodara, kao i svoje sopstvene. Poslednja vladajuća klasa u istoriji tako je blizu besklasnog društva da poriče svoje svojstvo klase i vlasnika.«

Ta su dva teksta dovoljna da se sagleda suština Rizzijevih stavova (a odmah se vidi i da ih je Burnham samo kopirao). Ali najzanimljiviji je kod njega način na koji pokušava da objasni birokratiju koja, po njegovom mišljenju, nikako nije samo povlašćena i parazitska klasa, nego je autentična izrabljivačka klasa nove vrste. U III i IV poglavlju svoje knjige (»La propriete de classe« i »L'exploitation bureaucratique«) on ulazi u suštinu problema.

Glavni je problem (za marksiste) da saznaju na koji se način višak proizvodi i prisvaja. Feudalna i kapitalistička ekonomija imaju u tom pogledu svoje karakteristike. Po Rizziju, »birokratski kolektivizam« takođe ima posebne karakteristike. U *etatizovanom* ili *nacionalizovanom* (a ne *socijalizovanom*) sistemu proizvodnje, koji postoji u SSSR, radna snaga proizvodi izvesnu prednost i izvestan višak vrednosti; u tome se svi slažu. Ali ko njima raspolaže? U kapitalizmu, to je kapitalistička klasa. U SSSR (a, dodaje Rizzi, i u fašističkim državama, ali u manjoj meri) to je birokratska klasa, jer ona, kao državna klasa, poseduje sredstva proizvodnje zato što ona pripadaju državi. »Višak vrednosti prelazi u ruke nove izrabljivačke klase, u celini« (str. 48).

Birokratiji kao vlasniku nisu potrebna pravna dokumenta o vlasništvu, jer ona raspolaže mnogo jačim pravom: faktičkim posedovanjem, koje je zapravo državno: »Klasna svojina, koja u Rusiji predstavlja činjenicu, svakako ne proizlazi iz neke registracije kod beležnika ili u nekom katastru. Novoj sovjetskoj izrabljivačkoj klasi nisu potrebne te budalaštine; ona raspolaže snagom države, a to vredi mnogo više od starih registara buržoazije.«

Nijedna država, međutim, po definiciji ne može da bude socijalistička. Državno vlasništvo još nije kolektivno vlasništvo u punom smislu te reči, kojim »svako« može jednako da raspolaže, to jest bez osnovne mere vrednosti, i samo u funkciji potreba. Država, po definiciji, pretpostavlja izvesna klasna ograničenja i obaveze. Ako je nestala kapitalistička klasa (kao u SSSR), kojoj vladajućoj klasi može ona da služi? Ako vlada proletarijat, on više nema neprijatelja. Ali

vladajuća klasa ne drži državu u ruci radi zadovoljstva da tlači; ona vlada da bi *eksploatisala*, to jest da bi prisvajala višak vrednosti. U tom slučaju odgovor je, po Rizziju, jasan: birokratija vlada u državi da bi prisvajala višak vrednosti. Ali ona u tome uspeva »kolektivno«; ona kolektivno eksploatiše jednu državnu, nacionalnu svojinu. Uz to, ona na taj način eksploatiše prirodna bogatstva, sredstva za proizvodnju i radnu snagu mnogo bolje nego što to čini kapitalizam, ili čak kapitalistička država, ukoliko ova počinje da se ukorenjuje u ekonomiji; upravo zato ta birokratska klasa ima progresivni karakter u istoriji čovečanstva, mada potlačeni proletarijat mora da se bavi njenim »kritikovanjem« putem autentične klasne borbe.

Rizzi dakle pravi jasnu razliku (kao što su je već pravili Engels i Marx) između *državnog*, nacionalnog vlasništva i društvenog ili kolektivnog vlasništva; ovo poslednje se, uostalom, mora dijalektički preobraziti u ne-vlasništvo, budući da ni privatna lica ni država više nisu vlasnici; ona vrsta »zajedničkog dobra« koje postaju sredstva za proizvodnju i proizvodi podrazumeva ukidanje svake svojine, a zatim i svake birokratije. Birokratija je, međutim, ovlašćena *gospodarica* države, pa prema tome i privatne svojine; samo su proleter i svega lišeni, i produktivnog vlasništva, i, u isti mah, države. Njih će, dakle, kao klasu eksploatisati druga klasa.

»Iz takozvane nacionalizacije imovine, zemljišne rente i viška vrednosti ne proističe da su ta dobra i prihodi i stvarno nacionalizovani, to jest da pripadaju celom narodu. Ne postoji nikakva bitna razlika, osim ako to nije sledeća: višak vrednosti ne ubire više buržoazija, izrabljivačka klasa, nego to čini birokratija koja je sebi dodelila tu čast (str. 55). Po našem mišljenju, u SSSR *vlasnici su birokratije, jer oni drže moć u svojim rukama*« (str. 56).

Da bi učvrstio svoju tezu, Rizzi bi morao, polazeći od toga, da pristupi mnogo produbljenijoj analizi sistema formiranja i raspodele društvene dobiti (viška) u državnoj ili nacionalizovanoj privredi (za koju se slažem da nije autentično društveno ili kolektivno vlasništvo, ako to ne bi bila samo zbog njegovog nacionalnog okvira). Ali ta bi analiza uzdrmala njegovu logičku simplifikaciju. Zato se on zadovoljava jednom sumarnom shemom koju će mnogi posle njega prihvatiti (Schachtmann, Munis, Gluckstein, Dilas, itd.).

»U stvari, kaže on, birokratska država isplaćuje, na razne načine, višak svojim funkcionerima koji sačinjavaju jednu povlašćenu klasu, smeštenu u državi... U sovjetskom društvu izrabljivači ne prisvajaju neposredno višak, kao što to čini kapitalista naplaćujući dividende svog preduzeća, ali to čine na posredan način, kroz državu, koja ubire sav nacionalni višak, a zatim ga raspodeljuje među sopstvenim funkcionerima. Dobar deo birokratije, što znači: tehničari, direktori, specijalisti, stahanovci, profiteri itd. ovlašćeni su na neki način da neposredno naplaćuju svoje vrlo visoke dohotke u preduzeću koje kontrolišu. Uz to i oni, kao i birokrate, uživaju državne 'usluge' plaćene viškom dobiti... Birokratija u celini izvlači višak od neposrednih proizvođača putem kolosalnog uvećavanja opštih troš-

kova u 'nacionalizovanim' preduzećima... Vidimo, dakle, da eksploatacija prelazi iz svog individualnog oblika u kolektivan oblik, koji odgovara preobražaju vlasništva. Reč je o celoj jednoj klasi koja eksploatiše drugu na osnovu klasnog vlasništva i koja zatim, unutar-njim putevima, prelazi na raspodelu među svojim pripadnicima pomoću svoje države (treba očekivati i nasleđivanje birokratskih položaja). Novi povlašćeni gutaju višak vrednosti kroz državnu mašinu, koja nije samo aparat političkog tlačenja nego i aparat ekonomskog upravljanja nacije... Radnu snagu ne kupuju više kapitalisti, ona je monopolizovana od strane samo jednog gospodara: države. Radnici više ne idu da nude svoj rad raznim preduzimačima da bi odabrali onog koji im najbolje odgovara. Zakon ponude i tražnje više ne funkcionise: radnici su izloženi milosti i nemilosti države« (str. 64—65).

Smatram da ovde ne treba opširnije da govorim o toj shemi. Dvadeset proteklih godina od objavljivanja *Birokratizacije sveta* ispunjeno je događajima koji su u isti mah dokazali trajnost birokratskog fenomena i njegovu nepostojanost. Propast fašističkih država i privreda (Nemačke i Italije) dokazala je da pseudo-»birokratski kolektivizam« u njima nije bio ukorenjen kao specifična sila klasne vladavine. Buržoaski kapitalizam monopola umeo je u njima da opet preovlada, a da pri tom ne odbaci prednosti javnog sektora i državne intervencije u privredi. Iz Rooseveltovog *New-Deal*a nije se rodilo neko originalno »menadžersko« društvo. U samom SSSR, u okvirima državne svojine i na bazi znatnog razvoja proizvodnje, birokratija je ostala u sedlu, ali su njene privilegije bile žestoko napadane, naročito posle Staljinove smrti. Nigde birokratija, ili menadžeri, nisu mogli da definitivno zavedu neki režim eksploatacije i ekonomskog napretka koji bi im bio svojstven i koji bi im obezbedio isključivu hegemoniju. Krize kapitalističkog sveta i sovjetskog sveta nastavile su se i ubrzale; to je jedan od razloga što pseudobirokratska klasa nije uspeła da se afirmiše kao ono što je možda u začetku bila: jedna nova fundamentalna ekonomska klasa. U tom su smislu analize Trockog mnogo pronicljivije od analiza Rizzija i njegovih sledbenika.³ Ali da bismo došli do suštine pitanja, trebalo bi detaljno razmotriti Rizzije-

³ Posle ovoga nije više potrebno insistirati na Burnhamovom plagijatu. Da bi se čitalac u njega uverio, dovoljno će biti da pročita ovaj pasus koji rezimira tezu o *Menadžerskoj revoluciji*: »Ekonomske okvire u kojem će se utvrditi dominacija menadžera oslanja se na vlasništvo države nad najvažnijim sredstvima proizvodnje... Menadžeri će vršiti kontrolu nad tim sredstvima i steći prvenstveno pravo u raspodeli proizvoda, ne neposredno, kao pojedinci, nego svojom kontrolom države koja će biti vlasnik sredstava za proizvodnju. Država, to jest institucije koje je sačinjavaju, biće, može se reći, »vlasništvo« direktora. Neće biti potrebno ništa više da od njih učini vladajuću klasu.«

Razume se, Burnham je, obraćajući se američkom malogradaninu, izostavio bitni Rizzijev argument o birokratskoj *eksploataciji* proletarijata, koji bi mogao da uplašuje njegove čitaoc. On zadržava samo ideju o »vlasti« nove klase i onu o vlasništvu države, o vlasti i vlasništvu čija osnovanost nam tako više nije jasna.

vo ekonomsko uprošćavanje, što ovdje ne dolazi u obzir. Formiranje, akumulacija, raspodjela i opticaj društvene dobiti i privatnih dobiti u SSSR ne mogu se svesti na Rizzijevu uprošćenu shemu. A to sovjetska birokratija zna još bolje od nas, kao što o tome svedoče neprekidno iznova vođene diskusije između ekonomista, upravnih kadrova, radnika i političara u SSSR, naročito posle rata, povodom »novih protivurečnosti« ekonomskog rasta. Dodajem da je proširivanje polusovjetskog sistema na istočnu Evropu i na Kinu samo komplikovalo problem.

Pa ipak je Rizzi sprovodeći svoju analizu sve do *izrabljivačkih odnosa* prodro do suštine tog pitanja. Buržoaski ili demokratski teoretičari birokratije, države, ili onog što se neodređeno naziva »totalitarizmom« ne idu tako daleko. Oni se zadovoljavaju formalnim opisima. Kod njih se tajna birokratskog formalizma sastoji u sili, u vlasti, u njenom golom obliku. Oni se ne pitaju odakle ta sila potiče. Sila je za njih krajnje objašnjenje birokratske društvene ravnoteže, ali se ne zna otkud ta moć potiče. Budući da ne prihvataju principe koje je postavio Marx (po kojima je moć u krajnjoj liniji samo garancija izvesnog načina eksploatacije), oni mogu da pribegnu samo autonomiji i autogenezi vlasti, čiju teoriju pogrešno pripisuju Machiaveliju. Rizzi je sa svoje strane potražio izvor birokratske vlasti u određenom izrabljivačkom odnosu, ali pošto se njegova analiza oslanja na izvestan redosled nedovoljno određenih i dvosmislenih poseda (državno posedovanje »privrede« i posedovanje države od strane birokratije, on mora na kraju takođe da pribegne goljoj sili da bi objasnio bar prividnu stalnost birokratske eksploatacije. Tako da se, na kraju, Rizzijeva analiza i ne razlikuje mnogo od teorija Michelsa ili Webera, o kojima sada treba nešto reći.

Birokratska autonomija: Michels. Buharinova kritika

Marksistima su bile poznate Michelsove koncepcije. U delu *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (Prilog sociologiji partije u savremenoj demokratiji) (1910) Michels je pisao: »O tome (o nestajanju klasa) opet postoje veoma stvarne sumnje, čije temeljno razmatranje dovodi do potpune negacije mogućnosti neke države bez klasa. Upravljanje ogromnim kapitalom... daje administratorima bar istu moć koju bi im dalo posedovanje privatnog kapitala. Sa tog gledišta, društvena evolucija izgleda u krajnjem slučaju kao promena vodećih grupa.« To gledište deli i Mosca.⁴

⁴ Mosca je svoje ideje izložio pre no što je izbila kriza »revizionizma« u socijaldemokratiji. Spis *Sulla tecnica dei governi e sul governo parlamentare* objavio je 1894; *Elementi di scienza politica* objavljeni su 1896. Michels komentariše i primenjuje te ideje na radničke partije već 1908 (*L'oligarchia organica costituzionale*, preštampano u *Studi sulla democrazia e sull'autorità*, 1933). Njegova glavna knjiga o političkim partijama, objavljena na nemačkom 1910, prevedena je na francuski 1914. *Le Traité de Sociologie générale*, Paretova rasprava o sociologiji objavljena je 1916, ali su njegove ideje izražene već 1902, u *Les Systèmes socialistes*. Mic-

Buharin ovako odgovara Michelsu u *Teoriji istorijskog materijalizma* (1922, franc. izd., str. 335). Istina je, kaže on, da »klasa upravlja posredstvom partije, a partija posredstvom vođa; klasa i partija imaju, tako reći, svoj komandni kadar. Taj kadar je tehnički neophodan, budući da se rada iz heterogenosti klase i intelektualne nehomogenosti članova partije. Drugim rečima, svaka klasa ima svoje *organizzatore*. Ako razvoj društva posmatramo sa tog stanovišta, prirodno dolazimo do pitanja: da li je moguće komunističko društvo bez klasa o kojem govore marksisti? Znamo da su same klase organski nastale... iz podele rada, iz nužnosti organizatorskih funkcija za evoluciju društva. Jasno je, međutim, da budućem društvu neće biti manje potreban taj organizatorski rad. Na to se, istina, može odgovoriti da u budućem društvu neće biti privatnog vlasništva, ni njegovog formiranja. A upravo ti odnosi privatnog vlasništva suštinski konstituišu klasu.«

Sa gledišta budućeg komunističkog društva (dakle društva bez države i bez nacionalnih granica) upravljanje ne može da dá povoda nikakvom klasnom monopolu: »... Engels je bio potpuno u pravu kada je pisao da su klase do izvesnog trenutka posledica nedovoljne razvijenosti proizvodnih snaga: potrebno je upravljati, a 'ne postoje dovoljna sredstva da bi se administracija primereno nagradivala'. Otud se, uporedo s razvojem društveno neophodnih organizacionih funkcija, odvija istovremeni porast privatne svojine. Ali komunističko društvo je društvo u kojem su proizvodne snage veoma razvijene i veoma brzo evoluišu. U njemu, prema tome, ne može da postoji ekonomska baza za stvaranje neke posebne vladajuće klase. Jer — čak i ako, po Michelsu, pretpostavimo neku stabilnu administrativnu vlast — to će biti vlast stručnjaka nad mašinama, a ne nad ljudima. Kako bi oni stvarno i mogli da ostvare tu vlast nad ljudima? Ne bi raspolagali nikakvim sredstvima da je ostvare. Michels uviđa jednu fundamentalnu i presudnu činjenicu: svaki dominantni i upravni položaj bio je dosad povod ekonomske eksploatacije. Ali čvrsta, stabilna vlast jedne grupe ljudi neće biti moguća čak ni nad mašinama. Jer će nestati osnovna baza za formiranje monopolističkih grupa te vrste, to jest ono što Michels svrstava pod većitu kategoriju 'inkompetencije mase'. 'Inkompetencija mase' nipošto nije neki obavezan atribut svakog zajedničkog života... i ona je upravo takođe proizvod ekonomskih i tehničkih uslova, koji deluju posredstvom opšte intelektualne situacije i *uslova obrazovanja*.«

Buharin međutim smatra da takvo gledanje na budućnost ostavlja mesto velikim opasnostima tokom prelaznog perioda iz kapitalizma u socijalizam, koji karakteriše dominacija radničke klase.

»Radnička klasa, kaže on, pobeđuje u trenutku kada ona nije — i ne može da bude — homogena masa. Ona pobeđuje u uslovima pada proizvodnih snaga i nesigurnosti masa. Zato će se neizbežno is-

hels nedvosmisleno dovodi ideje te škole u vezu sa antiestatističkom kritikom Saint-Simona, Fouriera, Stirnera, Proudhona i Bakunjinca.

poljiti izvesna tendencija ka 'degeneraciji', to jest ka izdvajanju jednog vladajućeg sloja, kao začetka buduće klase. Ali, s druge strane, nju će paralizovati dve suprotne tendencije: najpre porast *proizvodnih snaga* i, zatim, ukidanje monopola *obrazovanja*. Masovna reprodukcija tehničara i, uopšte, organizatora iz sredine radničke klase preseca u korenu svaku eventualnu novu klasu. Ishod borbe zavisi jedino od toga koje će tendencije da se pokažu jače.*

Pišući početkom NEP-a, Buharin nimalo ne poriče mogućnost da vladajući sloj može da se pretvori u zametak jedne klase. Očigledno je međutim da u to vreme, kao i danas, to pitanje može da bude rešeno samo dinamikom izvesne klasne borbe i svih događaja u vezi sa njom, a ne nekom formalnom dedukcijom. Međutim, Michels i Pareto, kao i Weber, ograničavaju se upravo na tu formalnu dedukciju. Ti autori onda daju samo savremen sadržaj Hegelovoj političkoj teoriji, u kojoj država i njena birokratija postaju po svojoj prirodi društveno ovaploćenje »uma«. Weber prenosi društvenu racionalnost državnih i političkih institucija na industriju, ali suština stvari je ista, iako se, po njemu, birokratija može potpuno nametnuti industrijskom svetu jedino ako *odvoji svoju upravljačku funkciju* od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Upravo se u tome sastoji značajna razlika između Webera i teoretičara koji ulogu i moć birokratije zasnivaju na *vlasništvu* (privatnom ili državnom, što opet znači privatnom) krupnih sredstava za proizvodnju.

Weber (1913) se bavi samom »suštinom« birokratije, koja je za njega čisti tip autoriteta prava, zakona. Otud i trojaka implikacija birokratskog tipa: 1) postojanje nametnutog ili dogovorenog prava (zakona); 2) hijerarhijska potčinjenost lica pravilima (ili zakonima), a ne drugim licima; 3) pridavanje funkcije jednom »birou«, apstraktnom mestu administracije. Administracija ustanovljuje svoja pravila internog funkcionisanja i njene obaveze proističu iz izvesne hijerarhije kompetencija, zasnovane na stepenu moći prinude (sankcija). Ali na čemu počiva taj oblik? On se, bar kao čisti tip, može oslanjati samo na sebe samog: krutost administrativnog oblika zavisi od njegove sopstvene strukture. Administrativna vlast je prema tome rezultat većeg broja povezanih odnosa, kao što su: hijerarhijski odnosi; tehnički odnosi (po prethodno utvrđenim propisima i normama); odnosi *ne-vlasništva* prema sredstvima upravljanja i proizvodnje (birokratija ih ne *prisivaja*, nego hijerarhijski vodi računa o njihovoj upotrebi); odnosi ne-ličnog posedovanja funkcije, koje dovodi do pismenog registrovanja svih postupaka, budući da ih nijedan funkcioner ne može da predstavlja ili vodi kako sam hoće. Otud proizlazi da birokratija mora da bude poslušna, kompetentna, i da bude nagradivana prema funkciji koju zauzima a ne prema ekonomskim rezultatima svoje funkcije. Otud proizlazi i jedan poseban sistem napredovanja, inspekcije i kontrole, kao i regrutovanja putem selekcije na raznim hijerarhijskim nivoima. Funkcioneri ne mogu da budu »birani«, ni u političkom, ni u ekonomskom smislu.

Konačno, kaže Weber, »... iskustvo uglavnom dokazuje da je

čisto birokratski tip administrativne organizacije, sa isključivo tehničkog gledišta, u stanju da dostigne najviši stepen efikasnosti i da je u tom smislu najracionalnije poznato sredstvo vršenja imperativne kontrole nad ljudskim bićima. On je iznad svakog drugog oblika u preciznosti, stabilnosti, disciplini i vernosti.*

Uz to, proces birokratizacije se sam začinje. Kontrola birokratije može da bude samo birokratska. To je istina koju sovjetski režim savršeno ilustruje budući da su u njemu država i njena birokratija svemoćni... Weber je smatrao da je kapitalizam mnogo učinio da proširi i ukoreni birokratiju — uprkos njegovim liberalnim pretenzijama — jer je njegovo sopstveno širenje zahtevalo sve stabilniju, strožu, kvalitetniju i predvidljiviju administraciju. Socijalizam je mogao samo da uveća njen značaj u istom smislu.

»Međutim, pitanje je da li bi socijalistički sistem mogao ponuditi uslove za uspostavljanje jedne tako stroge birokratije kao što je to bilo moguće u kapitalističkom poretku. Jer, socijalizmu bi, zapravo, bio potreban još viši stepen formalne birokratije od onog u kapitalizmu. Ako bi se to pokazalo nemogućim, to bi dokazivalo postojanje još jednog od onih fundamentalnih elemenata iracionalnosti društvenih sistema, odnosno sukob između formalne i suštinske iracionalnosti one vrste s kojom se sociologija često susreće. Weber takođe napominje da je 'kapitalistički preduzimač, u našem društvu, jedini tip koji je uspeo da sačuva negativni imunitet prema kontroli racionalnog birokratskog saznanja'. Celokupno ostalo stanovništvo evoluisalo je ka organizovanju u velike korporativne grupacije koje su neizbežno podložne birokratskoj kontroli.*

»Tip« o kojem Weber tu govori sudara se, dakle, s postojanjem jedne ekonomske stvarnosti koja nema mesta u njegovom sistemu. A upravo je taj sudar danas u centru sovjetske evolucije, kao i evolucije kapitalističke ekonomije — u njihovom odnosu prema birokratiji.

Što se tiče sukoba u socijalističkom sistemu (državnom) između »formalnog« i »suštinskog« aspekta društvene racionalnosti, o kojem govori Weber, on ne proizlazi iz prodora nekog »iracionalnog« elementa u društvo; on naprosto ukazuje na inkompatibilnost između birokratskog upravljanja ekonomijom i njene potpune »socijalizacije«. Sukob u kojem se nalazi birokratija u SSSR nije ni po čemu iracionalan. On izražava činjenicu da ta birokratija, zatvorena u nacionalne okvire, obezbeđuje ekonomski rast jednog sistema zasnovanog na totalnoj eksproprijaciji kapitalista, koju je ostvarila oktobarska revolucija. Danas, kao i pre dvadeset godina, državna ili nacionalna svojina osigurava u isti mah i moć birokratije i njenu slabost. Iz te dvosmislenosti potiču i neprekidne krize koje je potresaju. Ona podvlači njenu organsku nemogućnost da postane autonomna izabljivačka klasa i uvek prisutnu opasnost nekog kapitalističkog preporoda. Ona nagoni na tihu polarizaciju između pristalica izvesne »amerikanizacije« sistema u nekim slojevima rukovodilaca i stručnjaka, s jedne strane, a s druge, sve većeg otpora proizvođača koji na bazi postignutog ekonomskog nivoa teže proširenju svojih društve-

nih prava *nauštrb* prava birokratije. Ta dvosmislenost birokratije je izvor i mnogih drugih »protivrečnosti« (ovaj poslednji termin je danas ponovo omiljen kod sovjetskih ekonomista, mada mu se pridaje izvestan ublaženi smisao): stalne protivrečnosti između centralizacije i federalizma, između sela i grada, između proizvodnje sredstava za proizvodnju i potrošnih dobara, između nacionalnih interesa raznih država koje pripadaju sovjetskom bloku — i najzad, političke protivrečnosti između prava koja su građanima priznata na rečima, naročito proizvođačima, i prava koja sebi, u stvari, prisvaja vladajuća birokratija. Te protivrečnosti podrazumevaju i mnoge druge, sporedne, u ekonomskoj i u društvenoj oblasti: na primer, sukobe između javnog i privatnog života, između ekonomskih imperativa i ekstenzije obrazovanja, itd. Sve to zajedno predstavlja mnogo »suštinskih« sukoba pod velom administrativnog formalizma. Uzrok tome je, ponavljamo, tamo gde ga Weber, s jedne strane, a Rizzi sa druge, neće da vide: u nemogućnosti da birokratija jednog državnog socijalizma bude bilo potpuno *odvojena* od ekonomije (što bi joj dalo apsolutnu formalnu, ali neefikasnu vlast), bilo da bude totalan *vlasnik* ekonomije (što bi predstavljalo njenu emancipaciju kao vladajuće izrabljivačke klase). Danas kao i juče, birokratija u SSSR mora da učini plodonosnim jedno »vlasništvo« nad kojim ima samo sve više osporavanu delegatsku vlast. Hruščov je sasvim naivno razotkrio suštinu te stvari kada je 29. juna 1959. rekao: »U SSSR ne postoje druge prepreke za tehnički razvoj izuzev onih koje stvara birokratija, budući da su neki birokrati stekli naviku da se rukama i zubima drže starog načina.« Mnogi su dali slične izjave tokom poslednje tri decenije. Ali ako se birokratija uvek »drži«, čak i zubima, za staro, ona to čini upravo zato što nema nikakvu društvenu stabilnost.

Liberalne koncepcije: von Mises

I kapitalistička liberalna škola oduvek je napadala birokratiju i državnu intervenciju u privredi. Naposletku je von Mises izneo svoje argumente na najklasičniji način. Mnogi protivnici sovjetskog režima koji sebe smatraju »socijalistima« samo ih prenose. Međutim, taj antibirokratizam ima samo jedan cilj: restauraciju kapitalizma potpuno različitog od onog iz prošlog veka, koji bi sačuvao mnoge crte državnog socijalizma, obeleženog birokratijom.⁵

Von Misesova teza je jednostavna: to je teza »liberalnog« konkurentskog kapitalizma, redukovana do apsurdna. On odbacuje poslovnu i ekonomsku birokratiju, a priznaje da je ona potrebna u državi, u javnoj funkciji. On odvaja ekonomiju od politike. Odnos je sledeći: država treba da se potčini ekonomiji, birokratija buržoaziji, kapitalizmu, a ne obrnuto. Ono što on odbija, to je taj obrnuti odnos: državna »kontrola« ekonomije. Težnja za profitom zasnovanim na

⁵ Ludwig von Mises, *La bureaucratie*, franc. prev., 1946; *Le Socialisme*, franc. prev. 1952 (naročito str. 240 i 248).

privatnom vlasništvu je zakon kapitalizma. Ta je težnja, po njemu, podložna arbitraži potrošača. Država i njena birokratija ima samo jednu misiju: da obezbedi funkcionisanje tog sistema određenim skupom zakona; oni ne treba ni da njime upravljaju, ni da određuju njegov kurs. Ako se država nametne ekonomiji, čak i putem kontrole, »slobodno« preduzeće je ukinuto; to je socijalizam. Birokratija ima svoje mesto u policiji, kao autoritet, da bi se postiglo poštovanje privatne svojine; ona je nemoćna i štetna u ekonomiji, u kojoj poništava inicijativu i princip rentabilnosti na najnižim nivoima, u najmanjim ekonomskim jedinicama. Ni sami kapitalistički monopoli ne mogu da izmene taj odnos, jer su i oni podložni unutarnjoj i spoljnoj konkurenciji i težnji za sniženjem troškova proizvodnje, koje je birokratija, već po svojoj prirodi, nesposobna da sprovodi.

Država međutim mora da bude birokatska. Birokratija je suština države. Mises ne postavlja sebi pitanje šta je država izvan te svoje formalne suštine. On u njoj vidi samo njenu tehničku, administrativnu funkciju, njen oblik. On smatra da državi ne treba zamerati zbog tog neizbežnog formalizma; dovoljno je sprečiti da tu formu smatra sadržajem, ekonomskim odnosima, da taj oblik nametne jednom sadržaju koji ne može u njega da stane. Kapitalistička ekonomija je sopstveni oblik za nju samu. Mehanizam težnje za profitom obuhvata njenu sopstvenu »administraciju«, čija je sankcija u rentabilnosti i koja ne zavisi od državnih naredbi, propisa i zakona nego, naprotiv, nameće državi poštovanje njenog sopstvenog oblika: demokratskog, konstitucionalnog, čije je prvo pravilo održavanje konkurencije i privatnog vlasništva. Prema tome, »oni koji kritikuju birokratiju greše što svoje napade usmeravaju protiv simptoma, a ne protiv samog zla... Ono što se zamera državi jeste činjenica da se upustila u tako totalitarnu politiku, a ne tehnički metodi kojima se služi da bi je ostvarila... Parlamentarne procedure predstavljaju efikasnu tehniku kada se radi samo o donošenju potrebnih zakona za društvo zasnovano na privatnoj svojini sredstava za proizvodnju. Ona su apsolutno neprimerena za vođenje poslova u jednom režimu u kojem je država svemoćna.«

Birokratiji, dakle, više ne treba zamerati što nije izborna, nego što želi da upravlja, da kontroliše odnose koji pretpostavljaju poseban oblik izbora, »sankcije«, ostvarivan zapošljavanjem ili otpuštanjem. Funkcioner, birokrata, imenovan je odozgo: on treba da kontroliše samo one koji su mu potčinjeni u hijerarhiji kojoj i sam pripada. On ne može i ne treba da kontroliše »izabrane« pojedince, na kapitalistički način, u njihovoj ekonomskoj funkciji. Ako preduzimač ode pod stečaj, utoliko gore po njega. On prestaje i da bude »biran«, i država ne treba da vrši pritisak da bude ponovo zaposlen. »Izabrani« kapitalističkog sistema, poslodavac ili zaposleni, jeste »odgovoran«. Birokrata, imenovan, a ne biran, lično *nezainteresovan* za uspeh preduzeća u sticanju dobiti, jeste neodgovoran. Neodgovoran ne može da kontroliše odgovornog, a još manje da mu propisuje kako i šta da radi.

Država je, dakle, kao birokratija potrebna, ali njena uloga nije ni da upravlja privredom, ni da je kontroliše, a još manje da je poseduje. »Kao što je društvenoj saradnji, da bi bila uspešna, potrebna vlada, vodstvo, neophodna je i izvesna mera birokratije.« Ali ako je država u isti mah »čuvar i poslodavac«, ako »određuje rad, ishranu i zadovoljstva«, ako diktira »šta treba misliti« i »kome treba verovati« — ništa više ne ide kako treba. Kod Misesa, to znači da država ima samo jednu ulogu: da obezbedi dobit privatnom poslodavcu (a ne platu zaposlenog), a ne da sebi samoj obezbeđuje dobit koja služi samo tovljenju birokratije.

Da bi se opravdala Misesova teorija, treba se, kao on, zaklinjati da je ekonomski račun nemoguć izvan čiste konkurencije, dok mi svakog dana vidimo suprotno, naročito u SSSR. Mises je mogao da pročita demonstraciju toga kod jednog razočaranog buržoaskog ekonomiste kakav je Schumpeter. Međutim, kao svi liberali, on proglašava da je ekonomski račun nemoguć bez formiranja cena na »slobodnom« tržištu, pa prema tome ni procena dobiti i gubitaka. Da ponovimo, razvoj socijalizma u SSSR je opipljiv dokaz za suprotno. Ali Mises je zaslepljen teorijom liberalnog kapitalizma. »U socijalističkoj zajednici koja dopušta samo jednog diktatora, ponavlja on, ne postoji ni cena faktora proizvodnje, ni ekonomska računica... Faktori proizvodnje su nemi. Oni ne daju nikakve sugestije faktoru zaduženom za planiranje. Tehnologija tom planeru nudi veliki broj rešenja za jedan isti problem. Svako od njih povlači trošenje raznih faktora proizvodnje, različitih po vrsti i po količini. Ali socijalistički direktor, nesposoban da ih svede na neki zajednički imenitelj, nije u stanju da otkrije koja su najpogodnija.«

Međutim, razvoj ekonomije u SSSR dokazuje da je planer na svoj način sposoban da razlikuje dobitke i gubitke još bolje od kapitalista, čak i ako krije rezultat od javnosti. Verovatno je sopstveno računovodstvo administracije u tom pogledu vrlo dobro sprovedeno. Akumulacija kapitala je centralizovana, ubrzana i podešena da *grosso modo* dostigne propisane ciljeve, o čemu konkurentski kapitalizam nije nikada ni sanjao. Istina, ta planirana akumulacija nikad sama po sebi ne dovodi do uspostavljanja razvijenih socijalističkih odnosa i ostvaruje se na osnovu izvesnih tehničkih dostignuća i opšteg razvoja proizvodnih snaga, započetog pre šest vekova na osnovi konkurencije i vrednovanja privatne svojine. Ali danas jedino ona zamenjuje iscrpljene vrline čiste konkurencije. Dokazano je dakle da je »birokratska« administracija efikasna: u korist same birokratije, sistema proizvodnje i izvesnih povlašćenih slojeva zaposlenih, a na štetu velike radne mase.

Ovo što smo tu izneli protiv Misesove klasične analize nipošto ne znači da je državni socijalizam neki »ideal«, naprotiv. O. Lange je napisao da bi marksisti trebalo da von Misesu podignu spomenik, jer ih njegova kritika primorava da sagledaju teškoće koje oni imaju tendenciju da previde. To je veoma opravdan predlog. Birokratska zaslepljenost može da bude delimično umanjena izvesnim liberalnim

kritikama, ali te kritike treba da proističu iz jednog socijalizma koji je ukinuo kapitalističke uslove vlasništva i eksploatacije.

Birokratizam i administrativno ponašanje

Diskusije koje smo pomenuli ukazuju na suštinu pitanja, jer postavljaju ulogu birokratije u klasnu perspektivu, to jest smeštaju njenu funkciju među *fundamentalne* ekonomske funkcije društva. Ali postoji obimna opisna literatura koja nastoji da objasni društvenu funkciju birokratije izvesnim formalnim odnosima unutar proizvodnih ili upravnih jedinica. Ta literatura danas cveta u Sjedinjenim Američkim Državama, ali dosad ona nije čak dostigla ni nivo na kojem *počinju* da se postavljaju fundamentalna ekonomska i društvena pitanja.

Te studije uglavnom polaze od tri već stare konstatacije: jedna je da je industrija (u najširem smislu reči) sve više organizovana po vojnom uzoru, i da u njoj postoje pravila funkcionisanja slična onima funkcionerstva, one vrste koju je definisao Weber; druga je da je uzajamno prožimanje državne administracije sa industrijom i uslugama sve jače i da birokratske metode države nastoje da nametnu svoje kriterijume čak i privatnim preduzećima; treća je da je broj zaposlenih — administratora i stručnjaka proporcionalno sve veći u odnosu prema proizvodnim radnicima (to je relativni rast »tercijarnog« sektora).⁶ Mnoge studije se zadržavaju na tom opisnom planu, uzdižući se ponekad do tumačenja modela ili shema administrativnih ili birokratskih funkcija izvesnih jedinica (ne prelazeći pri tom uopšte nivo organigrama). Ali jasno je da se te studije zadržavaju na »formalizmu« stvari, čak i kada je on ispunjen empirijskim i deskriptivnim elementima.

Ako bismo želeli doći do suštine koja se krije iza tri tipa gore navedenih konstatacija, mogli bismo navesti tri sledeća zapažanja koja bi nas vratila ranije postavljenim pitanjima:

1) Vojno-birokratska struktura industrije (hijerarhija, itd.) nalazi svoje objašnjenje u uslovima izvesnog monopolističkog kapitalizma, to jest izvesne rastuće koncentracije kapitala koji zapošljavaju radnu snagu u vidu sjedinjenih masa. »Birokratski« karakter industrijskog rukovođenja nije toliko vezan za podelu rada (40.000 službeno registrovanih struka u SAD) koliko za potčinjavanje zaposlenih masa jednoj istoj upravi. Administrativne podela i hijerarhizacije imaju cilj da tu masu učine do tančina poslušnom i podložnom manipulisanju. Birokratizacija tako postaje oblik prilagođen masovnom privravanju viška stvorenog radom u kapitalističkim odnosima.

2) Sve veći prodor državne administracije (ili drugih entiteta,

⁶ Neki autori se zadovoljavaju time da to konstatuju. Na primer R. Bendix, *Work and Authority in Industry*, 1956, koji konstruiše jedno merilo birokratije u industrijama: to je odnos »mesečno« zaposlenih prema celokupnom broju zaposlenih u zemlji.

kao što su to okruzi, opštine, itd.) u privredu ne proističe iz neke vrste autonomnog administrativnog imperijalizma. Država je prisvojila proizvodne sektore koje je privatni kapitalizam bio nesposoban da sačuva ili koje je radije ostavljao da funkcionišu na račun poreza. Država stavlja u dejstvo sve veće mase kapitala koje eksploatišu radnu snagu, »živi rad«, a drukčije i ne može da bude u modernom kapitalizmu. Budući da zastupnici države ne mogu da budu vlasnici svoje funkcije, neizbežno je da se birokratski oblici funkcionerstva prošire i na izvesne nacionalne ekonomske sektore.

3) Sve veće razmere tercijarnog sektora nemaju isključivo tehnički koren, nego, pre svega, ekonomski. Tehnički napredak ima smisla (i uopšte predstavlja napredak) jedino ako uvećava produktivnost, to jest ako profiti rastu brže od isplaćivanih nadnica po jedinici uloženog kapitala. Porast produktivnosti, ako se u istoj meri ne uvećava i broj produktivnih radnika, dovodi dakle do relativnog porasta broja neproduktivnih radnika, te tako omogućava širenje tercijarnog sektora, stabilizovanje platnih fondova i, na taj način, uvećavanje birokratskog aparata koje je, s druge strane, potrebno izvesnoj politici »pune zaposlenosti«, kompatibilnoj sa zadržavanjem dugog radnog vremena.

Stvarno naučna sociologija birokratije u njenim raznim oblicima morala bi da se uzdigne bar do razine takvih problema. Inače, najminuciozniji načini proučavanja neće prevazići opisivanje. Razume se, i birokratija, kao i svaka društvena grupa, podstiče cvetanje i množenje čitavog jednog sveta »načina življenja«, unutarnjih i spoljnih odnosa, simbola i ideologija, a pre svega posebnih interesa. Ali taj svet nije vezan za svoja sopstvena formalna pravila. Kao što to reče sam Hruščov, on se drži »zubima« za nešto mnogo bitnije: za vrednost i za višak vrednosti proizvedene produktivnim radom.

(Pierre Naville, »La Bureaucratie et la revolution«, u: *La Bureaucratie*, Union Générale d'Éditions, Paris, 1976, str. 166—218)

Prevela Frida Filipović

Leo Kofler

BIĆE I ULOGA STALJINISTIČKE BIROKRATIJE

1. Uvod

Ni na jednom se problemu kao na problemu savremene Rusije ne sagledava istina da je prošlost, bez obzira na teškoće koje proističu iz činjenice minulosti, ipak lakše saznatljiva od sadašnjosti koja se odvija neposredno pred našim očima i zato ne omogućava distancu posmatranja. Za sto godina istoričari će ustanoviti da smo mi, to jest savremena generacija, doduše prikupili ogromnu masu manje ili više pouzdanih činjenica o gigantskom istočnom komunističkom carstvu, da smo u najboljem slučaju stekli neko »osnovno« mišljenje o tom carstvu, ali da isto tako nismo uspjeli da spoznamo samu suštinu pojava, njihov unutarnji karakter, golom oku najpre skriven, jer on, sa svoje strane, proističe, opet, iz teško sagledljive dinamike *celine*.

Ali ne samo da »vremensko« pitanje različitog odnosa prema prošlosti i sadašnjosti saodlučuje o spoznatljivosti istorijskog objekta, nego se u to, ne manje, upliće pravilan ili pogrešan metod naučnog posmatranja. Danas uobičajen metod pretežno se zadovoljava skupljanjem, ispitivanjem i sređivanjem činjenica, opisujući pri tom u najboljem slučaju samo površnu celinu, povezanost zbivanja, ne sagledavajući unutarnje odnose koji koincidiraju s bićem pojava i koji proističu iz jedinstvene dinamike *celine*. Tako se događa da smo doduše usvojili, ali da nismo razumeli mnoge istorijske, političke i duhovne fenomene našeg vremena.

Da bismo se uverili u tačnost gornje konstatacije, dovoljno je da pomenemo mnogo diskutovanu pojavu staljinističke birokratije. O njoj je već mnogo toga rečeno i napisano. Mnoga su njena svojstva, delom tačno, delom pogrešno, opisana. Ali ta su svojstva ostala samo pojedinačna svojstva, koja su zbog odsustva konkretne i sves-

trane povezanosti sa celinom konačno, čak i kada su po sebi stvarnost nekog određenog trenutka pravilno izražavala, u glavi posmatrača ostavljala samo iskrivljenu sliku o staljinističkoj birokratiji.

Šta, na primer, znači uviđanje uloge birokratskih privilegija ako nije istovremeno temeljito sagledana i činjenica postojanja izvesne, gotovo pruske, birokratske »etike dužnosti«, sa njenim tendencijama odanosti, požrtvovanja i »dobrog držanja, direktno suprotstavljenim privilegovanom egoizmu«, ako nije ceo složen i samo kroz najdublje korene društvenog bića shvatljivi *protivrečni* kompleks onog što se može nazvati staljinističkom birokratijom sagledan kao struktura sačinjena od mnogih odnosa egzistencijalnih i ideoloških fakata, struktura koja elemente izopačenosti i nečovečnosti sadrži pored drugih, koje bismo gotovo mogli nazvati etičkim. Pri čemu se teškoća sastoji »samo« u tome što treba te protivrečnosti u pojavnosti staljinističke birokratije na putu rasvetljavanja njenih uzroka razotkriti kao nužno jedinstvo, a time otkriti i krajnje, bitno značenje samih protivrečnih elemenata.

Bez obzira ne veoma otežavajuću okolnost da ovaj tekst (po želji izdavača političke publicistike koji je objavio njegovo prvo izdanje) treba da po mogućnosti ne bude teorijski, nego da više posluži zadovoljavanju širokog interesovanja, ipak ćemo u njemu pokušati da, ne prelazeći granice razumljivosti koje ovde ne smeju biti isuviše uske, bar u krupnim crtama označimo složenu problematiku koju sadrži naša tema i da ukažemo na put njenog rešavanja. Nadamo se da je moguće odgovoriti političkoj ali i istorijskoj i sociološkoj potrebi da se, i u datim okvirima, ipak u zadovoljavajućoj meri pruži materijal i podsticaj za formiranje samostalnog stava prema datom problemu i za njegovu dalju razradu. Uzgred ćemo pokušati da pronademo put — premda opasniji i teži od poznatih, ali kao što verujemo, i plodniji — između dva preteća grebena nekog »duhovito« pričljivog prelaženja preko pravih problema i suvoparno-opisnog povezivanja činjenica.

Pri tom će se pokazati da staljinistička birokratija tek onda postaje potpuno dostupna shvatanju kada se najpre opšte biće birokratije, a to znači biće buržoaske birokratije podvrgne temeljitoj analizi. U ovom tekstu prikaz buržoaske birokratije neće moći da bude dat kao glavna tema nego samo kao pretpostavka; ali kao pretpostavka ona je neizbežna, te stoga može da zahteva dovoljan prostor.

2. Marksizam i birokratija

Marksističko učenje je uvek, počev od Marxa i Engelsa, pa preko svih njihovih epigona, sve do Lenjina, čak i Staljina, zauzimalo veoma kritički stav prema birokratiji, u svim njenim oblicima. Birokratija je u svim svojim ranoburžoaskim, kasnoburžoaskim i socijalističkim oblicima marksističkim teoretičarima i političarima izgledala kao najgore zlo koje treba i mora da bude prevladano u razvijenom socijalističkom društvu. Ali to nipošto ne znači da birokratija, pri-

mereno istorijskom periodu o kojem je bilo reči, nije smatrana i kao delom neizbežno, delom nesavladivo zlo.

Sa izvesnom, mada umerenom naklonošću govorili su Marx i Engels o birokratiji jedino onda kada su mislili na njenu značajnu istorijsku ulogu u procesu razvoja nacionalne države u vreme borbe apsolutne monarhije protiv kneževina koje su težile za samostalnošću i na obrazovanje građanskog oblika prava, države i društva, koji je morao da izdrži borbu za feudalnim poretkom, služeći se pri tom u velikoj meri birokratijom, školovanom u duhu individualističkog rimskog prava. U to vreme je birokratija ispunjavala izvesnu višemanje društveno naprednu funkciju. Ovo se izmenilo sazrevanjem kapitalizma. Birokratija je za njega doduše ostala još uvek neophodna; ona predstavlja kao neko lepilo u njegovim porama koje održava kapitalistički poredak kao celinu. Ona ostaje nosilac tehničko-pravne i upravne organizacije koja je neophodna za održavanje i funkcionisanje građanskog društva.

Ali njeno naduvavanje do predimenzioniranog obima, njeno sve očiglednije odvajanje od naroda i njegovih potreba, koje posebno karakterišu njeno obezduhovljeno utapanje u upravno-tehničku specijalizovanost i u mrtvi formalizam, njen u svim okolnostima »poslušno-podanički«, državni okrenuti i konzervativni način mišljenja koji uvek ide ruku pod ruku s najjačom klasom — sva ta svojstva čine birokratiju, uprkos njenoj neophodnosti za kapitalizam, teškom bolešću koja kao neki tumor raste na društvenom telu. Ovo ne isključuje činjenicu da među njene zadatke spada staranje o izvesnom uskladjivanju klasnih interesa u službi stabilizacije upravnih odnosa, kako to Marx i Engels, svaki ponaosob, podvlače.

Već u svojoj »Kritici Hegelove filozofije državnog prava«, iz 1841/42, Marx opširno govori o vezi između »birokratije i državnog formalizma«. On tu između ostalog kaže:

»Birokratija važi samoj sebi kao poslednji krajnji cilj države. Pošto birokratija svoje 'formalne' ciljeve pretvara u svoj sadržaj ona se svugde nalazi u konfliktu sa 'realnim' ciljevima.«

»Autoritet je stoga princip njenog znanja, a obogotvorenje autoriteta njeno osjećanje.«

»Što se tiče pojedinog birokrate, državni cilj se pretvara u njegov privatni cilj, u *trku za višim položajima*, u *pravljenje karijere*.«

»Država egzistira još samo kao skup različitih fiksnih duhova ureda, čija je povezanost subordinacija i pasivna pokornost.«

Deset godina docnije Marx piše u *Osamnaestom Brunaireu Louisa Bonaparte*:

»Ta izvršna vlast sa svojom ogromnom birokratskom i vojnom organizacijom, svojom razgranatom i složenom državnim mašinerijom, svojom armijom činovnika od pola miliona, pored armije od još jedne polovine miliona, taj strahoviti parazitski organizam, koji kao

¹MED, knj3, str. 41/42 — prim. prev.

neka mrežasta opna obavija telo francuskog društva i začepkuje mu sve pore, nastaje u doba apsolutne monarhije, s raspadom feudalizma, koji je on ubrzao.*

Godine 1875. Marx kritički razmatra Gotski program, koji je bio donet kao rezultat spajanja lasalovaca i Eisenachovih pristalica. U toj »Kritici gotskog programa« Marx se prvenstveno bavi pitanjem uloge birokratije u početnom stadijumu socijalizma, naročito merama za ograničavanje njenog uticaja i za njeno postepeno prevladavanje. Pošto ćemo docnije još da govorimo o tim merama i pošto ih i Lenjin, koga malo dalje navodimo, pominje, njihovo navođenje na ovom mestu je suvišno.

Za ocenu ruskih odnosa važno je upoznati i Lenjinova gledišta o birokratiji, koja se u staljinističkoj praksi, uprkos stalnom pozivanju na »marksizam—lenjinizam«, potpuno zanemaruju. U spisu *Država i revolucija* koji je objavljen 1917. Lenjin naziva birokratiju onim krugom »povlašćenih ličnosti koje su odvojene od mase i postavljene iznad nje«. Ko tu ne bi odmah pomislio na staljinističku birokratiju?

Ali ako Lenjin može da definiše birokratiju tako kao da nema nikakve razlike između buržoaske i socijalističke birokratije, on to čini zato što, po njegovom mišljenju, stvarno neka bitna razlika između njih ne postoji. Po njenom shvatanju, birokratija kakva je potrebna socijalističkoj državi u prvoj fazi njenog postojanja, nije bolja od buržoaske zato što je socijalistička, nego je ona opasnost koja u toku daljeg razvoja preduslova za izgradnju socijalističkog društva treba da bude savladana, što znači da *birokratija mora nestati!* Ali budući da je to nemoguće u većem delu vremenskog trajanja razvitka socijalističkog društva, birokratija mora najpre da bude ograničena u svojoj društvenoj moći ekonomskim izjednačavanjem sa bolje plaćenim radništvom, strogom demokratskom kontrolom, dalekosežnim i čestim smenjivanjima i izmenama u položaju i dužnostima podvrgnutim društvu i njegovim interesima. Lenjin je u tome potpuno saglasan s Marxom i sa Engelsonom.

Razlog što teorija marksizma ne priznaje nikakvu razliku između kapitalističke i socijalističke birokratije nalazi se u istorijski osnovanom uverenju da birokratski korpus koji se stavlja u službu socijalizma, bez obzira na činjenicu da se u svom personalnom sastavu temeljno promenio, u svom sociološkom načinu funkcionisanja ostaje isti, naime ostaje birokratsko telo sa svim crtama i svojstvima stečenim u prošlosti. Tek sa temeljitom promenom socijalističkog društva ona postaje manje—više suvišna. A ta promena nastupa tek kad je prevladana početna protivrečnost između novog načina proizvodnje i starog načina raspodele — protivrečnosti koja će u prvom stadijumu biti neizbežna. Na ovu poslednju konstataciju vrat ćemo se opširno na odgovarajućem mestu ove rasprave, to jest tamo gde ćemo dokazi-

*MED, knj. 11, str.91 — prim. prev.

vati njenu validnost za Rusiju.

Ali pošto birokratija, kao što je već pomenuto, u prvom periodu izgradnje socijalizma još uvek ostaje neizbežno oruđe društvene organizacije, socijalističko društvo mora preduzeti opsežne mere protiv opasnosti koje ona u svojoj biti sadrži. Bitne mere, po Marxu i Lenjinu, jesu:

1. službenike bira narod i oni u svako doba mogu da budu smenjeni;
2. plata službenika (činovnika) ne sme da bude veća od plate kvalifikovanog radnika;
3. pojava stalnog činovništva treba da bude sprečena neprekidnim menjanjem funkcija i, pre svega, sve većim uključivanjem pripadnika radnog naroda, a ono samo zamenjeno labilno sastavljenim činovničkim telom.
4. Stručnjacima sa posebnim znanjem poveravaju se funkcije koje su nezavisne od funkcija birokratije, uporedive pri tom sa funkcijama učitelja ili naučnika, uz očuvanje demokratske kontrole od strane naroda.

Počev od Gotskog programa pa do *Države i revolucije*, i posle njih, postoji dakle veliki niz priloga koji dokazuje da je pitanje birokratije, u smislu da ono po sebi povlači i pitanje o jednoj velikoj opasnosti za socijalizam, bilo nabačeno i duboko sagledano na pripremajući i opominjući način pre no što su Röpke, Hayek i drugi načelno neprijatelji socijalizma, na osnovu ruskog primera, mogli da dokazuju navodno neizbežnu birokratizaciju socijalističkog društva.

U nastavku ćemo navesti nekoliko Lenjinovih iskaza o birokratiji da bismo došli do izvesnog — i od staljinista priznatog — merila za ocenu onog što je bilo označeno kao *birokratizacija* ruskog društva, a što se, na žalost, s mnogo prava i može tako nazvati.

Lenjinov optimistički odnos prema pitanju debirokratizacije budućeg društva zasnovan je na ubedenju da će se, s jedne strane, upravljanje racionalizovati i, samim tim, uprostiti, a da, sa druge, osnovno obrazovanje, disciplinovanje i školovanje masa, koje sprovodi kapitalizam, stvara preduslove za moguće učešće svih ili bar pretežnog dela članova društva u državno-birokratskom radu. *Demokratizacija birokratizma* se onda, na izvesnoj visini i širini, pretvara u njeno ukidanje. Zato Lenjin u *Državi i revoluciji* piše:

»Tu se kvantitet pretvara u kvalitet... Kada stvarno svi učestvuju u upravljanju državom kapitalizam se više ne može održati. S jedne strane razvoj kapitalizma stvara preduslove za to da zaista svi mogu da učestvuju u upravljanju državom. Među te preduslove spada opšte školsko obrazovanje koje se već sprovodi u razvijenim kapitalističkim zemljama, zatim 'školovanje i disciplinovanje' miliona radnika pomoću velikog, složenog i podruštvljenog aparata pošte, železnice, velikih fabričkih pogona, trgovine na veliko, bankarstva itd.«

»Od tog će trenutka svi članovi društva, ili bar njihova većina,

već sami biti poučeni kako da upravljaju državom...«

»Kada svi budu naučili da samostalno upravljaju društvenom proizvodnjom...«

Lenjin time izričito razlikuje čisto birokratski rad, »svakom pismenom čoveku pristupačnu operaciju nadziranja i beleženja«, od »naučno obrazovanog kadra inženjera i agronoma itd«, koji smo i gore pomenuli u vezi s drukčijim postupanjem prema njemu. Ali opasnost birokratizacije ostaje velika:

»Što se odlučnije zalažemo za neumoljivo čvrstu primenu državne sile... to raznovrsniji moraju biti oblici i metode kontrole odozdo, da bi se suprotstavili svakoj senci mogućeg izopačenja sovjetske vlasti i neprekidno istrebljivali birokratiju.« (»Neposredni zadaci sovjetske vlade«. Podvukao L. K.)

A na drugom mestu:

»Svi činovnici i sve vrste delegata moraju ne samo da budu birani nego i u svako vreme podložni opozivanju. Njihova plata ne sme da premašuje platu kvalifikovanog radnika...« (»Političke partije i zadaci proletarijata«.)

I dalje, ponovo:

»Centralni komitet partije zahteva od izdavača novina i časopisa, od sovjetskih novinara, da vode... otvorenu borbu protiv zaostatka starog, protiv rutine, protiv birokratizma...« (»Najoštrije i najjače oružje partije«.)

Nadovezujući se na Marxa, Lenjin objašnjava u čemu se to »staro« sastoji, naročito u pogledu birokratije:

»U vreme opadanja apsolutizma nastala je građanskom društvu svojstvena centralistička državna vlast. Za tu su državnu mašineriju naročito karakteristična dva svojstva: birokratija i stalna vojska. Marx i Engels su u svojim delima često pominjali onih hiljadu niti koje te institucije povezuju s buržoazijom... Birokratija i stalna vojska su paraziti na telu građanskog društva...« (»Država i revolucija«.)

I konačno, šta se očekuje od socijalističke budućnosti:

»Stari građanski aparat, razni oblici birokratije, privilegije, društvene veze itd. — koji su utoliko raznovrsniji što je građanska demokratija razvijenija — sve to nestaje pod sovjetskom organizacijom. (»Proleterska revolucija i renegat Kautsky«.)

Nije nezanimljiva jedna Staljinova izjava iz 1925. Navodimo je iz članka »Pitanja i odgovori«, objavljenog u *Problemima lenjinizma* (Berlin, 1929, str. 275):

»Uvođenje sovjetske demokratije u selu i gradu i oživljavanje sovjeta u cilju uprošćavanja, pojeftinjenja i moralnog ozdravljenja državnog aparata, u cilju istrebljivanja elemenata birokratizma i građanskog rasula u tom aparatu, u cilju potpunog stapanja državnog aparata sa milionskim masama — to je put kojim treba da ide partija...«

»Poboljšati državni aparat, stvarno ga reorganizovati, približiti

ga širokim masama — sve je to nemoguće bez trajne i aktivne podrške samih masa državnom aparatu.«

Staljin je i docnije još često zauzimao stav protiv birokratije i opasnosti od birokratizacije javnog života. Ali je u isto vreme mnogo doprineo toj birokratizaciji. Uzroke te protivrečnosti pokušaćemo da objasnimo u daljem razmatranju. Ona će se učiniti izrazom jedne svesne »taktike«, tj. izvesnog svesnog cinizma, jedino onima koji uopšte nisu shvatili složeno formiranje ideologije određene društvenim karakterom. Ali oni zbog toga ne shvataju da je stvarni cinizam pre rezultat nego uzrok protivrečnosti u praksi i u mišljenju staljinističke birokratije. Prava birokratija — a ta je, kao što ćemo videti, društveni proizvod buržoasko-kapitalističkog društva — može da postoji samo tamo gde je formalno, tj. ne u samom životu nego u javno-pravnom shvatanju tog života, preovladalo načelo bezuslovne jednakosti pojedinaca. Formalizam se sastoji u tome da se pravo, bez obzira na činjenično diferenciranje društvenog života, čak i na u njemu merodavne odnose vlasti, ponaša kao da postoji samo jednakost, i ništa drugo sem jednakosti. Ovaploćenje tog formalnog prava ili pravnog formalizma je birokratija, kojoj pripada dužnost da primenjujući pravni formalizam na sve oblasti života tu primenu pretvori u element »državnog« života. Birokratija je zato *formalizam lično ovaploćen* u državnim službenicima.

U početku, tj. u vekovima postepenog obrazovanja građanskog društva, taj je pravni i birokratski formalizam igrao gotovo revolucionarnu ulogu. Zato što je filozofski polazio od obdarenosti razumom i iz nje proističuće jednakosti svih pojedinaca (prirodno pravo), on je i sve pojedince smatrao jednakim, ravnopravnim, čime je zadao snažan udarac feudalno-staleškom shvatanju o načelnoj različitosti među ljudima. U jednom vremenu u kojem su sve nefeudalne klase, pa i građanstvo, bili potlačeni mogao je pravni i birokratski formalizam, koji je dosledno prenebegavao staleške i klasne razlike, da potkopa kamenito feudalno tle i da deluje revolucionarno — a to se manje-više dogadalo ili na gradskom tlu, gde se posebno obrazovalo saobraćajno i kazneno pravo, ili u pojedinim sudskim ustanovama koje su zavisile od buržoaski orijentisanog apsolutizma i počele da se usmeravaju prema rimskom pravu. (Na primer, Krunski sud pod engleskom kraljicom Elizabethom koji nije slučajno u narodu bio veoma omiljen primenjivao je, u suprotnosti sa sudovima koji su se držali još postojećeg i tradicionalističkog *Common Lawa*, rimsko pravo, koje je mnogo više odgovaralo potrebi za individualističkom ravnopravnošću.)

S pobedom kapitalizma nad feudalnim svetom promenio je pravni i birokratski formalizam svoj način funkcionisanja. Stavljajući se, kao uvek bez razmišljanja i slepo, u službu »države«, birokratija se stavljala u službu onih snaga koje su vladale državom. Kritičko-borbeni stav koji je nekad zauzimala prema feudalizmu sada je otpao, a ono što je preostalo bila je sklonost ka slepoj poslušnosti, ka slepom *potčinjavanju* »državi« i nekritičkom prihvatanju »poretka« ka-

kav se tokom vremena obrazovao. To je potčinjavanje bilo birokratiji utoliko lakše što je uporedo s tim poretkom preovladao i pravni formalizam, tj. ona pretpostavka njenog postojanja koja joj je potrebna kao voda ribi.

Sada je birokratija još imala jedini zadatak da se stara o pravilnom funkcionisanju »poretka«. Njen formalizam se tako pretvorio u čist formalizam poretka koji je bio zadovoljen ako je na građanskom pravu iskonstruisani mehanizam društvenog života funkcionisao bez smetnji. Birokratu više nije zanimala činjenica da je do smetnje uvek dolazilo iz neke druge, a ne iz pravom obuhvaćene sfere društvenih odnosa (ekonomije, politike, itd.), jer njegov način mišljenja usmeren na formalističku manipulaciju pravom nije dolazio u dodir sa konkretnim sadržajima života, s njegovim »kvalitetima«. Tako se birokratija sve više otuđivala od života, njen se formalizam udaljio od čoveka; ona je prezirala čoveka u njegovoj praktičnoj različitosti i njegovom praktičnom liku, to jest postala je »nečovečna«.

Ali pitanje koje ostaje odlučujuće za shvatanje bića birokratije jeste sledeće: u kojim se istorijskim i društvenim datostima konačno ukorenio birokratski formalizam i na osnovu čega se on objašnjava kao *nužna* pojava buržoasko-kapitalističkog sveta.

Da bismo ovo razumeli, moramo da se osvrnemo na početak građanskog društva.

Samo buržoasko—kapitalističko društvo zna za slobodu u vidu potpune usklađenosti između slobode i prava sa istim važenjem za gotovo sve pripadnike društva. Kao pravne granice individualne slobode kretanja, pojavljuju se samo takve koje su ili neophodne za obezbeđenje zajedničkog života uopšte ili kao garancija same slobode. Antika je poznavala slobodu samo u vidu povlašćenosti slobodne manjine prema neslobodnoj većini robova. Slično je bilo i sa feudalno-srednjovekovnim društvom, u kojem je velika većina kmetova obaveznih da služe i u vojsci stajala nasuprot manje brojnim ostalim, slobodnim klasama. Zanimljivo je pri tome i to da čak ni pripadnici vladajućih klasa nisu svoju slobodu doživljavali kao apsolutnu, nego kao relativnu datost u strogo raspoređenom sistemu staleškog poretka. Upravo iz tog razloga plemiću je pravo na neograničeno slobodno delovanje bilo ostvarivo samo u obliku ilegalnog otpadništva; stalna nezakonitost predstavljala je za više klase feudalnog vremena, koje su se nalazile u odnosu obaveznika na leno, odanost i služenje, potrebno izravanje u odnosu na zakonsku obavezu pojedinaca na poslušnost.

Počev od 11. i 12. veka, u evropskom feudalnom moru počela su da niču ona gradsko—građanska ostrva za koje je uskoro važila velika lozinka: »Gradski vazduh oslobada čoveka!« Dogodilo se čudo: ono što je antičkim gradovima bilo još potpuno nepoznato, naime davanje slobode svim gradskim stanovnicima bez iznimke, sad se gotovo odjednom dogodilo u ranim zanatskim i trgovačko—kapitalističkim naseljima pomenutog doba. Seljak—begunac koji bi se stavio pod zaš-

titu grada nije bio ispitivan odakle je pošao ni kuda je krenuo, nego je, čim bi se naselio, dobijao pravo građanstva, a time i potpunu građansku ravnopravnost.

U velikim prodorima, podržavana novim rezultatima razmišljanja (nominalizam, nauka o iskustvu i razumu, ideja o suverenitetu naroda i prirodno pravo), iako prekidana mnogobrojnim uzmacima, konačno je pobedila građanska individualistička sloboda. Ona danas vlada u kapitalističkim državama.

Pa ipak taj razvoj Evrope u smislu gradsko—građanskog života sa širenjem njemu svojstvene individualne slobode na celokupno, daleko i vangradsko područje društva, nije nipošto značio *potpuno* uspostavljanje slobode. Jer, uslovljena socijalnom strukturom kapitalizma, pojavila se nova protivrečnost, koja je, sa svoje strane, ograničavala slobodu, i to ona između davanja individualnih i javnih prava na slobodu svima i daljeg postojanja duboke diferencijacije društva na posjednike i na one lišene poseda, sa svim njenim negativnim posledicama za mogućnost i sposobnost korišćenja tih prava na slobodu.

Ali pošto je nastupanje građanske slobode u istoriji veoma snažno delovalo na sve klase i pošto one još i danas iz razumljivih razloga zajamčeno pravo na individualnu i političku slobodu ljudi doživljavaju kao veoma značajno istorijsko dostignuće, nestala je iz svakodnevnice svesti — a ona preovlađuje — okolnost da čovek isključen iz poseda društvenih sredstava za proizvodnju samo u manje—više ograničenoj meri može praktično da koristi svoje pravo raspolaganja sopstvenom ličnošću, kao i da, uprkos pravno zajamčenoj mogućnosti, uopšte koristi svoju političku slobodu.

Mada se u ovom okviru ne možemo upustiti u celokupni, veoma složeni problem, razmotrićemo donekle poslednji objektivni uzrok tog ideološki jednostranog razvoja. Na tlu građanskog društva koje proizvodi robu ne pojavljuje se više pojedinac nasuprot pojedinu u prirodno—privredničkom društvu (u kojem tržište igra samo sporednu ulogu), kao deo jednog strogog sistema nadređenosti i podređenosti, sa svim tradicionalno utvrđenim sponama između prava i dužnosti, nego kao potpuno samostalan i zato slobodan vlasnik robe, koji putem slobodnog ugovaranja prihvata i održava kontakt sa drugim pojedincima. To znači da, pošto se svi pojedinci u slobodnom građanskom društvu društveno uvek pojavljuju kao posjednici neke robe čija prodaja obezbeđuje opstanak (kao, na primer, proizvoda rada, duhovnih proizvoda, radne snage), na »tržištu« nastajućim pravni odnos može uvek da bude samo rezultat slobodne odluke slobodnih ugovarača. Pravidno, to jest tamo gde ljudi u građanskom društvu *na izgled* deluju kao jednaki i slobodni partneri, građanska sloboda se najpre razotkriva kao opšti izraz ekonomskih odnosa u kapitalističkoj robnoj strukturi. Tek su na toj osnovi moguće »idejne« slobode, kao što se istorijski i društveno—ekonomska sloboda ostvarila mnogo pre no što su ostale slobode, u raznim vremenskim razmacima, postale stvarnost.

Jasno je da taj faktor »tržišta« u najširem smislu, koji se nameće svakodnevnim shvatanju jer prividno uspostavlja opšti odnos između samostalnih pojedinaca, potiskuje i u svesti zamagljuje društveno značenje sfere kapitalističke proizvodnje i u njoj presudne moći raspolaganja sredstvima za proizvodnju. Objektivno razlog za ideološko potiskivanje momenata zavisnosti i nejednakosti u kapitalističkom društvu treba, dakle, tražiti u nametanju tržišnih odnosa, zasnovanih na slobodi i jednakosti među pojedincima, kao merodavnih i određujućih, pri čemu presudno deluje okolnost što na tlu kapitalističkih produkcionih i svojinskih odnosa neophodnu pretpostavku za funkcionisanje kapitalističkog društvenog poretka uopšte predstavlja tržišno-slobodni i individualistički način opštenja među ljudima.

Nešto sasvim slično može se reći i za pravni izraz građansko-slobodarskog individualizma, za građansko pravo. Ono predstavlja — u izravnoj suprotnosti sa svakim drugim pravnim sistemom (s izvesnim izuzetkom rimskog), a posebno sa feudalnim — pravni oblik u kojem je izražena prepuštenost-sebi-samima društvenih odnosa pojedinaca na osnovu kapitalističke robne strukture.

Od presudne važnosti za suštinu birokratije pri tom postaje sledeće. Budući da građanskom pravu zbog njegovog slobodarsko-egalitarnog i individualističkog karaktera pripada zadatak jemca za slobodan ugovorni odnos bez mešanja u *sadržajno* oblikovanje ugovora, ono nema nikakvog uticaja na konkretne odnose samih pojedinaca, koje određuju najraznovrsnije okolnosti i koji se menjaju od slučaja do slučaja, ili, što je isto, na pravni *sadržaj*. Može se, dakle, potpuno opravdano reći da je karakter građanskog prava u suštini *formalan*. Ono što se u građanskom pravnom sistemu smatra pravnim sadržajem ne ukida formalizam, jer je svako pravno-sadržajno regulisanje vezano za formulu: »Ako... onda«, pri čemu zakon upravo na to »ako« nema uticaja, jer ono zavisi isključivo od slobodnog odlučivanja pojedinaca. Formalizam je duša građanskog prava. Ali individualistički i, kao što smo videli, u suštini egalitarni pravni formalizam je samo zato građanskom društvu podnošljiv, ili, bolje rečeno, samo mu zato tako dobro odgovara jer ne dira u njegovu protivrečnu društvenu strukturu. Tako, na primer, građansko pravo, unutar protivrečnosti između *prinude* koja postoji za većinu stanovništva da svoju radnu snagu prodaje kapitalističkim posednicima sredstava za proizvodnju i *slobode* da biraju između onih kojima je prodaju, shvata samo slobodu. Tako se i sa pravne strane pojačava prividni utisak da je sloboda preovlađujuća, a da je zavisnost podređeni i slučajni momenat u socijalnim odnosima društva.

Jasno je i ne treba dalje dokazivati da građansko pravo svoj formalistički, a to znači za konkretni sadržaj individualnih »slučajeva« načelno nezainteresovani i time i na drugu stranu usmereni karakter, obavezno prenosi na svoje lične zastupnike, na birokratiju. Ali pošto se kod birokratije ne radi o nekoj apstraktnoj, nego o živoj pojavi koja se sastoji od ljudi, pa je stoga i podložna ljudskim sklonostima i slabostima, sa tim podvrgavanjem birokratije formalizmu nastaje je-

dan novi društveni i istorijski problem sa dalekosežnim posledicama.

Podložnost birokratije formalizmu razorno dolazi do izražaja ne samo u birokratskom radu, tj. u praktičnom ostvarivanju pravnih i upravnih zadataka, ne samo, dakle, prema objektu birokratske delatnosti, nego i na subjektivnom planu: birokrata stiče naročito, opšte poznato držanje koje ga čini tako lako prepoznatljivim. *Ravnodušnost i otuđenost prema životu* i njegovoj raznovrsnosti su glavne odlike njegovog ponašanja. Pri tom se čini kao da jednostrano vršenje birokratske delatnosti na nekom području strogo odvojenom od drugih područja, sledi neku naročitu, od ostalog života netaknutu samozakonitost ili, što je isto, da birokratska organizacija još više sužava horizont birokratije, te uništava i poslednji ostatak usmerenosti na celokupnost i kvalitativnu punoću društvenog života. Zapadajući u »otuđenje«, birokratija postaje »nečovečna«.

Pravni formalizam koji proističe iz odnosa između slobodnih vlasnika roba (vidi gore) ne zaustavlja se međutim na tom ekonomskom odnosu nego obuhvata i druge sfere društvenog života. Kao za građansko-individualističku svest uopšte, tako se i za građansku pravnu svest, u povećanoj meri, konačno i za svaki međuindividualni odnos predstavlja kao zasnovan na slobodnom ugovoru. Na taj način može bez izuzetka svaki voljno sklopljen odnos između pojedinaca postati predmetom formalnog prava. Pri tom je sasvim svejedno da li je reč o nečemu za doživljajnu sferu samih učesnika višem od proste ugovorne razmene nekih »interesa«. Presudno ipak ostaje da se svi individualni odnosi, posmatrani sa formalističkog pravnog gledišta, predstavljaju kao činovi razmene u neku određenu svrhu, koji se manifestuju u izričito ili neizričito sklopljenim ugovorima.

Na taj način celokupni život građanskog društva postaje ne samo predmetom formalističkog prava nego i predmetom njegovog formalnog nosioca, birokratije i njenog formalizma, a to opet znači ništa drugo nego: predmetom pomenutih birokratskih »otuđenja« i »nečovečnosti«. Ta nečovečnost birokratije sastoji se u suštini u tome što ona na osnovu čisto formalističke obrade »slučajeva« slepo mimoilazi ljudsko-kvalitativnu raznovrsnost života i što se prema njima odnosi kao da predstavljaju samo kvantitativne veličine. Otudenost od svega kvalitativno-ljudskog je zajednička osnovna crta svih birokratija, ma kakva da su različita »područja« čija im je obrada poverena.

Otuđenje između ljudskog i birokratsko-formalističke delatnosti neizbežno dovodi do zakrzljavanja onog što obično nazivamo moralom, kao izrazom uzajamno obavezujućih ljudskih odnosa. Subjektivno, pojedini birokrata može svoj rad da oseća kao neophodno, a to znači korisno i moralno opravdano služenje zajednici, ali osnovno formalističko shvatanje koje mu nameće pravo kojem služi ne dozvoljava mu da pojedine slučajeve razmatra sredstvima moralnog rasuđivanja. On se nužno ponaša transmoralno, što u krajnjoj liniji znači nemoralno.

Dakle ne samo usled specijalističke jednostranosti, nego isto tako usled nesagledavanja svih živih snaga života ličnost birokrate zakrčljava i postaje prost mehanički račun u strogo formalistički racionalizovanom i stoga po svom biću mehaničkom procesu birokratske »delatnosti«. Poznata »monotonija« te delatnosti koja proističe iz tog stanja sa svoje strane još više pojačava momenat nečovečnosti.

Naravno da birokratija, subjektivno sagledana, ne može da pokrene svoje ljudske potrebe, osećanja i navike u načinu mišljenja. Ali ona nastoji da sve to ne unosi u sferu svoje delatnosti, nego zadovoljavanje tih svojih ljudskih »slabosti« premešta u privatni život. U radu ona ne može da izide iz svog formalističko-tehnicističkog začaranog kruga, te ostaje tuda životu. Njeno razlikovanje između sfere »vršenja dužnosti« i sfere »privatnog života« nije ništa drugo nego izraz podvajanja individualiteta svakog pojedinog birokrate na neko maltene nebesko-javno egzistencijalno biće, posvećeno čistoj dužnosti i »višem zadatku«, i na ono zemaljski-privatno, koje je podložno ljudskim potrebama i slabostima. Kao što u radu kruta dužnost u službi države mora da potisne sve individualne porive, tako se u privatnoj oblasti može naći protuteža za bezosečajno neljudsko ponašanje posredstvom neuzdržanog podavanja izvesnom romantičnom shvatanju života, koje često, kao u pruskoj birokratiji, nalazi svoj izraz u prenatravanom porodičnom duhu i u preteranoj pobožnosti. (Što se pri tom svojstveno kruto »držanje« birokrate koje je stekao u svom vršenju dužnosti odražava i u privatnom životu, to ne protivreči gore rečene, nego pre uvećava doslednost kojom tipični birokrata nastoji da »ljudski« uobliči svoj privatni život).

Upravo ta podvojenost između javnog i privatnog života birokrate omogućava mu da iz oblasti svog profesionalnog života udalji sve »spoljašnje« uticaje koji bi mogli da umanje njegovu »čistotu«. Budući da svakako i sam oseća nečovečnost svog ponašanja na radu, on ga opravdava ukazujući na zavisnost od »autoriteta« prava i na državu koja to pravo brani. Ta slepa odanost autoritetu daje birokratskom vršenju dužnosti onu »etičku« posvećenost koja dozvoljava da se govori o »etičkoj dužnosti« birokratije. Ta etička dužnost ne samo da uvek iznova obesnažuje i potiskuje stalno u svesti birokrate nadiruće osećanje nečovečnosti vlastitog ponašanja, nego upravo još više pojačava privid da on služi nečemu »višem«, što je van domašaja obične svakodnevice.

Ono tragično i upravo kod krajnje »savesnog« birokrate tragično, često i karikaturno, što je vezano za birokratsku etiku dužnosti može se objasniti protivrečnošću između stvarne nečovečnosti birokratske delatnosti i njene pretenzije da se formalizam na kojem ona počiva vrednuje kao nešto »etičko«. Birokratskoj svesti je svojstveno da se oseća utoliko bliže cilju ispunjenja dužnosti ukoliko se apstraktnije, beživotnije i nečovečnije uobličava birokratska delatnost.

U tome birokratija ispoljava izvesnu srodnost sa vojničkim duhom. Zanimljivo je uočiti kako se uvećavaju i karikaturno izopača-

vanje i tragika tamo gde se usled posebnog istorijskog razvoja povežu vojničko i birokratsko poštovanje dužnosti: u pruskoj birokratiji. Pomenimo ovde samo to da je duboka i složena protivrečnost u biću pruske birokratije kriva za poznatu pojavu čestih tragičnih slomova. Ali tragično i tragikomično su bitne crte svake birokratije.

4. Pretpostavke nastanka staljinističke birokratije

Istorija zna za samo nekoliko velikih revolucija. Tamo gde se dogode, one moćno zahvataju paok istorijskog točka, dajući mu drukčiji pravac od očekivanog. Decenijama, ponekad i stolicima, one nameću istoriji svoju volju time što, često i ne sluteći sopstvene posledice, stvaraju probleme koje moraju rešavati tokom svog života čitavi naraštaji društva u kojem su se zbile.

Takva je revolucija ona ruska iz 1917. Ona je promenila lice našeg sveta zadavši težak udarac kapitalističkoj društvenoj formaciji, koja je u njoj bila najrazvijenija. Ali dospevši u ralje staljinističke birokratije, ona je velikim delom promašila svoj cilj — velikim delom, jer joj je namera industrijalizacije, mada se ostvarivala u nehumanom obliku prvobitne akumulacije, uspela, tako da je Rusija za 25 godina postala druga po veličini industrijska zemlja sveta.

Socijalisti svih zemalja pratili su taj ogromni događaj sa mnogim očekivanjima i nadama. U to je spadalo i očekivanje da će pod uslovom podruštvljenja sredstava za proizvodnju i povećane demokratizacije društvenog života ovaj krenuti ususret jednom dobu postepene debirokratizacije.

Mi smo već u našem članku »Marksistički ili staljinistički marksizam« ukazali na potpuno pogrešnu pretpostavku da planska privreda obavezno i neizbežno dovodi do centralističke diktature sa njenom pratećom pojavom sveobuhvatne birokratije. Ovde ukratko ponavljamo: zadržavanje slobodnog tržišta na kojem se potrebe naroda izražavaju u obliku potražnje koju planske komisije treba samo da registruju, kao i prepuštanje pogona demokratskom samoupravljanju u njoj zaposlenih, koji demokratskim odlučivanjem biraju i opozivaju svoje pogonske rukovodioce i funkcionere već u ekonomskoj oblasti pružaju dovoljne garancije za usklađivanje planske privrede i demokratije. Pored drugih momenata o kojima će još biti reči (uglavnom o protivrečnosti između novog načina proizvodnje i starog načina raspodele), treba posebno ukazati na nedovoljnu demokratsku tradiciju, na opadanje inače nevelikih demokratskih snaga naroda posle revolucije i na njihovo uništenje u docnijem građanskom ratu kao na faktore koji su omogućili laku pobedu staljinističke frakcije i koncentraciju moći u rukama staljinističke birokratije. Bez neposrednog učešća demokratskih snaga naroda u državnom upravljanju i bez neposredne demokratske kontrole od strane naroda svaka se planska privreda mora birokratski izopačiti; u prisustvu tih snaga i takve kontrole planska privreda se ne može birokratski izopačiti.

Mada je, dakle, predodžba o neizbežnom dospevanju svake

planske privrede u čorsokak centralističkog birokratizma samo rezultat neistorijskih, a i načelno pogrešnih razmatranja, ipak je donekle tačno da u međuperiodu prelaza iz kapitalističkog u socijalistički društveni poredak novo društvo ne može bez daljeg da se odrekne birokratije, te da iz toga mogu — pa i moraju — proizići izvesni problemi i teškoće.

Ovo saznanje postaje naročito značajno za razumevanje problema staljinističke birokratije zato što nisu tek praktična iskustva s Rusijom ukazala na opasnost podleganja plansko-privrednog društva tendencijama koje se dokazuju kao suprotne socijalističkom idealu i kao kočnice socijalističke izgradnje. Ako slušamo Röpkea i njemu slične, onda izgleda kao da su se i stari Marx i ceo čopor marksističkih socijalista koji su ga nekritički sledili bili predali uverenju da se uvođenjem plansko-privrednog-socijalističkog poretka jednim potezom može ostvariti socijalistički raj. Ali ko se potruđi da smo to proverili u tekstovima Marxa i Engelsa brzo će uvideti da su učitelji naučnog socijalizma ne samo sagledali teškoće koje su se mogle očekivati, nego i da su razotkrivanjem konkretnih uzroka tih teškoća mnogo više doprineli objašnjenju savremene pojave staljinističkog birokratizma no što su to učinili savremeni antisocijalistički kritičari.

U »Kritici Gotskog programa« Marx upravo govori o »nepriklikama koje su neizbežne u prvoj fazi komunističkog društva« (podvukao L. K.) Zamislite šta to znači sa stanovišta samog marksističkog shvatanja. Ne znači ništa manje to da bi, čak i u jednoj ekonomski i politički razvijenijoj zemlji od Rusije u prvom stadijumu socijalističke izgradnje, izvesne »nepriklike«, koje ćemo uskoro preciznije označiti, bile neizbežne. Sa tom napomenom nije ništa povezano bilo kakvo opravdanje za staljinističko izopačenje ruskog socijalizma, jer se, pre svega, čak i u Rusiji izopačenje birokratizma u neizlečivu terorističku diktaturu moglo izbeći, a zatim, jer je apsolutno bilo moguće tu diktaturu postepeno uklanjati, umesto što je pojačavana.

Po Marxu i Engelsu prvenstveno dva momenta proizvode protivrečnosti, a time i mogućnost znatnih teškoća u prvom stadijumu socijalističkog razvoja društva: to je, kao prvo, dalji razvoj starog građanskog oblika prava — »uskog građanskog pravnog horizonta«, kako Marx jednom kaže — a zatim je to suprotnost između novog socijalističkog načina proizvodnje i početne neprevaziđenosti starog načina raspodele, koji ne počiva na nagrađivanju rada prema potrebi radnog čoveka, nego, kao u kapitalizmu, na učinku.

Citirajmo samog Marxa:

»Ovdje očigledno vlada isti princip koji regulira (kapitalističku) razmjenu robe, ukoliko je ta razmjena—razmjena jednakih vrijednosti. Sadržaj i oblik su promijenjeni, jer pod promijenjenim okolnostima nitko ne može dati ništa drugo osim svog rada, i jer, sa druge strane, ništa ne može prijeći u vlasništvo pojedinih osoba osim individualnih sredstava potrošnje. Međutim, što se tiče njihove raspodele među proizvođače, tu vlada isti princip kao i kod razmjene robnih

lenata, jednaka veličina rada u jednom obliku razmjenjuje se za jednaku količinu rada u drugom obliku. *Jednako pravo* je tu zato još uvijek u principu *buržoasko* pravo, iako princip i praksa nisu više u opreci, dok razmjena ekvivalenata pri (kapitalističkoj) robnoj razmjeni postoji samo u *prosjeku*, a ne i u svakom pojedinom slučaju. I pored tog napretka ovo *jednako pravo* ima još uvek buržoaske granice. Pravo proizvođača proporcionalno je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se mjerenje vrši jednakim mjerilom.« (»Kritika Gotskog programa«, *MED*, knj. 30, str. 17.)

Marx dalje objašnjava da nasuprot tome u razvijenom stadijumu, umesto građansko-materijalističkog gledišta radnog učinka, mora da postane odlučujuće gledište individualno-raznovrsnog zadovoljavanja potreba. Jer nagrađivanje po principu »jednakosti« ima samo po sebi manu da prenebregava velike razlike između pojedinaca, njihove sklonosti, društvene i porodične odnose, njihove posebne fizičke i psihičke potrebe, te stoga predstavlja zapravo jedan princip faktičke nejednakosti. »Ali«, kaže Marx u istom tekstu, »ti nedostaci ne mogu se izbjeći u prvoj fazi komunističkog društva, kakvo je tek izašlo iz kapitalističkog društva poslije dugih porođajnih muka.« (*MED*, knj. 30, str. 18.)

Veoma je rašireno mišljenje da je »ruski eksperiment« dokazao nemogućnost socijalizma u onom obliku u kojem su ga zamislili Marx i Engels. Između ostalog, ukazuje se na neravnomernu, pa čak i nepravednu, socijalističkom idealu potpuno neprimerenu raspodelu potrošnih dobara, naročito u korist birokratije.

Ali pre svega: ma koliko bilo tačno da te pojave protivreče socijalizmu u njegovom završenom obliku, a naročito to da birokratske povlastice u vidu u kojem postoje u Sovjetskom Savezu načelno protivreče slici koju ljudi obično imaju o jednom socijalističkom društvenom poretku, toliko je tačno i da su Marx i Engels složenu problematiku prelaza u socijalizam veoma rano sagledali i razotkrili njene najdublje korene. Osim u »Kritici Gotskog programa«, nalazimo i u Engelsovom *Anti-Dühringu* jedan sadržajni pasus koji ćemo ovde navesti:

»Svaki novi način proizvodnje ili nov oblik razmjene ometaju u početku ne samo stari oblici proizvodnje, odnosno razmjene, i političke ustanove (među koje spada birokratija), nego ga ometa i stari način raspodjele. Tek dugom borbom mora on sebi da izvojuje raspodjelu koja mu odgovara.« (*MED*, knj. 31, str. 113.)

Razmislite šta ovaj zaključak znači za sud o Rusiji. Marx i Engels su uvek, kao što je poznato, kad su govorili o socijalizmu, mislili na ekonomski, društveno i politički visoko razvijene, tj. u trenutku pobjede socijalizma kapitalistički zrele zemlje. Kapitalističko sazrevanje društvenog stanja za njih je predstavljalo iz raznih razloga nezaobilaznu pretpostavku za socijalizam. Oni nisu računali s tim da će socijalizam prvo dospeti na vlast upravo u jednoj zemlji sa malom industrijom i sa nerazvijenim proletarijatom.

Ako su ipak računali sa gore pomenutim i po njihovom mišljenju »neizbežnim« teškoćama, onda to znači da sa gledišta marksističke nauke te teškoće u jednoj zaostaloj zemlji poput Rusije moraju da budu još mnogo veće; ili, drukčije, konkretnije rečeno, da u toj zemlji objektivni uslovi za izgradnju socijalističko-demokratske planske privrede moraju da budu još mnogo nepovoljniji nego u visoko razvijenim zemljama i da teškoće i opasnosti birokratizacije koje proističu iz daljeg razvoja starog oblika prava i iz protivrečnosti između novog načina proizvodnje i starog načina raspodele moraju da poprime još daleko veće razmere.

Usled toga što je istorija omogućila da revolucija najpre pobedi u jednoj zaostaloj zemlji komplikovao se na iznenađujući način problem birokratije koji je najtešnje povezan sa neizbežnim nedostacima i teškoćama na koje su ukazali Marx i Engels. Pojačanoj tendenciji ka birokratizaciji koja je proistekla iz tih nedostataka i teškoća ponudile su se nečuvane mogućnosti, a staljinistički pravac koji je po svojoj prirodi težio ka uspostavljanju centralističke diktature odlično je umeo da tu činjenicu za sebe iskoristi.

Načelnim teškoćama na koje su ukazali Marx i Engels pridružuje se u ekonomski zaostalim zemljama još dve nove koje su, uz to, uzajamno veoma protivrečne. To je, s jedne strane, teškoća da se obezbedi dovoljno snabdevanje stanovništva potrošnim dobrima, a, s druge strane, tom teškoćom prouzrokovana nužnost (ali koja istovremeno sprečava njeno rešenje) da se industrija, pomoću neke vrste ubrzane prvobitne akumulacije, unapredi kako bi po mogućnosti i prevazišla industrijski kapacitet kapitalističkih zemalja. Jasno je da te dve suprotne tendencije moraju dospeti u utoliko dublju protivrečnost što je privreda neke zemlje zaostaliya. Ako već i u privredno visoko razvijenoj zemlji u prvom stadijumu socijalističke izgradnje iz već pomenutih razloga postoji opasnost da birokratija preplavi društvo (mada nikako u većoj meri nego što je to slučaj u kapitalizmu), onda se ona prirodno uvećava tamo gde su birokratiji, van njenih pravih funkcija, dodeljeni posebni »zadaci«, naime u ekonomski zaostalim zemljama socijalizma. Na tlu nerazrešive protivrečnosti između zahteva industrije za sve većom industrijskom akumulacijom, do koje može doći samo na račun radnog čoveka, birokratija preuzima funkciju koja, sa svoje strane, nije manje protivrečna.

Pred javnošću i prividno ona nastupa kao objektivni arbitar, zainteresovan samo za opšte blagostanje, kojem pripada zadatak da se stara za održavanje »ravnoteže« između potrošnje i akumulacije. Ali po svom stvarnom držanju i ponašanju ona, kao nosilac i korisnik akumulacije, brani interese akumulacije protiv interesa masa, pri čemu ne preza ni od kog sredstva da akumulaciju odbrani i da svojoj sve većoj moći podvrgne sve veći broj oblasti, uključujući i kulturu.

Jasna je razlika između neke ekonomski i društveno već u kapitalizmu industrijski razvijene zemlje i zemlje koja je u trenutku ulaska u socijalizam nerazvijena. U onoj prvoj će, uprkos nužnosti da se

u početku zadrži birokratski aparat, uticaju birokratije biti postavljena značajna granica putem razvoja demokratske kritike i kontrole naroda i sve boljeg zadovoljavanja masovnih potreba. Tu birokratija ne vrši ulogu arbitra između suprotnih interesa, jer te interese ne deli dubok jaz, nego se oni sve više približavaju; tu postaje bespredmetan i svaki napor organizovanja nekog sveobuhvatnog terora u službi akumulacije, kao i birokratskih povlastica, jer se tu akumulacija ostvaruje na račun potrošnje i jer birokratska privilegovanost, na tlu opšteg rastućeg individualnog bogatstva svih pripadnika društva, više ne izgleda kao takva i ne mora da bude branjena od neke opasnosti.

Tu bismo se morali osvrnuti na pitanje uloge privilegija u okviru načina funkcionisanja staljinističke birokratije. Za pažljivog posmatrača jedna je činjenica neosporna: uobičajeno nastojanje da se biće staljinističke birokratije isključivo ili pretežno objasni njenom tendencijom za sticanjem i odbranom privilegija u stvari ne objašnjava ništa. Jer onda još uvek ostaje otvoreno pitanje koje su posebno okolnosti dovele rusku birokratiju u položaj da u svojim rukama koncentriše moć koja joj omogućava da ne samo nagomila silne privilegije nego i da ih decenijama zadrži. Najvažniji odgovor na to smo već dali ukazavši na nedostajanje demokratske tradicije i na uništenje neznatnih demokratskih snaga u građanskom ratu koji je usledio. Isto smo tako ukazali na značaj protivrečnosti između novog načina proizvodnje i starog načina raspodele.

Ali ni taj odgovor nije sasvim dovoljan. Jer vladavinu staljinističke birokratije podržava i opravdava izvesna veoma snažna i uticajna ideološka svest, tako da se ta birokratija može osećati u pravu i može uobražavati da je neophodno oruđe napretka i slobode. Ta je svest ideološki izraz onog što se naziva *birokratskom ograničenošću*, čije biće treba potražiti u izvesnom načinu gledanja koji iskrivljuje i izneverava stvarnost i teoriju (marksističku) koja je tumači.

Tek kada se ideološka svest, kao izraz ograničenosti tipične za staljinističku birokratiju, uključi u smislu bitnog faktora u tumačenje fenomena te birokratije — otvoren je put ka pravilnom razumevanju njene osobenosti. Onda tek postaje razumljiva čudna protivrečnost koja se ne može ukloniti iz slike ruske birokratije, a koja se sastoji u tome da ta birokratija, s jedne strane, doduše raspolaže mnogobrojnim privilegijama, ali se upravo u svojim vodećim i merodavnim slojevima sastoji od odanih i požrtvovanih idealista koji *subjektivno* nimalo ne čine utisak prostih uživalaca privilegija. Prenebregavanje te činjenice je glavni nedostatak gotovo svih dosadašnjih pokušaja da se staljinistička birokratija u njenoj biti učini razumljivom zapadnjacima.

Može se reći da razorno dejstvo vladavine staljinističke birokratije ne proističe toliko iz njene društvene i ekonomske povlašćenosti, nego da o njenom biću mnogo više od proste činjenice povlašćenosti kazuje izvesna još neproučena, a za staljinističku birokratiju tipična samosvest, koja je, doduše, sa svoje strane, podržavana druš-

tvenim položajem birokratije kao posebno privilegovanog sloja.

Sad je naš zadatak da razotkrijemo najdublji koren staljinističko-birokratske ideologije i da analiziramo njenu bit. Pri tom ćemo morati početi od toga da, kao prvo, posle pobeđe revolucije u Rusiji, i dalje deluju formalističko-birokratski momenti, koje smo kao takve sagledali u građanskoj birokratiji. Moraćemo bliže razmotriti šta se od njih na ruskom tlu konkretizuje.

Ali opet se način razvoja ne može potpuno shvatiti ako se ne uzme u obzir prodiranje onih vulgarnih i mehanističkih oblika iskrivljavanja marksizma u smislu staljinističkog načina mišljenja, koji su se već pre revolucije i na zapadnom tlu bili razvili. Mi smo već u studiji »Slučaj Lukacs« dali opširnu analizu predrevolucionarnog izopačavanja marksističke nauke. Budući da je ona za našu temu neophodna i da želimo čitaocu da olakšamo njeno shvatanje, iznećemo je ovde ponovo, mada u sažetom obliku.

Ne može se prevideti jaka tendencija ka mehanističkom uprošćavanju marksizma već pre revolucije i izvan Rusije. Moraju se daleko uglavnom razlikovati dve epohe u iskrivljavanju marksističke teorije unutar komunističkog pokreta, ona pre i ona posle revolucije; ovde se nećemo baviti drukčijim i sličnim tendencijama izvan tog pokreta. Postrevolucionarna epoha predstavlja organski nastavak one prve, uprkos novim elementima specifično birokratske prirode koji su se tek u njoj pojavili. Vulgarna dogmatizacija marksizma započeta je već u zapadno-kapitalističkom periodu. A tu ona opet ima dva korena.

Prvo: Uprkos jasnom i oštrm Marxovom ograđivanju od »prirodnjačko-naučnog« mehanističkog materijalizma, često kod starih marksista zapažamo ne samo jaku sklonost ka oslanjanju na prirodne nauke i njihovu metodiku, tj. sklonost ka prenošenju prirodnjačko-naučne mehanističke metodike na filozofsko-naučno mišljenje. Pri tom svakako treba imati na umu da je i u nemarksističkim naukama neosporno postojala slična tendencija. Ali na marksizam je ta tendencija naročito razorno delovala.

Prirodnjačko-naučno, uglavnom matematičko i eksperimentalno mišljenje, sa svojim racionalnim shvatanjem delimične oblasti, načelno je u suprotnosti sa istorijskim i sociološkim mišljenjem. Tako ovo poslednje, po marksizmu, upravo ne treba da se bavi s računsko-kvantitativnim nego obrnuto, sa kvalitativno-individualnim momentima, i zato predmetom njegovog istraživanja ne postaje delimična oblast koju treba matematički racionalizovati, nego kvalitativno ostvareni totalitet. (Upor. o tome Stanislaw Warynski, *Nauka o društvu*.) Budući da pojam totaliteta predstavlja bitan pojam dijalektike na kojoj počiva celokupni marksistički sistem, orijentacija ka mehanističkoj prirodnoj nauci koja neizbežno obrađuje samo delimičnu oblast znači nužno zanemarivanje i uprošćavanje metoda, a time i jačanje tendencije ka podleganju nedijalektičkom mehanizmu. Na taj način, neosetno, vodeći princip sada već pseudomarksističkog

mišljenja ne postaje dijalektički, nego mehanistički materijalizam.

Drugo: Marx je dokazao da se u neprozirnim kapitalističkim okolnostima mora stvoriti privid da su zbivanja i oblasti ekonomije čisto objektivna, tj. kao da do njih dolazi bez ljudskog učešća. Marx taj problem obmane obuhvata pojmom »postvarenja«. Ljudi podvrgnuti postvarenju ispoljavaju sklonost da spoljna postvarena zbivanja nekritički shvataju kao »činjenice« i da u svom mišljenju od njih polaze. Takvi pojmovi kao što su »činjenice«, »okolnosti« ili »praksa« igraju pri tom ulogu gotovih datosti kojima delovanje mora da se prilagodi. Jasno je da i tu dolazi do neke vrste prirodnjačko-naučnog mišljenja jer se čovek suočava sa pojavama postvarenja kao da su to samostalne i nezavisne snage, jednake spoljnoj prirodi. Time gore pomenute mehanističke tendencije bivaju još pojačane, a tu ništa ne pomaže ako se oni komunisti koji podležu postvarivačkoj strukturi današnjeg sveta nazivaju »revolucionarima« ili »kritičkim marksistima«.

Sa takve tačke gledišta, pre svega pojam »praksisa«, čiji značaj upravo marksisti naročito podvlače, gubi onu dijalektičku pokretnost, čiju suštinu treba tražiti u protivrečnoj vezi između slučajnog i nužnog, subjektivnog i objektivnog, pojedinačnog i opšteg. »Praksa« se tako pretvara u manje-više mehanički shvaćen računski primer, a neizbežna je posledica toga njena nemoć u rešavanju zadataka i problema koje joj nameće stvarnost, potpuno neshvaćena od »praktičara«.

Potpuno je jasno da samim tim i teorija koja zastupa sasvim neprimeren pojam o »praksi« mora da pretrpi totalan neuspeh: teorija se pretvara u prazno funkcionisanje mehaničkih logizama i konstrukcija. Ova već pre revolucije među marksistima široko rasprostranjena tendencija ka pomeranju marksističke nauke u pravcu njenog odvajanja od dijalektike — stalno pominjanje dijalektike ne dokazuje suprotno — ili, što se svodi na isto, njena mehanizacija, vulgarizacija i dogmatizacija, nalazi svoj nastavak u vremenu posle revolucije. I za ovo se mogu navesti dva razloga.

Prvo je delovao uticaj prirodnjačko-naučnog metoda na nedovoljno pripremljene duhove, koji marksizam nisu dovoljno razumeli. Štaviše, usled izvanrednog značaja koji su sad prirodne nauke dobile za izgradnju zemlje, taj je uticaj morao još više da ojača. Pojavio se doduše pod vodstvom hegelijanca *Deborina* jedan pravac koji je dobro sagledao opasnost; ali staljinistička birokratija, prirodno sklona mehanizmu, oterala je *Deborina* sa katedre i izborila se za pobeđu vulgarnomarksističkog shvatanja.

Drugo: Iako postvarena dinamika kapitalističke privrede usled promene ekonomske strukture nije više igrala nikakvu ulogu, ipak je posredstvom birokratije pogrešno, tj. opet jednostrano mehaničko-računski shvaćena planska privreda zamenila stari oblik postvarenja njegovim novim oblikom.

5. Nastanak i biće staljinističke birokratije

U prethodnom poglavlju naznačili smo opšte uslove i ideološke korene za nastanak staljinističke birokratije. Sada treba da razotkrijemo poslednji i najkonkretniji koren koji mi vidimo u svojevrstnom stapanju između tradicionalnog, i posle revolucije još delujućeg birokratskog formalizma i računskog formalizma mehanistički pogrešno shvaćene planske privrede. Ali pre no što pridemo toj temi, primorani smo da se kratko upustimo u raspravu sa onim, danas široko rasprostranjenim, gledištem koje se svodi na tvrdnje da u Rusiji centralistička birokratija i teroristička diktatura doduše nisu toliko nužna posledica planske privrede po sebi, ali jesu posledica besomučne akumulacije, koja je uz to još pojačana potrebama vojnog naoružanja.

Tamo gde narod, tako se argumentiše, mora da bude primoran na najveću produktivnost i gde svaki demokratski pokret i unapređenje privrede preti da se završi ublažavanjem ogromnih zahteva koji se postavljaju radnim ljudima — ako se tamo želi postići dugoročni cilj, vlastodržcima ne preostaje neko drugo sredstvo sem birokratskog centralizma i političkog terora. Tog je mišljenja, na primer, Fritz Sternberg koji piše:

»Ruske petoletke već su se pre drugog svetskog rata zasnivale, a i danas se zasnivaju na sve većem izrabljivanju radništva i narodnih masa uopšte. Dokle god u daljoj industrijskoj izgradnji traje taj forsirani tempo, nema ni govora o socijalizmu, o njemu ne može biti govora, i nije potrebna samo neka diktatura, nego diktatura koja se stalno pooštava.« (*Kapitalismus und Sozialismus vor dem Weltgericht*, 1951, str. 452.)

Ovo zvuči veoma ubedljivo, ali je potpuno pogrešno. To dokazuje obično istorijsko poređenje. Engleska je u prvoj trećini prošlog veka uspeła da ostvari svoju ogromnu industrijsku akumulaciju na leđima tadašnjeg proletarijata ne služeći se sredstvima centralističkog masovnog terora. I to uprkos činjenici da su tadašnjem radnom čoveku već pred očima stajale više kulturne okolnosti i da je mogao da primeni sasvim drukčije merilo na svoje razne zahteve no što je to bilo moguće u privredno i društveno zaostaljoj Rusiji. Uobičajena ekonomska zavisnost i uobičajeni ekonomski pritisak bili su dovoljni da radniku nametnu dvanaestočasovno, pa i četrnaestočasovno radno vreme, dakle radno vreme koje je u Rusiji samo izuzetno moglo biti usvajano. Pokušaj da se birokratski centralizam i teror u Rusiji objasne isključivo ekonomskim potrebama nedovoljno je argumentovan.

Ono što se mora dodati i što predstavlja pravu osnovu objašnjenja, to je analiza skrivene suštine staljinističkog birokratizma, koji će se onda, jednom sagledan sa te strane, otkriti kao element koji u uslovima protivrečnosti između poštovane potrebe za akumulacijom i prenebragavane potrebe za snabdevanjem masa potrošnim dobrima nalazi sebi primeren društveni teren. Istina, Rusija je u veoma kratkom periodu od 25 godina postala druga industrijska zemlja sveta.

Da se Amerika zaustavila na svom prvobitnom, a to znači ne malom industrijskom nivou, danas bi je Rusija prevazišla. Šta to znači opisuje Isaac Deutscher, inače oštar kritičar staljinizma, sledećim rečima:

»On je konsolidovao dostignuća revolucije u nacionalnom okviru i čak ih proširio van toga okvira. 'Izgradio je socijalizam', pa su čak i njegovi protivnici, koji su ga napadali zbog njegove autokratske vladavine, morali uvek priznavati da je većina privrednih reformi bila neophodna za socijalističku privredu.« (*Staljin*, 1951, str. 176.)

Staljinistički terorizam nazvati »autokratskom vladavinom« znači izraziti se vrlo blago. Ali tu je reč o tome da li je birokratsko-staljinistički terorizam bio neophodna nužnost u službi socijalističke izgradnje Rusije, kakva se stvarno odvijala (!), i da li on to jeste ili nije. Postoje samo istorijski, ali ne i savremeno-praktični dokazi za suprotno, izuzev ako se dokazom smatraju Titova dosta uspešna nastojanja da pod znatno skućenijim okolnostima i odričući se staljinističkih sredstava postigne ono isto što je uspeo Rusiji.

Međutim, sam Tito, kao školovan i dalekovidan komunista staljinističkog kova, ne misli tako. Njegova kritika se ne svodi na zahtev da se zaustavi industrijska izgradnja, nego samo na zahtev da se ukine birokratski centralizam i terorizam, kao i birokratizam uopšte. On dakle zastupa veoma optimističko mišljenje da je demokratizacija ruskog socijalizma uz zadržavanje tempa industrijske izgradnje potpuno ostvarljiva. I to utoliko pre što su početne velike teškoće već savladane i što je načelno postao moguć izvestan zdraviji razvoj.

Titova pronicljivost sastoji se u tome što to pitanje ne postavlja poput Sternberga kao jednostrano ekonomsko, nego i kao političko. On se rukovodi daleko boljim uviđanjem da se uz pravilno vođenje i vaspitavanje masa bez prinude i terora u najmanju ruku može postići isti rezultat. Uostalom, da staljinistička birokratija nije svoju strašnu vladavinu zavela na osnovi nekog — što još moramo obrazložiti — njoj svojstvenog ponašanja i ne samo radi ekonomskih nužnosti, to donekle dokazuje i činjenica da ona sebi potčinjava bez izuzetka, i van ekonomske oblasti, sve što u Sovjetskom Savezu postoji, tj. i oblasti kulture, duha i umetnosti. U slučaju nekog čisto ekonomski uslovljenog terora, to bi bilo potpuno neshvatljivo; jer birokratija bi dopuštajući izvesne slobode u nekim od privrede udaljenim oblastima ipak mogla o sebi da stvori korisnu obmanu da je čuvarica slobode. Ali pošto birokratija ne samo zbog ekonomskih nužnosti nego i po svom biću naprosto nije u stanju da ima neki istiniti i pravi pojam o slobodi, jer birokratska ograničenost predstavlja za nju neprelaznu prepreku, ona upravo zato nije u stanju da se ponaša drukčije nego birokratski, a to onda prirodno i čini u svim oblastima koje je uspeła da sebi podvrgne.

U vezi s tim zanimljivo je kako Tito prilazi tom problemu. U svom govoru na Prvom vanrednom zasedanju Veća naroda i Save-

znog veća (26—27. jun 1950) on kaže:

»U čemu je kod nas početak odumiranja države? Ja ću navesti samo ove primjere: prvo, decentralizacija državne uprave, naročito privrede. Drugo, davanje fabrika i privrednih preduzeća uopće na upravljanje radnim kolektivima, itd. Već sama decentralizacija ne samo privrede nego i političkog, kulturnog i drugog života nosi u sebi duboko demokratski karakter...«

Znamo »da su klasici marksizma polazili od pretpostavke da neminovnost društvenog preobražaja, tj. socijalizma, dolazi u vrijeme kada su proizvodne snage razvijene do visokog stepena... Znamo i to da je sovjetska vlast naslijedila jednu od industrijski najzaostalijih zemalja i da je prema tome jasno da je tamo bilo potrebno stvaranje materijalnih uslova za socijalizam... Ali, s druge strane, ne može se raditi o tome da država mora u svojim rukama imati sve funkcije — i privredne — sve dotle dok ne stekne taj visoki stepen industrijalizacije...«

Staljin »svodi ulogu partije na to da rukovodi državnim aparatom na kome još stoji biljeg klasnog društva. Prema tome, nije nikakvo čudo što se partija u Sovjetskom Savezu sve više birokratizira i srasta u jednu cjelinu s birokratskim državnim aparatom, tj. identifikuje se s njim, postaje i sama dio birokratskog aparata i na taj način gubi vezu s narodom i sa svim onim što bi zaista bila njena dužnost...« Ali »svesti ulogu partije na birokratski aparat... to je suprotno Lenjinovom učenju o ulozi partije u prvoj, prelaznoj fazi, kao rukovodioca i vaspitača, a ne kao onoga koji goni. Taj šablon se bio počeo i kod nas praktikovati, ali smo mi preduzeli sve potrebne mjere i strogo ćemo se čuvati takve prakse kod nas.« (Podvukao L. K.) *

Istorija će dokazati da je Titov optimizam opravdan. Nema sumnje da je svaka zemlja koja pređe u socijalizam bez razvijene industrije već u kapitalizmu suočena sa veoma teškim problemima. Ali to ne znači da za takvu zemlju jedini izlaz predstavlja teroristički birokratizam po staljinističkom uzoru. U uslovima zaostalosti samo postepeni uspon masa, koje tu i nemaju previsoke zahteve, predstavlja dovoljnu garanciju za to da se, uz razumno i pažljivo upravljanje i vaspitavanje naroda, razvoj u ekonomskom i u kulturnom pogledu može ostvariti i na slobodarskom tlu. Videli smo, kao što je i sa socijalističkog stanovišta tačno, da se bez obzira na pojavu suprotnih tendencija u početku, tj. u prelaznom periodu, u načelu zadržava stari pravni oblik. Time što, kao što Marx kaže, stari način raspodele u suprotnosti prema novom načinu proizvodnje još prilično dugo ostaje na snazi, princip formalne jednakosti pojedinaca ne biva, ili biva samo marginalno povređen ne samo u oblasti ekonomskog nego i u celokupnom društvu.

Ali to znači da odgovarajući faktičkoj nejednakosti pojedinaca

u subjektivnom i društvenom pogledu i tu, mada u potpuno izmenjenom vidu, formalna jednakost prenebregava faktičku nejednakost, tj. da suprotnost između formalno-pravnog i stvarnog položaja pojedinaca u početku ne biva ukinuta. (Jednom docnijem stepenu razvoja socijalizma preostaje uloga da prevaziđe formalni, tj. prividno egalitarni pravni oblik, a u stvari oblik koji sankcioniše nejednakost, i to u korist kvalitativnih različitosti i njihovog najšireg uzimanja u obzir.)

Paschukanis primećuje jednom veoma tačno u svojoj *Opštoj pravnoj nauci* da »osnovne jurističke kategorije ne zavise od konkretnog sadržaja pravnih normi, tj. da one zadržavaju svoje značenje pri bilo kojoj promeni tog konkretnog materijalnog sadržaja« (str. 19).¹

To objašnjava zašto birokratski formalizam koji se temelji na tom pravnom obliku ostaje na snazi i tamo gde se više ne radi o prvobitnoj oblasti primene građanskog pravnog formalizma, naime gde se više ne radi o privatnim odnosima autonomnih vlasnika roba, nego o jednom sistemu u kojem su ravnopravne »slobodne« subjekte kapitalističkog robnog sveta zamenili subjekti koji nastupaju kao formalno jednaki »elementi« izgrađuje jednog strogo smišljenog i melanički shvaćenog ekonomskog plana. Jer i tu, kao i tamo, tj. u građanski »slobodnom« pravnom poretku kao i u planskom privrednom poretku, smatraju se kvalitativno različita subjektivna svojstva »slučajnim«, zapravo tuđim »sistemu«.

Tu treba imati na umu da je pod pretpostavkom početnog zadržavanja starog načina raspodele, a time i starog načina nagrađivanja, neizbežan i taj formalistički i prividno egalitarni pravni poredak. Marx je u »Kritici Gotskog programa« razotkrio protivrečnost koja se krije u pravnom formalizmu. On piše:

»Zato je ovde jednako pravo (tj. u početnom stadijumu socijalizma — L. K.) još uvijek u principu — buržoasko pravo, iako princip i praksa više nisu u opreci, dok razmjena ekvivalenata pri robnoj razmjeni postoji samo u prosjeku, a ne u svakom pojedinačnom slučaju.

I pored tog napretka, ovo jednako pravo ima još uvijek buržoaske granice. Pravo proizvođača je proporcionalno radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se mjerenje vrši jednakim mjerilom — radom.

Ali jedan čovjek je fizički ili intelektualno jači od drugog... Ovo jednako pravo je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki samo radnik kao i drugi; ali ono priznaje prešutno nejednaku individualnu obdarenost, prema tome, nejednaku radnu sposobnost radnika kao prirodne privilegije. Zato je ono po svom sadržaju, pravo nejednakosti, kao i svako pra-

¹Karakteristično je da je odlično Paschukanisovo marksističko delo u staljinističkim zemljama zabranjeno. Sam Paschukanis je izgleda »likvidiran«. Godine 1966. se u izdanju Neue Kritik (Frankfurt na Majni) pojavilo jedno njegovo novo izdanje.

*Navodi iz: *Tito u skupštini Jugoslavije*, Izdanje Skupštine SFRJ, Beograd, 1978, str. 185. i 187. — prim. prev.

wo... Da bi se izbegli svi ti nedostaci pravo bi moralo, umjesto da bude jednako, biti naprotiv nejednako.« (MED, knj. 30, str. 17, 18).

Planska privreda, koja u početku nužno ide uporedo sa nasleđenim oblikom nagrađivanja i načinom raspodele, ne ukida pravni formalizam koji se ne obazire na različitost individua, nego ga po tendenciji još i pojačava. Po tendenciji, znači samo da od saradnje demokratskih narodnih snaga zavisi uolikoj će se meri ta tendencija ka formalizmu, a time i ka birokratizmu, probiti kao čista ili će već od početka biti protkana socijalističkim elementima izvesnog drukčijeg shvatanja čoveka i postupanja sa ljudima.

Istorijska je fatalnost za Rusiju što se u njoj ta tendencija mogla probiti nesmetano i čisto. Pod već pomenutom pretpostavkom nedostajuće saradnje demokratskih ustanova i kontrolnih instanci, morao je birokratski formalizam da bude još više označen time što su birokratiji dodatno povereni zadaci upravljanja i nadzora nad privredom.

To ne znači da bi se proširenje područja birokratske delatnosti na teren privrede samo po sebi negativno odrazilo. Uz odgovarajuće uključivanje kontrole funkcije demokratskih instanci, među kojima je najvažnije prenošenje upravljanja fabrikama na zaposlene, birokratija bi kao privredni funkcioner ostala čisto tehnička pomoćna ustanova bez znatnijeg uticaja na društvena zbivanja. To znači da bi i formalistički tehnicizam, koji je prirodno svojstven svakom privrednom planu, i to utoliko većoj meri ukoliko je taj plan obimniji, zadržao samo značenje jednog računskog primera u službi usaglašavanja raznih privrednih oblasti. Pod uslovima (gore pomenutog) daljeg delovanja formalističko-egalitarnog oblika raspodele i prava u prvoj fazi socijalizma koji nesumnjivo i dalje postoji tendencija ka podvrgavanju ljudske individualnosti računsko-mehaničkom sklopu petogodišnjeg plana bila bi pod zdravim demokratskim uslovima toliko ublažena da se nikad ne bi pretvorila u osnovu za širenje i učvršćivanje birokratije i njene vladavine.

Ali upravo u Rusiji gde se, pod pretpostavkom nedostajuće demokratske tradicije i odsustva razvijene industrije, birokratska samouverenost povezala sa težnjom za akumulacijom bez obzira na ljudske potrebe, mogla je da se razvije tipično staljinistička birokratija. Spoj između formalističkog prava, koje je i dalje tradicionalno delovalo još od predrevolucionarnih vremena, i birokratsko-formalističkog tehnicizma, zasnovanog na neprevazidenosti formalističkog prava, sa sada birokratiji nametnutom obavezom da se stara o funkcionisanju privrednih planova tehnicističko-računski strukturisanih primenjeno njoj prirodi, doveo je konačno do toga da je birokratski tehnicizam i formalizam potisnuo sve ostale tendencije koje su proistekle iz socijalističkog društvenog preobražaja. Nastala je izvesna birokratija u kojoj su na šavrsen način negovana sva tipična birokratska svojstva, počev od nečovečno-formalističkog odnosa prema »zadacima«, preko sklonosti ka mehanističko-materijalističkom shvatanju ljudskih i društvenih odnosa, do najzaslepljenijeg verovanja u autoritete.

Bilo bi, razume se, potpuno neistorijski prevideti određene razlike između staljinističke i buržoaske birokratije. Neke osobine staljinističke birokratije podsećaju na buržoasku birokratiju, kad se vratimo u rano doba, tj. u doba kada se još osećala dosledno obaveznom određenom političkom idealu i kada je u svom osnovnom ponašanju bila društveno-optimistički orijentisana. Građanskoj birokratiji u naše vreme potpuno nedostaju ta dva svojstva. Političko shvatanje se tu smatra čisto subjektivnom stvari koja spada u privatnu sferu; u samom birokratskom radu treba jedino da važi autoritet koji je, navodno, izraz »narodne volje«. Njemu se službenik mora slepo pokoravati, bez obzira kakve promene on sam izvršava. Otud i nedostatak karaktera, zloglasna »neopredeljenost« birokratije, njena sklonost da bez premišljanja služi svakom gospodararu samo ako raspolaže autoritetom gospodara.

Staljinistička birokratija je, nasuprot tome, politički nastrojena i optimistička. U političkom pogledu, ona je u principu socijalistička i marksistička — ako ne računamo ona čudna zastranjenja i izopačenosti, o kojima ćemo posle opširnije govoriti. Vera u autoritet, neophodna svakoj birokratiji, tu se poklapa sa načelno socijalističkim ubedenjem. Autoritet je za nju »marksističko—lenjinistička« partija, koja određuje »liniju« i pored koje naprosto ne može da postoji neki drugi autoritet. Ali pošto je ta partija istovremeno birokratska partija ili, bolje rečeno, partija birokratije, predanost partiji kao »autoritetu« izaziva još jače okoštavanje birokratskog »aparata« u formalizmu i tehnicizmu, jer tu potpuno nedostaje vanbirokratski korektiv putem kojeg ponekad birokratiji mogu da se postave izvesne granice. Pod posebnim uslovima staljinističke diktature, time se po sebi pozitivno svojstvo političke usmerenosti birokratije izvrće u svoju suprotnost.

Slično je i sa načelnim optimizmom staljinističke birokratije. Taj se optimizam prirodno objašnjava na osnovu problema izgradnje planske privrede, koji postavlja mnogobrojne nove zadatke i podstiču energiju. Ali taj optimizam nije u stanju da raskine specifične okove birokratskog načina mišljenja. Protivrečnost koja se pri tom razvija sastoji se u tome što se, s jedne strane, optimističko raspoloženje u pogledu opšte krupne linije razvoja, tj. tamo gde se birokratska misao vrti oko načelnih i opštih društvenih pitanja, nezadrživo probija i izrasta do slepog i praznog optimističkog fanatizma koji više ne razaznaje probleme i teškoće — dok se, s druge strane, u pogledu mnogobrojnih konkretnih pojedinih pitanja svakodnevnog života, privrede i kulture, probija izvestan mehanistički sumoran i svakog pravog optimizma lišen način mišljenja, a kao vladajuća tendencija se probija ponašanje koje omalovažava život u njegovoj raznovrsnosti i konkretnosti.

Prazno optimističko frazerstvo koje pokušava da se istakne svakom prilikom i s fanatičnom mržnjom suprotstavlja svakoj, ma koliko opravdanoj — jer je reč o kritici proistekloj iz pravog optimizma — sučeljeno je sa bespomoćnošću koja se pretvara u krutu birokratsku ravnodušnost i iz nje proizišlu malodušnost. Tako staljinistička

birokratija dobija onaj protivrečni, čak karikaturalni pečat koji narod često oseća kao takav, ali čiji najdublji koren čak ni umni i savesni posmatrači nisu uspeli da razotkriju. Otud se može razumeti sklonost mnogih među njima da karikaturalno obeležje koje nosi istočna birokratija pomere u subjektivno, to jest da ga shvate kao izraz lične nesposobnosti pojedinih predstavnika birokratije.

Rekli smo da optimizam nije u stanju da raskine okove birokratskog načina mišljenja. Ali krajnji konkretni razlog za proboj načelno optimističke orijentacije staljinističke birokratije treba potražiti u pomenutoj podlozosti jednostranom formalističkom shvatanju individualnih i društvenih objekata birokratske delatnosti.

Birokratski formalizam upravo zato što prenebregava individualne i društveno uslovljene razlike, osobenost neponovljivosti subjekata, i što ih, prividno dosepevajući upravo zato na neku višu ravan posmatranja (što je ona u poređenju sa feudalno-staleškim oblikom zaista i bila), »izjednačuje«, predstavlja savršen princip povrede ljudskog, sadržanog u individualnom kvalitetu, mada se ono ljudsko uvek upravo u svojoj kvalitativnoj osobenosti manifestuje pred objektivnom funkcionalnošću koju mu dodeljuje društvena sredina. Nezavisno od toga da li se kvalitativna određenost, a time i različitost individualnih osobina i situacija posmatra sa gledišta čisto individualnog ili društvenog bića, birokratski formalizam, a pogotovo onaj u pojačanom staljinističkom obliku, mora nastojati da između njih stavi mehanički znak jednakosti i da time ubije ono što je ljudski živo, jer je ispunjeno kvalitetom, mnogostruko i nesvodljivo na neku apstraktnu normu. Na tome se zasniva »nečovečnost« birokratije uopšte, a naročito staljinističke birokratije.

Šta znači konkretno ta nečovečnost za sud staljinističke birokratije o ljudima? Upravo zato što formalizam po svom biću ne može da vodi računa o konkretnim ljudskim sadržajima i sudbinama, on se prema njima i ne odnosi kritički; njegov je odnos prema njima odnos ravnodušnosti. Ali upravo ta ravnodušnost u sebe uključuje posledicu da se čovek posmatra u njegovom pojavnom obliku u kojem je istorijski predstavljen, tj. »slučajno« nastao pod istorijskim uslovima prošlosti. To, konkretno izraženo, znači: zato što je birokratski formalizam sklon da se bavi isključivo istorijski uobličanim pojavnim bićem čoveka on podleže na tome zasnovanoj tendenciji da ljudsku jedinku prihvati u njenoj, klasnim društvom nametnutoj jednostranosti, nesavršenosti i razbijenosti, da se pomiri sa tim datim stanjem današnjeg čoveka.

Činjenica da se istovremeno radi zamagljivanja te tendencije u oblasti ideološkog obrazovanja birokratskog načina mišljenja — mada samo pogeršno i frazerski — usvajaju elementi marksističkog učenja koji su suprotni tom tipičnom odnosu birokratije prema čoveku — znači samo to da načelni, ali, kao što smo pokazali, krajnje bleđi birokratski optimizam ne biva sasvim preovladan, te zato omogućava takvo protivrečno formiranje ideološke svesti birokratije.

Mogli smo u svakom slučaju da, razotkrivši prirodu protivrečnosti između u osnovi optimističkog, a istovremeno pesimističkog ponašanja staljinističke birokratije (jer čoveka prihvata u njegovom pojavnom biću), sagledamo najdublje, prostom oku nevidljive uzroke njene neobične prirode. Iz toga proističu još neka viđenja koje u nastavku želimo da iznesemo.

6. Dalji zaključci

U prethodnom poglavlju smo ukazali na to da njeno formalističko osnovno ponašanje nagoni birokratiju da čoveka prihvata u njegovom stanju istorijski nastale jednostranosti i razbijenosti i da se sa njim — takvim — miri. Ta tendencija biva još jača usled istog formalističkog uslova, ali ipak usled jedne njegove druge, još nepomenute strane, koju sad želimo bliže da osvetlimo.

»Egalitarni« i otud kvalitetu protivan formalizam ne prenebregava samo raznovrsnost i mnogostrukost individualnih sklonosti, potreba i sudbonosnih iskustava; pod pretpostavkom tog ignorisanja onog što je ljudski kvalitativno on nije sposoban ni da shvati složeni društveni proces, čija se bit sastoji u društvenoj povezanosti između individualnog i opšteg, subjektivnog i objektivnog, i u neprekidnom prelazenju onog prvog u ono drugo. Već je i gore pomenuto dalje delovanje izvesnog, pre revolucije nastalog, vulgarno i mehanički okoštalog »marksizma« postalo teorijska prepreka za razumevanje te dijalektičke povezanosti. Ali na zapadnoevropskom tlu on još nije bio spao na to da bude ideološko oruđe jedne potpuno tehnicističko-formalističke birokratije, tako da je njegovo samopotvrđivanje uvek bilo ugroženo prodorima dijalektičko-kritičkih elemenata i da se njegov sistem nikad nije ni potpuno čisto manifestovao, niti je moglo da prevlada njegovo nedvosmisleno praktično dejstvo, kao pod staljinističkim režimom.

Posle revolucije, a pre svega od početka vladavine staljinističke frakcije, taj se vulgarno-marksistički mehanizam povezao sa birokratskim formalizmom, koji je sa svoje strane bio podržan ulivanjem isto tako formalističkog tehnicizma planske privrede u birokratski način mišljenja. Time je ne samo vulgarno-marksističko izopačavanje socijalističke ideologije dobilo neslućeno pojačanje, nego su i na području birokratske prakse postignuti takva doslednost i takvo savršenstvo birokratskih tendencija koji su jedinstveni u savremenoj istoriji Evrope.

Jer ono čime se birokratski formalizam u krajnjoj meri odlikuje, to je njegova nedijalektička racionalistička ograničenost u pogledu razumevanja društvene stvarnosti kao opšte pojave čija je bit u pomenutom dijalektičkom prelazenju subjektivnog u objektivno, i obrnuto, objektivnog u subjektivno.

Samo sagledavanje svojstva stvarnosti da u suštini sačinjava jedan dijalektički totalitet omogućava praksu kao oblik savršeno svegnog i na pravilnoj spoznaji elemenata realnog zbivanja zasnovanog

delovanja. Tamo gde ne postoji ta spoznajna pretpostavka, tu se mišljenje i njime određeno delovanje vezuje za usko pojedino područje, koje ono u krajnjoj meri racionalizuje, uz istovremeno utapanje u krajnji iracionalizam (mehanističke ili metafizičke prirode) u pogledu na celinu društvenog sveta.

Ovde ne možemo da gore izrečenu misao opširnije izložimo. Ali ona ipak nešto čini očiglednim: naime to — zašto u mišljenju staljinističke birokratije tako veliku ulogu igra pojam »specijalizacije«. Jer taj pojam i nije ništa drugo nego najdosledniji izraz mehanističko-racionalističkog cepanja objektivnog sveta, usled nesposobnosti da se on shvati kao totalitet. Pri tom, naravno, ne treba zaboraviti da će se socijalizam u svojim počecima, tj. dok ne budu dovoljno razvijene proizvodne snage nužne za njegovu potpunu izgradnju, morati da služi specijalizacijom, sa svim njenim jednostranostima i negativnim posledicama za čoveka. Ali jedna je stvar ako je čovek potpuno svestan nedostatka koji je sa tim povezan, a sasvim druga ako iz birokratske organičnosti ideološki i praktično podleže sistemu specijalizacije.

Od toga da li je mišljenje odlučujućeg i vodećeg sloja u socijalističkom društvu podložno ili ne birokratizaciji u ovde izloženom smislu ne zavisi ništa manje nego sudbina onog što se naziva socijalističkom planskom privredom. Sam po sebi, planirani i usled toga neposredno jasni poredak ekonomske sfere stvara po prvi put u novijoj istoriji — u ranijim epohama bilo je ekonomsko zbivanje po sebi i unapred jasno i prozirno — osnovu za neproblematično shvatanje društvenog procesa u njegovoj unutarnjoj povezanosti, u njegovom totalitetu. Planska privreda dakle po sebi znači jedan faktor koji se bar sa te strane suprotstavlja birokratizaciji egzistencije.

Ali tamo gde se birokratija domogne privrede i zavlada njom bez protudejstva temeljne demokratske kritike, tu se ta pozitivna tendencija pretvara u svoju suprotnost. Onda računski princip planskog poretka postaje faktor jačanja birokratskog formalizma, koji sa svoje strane poništava sve pokušaje dijalektički celovitog shvatanja procesa a na njegovo mesto postavlja vulgarno-racionalistički aspekt površne podele celine na specijalistička posebna područja, na koja se interes i delovanje jednostrano usmerava. Pri tom ništa ne znači to što ostaje sačuvan izvestan ostatak gledanja na celinu upravo zbog stvarnog postojanja planiranja koje obuhvata tu celinu; jer u birokratskoj svakodnevicu pobeđuje ona birokratska prepreka na čije smo postojanje ukazali u formalizmu, u nečovečnosti, u pesimističkom gledanju na čoveka i u specijalizovanosti. Specijalistički način mišljenja naravno opet, sa svoje strane, pojačava nesposobnost birokratije da spozna iza površnog privida snage koje pokreću čoveka i društvo. Onda nestaje ono što se obično označava kao »fetišizam činjenice«.

Na prostoru kojim ovde raspoložemo možemo samo kratko da se pozabavimo teškim problemom verovanja u činjenicu, verovanja koje se sastoji u sklonosti ka shvatanju površne pojavnosti fenomenâ kao empirijski osnovanih, i zato po svom biću kao takvom izvesnih

»činjenica«. Značaj uloge zadržavanja svesti na površnom prividu »činjenica« kao posledice nesposobnosti da se spozna društveni proces u njegovom totalitetu još nije dovoljno sagledan. Vulgarni materijalizam ima sa vulgarnim racionalizmom to zajedničko svojstvo da i jedan i drugi spoljnu pojavu smatraju suštinom stvari, jer nisu u stanju da prođu do povezanosti celine, kroz čiju spoznaju se jedino razotkriva i momenat u njegovom stvarnom značenju i njegovoj pravoj suštini. Ono što je u kapitalističkom svetu posledica razbijanja procesa u bezbrojna pojedinačna dejstva, naime na tome zasnovana pocepanost i specijalizacija mišljenja, to je kod staljinističke birokratije posledica neposredne obuzetosti specijalizacijom, onakve kakva najpre na već navedeni način nastaje kao ideološki, a zatim kao praktični fenomen iz formalističko-tehnicističke ograničenosti.

U buržoaskom svetu u kojem birokratija ne vlada, ili ne vlada neposredno celim društvom, upravo taj momenat razbijanja procesa na mnoga nezavisna delimična dejstva dovodi u krajnjoj liniji do jednostrane specijalizacije. (Upor. u vezi s tim mnoga mesta u delima Georga Lukácsa, ali posebno u *Istoriji i klasnoj svesti*.) Pod planskom privredom, koja u načelu deluje protiv tog razbijanja, staljinistički birokratizam koji prožima celo društvo poništava to lekovito dejstvo i objektivno dovodi do sličnog rezultata kao i u buržoaskom svetu. Oba oblika praktične i misaone specijalizacije, kako buržoaski tako i staljinističko-birokratski, proizvode »činjenice« u glavama svojih nosilaca kao rezultate jednog prividnog odnosa prema stvarnosti — prividnog, jer prikriva suštinu te stvarnosti, a oba takode istovremeno podležu tim »činjenicama« koje su oni sami proizveli time što ih doživljavaju kao naprosto empirijski date.

Uprkos svim njihovim drugim razlikama koje se ne mogu prevideti, unutarnja srodnost između ta dva oblika nesposobnosti da se ovlada stvarnošću u njenom načinu postojanja kao totaliteta, i zapadnja usled toga u specijalizaciju i fetišizam činjeničnog predstavlja osnovni odgovor na pitanje zašto je posle revolucije, tj. na socijalističkom tlu, mogla tako široko da se razvije vulgarno-marksistička ideologija. Vulgarni marksizam pre svega ne predstavlja ništa drugo nego jedan oblik prilagodavanja marksističkog načina mišljenja buržoaskoj sredini. Posle revolucije je birokratizacija društvenih odnosa u Rusiji u pojačanoj meri omogućila prodor vulgarne pseudomarksističke ideologije. Kada je jednom zavladao, vulgarni materijalizam je delovao dalje samostalno u njemu svojstvenom smeru i, sa svoje strane, osnažio birokratske tendencije u mišljenju i u praksi.

To mišljenje zato nije samo *metodski* u sve većoj meri zapadalo u fetišizam činjeničnog, nego je uz to uzdiglo siromašnu »činjenicu«, tj. činjenicu koja formalno-opisno odražava površinu pojava i stoga slepo mimoilazi njihovu suštinu, do najvišeg merila za praktičnu ocenu društvenih, političkih i teorijskih datosti društva. Tako je nastao onaj, za staljinističku birokratiju tako karakterističan, površni način mišljenja i sudenja koji je jedinstven u svom vulgarnom frazerstvu i koji je, s obzirom na vladajući društveni položaj birokratije,

beskrajno razorno delovao na politički i kulturni život Sovjetskog Saveza.

Tek se sa tog stanovišta može potpuno razumeti suština staljinističko-birokratskog poimanja čoveka. Iz formalizma proistekla sklonost da se čovek posmatra u njegovom istorijski slučajnom pojavnom biću, tj. sklonost ka mirenju s njegovom deformacijom (vidi gore), beskonačno je metodski i praktično podržavana specijalističkom tendencijom. Pozitivno iskazano, to znači da je načelna i u marksističkom humanizmu nezaobilazna težnja za »svestranim razvojem pojedinaca« ili potpuno izvrmuta ili prihvaćena u njenom veoma neodgovarajućem, tj. mehanistički uprošćenom i iskrivljenom obliku. Takvo se iskrivljavanje postiže recimo na taj način što se sa veštinom mađioničara zahtev Marxa i Engelsa za prevazilaženjem jaza između fizičkog i umnog rada predstavlja kao ostvaren u stahanovskom radu, koji je obična podvrsta rada između racionalizacije i akorda, a uz to unapređuje specijalizaciju, ili što se isto tako marksistički zahtev za prevazilaženjem suprotnosti između grada i sela, kao nečeg što podstiče deobu, neočekivano stavlja u centar i tako pokušava izazvati utisak da je time potpuno zadovoljena socijalistička zamisao.

Zapravo, sve ono što staljinistička birokratija praktikuje kao »odgovarajuće marksističkom učenju« nije, dakle, ništa drugo nego još produbljenija specijalizacija radnog čoveka i čoveka uopšte (pri čemu naravno ništa ne menjaju napamet naučene materijalističko-filozofske ili istorijsko-materijalističke fraze). Zato sa podjednako velikim pravom i hrabrošću najveći marksistički teoretičar i istovremeno najveći kritičar staljinističkog birokratizma Georg Lukács kritikuje, jasno aludirajući na Sovjetski Savez, napuštanje ideje o svestranom razvitku čoveka. (Upor. našu studiju »Slučaj Georg Lukács«.)

Toj sklonosti ka pesimističkom sudu o ljudima oštro se u staljinističko-birokratskom načinu mišljenja, kao što smo već pomenuli, suprotstavlja izvesna šuplja »optimistička« ocena istorijskog procesa. Ali budući da istovremeno, kako usled formalističkog tako i usled birokratsko-specijalističkog gledanja, birokratija nije u stanju da misaono ovlada totalitetom društvenog zbivanja, za nju ostaje neprepoznatljiva i suština tog procesa, to jest ona ga lišava svih njegovih unutarnjih odrednica koje ga stvarno ispunjavaju da bi ga formalizovala i mehanizovala u obliku prilagođenom njenom načinu mišljenja.

Stoga birokratski optimizam u vezi s procesom, čiji se duboki koren nalazi u verovanju u istorijski napredak, preuzetom od marksizma i zasnovanom i na »socijalističkom duhu« staljinističke birokratije, može da bude samo optimizam frazerske uopštenosti i lakomislenog prelaženja preko konkretnih složenih problema stvarnog istorijskog razvitka. Georg Lukács je opisao birokratski optimizam staljinističke ideologije u svojoj studiji »Narodni tribun ili birokrata«:

»Za birokratski 'optimizam', naprotiv, ne postoji proces sa njegovim protivrečnostima i teškoćama. Za njega postoje samo rezulta-

ti, koji bez izuzetka predstavljaju pobeđe bez borbe i bez muke. Otpor vanjskog neprijatelja, unutarnji otpor u samom čoveku, koji sprečava i u nekim slučajevima onemogućava rađanje socijalističkog čoveka, za njega ne postoji. On se dovodi na scenu samo kao bauk, a lakrdijaš birokratskog 'optimizma' ga svaki put likvidira jednim dobro usmerenim udarcem toljage. — I u svetu akata za birokratu ne postoji nikakav otpor, sve se glatko i bez zapinjanja reguliše na utabanim kolosecima uvek raspoloživih predsedana i rubrika.«

Razume se da i birokrata primećuje teškoće i protivrečnosti koje njegov mehanički »poredak« ometaju na način za njega veoma bolan. Ali on ih ne shvata kao nužan deo samog procesa, nego kao slučajne i kao nešto što dolazi spolja, tj. prouzrokovano od strane nepredvidljivih zlonamernih »reakcionara« i agenata. Naveden tim potpuno pogrešnim sudom o subjektivnim datostima na netačnu ocenu njihove uloge u procesu, on se s njima sučeljava na potpuno pogrešan način, čime i sam daje presudan doprinos da se te teškoće i protivrečnosti bezmerno uvećaju. Upetljivajući se tako beznadno u sopstvene zamke, birokratska praksa dokazuje tačnost dosetke da je najveći neprijatelj birokratije sama birokratija.

Prebacivanje krivice za neuspeh birokratskih planova na leđa subverzivnih i buntovnih elemenata koji su opsednuti namerom da ometu socijalističku izgradnju predstavlja naročito zanimljiv moment u birokratskoj ideologiji, jer se tu, u potpunoj suprotnosti prema mehanističkom shvatanju procesa koje potcenjuje ulogu subjektivnog, odjednom i neposredno pojavljuje pre naglašavanje subjektivnih delatnosti. Takvo zapadanje u protivrečne krajnosti je uopšte karakteristično za svako nedijalektičko mišljenje.

Ali na to ponašanje nailazimo kod staljinističke birokratije ne samo tamo gde se ona nade pred problemom rešavanja žestokih protivrečnosti i velikih teškoća, nego je ono karakteristično za celokupno mišljenje i celokupnu praksu birokratije. Pesimistički izvnuti i nezdravi birokratski »optimizam« koji usled svoje formalističke i specijalističke ograničenosti nije u stanju da shvati dijalektički odnos između subjektivne aktivnosti i objektivnog procesa, s jedne strane neizbežno slepo prolazi mimo konkretnih pojava oblika doživljaja ljudi, koji vide da su uvučeni u jedan potpuno novi proces razvitka; on nije u stanju da shvati individualne teškoće i tragične sudbine, složene duševne i duhovne borbe zato što pojedinca shvata kao mehanički toččić u jednom mehaničkom procesu. Ali, s druge strane, usled istog neshvatanja dijalektičkog odnosa između pojedinca i društva, zbog praktične potrebe da subjektivnoj delatnosti dodeli odgovarajuće značajno mesto, on je sklon da delotvornu stranu, u suprotnosti sa svojim mehanističkim osnovnim držanjem, frazerski uveličava i da joj pripisuje neizmerne stvaralačke snage. Delotvorna, radna strana, koju birokratsko mišljenje ne može da predstavi kao element objektivnog procesa, biće potpuno preneti na područje individualne spontanosti, koja tu biva prenaplašena i subjektivizirana.

To ne sprečava da konkretni pojam spontanosti, shodno gore

pomenutoj nesposobnosti razumevanja subjektivnog i individualnog u njegovoj pravoj složenosti, bude isto toliko šupalj i prazan kao i svi ostali pojmovi birokratskog mišljenja; on postaje zvučna fraza, kojom se beskrajno popunjavaju strpljivi novinski stupci, ali kojom se ne mogu postići nikakvi praktični ciljevi. Ono što onda nedostaje kao dejstvo, »nadoknađuje« se terorom. Isto kao što se u načinu mišljenja starog mehaničkog materijalizma istorijski proces odvija po jednom mehanički shvaćenom »prirodnom zakonu«, te se stoga individualno dejstvo svodi na prost privid da bi se, s druge strane, dobila neka »slobodna« sfera, tako se i kroz staljinističko-birokratski način mišljenja provlači ista protivrečnost. Mehanički zakon i voluntaristički preterana aktivnost i tu se, kao i tamo, neočekivano i nepovezano sučeljavaju.

Ta protivrečnost koja postoji u načinu mišljenja staljinističke birokratije između zakona i aktivnosti povlači za sobom drugu, onu između teorije i prakse. Naime, zato što ona za birokratsko mišljenje ostaje nerešiva, ono zakon i delatnost, da bi postiglo prividno rešenje, dodeljuje suprotnim sferama teorije i prakse; u vulgarnoj teoriji staljinističkog »marksizma« zakon postaje nedijalektički, što znači na mehanistički način prenaplašen; nasuprot tome, u praksi, gde delujuća strana ostaje presudna, preterano se voluntaristički vrednuje uloga individualnog dostignuća.

Slično kao što u predodžbama kapitalističke prakse misaono nerešena suprotnost između upravljanja nadindividualnih sila i individualne delatnosti u pojmu »kalkulacije« nalazi prividno rešenje, ali koje omogućava praksu, tako ideologija staljinističke birokratije prevazilazi za nju karakterističnu protivrečnost pomoću pojma »specijalizacije«. »Specijalista« se tu pojavljuje kao ona individualna tačka u objektivnom zbivanju u kojoj se ukrštaju mehanička nužnost i delatna inicijativa i postižu jedinstvo, to jest pojavljuje se kao neka vrsta *deus ex machina u malome*, koji u isti mah predstavlja točkić, pasivni element u jednom mehaničkom sklopu složenih tehničkih procesa, ali i inicijatora koji stupajući na njemu dodeljeno strogo ograničeno mesto, predstavlja energetska jezgro, »aktivnog« pokretača daljeg razvoja.

Svaki iskusni sociolog odmah primećuje da je tu saglasnost između subjektivnosti i objektivnosti (koja uostalom nigde nije dobila zadovoljavajuću teoretsku formulaciju, nego, kao kada je reč o buržoaskom pojmu »kalkulacije«, predstavlja isključivo »praktičnu« ideologiju, jednu »kategoriju«) samo prividno postignuta, samo podmetnuta. Jer individualna neaktivnost tu postoji u osnovi samo prividno, budući da su joj pravac i sadržaj određeni mehanistički shvaćenim zakonom. Tu nema ni traga o nekom pravom sagledavanju odnosa između subjektivnosti i objektivnosti.

7. Birokratski »puritanizam« staljinizma

Zdravi smisao za istorijsko buni se protiv poređenja dva vremenski mnogo udaljenja događaja, pa čak i protiv pronalaženja nekih sličnosti među njima. Čak i gde naizgled postoje neke spoljašnje istovetnosti, neka dublja analiza će najčešće morati da razotkrije još veću različitost i drugovrsnost. Ista je stvar sa pojavom staljinističke birokratije, koju smo sagledali kao srodnu buržoaskoj birokratiji, a ipak u svojim bitnim crtama i različitu od nje.

Ali neobično je u vezi s tim sledeće. Usled činjenice da staljinistička birokratija ne samo istovremeno naprosto predstavlja i ekonomsku birokratiju, nego da usled njoj poverenog zadatka prvobitne akumulacije predstavlja i u jedan određeni, dosad nepoznati položaj, nateranu birokratiju, ona razvija svojstva koja delimično na zapanjujući način podsećaju na pojave iz 16. i 17. veka. Te su pojave one koje su pronicljivi duhovi od Karla Marxa do Maxa Webera ocenili kao tipične oznake akumulirajuće ranokapitalističke buržoazije (manufakturne buržoazije): strasna akumulacija, radinost i utapanje tog ponašanja u etičko, sa ciljem da se time postigne prvenstveno vaspitno dejstvo, usmereno na disciplinovanje ne samo u sopstvenim redovima, nego pre svega i kod radnih masa. Suprotnost između kalvinističko-puritanske buržoazije i staljinističke birokratije je mnogo me, razume se, veoma velika. Tako, na primer, ovoj poslednjoj nedostaje religiozni oblik; nedostaje joj subjektivni fanatizam askeze i individualna sklonost ka akumulirajućoj štednji, koja zbog odvajanja privatnih prihoda i rashoda od fabričkih troškova gubi svoj smisao tamo gde se zapravo radi o privrednoj birokratiji.

S druge strane, međutim, ne može se prevideti izvesna sličnost. Tako, na primer, i tu i tamo postoji sklonost ka višem vrednovanju onog što je u profesionalnom životu *privredno* uosnnije; zatim predstava o neophodnosti disciplinirajuće askeze, izvestan moralizam, koji kod birokratije doduše nema kalvinističku krutost, a uz to je i manje subjektivno obojen, ali se ipak pokazuje dovoljno snažnim da nađe primenu kao strogo moralno merilo za ocenu javnog i privatnog ponašanja pojedinca, i to potpuno u službi »socijalističke izgradnje«, tj. potrebe za akumulacijom; i konačno, pozivanje na slepu potčinjenost jednom osveštanom društvenom sistemu (Ženevi i Moskvi) i njegovom sloju određenom božjim ili istorijskim providenjem da predvodi, čak je sličan i odnos prema saradnji naroda (što ovde samo uzgred pominjemo): uz isključivanje naroda iz učešća u upravljanju, uz povremeno izigravanje takvog samoupravljanja, na demokratsko osećanje naroda se uvek apeluje i narod poziva na samostalnu akciju kada postane potreban, naročito u vreme opasnosti za opstanak celokupnog sistema (»cri au peuple«).

Ovde iskazano gledište ne treba smatrati proizvoljnom konstrukcijom. Autor je, naprotiv, uprkos svojoj nesklonosti da prizna takvu srodnost između puritanskog kalvinizma i staljinističkog birokratizma, bio primoran na takvo priznanje najraznovrsnijim iskustvi-

ma sa istočnom birokracijom i dnevnom praksom. Praksa i iskustvo postavljali su posmatraču u prvi mah gotovo nerešive zagonetke. Ali zagonetke se rešavaju čim se bliže razmotri činjenica da neobično ponašanje staljinističke birokratije proističe iz njene primarne uloge da je nosilac prvobitne industrijske akumulacije, i to u uslovima koji su očigledno veoma skučeni.

Podudarnost između položaja nastajuće manufakturne buržoazije (osnivača prvog oblika evropskog preduzimačkog kapitalizma) i staljinističke birokratije sastoji se u tome što obe akumuliraju pod nepovoljnim ekonomskim uslovima i što u službi akumulacije za taj način rada još neobučene narodne mase moraju potpuno da prevaspitaju i disciplinuju. Oba društvena sloja ispunjavaju jednu primarnu ekonomsku funkciju, sa kojom se povezuju opštedruštveni zadaci i težnja da se ovlada celokupnim društvom.

Ali pošto je staljinizam poprimio tipičan birokratski oblik iz razloga koje smo već izneli, onda i nužnosti akumulacije načelno određena funkcionalnost ruske vodeće privredne birokratije biva sve više uvučena u birokratsko, tj. sva njena svojstva, proistekla iz približne jednakosti sa društvenim zadacima koji su bili postavljeni i kalvinističkoj buržoaziji, pretvaraju se u birokratska. Faktori kao što su dužnost, disciplina u radu i moral, potčinjavanje, dokazivanje »izabranosti« putem uspeha, ne u nekom izvanrednom pozivu koji bi zahtevao vanredne sposobnosti, nego u svakodnevnom profesionalnom životu, itd., poprimaju krajnje formalističko obeležje. Ovo se manifestuje na taj način što se pomenuti faktori ne shvataju kao umni i praktični zadaci koje pojedinac mora samostalno da rešava, ne kao podsticaj na individualnu borbu oko njihovog shvatanja i izvršavanja, nego kao izrazi jedne birokratske »etike dužnosti« koju treba slepo slediti. Ukoliko međutim pojedinac zadovoljava zahteve te »etike« i »teorije« na kojoj se ona temelji potčinjavajući se slepo obema, on se može smatrati »iskupljenim«.

I buržoaska birokratija, kao što je poznato, zna za takvu etiku dužnosti, čiju suštinu sama birokratija označava pojmom »držanja«, »ponašanja«. »Ponašanje«, odnosno »držanje« — najjasnije izraženo kod nekadašnje pruske birokratije, gde se vojnička bespogovorna poslušnost povezuje sa formalističko-birokratskim izvršavanjem dužnosti — ni tu ne znači neku individualnu odgovornost, ni individualno odlučivanje nego, naprotiv, kruto pridržavanje propisanog formula- ra, bez obzira na to koje ljudske konsekvence proističu iz slepog manipulisanja »zakonom«. Taj oblik »ponašanja« isključuje upravo ono što čini suštinu svakog pravog ljudskog i demokratskog ponašanja i držanja, naime individualnu građansku hrabrost.

Ali dok kod buržoaske demokratije to nečovečno ponašanje na radu nalazi (iako samo prividnu) protutežu u suprotnosti između tog rada i privatnog života, u kojem se individualnost izživljava i zadovoljava svoje ljudske potrebe — a u pruskoj birokratiji nečovečna krutost u »ispunjavanju dužnosti« ispravlja »privatnim« utapanjem u čistu »interiornost« koja se ispoljava u široko rasprostranjenoj sklonosti

ka konzervativnom pietizmu — staljinistička birokratija pre svega uopšte ne dopušta takvo cepanje individualnosti na javnu i privatnu egzistenciju. Ona zahteva pokoravanje celog čoveka, bio on objekt ili subjekt birokratskog aparata, jer se u oblasti njene dominacije ne radi samo o očuvanju formalističkih principa nego, preko toga, o izvršavanju zadataka akumulacije, koje zahteva dosledno disciplinovanje individualnosti u njenoj celini. Upravo u tome se opet ispoljava približavanje »puritanskoj etici«, koja je takođe, tada u službi kapitalističke akumulacije, nastojala da ovlada celim čovekom.

Uporedimo li praktična iskustva koja smo mogli da steknemo u oblastima pod vladavinom istočne birokratije sa našom gornjom analizom, ova se potpuno potvrđuje. Naročito što se tiče tendencije ka ovladavanju celim čovekom i nedozvoljavanja neke podvojenosti između njegove javne i njegove privatne egzistencije ova potvrda putem prakse vanredno iznenađuje. Razni posmatrači su već često izrazili svoje čuđenje što u Sovjetskom Savezu, suprotno svakom očekivanju (a uz prenošenje tamošnjih principa već osetno i u NDR), vlada veoma strog moral, da je bračni život, naročito članova partije, pod neposrednim nadzorom partije koja sebi dozvoljava pravo mešanja, da je razvod braka postao veoma otežan, da na filmu i u pozorištu vlada čednost koja se može još naći samo u strogo religioznom shvatanju, i da svugde biva propagiran izvestan pojam životne radosti koji je u prilagođavanju zahtevima ispunjavanja dužnosti u profesionalnom životu pogodan da to prilagođavanje ne ometa, nego da ga neposredno podstiče.

Pokušaj da se posegne za »ruskim mentalitetom« kao osnovnim objašnjenjem pogrešan je već zato što se on u prvo vreme posle revolucije nigde nije mogao primetiti. Poznato je da se Lenjin u jednom govoru omladini morao izjasniti protiv zastrašujućeg opadanja morala i da je delo gospode Kolontaj, *Putevi ljubavi*, bilo smatrano mero-davnim. Plitki moralizam ruskih filmova često prikazivanih u NDR, takođe se ne može objasniti ruskim mentalitetom, nego pre, što se najčešće iz sadržaja dovoljno jasno vidi, sklonošću koja potiskuje sve drugo da se čovek podvrgne određenom, naime birokratski uobličenom obliku radne i životne discipline koja se, sa svoje strane, sama dovoljno može objasniti nužnošću izvesne akumulacije, prinudno ostvarivane pod skučenim uslovima.

Ukoliko se ta sklonost da se s disciplinskom namerom vaspitno deluje na čoveka na području umetničke delatnosti susretne sa formalističko-birokratskom nesposobnošću shvatanja ljudske individualnosti u njenoj pravoj subjektivnoj i društvenoj problematici, nastaje izvesno površno i pseudooptimističko shvatanje umetnosti, koje se u Rusiji zgusnulo u vulgarnu umetničku teoriju »romantičkog realizma«. (O toj umetničkoj teoriji govorićemo opširnije u jednom docnijem poglavlju.)

8. Prilagodavanje teorije birokratskom duhu i uloga duhovne birokratije

Birokratiji koja sebi potčinjava celog čoveka potrebna je, naravno, odgovarajuća ideologija. Jer samo »praksom« i terorom ne može se u dužem roku postići očekivani cilj. Ni krvavi zakoni prinude u doba uspona preduzimačkog kapitalizma nisu bili dovoljni da privuku manufakturni proletarijat koji ranije nije postojao u obliku prilagođenom kapitalističkom pogonu, što znači veoma disciplinovanom, i koji tada još, kako Marx jednom reče, nije bio spreman da svoje prvorodenče proda za zdelu sočiva. Da bi se taj proletarijat masovno proizveo, bilo je potrebno neko delotvorno duhovno sredstvo, naime puritansko, u isti mah metafizičko i ovozemaljski usmereno učenje o sudbinski određenom životu.

Njemu na području staljinističke vladavine odgovara birokratski prepravljeno, vulgarno »marksističko« učenje. O njemu smo referisali u tekstu »Marksistički ili staljinistički marksizam« (mada, na žalost, na veoma uopšten, okviru primeren način), pa je zato suvišno i da se ovde njime opširnije bavimo. Ako to učenje bliže razmotrimo i proučimo u svetlosti analize same suštine staljinističke birokratije, ono nam se razotkriva kao ideološka tvorevina koja bi se mogla nazvati *birokratskim učenjem o kategorijama*.

Kao kategorije u smislu kakav mi tu usvajamo treba shvatiti pojmove koji na izgled pripadaju stvarnosti, ali stvarno izražavaju samo elemente predodžbi, predstavljajući međutim uslove praktičnog delovanja. Takvu smo kategoriju već upoznali u pojmu »činjenice«. Kategorija po sebi ima svojstvo da čoveku, podložnom kategorijalnom mišljenju, prividno dočarava jedan svet čvrstih »stvarnosti«, od kojih on u svom mišljenju i postupcima polazi kao od neborivih datosti. Rad, novac, cena, profit, mašina itd. su, na primer, ekonomske kategorije koje se u buržoaskom mišljenju pojavljuju kao neke prividne datosti, mada zapravo nisu ništa drugo nego iz ekonomsko-predmetnog proistekli izražajni oblici društvenih odnosa između privredno aktivnih lica određenog, naime kapitalističkog poretka.

Slično je i sa birokratskim mišljenjem na istoku. Samo što tu već postojeći i preuzeti marksistički pojmovi bivaju ponovo kategorizovani u *retrogradnom* smeru primerenom tom mišljenju. To znači, oni bivaju pretvarani u pojmove prirodno-materijalističke vrste koji u tom obliku olakšavaju ono što se upravo i naziva birokratskim mišljenjem i, u daljem procesu, birokratskom praksom. Pomoću analize koju ovde ne možemo ostvariti moglo bi se dokazati da pojmovi kao što su biće, zakon, stvarnost, priroda, pojedinac, društvo, proizvodne snage, okolnosti, praksa, razvoj, napredak, činjenica, međudejstvo, dijalektika itd. u svetu birokratskih predodžbi nisu ništa drugo nego kategorije u smislu koji smo naznačili, prirodno-»materijalističke« kategorije.

Tek takav sistem birokratskih kategorijalnih i zato načelno materijalistički površnih pojmova omogućava da se na logično neprotiv-

rečan način prenebregne kvalitativna punoća i njena dijalektička povezanost u društvenom pojavnom svetu, da se ljudsko biće poistoveti s njegovom površnom pojavnošću kakva se kristalizuje u birokratskom mišljenju i da se istorijski proces u njegovom mehaničkom birokratskom obliku lišenom svake prave subjektivnosti »dokaže« kao onaj koji odgovara stvarnosti. Bez birokratskog sistema kategorija, koji ovladava filozofijom, shvatanjem istorije i političkim naukama, birokratija ne bi ni jedan dan bila u stanju da samu sebe i njoj potčinjene ljude ubedi da je postojeće stanje u skladu sa socijalizmom.

Shodno važnosti koju ima birokratsko-teorijsko mišljenje za prividno obrazloženje i opravdanje birokratskog poretka, kao i za vaspitavanje masa u birokratskom smislu, jednom posebnom sloju birokratije, duhovnoj (intelektualnoj) birokratiji, biva poveren zadatak negovanja i širenja birokratske ideologije. Ali ona mora da bude posebnog kova. Nije svako pogodan da postane duhovni birokrata. Duhovni birokrata mora pre svega da ne poseduje težnju da se kao umni radnik posveti isključivo umnom radu i da traga za objektivnom istinom, jer ona bi ga isuviše lako navela da iz nekog saznanja iskuje oružje koje je opasnije od svakog drugog, naime oružje kritike. On mora dakle da se potpuno distancira od onog što se na istoku prezirivo naziva »objektivizmom«. To pravom umnom radniku ne pada tako lako. Mnogo više leži u biću političara da svoj način mišljenja prilagodava »praktičnim potrebama« i da tako bez skrúpula mišljenju da onaj pravac koji je potreban da bi ono poslužilo nekom unapred određenom političkom cilju.

Stoga nije slučajno što staljinistička duhovna birokratija najvećim delom potiče iz redova političkih radnika mada su njima često istovremeno poveravani vaspitni i propagandistički zadaci. Intelektualci u pravom smislu reči krajnje se retko mogu naći u njihovim redovima. Iz toga proizlazi da se duhovne birokrate samo izuzetno bave samostalnim naučnim radom, a mnogo više ograničavaju se na to da postojeću birokratsko-»marksističku« ideologiju savesno čiste od svih »idealističkih«, tj. nebirokratskih elemenata, da je dogmatizuju, propagiraju i da sprovode njenu opštu dominaciju. Duhovna birokratija se na taj način razvija u društveni sloj koji sve prožima i koji uliva svakome strah kako zbog njegovog vanrednog poznavanja tekstova (marksističke) nauke tako i zbog njegove istovremene ograničenosti u shvatanju te nauke.

Duhovna birokratija je inkvizicija staljinizma. Kada je posle rata Albizana u 13. veku osnovana crkvena inkvizicija protiv jeretika, a zatim poverena dominikancima, narod ih je, duhovito prevodeći zvuk reči *domini canes*, nazvao božjim lovačkim psima. Kao čuvari dogmatike lišene duha, inkvizitori su bili koliko zloćudni toliko i ograničeni. Njihovo sredstvo preobraćenja bilo je saslušanje, a cilj im je bio poricanje, tj. samooptužba jeresi i »čišćenje« putem otvorenog prihvatanja »pravilnog« učenja. Kaznjavanje preobraćenih krivaca prepuštali su državnoj vlasti.

Staljinistička duhovna birokratija pošla je tragom inkvizicije. Ona je isto tako dogmatska i isto tako ograničena. Ona svoj zadatak vidi u tome da optuženog bilo u »diskusiji« prisili na »samokritiku«, bilo da ga optuži kao »agenta«. Ona doduše nasuprot inkviziciji ne donosi neku izričitu osudu, ali osuđuje i priprema teren za intervenciju državne sile, koja delikventa »likvidira«. Ona je noseći stub dominacije staljinističke birokratije nad narodom, a u krajnjoj liniji i državnog terora.

Budući da i na terenu čisto naučnog rada, naročito humanističkog, predstavlja »pozvanu« kontrolnu instancu, to dovodi do neobične pojave da se naučnom kritikom bavi jedna nenaučna instanca. Na tome ništa ne menja ako se u to vešto upregnu i pojedini naučnici, da bi u duhu duhovne birokratije učestvovali u kritici. U jednom napadu istinoljubivosti je teoretičar političke ekonomije Varga, inače veoma odan Staljinu, povodom diskusije o jednom njegovom delu, pobunivši se protiv mešanja duhovne birokratije, primetio: U umetnosti mogu jedni da slikaju, a drugi da kritikuju, ali u nauci može da se bavi ozbiljnom kritikom samo onaj ko i sam naučno radi. To je bilo jasno. Posledica vladavine duhovne birokratije je potpuna stagnacija humanih nauka, što se simptomatski ispoljava u velikom opadanju Staljinovih nagrada za naučne radove iz te oblasti.

9. Vladavina prakticisma i prividna funkcija teorije

Kritički posmatrači sovjetskog poretka često zastupaju gledište da staljinističke birokrate zato tako lako greše u praksi jer su u osnovi teoretičari. Pri tom se očito misli na onu, za staljinističku birokratiju tako karakterističnu, krutu orijentaciju na marksizam. Mada se tom gledištu ne može poreći izvesna opravdanost, ta stvar je zapravo složenija, te je vredno bliže razmotriti.

Dokazali smo da staljinistički ideolozi marksističko učenje uopšte ne prihvataju u njegovom prvobitnom obliku, nego da ga, bilo »zaboravljajući« njegove bitne delove i upute, bilo neposrednim mešanjem i iskrivljavanjem, prilagođavaju potrebama proisteklim iz staljinističke prakse. Sama ta činjenica dokazuje da oni nikako nisu teoretičari u smislu slepog podređivanja aktivnosti nekom unapred smišljenom i učvršćenom teoretskom gledištu, nego da su, uprkos neosporne tendencije ka takvom ponašanju, političari koji u krajnjoj liniji daju praksi prednost, što izričito i priznaju. Tendencija ka oslavljanju na kruto formulisanu i dogmatizovanu teoriju preovlađuje potpuno samo tamo gde se radi o borbi protiv drukčijih mišljenja i o održavanju »čistote« staljinističko-birokratske ideologije.

Ako želimo potpuno da shvatimo bit staljinističke birokratije ne smemo nipošto izgubiti iz vida da staljinizam primarno sledi izvestan uski i plitki *practicizam*. On se sastoji u tome da se, bez obzira na često naglašavane suprotne tvrdnje, teoretskom saznanju pridaje sasvim mali značaj u ostvarivanju prakse. Čisto verbalno priznavanje upravo suprotnog stanovišta marksizma nema tu nikakvu vrednost,

izuzev one spoljašnjeg klanjanja pred marksističkim učenjem i izazivanja privida da je staljinistička praksa opravdana putem saznanja marksizma.

Takvo ponašanje ne predstavlja ništa novo u ljudskoj istoriji; može se reći da je prakticismam opšta oznaka daleko većeg dela političkih akcija čovečanstva. Ali time što je marksizam otkrio stvarni i mogućí odnos između teorije i prakse, marksistički zahtev koji proističe iz tog otkrića za *svesnom* i stvaralačkom primenom znanja u odnosu teorija/praksa na političko delovanje postaje obavezan za sve koji se opredeljuju za marksizam. Prinudni položaj koji iz toga proističe za staljinističku birokratiju je taj da ona može da se ponaša jedino prakticistički. Jer teorija koja, kao što smo dokazali, nije u stanju da usled svojih birokratskih i zato formalističkih i vulgarizujućih pretpostavki razreši površno činjenični i kategorički privid stvarnosti nego pre učvršćuje obuzetost mišljenja tim prividom prirodno gubi svaku sposobnost da bude vodič kroz praktične probleme. Takva je teorija, naprotiv, sazdana upravo da bi opravdala prakticističko podvrgavanje jedne čisto prakticističke politike »činjenicama«, da bi joj dala neki privid opravdanosti.

Prvi uslov za ozbiljno i pravilno (a to znači između ostalog i nejednostrano teoretsko) uticanje teorije na praksu jeste sposobnost teorije da se kritički suoči sa prividnom kategoričnošću naivnog praktičnog razuma, razrešavajući je, to jest da se postavi nasuprot praksi. Tek *takva* suprotnost na promišljen način omogućava ono što se naziva jedinstvom teorije i prakse.

Gde teoriji ponestane snaga kritičkog sagledavanja realne kategorijalnosti koja se u birokratskom mišljenju uvećava, tu se jedinstvo teorije i prakse pretvara u površinsko i pozitivističko uskladjivanje između kritički razrešene i u svom prividnom postojanju »teoretski« prihvatane stvarnosti i jedne teorije koja nekritički odražava tu stvarnost. Prakticismam se tu manje sastoji u tome što se u praksi potcenjuje značaj teorije nego u tome što teorija praktički više i nema značaja za praksu.

Upravo tamo gde usled tradicionalnih odnosa i dalje deluje spoznaja značaja teorije za praksu, to stanje svakako mora dovesti do protivrečnosti da se pri stalnom verbalnom podvlačenju tog značaja istovremeno obavezno stvara duboka odbojnost protiv pravog teorijskog »intelektualizma«, »objektivizma« i »teoreticizma«, kao faktora razaranja vulgarne uskladenosti između birokratske teorije i iste takve prakse. Konačno se ta odbojnost pretvara u načelno, svakako nepriznato, nepoverenje prema teoretičarima, pa čak i prema samoj teoriji, i tu se onda pojavljuje u svom punom obliku frazersko-teoretski zakukuljeni prakticismam.

Practicizam staljinističke birokratije proizlazi dakle nužno i neizbežno iz njene obuzetosti specifično birokratskom ideologijom koja, sa svoje strane, opet proističe iz opisane birokratske prakse. Zato je potpuno pogrešno neuspeh staljinističke birokratije u rešava-

nju unutrašnjih političkih pitanja, koje pretpostavlja duboko poznavanje čoveka i društvenog procesa, pripisivati njenom davanju preimućstva teoriji. Teorija treba i može na tom području zbivanja da svojim dejstvom disciplinuje mase i u njima opravdava staljinizam. Ali birokratizovanom mišljenju potpuno nedostaje snaga za ozbiljno povezivanje sa praksom u smislu pravog, a to znači dijalektičkog odnošenja prema stvarnosti, koje kritički prevazilazi stalnu opasnost podleganja njenom birokratsko-kategorijskom prividu, i tek time stvara pretpostavku za pravilno političko delovanje.

Ma koliko da je odlučno isticana parola o jedinstvu revolucionarne prakse i revolucionarne teorije, pod datim se okolnostima mora i »socijalistička« teorija kao i »socijalistička« praksa pokazati nesposobnom da ovlada stvarnošću. Nesposobne da se dokažu kao poluge jednom postavljenih revolucionarnih ciljeva, one su primorane da se posestrime sa svojim smrtnim neprijateljem, terorom, koji ubija slobodu i koji ih obe uništava.

Tek se na osnovu prethodnih analiza može razumeti iz kojih se razloga staljinistička birokratija može zapetljati u osobene protivrečnosti, kojih i sama jedva postaje svesna, a koje tako mnogobrojnim posmatračima liče ili na nerešive zagonetke ili naprosto na izraz izvesnog ciničnog makijavelizma. Niko neće poreći da u ponašanju staljinističke birokratije postoji znatna mera svesnog cinizma, što se i ne može poreći kad se sagleda rafinirano smišljeni sistem terora i tlačenja.

Ali ovde nije to u pitanju. Pitanje na koje tražimo odgovor pre je sledeće: šta sprečava staljinističku birokratiju da praktične probleme savladuje u nekom socijalističkom duhu, da shvati položaj u kojem se istorijski nalazi i koji su faktori merodavni za to da su birokratske instance u stanju da najoštrije kritikuju izvesne pojave izopačenja, a da istovremeno preduzimaju sve mere u pravcu koji su one same kritikovale. U tekstu »Marksistički ili staljinistički marksizam« razmotrili smo tu protivrečnost između ponašanja prema »stvaralačkom marksizmu« i neuspeha na teoretskom frontu. Na to se pitanje u vezi s našom temom moramo još jednom osvrnuti.

Veliki broj visokoobrazovanih intelektualaca u Francuskoj i u Italiji pripada komunističkoj partiji. Manji je broj intelektualaca koji dobrovoljno slede KP u NDR, jer su poučeni ličnim iskustvima.² Mada nesumnjivo svi znaci govore da levoradikalna inteligencija više ne sledi staljinizam s istim oduševljenjem kao nekad — s pravom se govori o tome da bez obzira na deo koji je već otpao i koji se okreće drugim socijalističkim partijama, ta inteligencija doduše još uvek misli komunistički, ali ne više staljinistički — ipak se mora priznati da prvobitna orijentacija još donekle postoji i dalje deluje.

²Gledajući unazad, ta se formulacija pokazala netačnom. Svakako je nacističko istrebljenje mnogih levih intelektualaca postiglo svoje dejstvo.

Pitanje koje se pri tom postavlja i koje je već često postavljano, jeste sledeće: otkud zapravo to da je jedan izrazito *dogmatizmu i vulgarnom marksizmu* posvećeni i zato duboko *antiintelektualistički sistem* kao što je staljinizam mogao da bude tako privlačan za određene krugove obrazovanih. Svakako bi, odgovarajući na to pitanje, trebalo između ostalog ukazati i na protivrečni odnos između intelektualca i kapitalističke sredine, to jest na svodenje umnog rada na objekt profesionalnog zanimanja, koje je za intelektualca nepodnošljivo. Ali zadatak koji se u tu postavljaju stastoji se u upozoravanju na izvestan čudni i često još neshvaćeni ideološki fenomen staljinizma koji je nesumnjivo mnogo doprineo zbuđenosti intelektualaca i vezivanju jednog njihovog dela za staljinizam.

Taj se fenomen sastoji u činjenici da je vulgarizovanje i dogmatizovanje marksističkog učenja koje odgovorne instance ne samo podstiču, nego upravo nameću svim sredstvima uticanja, prinude i terora naučnom, kulturnom i političkom životu, u isti mah, od strane istih instanci, i po ugledu na Sovjetski Savez, podvrgavano najoštrijoj kritici. Presudno svojstvo pri tom ostaje čudna *protivrečnost između krivice i kritike u vezi s ideološkim izopačenjem marksizma*, kao i otud proistekli i za mnoge intelektualce zbujujući privid navodno postojećeg dubokog jaza između načelno pravilnog puta i htenja *vodećih instanci i nižih organa*, koji u praksi svakodnevnog života od tog puta odstupaju, što prouzrokuje promašaje i neuspehe.

Neosporna je, na primer, činjenica da su posle objavljivanja Staljinovih članaka o lingvistici, u kojima su dotad neprikosnoveni naučni kolegijumi bili podvrgnuti bezobzirnoj kritici zbog njihovih vulgarnomarksističkih shvatanja i njihove netrpeljivosti prema drukčijim shvatanjima, likovali mnogi umni radnici koji su se osećali pritisnuti duhovnom ograničenošću vulgarnog marksizma. Oni su se tada ponadali potpunoj promeni nepodnošljive antiintelektualističke politike KP »na ideološkom frontu«; mnogi su čak sa puno ubedenja govorili o neizbežnoj demokratizaciji naučnog rada na osnovu slobodne diskusije koju je podstakao Staljin — malo dalje navodimo taj Staljinov članak — i o skorom prevazilaženju vulgarnog od strane izvesnog produbljenog i zaista stvaralačkog marksizma. A kada su, uprkos opširnim prikazima Staljinovog članka u štampi, kao uostalom tako često i pre toga (na primer, pri objavljivanju Staljinovog pisma »O stvaralačkom marksizmu« 1947. godine) zaobidena, prećutana i prikriivena upravo pomenuta kritična mesta, još uvek nije bilo shvaćeno da *taj metod pripada samom sistemu*, nego se, ostajući pri starom samozavaravanju, objašnjavalo da su *zato jedino* odgovorni navodno »još nezreli *niži i srednji organi*«, koji još pate od »dečje bolesti birokratizma«.

U NDR ideolozi KP, kao i dnevna propaganda i univerziteti, strogo razlikuju dogmatski od stvaralačkog marksizma, ali se pri tom ovaj poslednji, shodno intencijama vladajuće birokratije, identifikuje sa postojećim oblikom staljinistički izopačenog marksizma. Na taj način izazvana zabuna još se uvećava stalnim pozivanjem na sovjet-

ske kritike »zaostajanja ideološkog fronta« za zahtevima stvaralačkog marksizma. Radi razumevanja celokupnog problema, neophodno je da se upoznamo s glavnim etapama sovjetske kritike. One su sledeće:

Već na trećem Sveruskom kongresu sovjetske omladine, 1920, Lenjin kaže:

»Pogrešno je verovanje da je dovoljno usvojiti komunističke lozinke, zaključke komunističke nauke, a ne steći onu sumu spoznaja čiji je rezultat komunizam.«

Lenjinova kritika na mnogo načina dejstvuje i dalje i postaje osnova celog niza kritika koje se docnije izriču sa oficijelnih mesta. Godine 1939. Centralni komitet KPSS donosi jedan zaključak u kojem se kaže:

Nedostatak u sektoru teoretskog rada sastoji se uglavnom »u strahu da se postave aktuelna teoretska pitanja, u širenju verbalizma, u vulgarizaciji i uproščavanju principa marksizma-lenjinizma, u zaostajanju teoretske misli, u nedovoljnom uopštavanju praktičnih iskustava«, itd.

Otrprike u isto vreme Staljin se ovako izjašnjava:

»Smešno bi bilo zahtevati da klasici marksizma ponude gotova rešenja za sva i svakovrsna teoretska pitanja... kako bismo mi, naslednici klasika marksizma, mogli mirno da legnemo na medveđe krzno i da preživamo gotova rešenja. Ali od marksista—lenjinista našeg vremena možemo i moramo zahtevati da se ne ograniče na učenje napamet pojedinih opštih vodećih postavki marksizma... da konačno nauče da, oslonjeni na iskustva i polazeći od biti marksizma, konkretizuju pojedina opšta marksistička načela, da ih tačno utvrde i poboljšaju.«

Godine 1946. izrečena je oštra kritika na privredno-naučnom seminaru u Moskvi zbog *malog broja i niskog nivoa naučnih publikacija*.

Godinu dana docnije se u februarском broju teoretskog organa Boljševik pojavljuje Staljinovo pismo »O stvaralačkom marksizmu«, nastalo povodom jedne diskusije o vojno-strateškim pitanjima, posebno o značaju Clausewitza. To pismo sadrži sledeće rečenice:

»Nije moguće dalje se razvijati i nauku unapređivati ako se kritičkoj analizi ne podvrgnu zastarela načela i iskazi poznatih autoriteta.«

»Pa ipak u naše vreme možemo naći ljude koji će s penom na ustima da brane taj pogrešni Engelsov iskaz.«

Zatim Staljin navodi Lenjina: »Mi nikako ne smatramo marksističku teoriju nečim zaključenim i nedodirljivim; uvereni smo, naprotiv, da je ona postavila osnovne temelje one nauke koju socijalisti moraju dalje razvijati u svim pravcima ako žele da ne zaostanu za životom.«

Iste je godine došlo do čuvene *diskusije o Aleksandrovu* u kojoj je partijski ovlašćeni kritičar Ždanov na najoštrij moguć način za-

uzeo stav protiv stvarno plitkog, ali u stvari samo uobičajenog i od države podržavanog vulgarnomarksističkog shvatanja primenjenog na istoriju filozofije u knjizi Aleksandrova. Veoma je karakteristično da je Aleksandrovljevu knjigu, koja u celosti sledi metod staljinističke duhovne birokratije, ta birokratija nagradila dodelivši joj, pre diskusije, Staljinovu nagradu. Tek se naknadno uvidelo da i vulgarna plitkost ne sme da pređe izvesne granice intelektualne pristojnosti, pa je potegnuto oruđe protiv inkarnacije sopstvenog duha. Ono na šta je kritikom ukazano bilo je u nekim momentima samo za dlaku bolje od Aleksandrovljevog dela, ali je u stvari bilo izraz istog vulgarnog sociologizma, čije birokratske granice Ždanov nije mogao da probije. Ždanov je, između ostalog, rekao u svom govoru:

Partija vodi borbu za »pravazilaženje protivrečnosti socijalističkog društva — tih protivrečnosti ima, ali o tome filozofi iz kukavičluka neće da pišu«.

Posle onolikog pritiska i terora »kukavičluk« je možda ravan oprezu i potpuno razumljiv! U nastavku diskusije Centralni komitet KPSS donosi jedan zaključak u kojem se filozofskom frontu direktno zamera zbog »bezidejnosti i odsustva principa« i zahteva da se u filozofskom radu »prekine s neboljševističkim kukavičlukom«, da se »smelije« prilazi problemima i njihovom rešavanju, te da se ostvaruje »samostalan« stvaralački rad.

A sad čujmo šta nam konačno ima da kaže Staljin u svom članku o lingvistici:

»Iz toga proizlazi da su ti drugovi izopačili Marxov stav, a izopačili su ga zato što Marxa ne navode kao marksisti nego samo kao tek opismenjeni ljudi, ne ulazeći u suštinu stvari.«

»Opšte je poznato da se nijedna nauka ne može razvijati ni predovati bez borbe mišljenja, bez slobodne kritike. Ali to opštepoznato pravilo bilo je s krajnjim nemarom ignorisano i prezirano. Formirao se zatvoren krug ličnosti na vodećim položajima koje su sebe smatrale nepogrešivim, obezbedile se protiv svake moguće kritike, delovale potpuno samovoljno i učinile mnoge prekršaje.« »Najmanja kritika stanja stvari u sovjetskoj lingvistici... bila je od vodećih krugova u lingvistici progonjena i sprečavana. Zbog kritičkog stava prema nasleđu N. J. Marra, zbog najmanjeg potcenjivanja Marrovog učenja, smenjivani su sa svojih dužnosti ili premeštani na manje odgovorne položaje vredni saradnici i istraživači, aktivni na polju lingvistike.«

Na jednom zanimljivom mestu članka Staljin napada one koji »uproščavaju i vulgarizuju marksizam«, a koje on ironično upoređuje s primitivnom umetničkom formom »proletkulta« koja se u početku bila probila u Rusiji. Ali uzgred treba napomenuti da ta forma, mada ne više pod istim imenom, i danas još preovlađuje na području pod dominacijom sovjetske birokratije, u obliku izvesnog primitivnog naturalizma. Dovoljno je, na primer, da pogledamo ruski spomenik u slavu pobeđe u Trepotvu i da sledimo diskusiju o umetnosti u DR

Nemačkoj da bismo se u to uverili. I sa naukom je isto tako: ni ranije ni sada nisu preštampane kritike imale ni najmanje dejstvo. Naprotiv, u poslednjoj deceniji je dogmatizacija i vulgarizacija marksizma samo još više napredovala.

Ono što prvo pada u oči u navedenim kritikama, a što potvrđuju i svi objektivni posmatrači, to je činjenica da iste instance koje kritikuju dogmatski marksizam i traže njegov stvaralački preobražaj ni na kakav način nisu shvatile u čemu se sastoji istinska bit marksističkog učenja. Zato su to iste instance koje pod »održavanjem čisto-te« i »daljim stvaralačkim razvijanjem« marksističkog sistema ne shvataju ništa drugo nego očuvanje mehanističko-materijalističkog i vulgarnog karaktera koji su mu nametnuli staljinistički ideolozi.

Tri najkarakterističnija oblika izopačavanja marksizma od strane staljinističke duhovne birokratije su sledeći: prvo, počev od kritika upućenih Deborinu i Lukácsu, sve šira stvarna *eliminacija dijalektike* — uz istovremeno frazersko pozivanje na nju — i sa tim povezano naturalističko-materijalističko okoštavanje marksističke filozofije i društvene nauke. U DR Nemačkoj, zato više ne postoji među uglednim marksističkim filozofima ni jedan jedini koji bi bio priznat od KP; oni naprotiv (kao na primer Ernst Bloch) bivaju na najdrskiji način apostrofirani od strane duhovno daleko ispod njih stojećih pandura KP i u štampi klevetani kao »agenti buržoaske i američko-imperijalističke ideologije«. *Drugo* je svodenje istorijskog materijalizma na *plitki ekonomizam*, prouzrokovano ograničenim shvatanjem jednostrano ekonomističkog i birokratskog praktikizma. Tako se složeni odnos između ekonomske baze i ideološke nadgradnje razvodnjava u prostu teoriju odraza, potpuno po uzoru starog materijalističkog senzualizma; naknadno i na protivrečan način se uz to, u cilju prikrivanja teoretskih nedoslednosti koje otud proističu, mehanički na celinu nakalempljuje »povratno dejstvo« idejnog; a u krajnjoj konsekvenci te naivne teoretske tvorevine se, na primer, umesto marksističkog učenja o raščišćavanju pojedinaca s celim društvom, tj. sa klasnim *odnosima*, postavlja mehanička predodžba o prostoj vezanosti pojedinaca za svoju respektivnu klasu, itd. Kao *treće* treba pomenuti onečovečenje marksizma na putu »previdanja« i »zaboravljanja« bitnih pogleda *marksističkog humanizma*, na primer ideje o svestranom razvitku ljudske ličnosti na temelju individualne i ekonomske slobode pojedinca. Tu ideju staljinisti svode na jednostavnu predstavu o prevazilaženju suprotnosti između telesnog i umnog rada po uzoru stahanovskog pokreta, koji je *specijalistički* i stoga upravo suprotan svestranom razvoju individualnih snaga i sposobnosti.

Iz toga dovoljno jasno proističe da one vodeće instance i ličnosti koje obično najoštrije kritikuju ideološki rad ni same ni u čemu nisu u stanju da prevaziđu svoju podložnost vulgarno-mehaničkom mišljenju, da dakle, uprkos svojim bučnim napadima na »uproščavanje i vulgarizovanje marksizma«, izvode samo dvoboje sa vetrenjačama.

Ako sa *subjektivne* strane posmatrano protivrečno ponašanje staljinističkih ideologa liči na beskrajni cinizam, pri bližem posmatranju, ocenjivano sa *objektivne* strane, ono se razotkriva kao *samo-obmana*. Ta samoobmana, koje ima u ideološkom slepilu za suštinu pojava, za složenost društvenog procesa i za psihičku strukturu individualnog bića, objašnjava se neograničenom vladavinom birokratije u istočnim zemljama.

U krilu takve birokratije neizbežno se razvija ideologija koja njoj odgovara, a to u našem slučaju znači: ideologija koja u računsko-formalističkom, a time i vulgarno-ekonomističkom smeru iskrivljuje marksizam, ideologija koja, jednom stvorena, sa svoje strane znatno doprinosi jačanju tipično birokratskih crta u načinu mišljenja i shvatanju života vladajuće birokratije. Zatvorena u uski vidokrug u kojem se pojave sagledavaju samo racionalno površno, u granice jednog gledanja koje potpuno odgovara i uskom specijalističkom krugu specijalističkog rada koji isključuje razvoj pojedinca, staljinistička birokratija je sklona i da sve produbljavajuće tendencije saznanja smatra bujanjima neke neobuzdane metafizičko-idealističke mašte. Uz to, još ideologija staljinističke birokratije, primerena njenom vladajućem položaju koji joj dodeljuje država, povratno deluje na sva područja društvenog života, ona ih zaražava i prisilno dovodi do one zastrašujuće usaglašenosti između svih duhovnih kretanja koja konačno znači i smrt duha.

Ali uproščavanje svakog shvatanja, praznjenje misli od svakog živog saznanja i utapanje u izvesno intelektualno ništavilo sa svim posledicama stagnacije nauke ne može da ostane neprimećeno od strane pojedinih odgovornih pripadnika birokratije, koji su subjektivno često izvanredno inteligentni. No ako oni istovremeno, zbog svoje obuzetosti vulgarnim i birokratskim mišljenjem, nisu u stanju da sagledaju uzrok te stagnacije, oni vrše izvesnu kritiku čije sadržajne odrednice nisu manje birokratske od kritikovane birokratske ideologije. Nije slučajno što upravo o tom sadržaju naši citati ne iskazuju ništa. Zanimljivo je zapaziti kako vodeće instance staljinističke birokratije sagledavaju mnoge slabosti birokratije, nalaze oštre reči protiv birokratizma, ali time ipak apsolutno ništa ne mogu da poboljšaju, jer je gledište od kojeg polaze i jer su konkretne mere koje preduzimaju takođe potpuno birokratske prirode. Kao što ni zmija ne može samu sebe da proguta, tako ni birokratska kritika ne može da bude propraćena uspehom. Upadljiva neuspešnost beskrajnog kritiziranja u vezi s lošim stanjima na praktičnom i na teoretskom području, kojeg je puna celokupna štampa istočnih zemalja, objašnjava se tim nesporazumom između kritike i njenog predmeta.

Objašnjava se konačno i tom negativnom pojavom da staljinistička birokratija čak i na univerzitetima mnogo radije podnosi potpuno nesposobne glave od marksističkih naučnika koji misle samostalno, što znači nedogmatski.³ Da ne bi dala prostora za dogmatizam

³Ukoliko su se za poslednjih 10 godina u DR Nemačkoj i pojavili neki

opasnom duhovnom kretanju, svakoj pravoj naučnoj diskusiji, ona kontroliše duhovna kretanja i time *nasilno* postiže upravo ono protiv čega se navodno bori u svojim kritičkim kampanjama. Posledica *takve* kritike onda može da bude još veće opadanje naučnog nivoa, još strašnija dogmatizacija filozofije, istorijske teorije i nacionalne privrede, kao i organizacija još fanatičnije sprovedenih tobožnjih kampanja u korist stvaralačkog marksizma. Sve te prividne bitke imaju svoj određeni smisao: u njima birokratija pred celim svetom pere ruke od svake krivice, a narod, uključujući i inteligenciju, naseda na tu teoretsku karnevalsku igru.

Pripisivati staljinističkoj birokratiji da tako postupa iz potpuno svesnog cinizma protivrećilo bi ne samo karakteru kritičkih kampanja sprovedenih sa svom ozbiljnošću, čije smo neke primere gore naveli, nego bi značilo i priznati da je ta birokratija (bar u makijavelističkom smislu) vraški pametna. Ali staljinistička birokratija koja se u sve većoj meri sama iskorenjuje i koja još može da se održi samo pomoću terora, nije dovoljno pametna, nego je samo lukava; da bi bila pametna, nedostaje joj svako osećanje kako za sopstveni položaj tako i za položaj socijalizma, koji je u očima sveta na bestidan način kompromitovala.

Treba se dakle čuvati od pogrešnog shvatanja psihologije duhovne birokratije i izvlačenja zaključka, na osnovu njenog prividnog ponašanja, da ona apsolutno i isključivo sledi neku makijavelističku tendenciju. Ne može se poreći da takve makijavelističke tendencije postoje; one bi se još mogle opravdati ukazivanjem na činjenicu da je makijavelizam *nervus rerum* svake politike.

Ali što se tiče staljinističke duhovne birokratije, ona se mora dublje razmatrati. Istiniti i konačni razlog neobičnog, protivrećnog i za vanjskog posmatrača u prvi mah šeretsko-komičnog ponašanja duhovne birokratije u pogledu »stvaralačke« izgradnje marksizma i teorijskog obrazovanja masa je ono, u ovom tekstu već opisano, površno-mehanističko stanovište prema društvenom zbivanju, kao nešto što proističe iz njene birokratske funkcije u društvu i iz toga rezultirajuće *samoobmane*. Robujući duboko birokratskom gledanju na svet, duhovna birokratija gubi svaku sposobnost razlikovanja između privida i bića, pojave i sadržaja, te podleže strukturi postvarivanja, onakvog kakvo, uprkos izmenjenom obliku, nije prevaziđen ni u protivrećnim uslovima ruske privrede, pa je zato konačno i podložna tendenciji da stvarnim smatra od nje same nametnuto spoljašnje ponašanje ljudi, nastalo iz spoljašnje potrebe za prilagođavanjem. To objašnjava i činjenicu, često zapaženu u razgovorima s predstavnicima staljinističke duhovne birokratije, da oni u svojim sudovima i mišljenjima o »narodu« ispoljavaju izvesnu gotovo detinjastu naivnost, da uopšte ne shvataju ništa od onog što se zbiva oko njih u dušama i glavama ljudi i da se predaju zavodljivim iluzijama. Kao kod

svih mehanista koji su usled odsustva dijalektike primorani da razdvajaju stvarnost i cilj, ono što jeste i ono što treba da bude (može se dokazati da i moderna etika iz istog razloga, recimo u socijalističkom pokretu, predstavlja samo jednu podvrstu mehanističkog tumačenja stvarnosti, ili, bolje rečeno, samo rezultat pogrešnog shvatanja stvarnosti) — tako i kod staljinističke birokratije preovlađuje snažno iluzionistička, jako ka utopiji okrenuta osobina. Tu se, nimalo slučajno, meša protivrećnost između plitko empirijske bliskosti sa stvarnošću i najpovršnijeg iluzionizma sa protivrećnošću između sklonosti teroru i neke naivne ljubavi prema »narodu«, o kome birokratija ima potpuno pogrešan pojam.

Postoji načelo: Što čovek dublje prodire u sklop bića, utoliko više sagledava njegovu složenost i utoliko složenije postaje i njegovo vlastito mišljenje; što ga manje sagledava, to se primitivnije uobličava i mišljenje. Zastrajujuća primitivnost mišljenja ne samo staljinističke birokratije nego i njenih intelektualnih zastupnika (koje je pisac ovih redova često imao priliku da upozna i da čuje kako govore) siguran je znak duhovne dekadencije — pri čemu se ne sme zanemariti da složenost i lažna »dubina« mnogih buržoaskih sistema isto tako mogu biti izraz od stvarnosti otudene i metafizičke naklonosti ka spekulaciji, što najčešće i jesu. Kad ne bismo znali ko se pred nama nalazi, lako bismo svakog staljinističkog docenta, pre svega tipično marksističkih struka, odmah kao takvog poznali po njegovom mehanističkom šablonu. Sa uvek istom jednolikošću se strpljivom slušaocu, na univerzitetima kao i drugde, izlaže već hiljadu puta preživani i zato opšte poznati sistem beživotno isprepletenih filozofskih, socioloških i političkih pouka. Tu nema nikakve ozbiljne dedukcije i argumentacije, nema iznošenja nekog lično razrađenog naučnog saznanja koje bi išlo u prilog rečenom, a kroz šta bi ponudena materija tek donekle bila oživljena, nema ni traga one igre duha koja odgovara plodnoj invenciji i koja čak i pogrešnom može da dá privid tačnog — nego je to uvek u tonu loše propovedi izgovoren napamet naučeni govor, sa uvek istim rečeničnim obrtima, u kojem čak i ono što je slučajno tačno mora da dobije privid pogrešnog.

Često zapažena nesposobnost predstavnika marksističke ideologije na istoku, nesposobnost koju su već često priznali oficijelni kritičari vodećih staljinističkih instanci i koja se odražava u jakom smanjivanju broja Staljinovih nagrada za radove iz humanističkih nauka, ima dakle svoje objektivne razloge. Stvarno se birokratizovan način mišljenja i nepomična povezanost za jednu dogmatsku i mehanističku liniju ne može ispoljiti na drugi način nego u nedostatku elastičnosti (koju uostalom Staljin ubraja među tri glavne vrline marksiste), u dosadnom formalizmu pri dokazivanju, u bezidejnosti rasprave sa protivnim gledištima, u odsustvu humora i besprimernoj neretorskoj hladnoći, u izvesnom propagandističkom primitivizmu i frazerstvu koje odbija publiku i tera ljude sa skupova i predavanja s istom snagom s kojom su na njih bili doterani.

filozofski umovi, oni su pretežno prirodnjačko-filozofski orjentisani (na primer, G. Klaus i drugi).

Kada je Marx jednom, karakterišući razvoj novije filozofije, rekao da je materijalizam izgubio svoju prvobitnu svežinu i postao mehanistički, on još nije mogao da nasluti s kojom će fanatičnom upornošću birokratski zastupnici »modernog materijalizma« dalje sprovođiti njegovo okoštavanje i ogoljavanje. To izopačenje »materijalističke filozofije« kao i svih ostalih oblasti po sebi veličanstvenog marksističkog učenja najjasnije se izražava u činjenici potpunog podređivanja teorije potrebama birokratske prakse, ili, što je isto, u pobjedi slepog birokratskog praktičizma nad idejom dijalektičkog jedinstva teorije i prakse.

10. »Romantični realizam« kao birokratska teorija umetnosti

Kako daleko ide ideološka samoobmana staljinističke birokratije, njeno podleganje birokratskom teoreticizmu koji iskrivljuje stvarnost, pokazuje i staljinistička umetnička teorija. Pošto je zdravim i talentovanim umetničkim snagama koje su se sve do početka tridesetih godina još mogle relativno slobodno kretati, uspelo da suzbiju primitivno-»proleterske« struje nastale u vreme revolucije, Rusija je mogla da doživi jedno vreme umetničkog uspona, o kojem se slobodno može reći da je u svetu izazvao veliku pažnju i divljenje. Naročito je ono što se na zapadu saznalo o filmu i pozorištu izazivalo svugde žive diskusije, koje su privlačile mnogobrojnu zainteresovanu publiku.

Ali veoma je brzo zatim državna birokratija počela da interveniše u sve većoj meri. Pokušaji, koji su u ruskoj umetnosti postepeno preovladavali, da se umetnički uobličeni punoča doživljaja, protivrečnost i složenom društvenom problematikom zahvaćena ljudska psiha nisu samo toj birokratiji ličili na suvišnu igru sa emotivnim elementima, koje naprosto nije shvatala, nego i na izvesnu opasnost, izvesnu tendenciju ka razaranju nedvosmislenog i jasnog »proleterskog« i »socijalističkog« uspona novog društva.

Sem toga činilo joj se da su kritičko priznavanje i stvaralačko produžavanje velikih tradicija gradanskog realizma — čiju duboku, za društveni sistem prosvetljavajuću i stoga vanredno revolucionarnu snagu nije mogla da spozna — izdaja socijalističke umetnosti. Ona nije uvidala da principi realizma, uprkos mnogim promenama oblika i uprkos uporedo sa istorijskim razvojem promenljivoj sadržajnoj tematici i problematici, moraju u suštini da ostanu isti i da udaljšavanje od njih mora da dovede do izvesnog izopačavanja umetnosti.⁴ Sam Marx je problem prenošenja tradicionalne realističke klasike u umetnosti u modernu realističku klasiku — a svaka temeljita društvena promena iznova stvara tlo za jednu klasičnu epohu — obuhvatio sledećim iskazom: Teškoća se ne sastoji toliko u tome da se shvati da je

⁴Uporedi u vezi s tim: Leo Kofler, *Zur Theorie der modernen Literatur*, Luchterhand, Neuwied am Rhein 1962, i *Abstrakte Kunst und absurde Kunst*, Europa-Verlag, 1970.

grčka umetnost nastala iz društvenih uslova svoga vremena; prava je teškoća pre u tome da se razume zašto ta umetnost može i danas da ima tako duboko dejstvo.

Za promenu, koju je skrivila birokratija, a do koje je u Rusiji došlo posle tridesetih godina, karakteristična je katastrofa Meyerholda. Pozorišni režiser svetskog glasa bio je prva žrtva. Već sredinom ovog veka neka su pozorišta zatvorena. Prebacivan im je »formalizam«. Od 1937. Meyerhold je stalno bio napadan. Godine 1939. bio je organizovan »kongres« koji je trebalo da se pozabavi pitanjima umetnosti i na kojem je Meyerhold bio pozvan na odgovornost. On se branio tako sjajno da je birokratiji preostala jedina mera primerna njenom načinu mišljenja: Meyerhold je dan posle svog govora bio uhapšen i zauvek je nestao.

Iz dva je razloga važno upoznati se sa tekstom smelog i značajnog Meyerholdovog govora. Prvo, on ukazuje na početak potpunog podleganja ruske umetnosti uticaju birokratije i, drugo, on sadrži mnogo toga što i danas poseduje svoju punu opravdanost. Zato ćemo taj govor ovde da navedemo:

»... Ja govorim iskreno i priznajem veliki deo mojih zabluda. Strogo sam osuđivan jer sam vršio štetan uticaj na izvestan broj mladih sovjetskih reditelja i time doprineo nastanku one žalosne i štetne pojave koja se naziva 'mejerholdstvom'. Veoma mi je žao što nisam istupio dovoljno oštro protiv mnogih nedarovitih i nekulturnih reditelja koji su pokušali da me oponašaju, ali koji su prosto preuzeli oblike mog stvaranja, pa i to samo delimično. Jer oni su ih izobličili, upostili i izokrenuli moje ideje, zato što nisu shvatili moj umetnički cilj.

Ti pseudoreditelji naneli su veliku štetu sovjetskom pozorištu i dalje je nanose, jer su njihove predstave besmislene i neukusne. Ja ih iskreno osuđujem. Ako vi bedno stvaranje tih reditelja nazivate 'mejerholdstvom', onda ja, Meyerhold, odlučno istupam protiv 'mejerholdstva'.

Žestoko mi je zamerano i još mi se zamera da sam unakazio klasično nasleđe, da sam vršio nedopustive eksperimente sa besmrtnim delima Gogolja, Gribojedova i Ostrovskeg. Ova optužba odgovara istini. Ja sam stvarno sebi dozvolio da u izvesnim predstavama previše eksperimentišem i mnogo sam prostora davao sopstvenoj mašti; zaboravio sam da je umetnička vrednost materijala na kojem sam radio daleko prevazilazila ono što sam tom materijalu mogao dodati. Priznajem da je trebalo, pre svega u izvođenjima klasika, da budem uzdržljiviji, da ispoljim više stvaralačke skromnosti. Ali ovo se ne odnosi na moju predstavu drame *Les i Dama s kamelijama*. Ja sam ubeđen da je ono što sam im dodao pomoglo sovjetskom gledaocu da bolje razume sadržaj i ideju tih dela. Moje su ih predstave učinile za njega zanimljivijim.

Kao treće, zamerano mi je da sam formalista, da sam u lovu za nekom novom, originalnom formom zaboravljao na sadržaj. U traga-

nju za sredstvom ja sam navodno gubio iz vida sam cilj. Veoma teška optužba! Ali sa njom se mogu samo delimično složiti. Tačno je, ostvario sam neke predstave u kojima sam hteo da proverim neke sopstvene ideje i misli, uglavnom vezane za pozorišnu formu. To su bili eksperimenti. U njima je zaista forma zauzimala veliko mesto. Ali bilo je tek nekoliko takvih predstava. Mogle bi se izbrojati prstima jedne ruke. Nema li majstor — a ja sam tako slobodan da sebe takvim smatram — pravo na eksperimente? Nema li on moralno pravo da svoje stvaralačke ideje, čak i ako bi se pokazale pogrešnim, preispita putem iskustva? I konačno, zar on ne sme da greši? Ja sam vanredno retko dopuštao eksperimente koji bi zasluživali oznaku 'formalističkih'. Celo moje delanje bilo je inače lišeno formalizma. Naprotiv: sva su moja nastojanja bila usmerena na traganje za organskim povezivanjem oblika sa sadržajem. Smem da tvrdim da mi je često uspevalo da pronađem organski oblik koji je potpuno odgovarao sadržaju dela. Ali to je uvek bio moj oblik, Meyerholdov oblik, a ne oblik Stanislavskog, Tajrowskog ili drugih. Taj je oblik uvek imao sva obeležja moje stvaralačke individualnosti. Je li možda to formalizam?

Šta je uopšte, po vašem mišljenju formalizam? Dopustio bih sebi i jedno protupitanje: šta je to antiformalizam, šta je socijalistički realizam? Socijalistički realizam je verovatno ortodokсни antiformalizam. Hteo bih da to pitanje postavim ne samo teoretski nego i praktično. Kako vi nazivate ono što se sad zbiva u sovjetskom pozorištu? Hteo bih da to otvoreno kažem: ako se ono što ste vi u poslednje vreme radili u sovjetskom pozorištu naziva antiformalizmom, ako vi ono što se zbiva na scenama najboljih moskovskih pozorišta smatrate dostignućem sovjetskog pozorišta, onda ja više volim da, sa vašeg stanovišta posmatrano, budem formalista.

Ono što se događa u našim pozorištima je po mom mišljenju strašno i žalosno. Ne znam kako ta zbivanja treba klasifikovati. Je li to antiformalizam, ili realizam ili naturalizam, ili bilo kakav drugi 'izam'? Znam samo jedno, to je loše i netaleantovano. To jedno i žalosno nešto što je kršteno imenom 'pozorišta socijalističkog realizma' nema ničeg zajedničkog sa umetnošću. A pozorište je umetnost. Bez umetnosti nema pozorišta. Pogledajte te blede i dosadne predstave koje liče jedna na drugu i od kojih je jedna gora od druge. Sada je teško razlikovati stvaralački smisao Malog teatra od Hudožestvenog ili Kamernog itd.

Tamo gde je još nedavno stvaralačka misao bila kod kuće, gde su umetnici čak i kad su grešili i lutali, stvarali — ponekad loše, ali katkad izvanredno — tamo gde su postojala najbolja pozorišta na svetu, tamo sad vladaju nedostatak inicijative i osrednji proseki, koji svojim nedostatkom talenta potresa i ubija. Jeste li za tim težili? Ako jeste, onda ste izvršili strašno zločelo! Vi sa vodom iz kade izbacujete i dete, progoneći formalizam, ubili ste umetnost.*

Tada je svet još malo znao su o tome da su politički bezazleni a sadržajno značajni govori te vrste bili povezani sa opasnošću za slo-

vodu i život. Ovo se otada mnogo puta potvrdilo.

Ali ono što se ne manje otad hiljadostruko potvrdilo, to je Meyerholdovo predskazanje o smrti zaista realističke umetnosti u Rusiji. Na nama je, Meyerholdovim socijalističkim potomcima, naslednicima velike nade da sa socijalizmom postaje moguća i obnova duha i kulture čovečanstva, da kritičkom analizom sada vladajuće staljinističke teorije umetnosti doprinesemo da se tamo gde god bi se u budućnosti mogao probiti socijalizam nikad više ne ponove razorne greške koje je počinila birokratija.

Veliki neprijatelji umetničkog realizma su formalizam i naturalizam. Stoga Lukács može da kaže:

»Zato moraju formalizam i naturalizam, tamo gde su u sovjetskoj literaturi nastali, da budu na još nižoj ravni od svojih građanskih uzora.«

Kako se formalizam i naturalizam odnose prema umetničkom realizmu, u čemu leži njihova razlika? U suprotnosti prema nezobližnom formalizmu koji sadržaj smatra samo pasivnim objektom »uobličavanja«, realizmu je stalo do pronicanja ljudske problematike, mada i sa isključivo umetničkim sredstvima među koje spada i (sadržajem određeni) oblik. Formalizam zanemaruje sadržaj u korist forme. Ali, nasuprot naturalizmu, realizam pokušava da se ne izgubi u mnogostrukoj slučajnosti objekata, nego da zahvati tipično, koje, kad je pravilno shvaćeno, omogućava da bude sagledano kao tačka kristalizacije u kojoj se ukrštaju ljudski-individualno i zajedničko-objektivno, te uobličavaju u ono dijalektičko jedinstvo koje se u prvoj umetnosti ispoljava kao »sudbina«.

Realistička punoća prikazivanja prevazilazi opasnost ostajanja pri naturalističkom površnom gledanju na pojave. Tek istovremeno zahvatanje delatno-sudbinske povezanosti pojedinačnog sa celinom i samoizražavanja sudbine celine, u kojem i ta celina sa svoje strane predstavlja određujuće dejstvo pojedinačnog, sačinjava onaj dijalektički odnos kojim se odlikuje svako pravo realističko umetničko delo. Samo takva umetnost može da opiše ljudsku stvarnost u njenoj svojstvenoj kvalitativnoj mnogostrukosti, živosti i dramatičnosti, tj. da ne opisuje samo površno, nego da zaista »ispriča«, obuhvati i duboko umetnički deluje na publiku.

Birokratska svest se direktno suprotstavlja takvom razumevanju stvarnosti. Budući da je staljinistički birokratizam nesposoban da shvati individualne osobenosti i kvalitativne tananosti, kao i njihovu ulogu u dijalektičkom odnosu subjekt/objekt na kojem je zasnovan karakter društvenog procesa, on i u svojim umetničkim proizvodima, umesto pravih problema čoveka i društva, zasnovanih na prepoznatljivosti tih elemenata, postavlja takve »probleme« koje na osnovu svog vulgarno deformisanog »klasnog gledišta« uproščava i konstruiše. Pri tom se »socijalistički optimizam«, koji treba da pomogne birokratiji da u nekom blagom i bezazlenom svetlu prikaže, osim neizbežnih teškoća perioda izgradnje, i mnogobrojne neprilike i proble

me koje je ona sama prouzrokovala, silom pretvara u izvestan prazni romanticizam. Jer gde se pokušaj da se životu pristupa sa nekim optimističkim raspoloženjem mora odreći spoznajnih sredstava pronicanja u »tajne« života i iz toga proizlazećeg ozbiljnog obrazloženja optimističkog idejnog sadržaja, tamo reprezentacija dospeva neposredno u zavodljive zamke romantičnog ulepšavanja stvarnosti. Time konačno postaje još gušći i neprozirniji veo koji birokratsko mišljenje rasprostire nad društvenim pojavnim svetom.

Umetnost koja se predala romantizmu može da se služi ne znam kako sjajnim umetničkim oblikom, ipak će se nezadrživo udaljavati od realizma; ona postaje prazna i frazerska. Kad je jednom dospela na putanju praznog i frazerskog romanticizma, na tome ne može ni »najkritičnije« huktanje i jadikovanje ništa da izmeni; izuzev da se preduzme temeljita revizija pogrešnog umetničkog shvatanja, što opet pretpostavlja određene spoznajne uvide. Upravo ti uvidi iz već pomenutih razloga potpuno nedostaju staljinističkoj birokratiji i umetnosti koju ona kontroliše.

Zato sovjetska umetnost, što duže ostaje zavisna od birokratije, sve dublje zapada u protivrečnost da po marksističkom zahtevu bude realistička, a da faktički podleže izvesnom mehanističkom i romantično deformisanom shvatanju umetnosti. U njenim literarnim proizvodima i na njenim pozornicama zato vlada neki dosadni pseudohumanizam, čija je suština zamena privida i stvarnosti i koja publici prikazuje nekakav svet krajnje nezanimljivih pseudoproblema, koji ne dodiruju dubinu i složenost ljudske problematike.

Kako se na osnovu prethodnih izlaganja može zaključiti, nisu slučajno baš »estetičari« staljinističke birokratije konstruisali teoriju »romantičnog realizma«. Time su i sami nehotice priznali da su se udaljili od shvatanja umetnosti Marxa i Engelsa, kod kojih nema ni pomena o tom pojmovnom čudovištu. Georg Lukács, koji je po rečima Thomasa Manna najznačajniji savremeni književni teoretičar, a koji istovremeno nije samo najveći predstavnik marksizma našeg vremena, nego uz to još pripada komunističkom taboru (upor. našu studiju »Slučaj Lukács«), nije smatrao potrebnim da u svojim istraživanjima ni jedan jedini put pomene »romantični realizam«.

Ako bliže osmotrimo romantični realizam, on se razotkriva kao osobena mešavina najplićeg naturalizma mehanističke vrste i visoko ustremljenog romanticizma, niklog iz birokratske potrebe za ružičasto—crvenim osvetljavanjem sopstvene stvarnosti. Naturalizam i romantizam tu se čudno spajaju u neko protivrečno jedinstvo, pri čemu se naturalizam sastoji u površno-fotografskom opisivanju (mehanizmu i pozitivizmu), a romanticizam u sklonosti ka »lažnoj« dubini. Kao što u onom prvom vlada mehanistička plitkost, tako tu vlada romantična lažljivost i neživotnost, sa svojom konstruisanom prividnom problematikom, koja treba da čitaocu prikrije praznu površnost naturalističko-mehanističkog shvatanja bića. Ni mehanističko opisivanje (deskriptivizam), ni sentimentalni romanticizam ne mogu da obuhvate život kakav on stvarno jeste.

Zato se literatura pod birokratskom kontrolom upadljivo ističe po tome što lakomisleno prenebregava dijalektički, stvarnom životu imanentni odnos između po sebi naumitne individualne posebnosti, sa njenom potpunom i neponovljivošću, i opštosti, koja posebno podređuje tipičnom.

Već se u staroj romantici neki plitki »realizam« pojavljivao na taj način što je pojedinac prikazivan samo kao »pasivni zvučnik duha vremena« (Marx)⁵ i što je stoga kao stvarna individualnost umetnički mogao da bude samo iskrivljeno uobličeno. Slični i romantični »realizam« može da shvata istorijski-društveno dejstvujućeg pojedinca samo kao takav pasivan zvučnik neke - tu svakako ne idealistički nego mehanističko-materijalistički shvaćene — nadindividualne sile, tj. on je po logici svojih pogrešnih pretpostavki primoran da tu individualnost liši njenih životnih odnosa i svojstava, da je šablonizuje i mehanizuje.

Greška koju je još Marx kritikovao u Lassalleovoj drami o Franzu von Sickingenu ovde izrasta u beskonačno. Ta greška se sastoji u faktičkom svodenju uloge individualnog delovanja na prosti privid, na pasivno sredstvo izvesnog istorijskog procesa koji se manje-više automatski odvija (na filozofskom polju slično već kod Hobbesa i Spinoze; na protivrečan način kod nekih mislilaca 18. veka). Svejedno je u osnovi da li je taj automatizam prikazivan duhovno-idejno, kao u romantici, ili mehanički-materijalno, jer i jedan i drugi način promašuje suštinu istorijskog i ne shvata pravu ulogu subjektivnog u objektivnom. Tu subjektivno nije shvaćeno kao istiniti momenat unutar nekog složenog objektivnog zbivanja, nego bilo faktički tamo kao pasivni »zvučnik duha vremena«, bilo tu kao isto tako pasivni »objekat okolnosti«.

Romantika i mehanizam su dakle blizanci, mada su u neprijateljskom odnosu. Ali oni se mire čim su jedno drugom potrebni, što je zaista slučaj u birokratskoj umetničkoj teoriji »romantičnog realizma«. Ipak između ta dva smera postoji i jedna neotklonjiva, za njihovu osobenost karakteristična razlika unutar njihovog zajedništva: kao u prvom tipično-romantični, tako u drugom uvek preovlađuje tipično-mehanistički elemenat. Zato je »romantični realizam« potpuno mehanistička tvorevina.

Mehanistički osnovni stav staljinističkog načina mišljenja probija se neki put s retkom jasnoćom i nalazi formulacije koje ubedljivo potvrđuju naše shvatanje. Kada, na primer, Staljin naziva pisce »inženjerima ljudske duše«, taj bi se način izražavanja pod drugim okolnostima mogao da shvati i kao slučajan (mada promašen); ali pod uslovima diktature birokratske ideologije, on je samo dokaz da je mišljenje, pa i ono u vezi s umetnošću, potčinjeno izvesnom birokratski izopačenom shvatanju ljudi i života. A potpuno je tome slično kada Ulbricht sebi dozvoljava iskaz: »Umetnost je stvar planira

⁵Karl Marx, Pismo Lassalleu od 18. aprila 1859.

nja; ona podleže istim zakonima kao i petogodišnji plan.« Ovo je naročito tačno onda kada petogodišnji plan »podleže« istim zakonima kojima podleže i mizantropsko birokratsko mišljenje.

11. Prevazilaženje staljinističke birokratije

Vladavina staljinističke birokratije pričinila je neizmernu štetu ugledu socijalizma u celom svetu. Ona je uspela stvoriti utisak da socijalizam uopšte ne može da postoji bez brutalnog terora. Umesto da uklanja i ukida diktatorske mere revolucionarnih i postrevolucionarnih godina, one su izgrađene u čvrst sistem koji je vršio pritisak na celokupni društveni život Rusije. Sugestiju koju je sam Marx dao govoreći o Komuni 1871 i hvaleći njen humani postupak prema protivnicima staljinisti jednostavno nisu, kao ni mnogo šta drugo, prihvatili. Čak se i Lenjin ustručavao da prisilne mere zaoštri do staljinističke »visine«. To se ne može nimalo poreći, budući da čak i istorijski udžbenik staljinizma, *Istorija SKP(b)*, priznaje kako je tada još malo postojao histerični strah od »agenata« i kako se pokušavalo što je moguće humanije postupati s neprijateljima. Tako se, na primer, na str. 164, o belogardejskom generalu Krasnovu kaže: »Krasnov je zarobljen... i oslobođen pošto je dao časnu reč.« Još su i posle Lenjinove smrti tako opasni »državni neprijatelji« kao Martov, Dan, i Abramovič mogli nesmetano da napuste Rusiju. Drugi su u najgorem slučaju deportovani iz zemlje (upor. u vezi s tim I. Deutscher, *Staljin*, 1950). Trocki, najgori Staljinov neprijatelj, bio je 1929—e, dakle dvanaest godina posle izbijanja revolucije, učinjen »bezopasnim« putem izgnanstva, a ne hapšenjem.

Staljinistički teror je degenerativna pojava koja se ne može opravdati istorijskom nužnošću. On će zato pre ili posle biti prevladan. Ali to nipošto ne znači povratak kapitalizmu. Staljinizam će nestati, ali će ostati planska privreda, ovaj put postavljena na demokratske temelje. Sva posmatranja kazuju da se mase na istoku neće dobrovoljno složiti sa ponovnim uspostavljanjem kapitalističke privatne privrede; one žele da svoju sudbinu uzmu same u ruke na demokratskoj osnovi. One žele socijalizam.

Ali socijalizam je nešto mnogo više nego samo planska privreda. Socijalizam je humanizam, sa svim njegovim raznovrsnim i dalekosežnim problemima, vezanim za cilj koji je Marx nazvao samoostvarivanjem čoveka. Čisto ekonomistički socijalizam je danas u zapadnoj Evropi prevaziđen. To je bila zasluga takozvanog »etničkog socijalizma«, koji je upozorio na granice i slabosti jednostrano ekonomističkog shvatanja. Njegov je nedostatak u tome što je u ranijim decenijama gotovo prevideo potpuno zanemarena i duboka i dalekosežna (»etička«) shvatanja, kakva se u gotovo beskrajnoj množini mogu naći u delima Marxa i Engelsa, mada ne u nekom sistematskom poretku. Iz averzije prema marksističkim teorijama, koje je mehanistički protumačio, on je stao na vlastite noge, ali je to učinio sa malo uspeha, jer ono što on predstavlja kao svoje sopstveno i novo gledište,

niti je na bilo koji način novo, niti zaslužuje da bude ozbiljno shvaćeno kao teoretski sistem. (Upor. moju studiju *Der proletarische Bürger*, Europa-Verlag, 1964.) Pri bližem razmatranju, vidi se da čak i etički iskazi i ciljevi etičkog socijalizma u pogledu svoje doslednosti i dubine daleko zaostaju iza iskaza i ciljeva marksizma, tako da se ni u tom pravcu ništa ne dobija nekom »etičkom reformom socijalizma«.

U svakom slučaju, zastupnici marksizma nisu neodgovorni što su još uvek neshvaćeni i što se još uvek smatra da je marksistički sistem ekonomistički jednostran i da mu nedostaje dopuna izvesnom socijalističkom etikom. Da to dokažemo jednim primerom. U svojoj inače izvrsnoj knjizi *Kapitalismus und Sozialismus vor dem Weltgericht (Kapitalizam i socijalizam pred svetskim sudom)* autor Fritz Sternberg se ni jednom rečju ne upušta u mnoge humanističke probleme našeg vremena. On međutim ne može danas voditi neku ozbiljnu diskusiju o pitanju »kapitalizam ili socijalizam«, a da pri tom ne podvrgne opsežnom istraživanju humanističke probleme načina života, dejstava podele rada i specijalizovanja, razvoja ljudske ličnosti, erotskih, kulturnih i duhovnih stanja i odnosa pojedinaca i narodnih masa, vaspitanja u smislu demokratske saodgovornosti, itd. Time što tim problemima ne poklanja pažnju on nastavlja grešku starijih marksista koji su proširenu »etiku« marksističkog humanizma ili potcenjivali, ili je čak nisu ni primećivali.

Tek putem ozbiljnog ponovnog povezivanja marksizma sa humanizmom stvara se i ona misaona osnova sa koje postaje moguća i ozbiljna borba protiv staljinističke birokratije koja se poziva na marksizam. Tek takvo vraćanje prvobitnom i pravom marksizmu otvoriće put demokratskog socijalizma ka srcima i glavama onih miliona koji trpe pod vlašću staljinističke birokratije, ali ipak neće da izdaju i socijalizam. U tom se smislu možemo složiti s Walterom Dirksom, koji piše:

»... životno je pitanje socijalističkog radničkog pokreta s kojim sindikati uglavnom imaju posla, pored hrišćanskog radničkog pokreta, da u njemu budu prevaziđeni boljševizam i vulgarni marksizam; a taj proces se neće moći dobro ostvariti ako sam marksizam u svom izopačenju ne bude razotkriven i ponovo razrađen.« (*Gewerkschaftliche Monatshefte*, decembar 1951, str. 670.)

Kod takvog »razotkrivanja« »starog« marksističkog načina mišljenja pokazaće se da svaki pravi socijalizam u načelu mora da bude demokratski, ili ga uopšte neće biti. Takav socijalizam, i samo takav, stvara preduslove za debirokratizaciju društva uopšte, a posebno istočnog.

12. Od Staljina do Mao Cedunga (pisano 1967)

Ko je, kao pisac ovih redova, imao priliku da duže vreme iz neposredne blizine proučava staljinističku praksu kao objekt njenog terora, uvek se iznova suočava sa teškoćom da verovatnim učini

ono što se tu zapravo događa, s jedne strane, kritičarima ispunjenim slepom mržnjom, a sa druge, radikalnosocijalističkim apologetima. Iz daljine kao da se duhu koji to treba naknadno da sagleda ukazuje samo spoljašnja fasada, dok mu, naprotiv, izmiče posebna atmosfera koja se sastoji od nagrizajućih i slamajućih pojedinih akcija po sebi »sporedne« prirode i od mnogostrukih reakcija pojedinaca koje se ne uklapaju ni u kakvu racionalnu shemu, ali se sa krajnje nervoznom osetljivošću suočavaju sa mizantropskim birokratizmom — kao, na primer, sa svugde приметnim stanjima nesigurnosti i straha, često bez nekog vidljivog razloga.

Radi toga za neupućenog proglašavanje borbe protiv zapadanja u buržoasku ideologiju i praksu poseduje veliku ubedljivost, i niko mu to ne može prebaciti, pod pretpostavkom priznavanja činjenice da je on, eto, socijalista. Ali taj socijalista, iz pomenutog razloga, tj. nedostajućeg iskustva u pogledu staljinističkih ili staljinoidnih metoda, ne može da spozna šta se stvarno krije iza neke takve proklamacije. On shvata oblik kao sadržaj, a previda u njenoj pravoj biti revizionističku, reformističku i malogradansko-radikalističku dogmatizaciju, pražnjenje i birokratizaciju marksističkog učenja kao posledicu njegovog prilagodavanja odavno provedenoj totalnoj birokratizaciji svesti i prakse, koju još treba samo dovršiti. On previda nepoverenje vladajuće birokratske ideologije prema svakom produbljivanju i daljem razvijanju marksizma. Uzmemo li na primer još i danas, kada se svakako već mnogo šta promenilo, u ruke neki književnoteoretski časopis iz NDR, moraćemo sa najdubljom stidom utvrditi da ga nago-milane praznine, plitkosti i frazerstvo čine nepodobnim za dalju preporuku. Razmislite šta to znači da se još i danas, u 1967 godini, uprkos svim gigantskim i još rastućim zbrkama i nesigurnostima u estetičkim diskusijama, ignoriše jedan Georg Lukács i zabranjuju njegove knjige — sa potpuno shvatljivom posledicom nekritičkog prodiranja zapadnjačko-dekadentnog umetničkog otpada u istočne zemlje.

Mi smo u ovom tekstu opširno citirali Staljinove iskaze koji se oštro suprotstavljaju nestvaralačkom uproščavanju marksizma. Ali mogli bismo da dokažemo i to da je taj oblik kritike sopstvenih nedostataka istovetan sa zamagljivanjem i produbljivanjem tih nedostataka, kako je taj metod uopšte bio tipičan za staljinski birokratizam i morao da to bude usled njegove svojstvene dinamike. Birokratski puritanizam, koji mase potpuno po buržoaskom uzoru primorava na asketizam i na požrtvovanje, možda se može objasniti nužnostima prvobitne akumulacije; ali se on ne može opravdati, ako se ne smatra istorijski prelaznim stanjem, nego se apsolutizuje kao sveta dogma koja treba da važi za sva vremena. Ne može se, pre svega, opravdati razaranje novih stvaralačkih snaga marksizma i proganjanje socijalističkih teoretičara i propagandista koji nastoje da prodube i osnaže dejstvo (!) marksističke nauke — razaranje koje se danas naziva »kulturnom revolucijom«, a koje je pod Staljinom već u suštini bilo isto! Ako su posle revolucije u Rusiji film, pozorište, književnost i

nauka procvetali u začudujućoj meri, staljinska »kulturna revolucija« ih je veoma brzo upropastila, slično današnjoj Mao Cedungovoj, i ako se ova možda i blaže odvija. Ona se blaže odvija iz tri razloga: prvo, jer Mao Cedung predstavlja mnogo jaču duhovnu ličnost od Staljina; drugo, jer se ogromna Kina ne može organizaciono obuhvatiti sa birokratskog pisaćeg stola uz pomoć tajne policije kao staljinska Rusija (ili, da pomenemo jedan istorijski primer, Španija pod Filipom II, koji je bio isto tako »genijalan« kabinetski terorista kao što je to Staljin); i treće, što su Mao Cedunga verovatno ponešto poučile Staljinove greške. Da se »kulturno-revolucionarna« restaljinizacija Kine koja neočekivano nailazi na otpor odvija blaže nego u Rusiji potvrđuje Hans—Joachim Bergmann u jednoj reportaži iz Pekinga. On piše da je »u Kini — suprotno revolucijama u mnogo manjim zemljama — dosad proliveno veoma malo krvi!« (*Westdeutsche Allgemeine*, 25. I 1967). Treba pre svega dodati da i u mnogo manjoj meri dolazi do proganjanja i hapšenja.

Ali sličnost obeju »kulturnih revolucija« je nesumnjiva ako ne obraćamo pažnju samo na spoljašnju formu, nego na sadržaj. Budući da smo se u ovom tekstu već opširno o tome izjasnili, ali bi mogao da se stekne utisak prevazidenosti, dokazaćemo ovo tvrđenje pomoću dveju činjenica koje pripadaju sadašnjem vremenu. Na salcburškom Hegel-kongresu, održanom 1964, delegat Sovjetske akademije nauka izazvao je negodovanje i smeh prisutnih — naročito razočaranih i zabrinutih marksista — time što se nije stideo da pročita elaborat protiv »imperijalističkog« pesnika Becketta, pun šupljih fraza i uvreda. Da je moglo biti i drukčije, dokazali su značajni prilozi delegata iz Poljske i Madarske, tj. iz zemalja u kojima je staljinizam prošao samo sa slomljenom kičmom. Druga je činjenica sledeća: u jednom kineskom časopisu objavljen je (1966) na punih deset strana napad na jednog kineskog marksističkog naučnika (pravilno podeljen nizom podnaslova) čije je začudujuće svojstvo da je uprkos savesnog i ponavljanog čitanja nemoguće izvući ni najmanju indikaciju šta se tom čoveku zapravo zamera. Staljinistički elaborati slične vrste još su u svežem sećanju, pa i kad se u njima pribegavalo običnim falsifikatima, što je takođe bio omiljen »kulturno-revolucionarni« metod.⁶ U kineskom članku se beskrajno variraju rečenice o revizionističkim, kapitalističkim, izdajničkim, imperijalističkim itd. krivicama optuže

⁶Jedan primer: Rugarđ Gropp, ideološki predstavnik SED, dozvolio je sebi u napadu na jednu marksističku knjigu St. Warynskog sledeću majstoriju: Gropp citira: »A Marx nije preduzeo ništa drugo nego jedno materijalističko preobrtanje...« Ako čitamo dalje, nailazimo na ovo: »Za Marxa Adlera je... On dakle dijalektiku primenjuje idealistički... Po njegovom shvatanju (naime Adlerovom, L. K.)... Hegel je tu doprineo izjednačenju pojma sa stvarnošću, a Marx nije preduzeo ništa drugo nego jedno prosto materijalističko preobrtanje...« Dakle, prema shvatanju Maxa Adlera koje Warynski kritikuje! »Prosto preobrtanje« je međutim ovome podmetnuto, da bi jedan marksistički teoretičar mogao manje da okalja čisto nebo birokratskog dogmatizma.

ne ličnosti, što naivne socijaliste uverava da se tu vodi neka borba protiv revizionizma i kapitalizma.

Ono što se stvarno događa u kineskoj kulturnoj revoluciji jeste repriza staljinskog odlučujućeg faktora moći u javnom životu, u umetnosti i u nauci. Oblik tog čina je u svakom slučaju imponantniji i služi se »demokratskim« plebiscitom vešto mobilisane omladine. Ali ono što se tu očigledno ponavlja to je antibirokratska argumentacija na potpuno birokratskoj osnovi. Ponavlja se i efekat obezduhovljenja — proglašavanja Staljinovih i Mao Cedungovih spisa nepriksenovenim direktivama za sve druge odluke i mišljenja u politici, umetnosti i nauci — pod nametljivo propagiranom parolom stvaralaštva (pod Staljinom to je »stvaralački marksizam«). Pod parolom borbe protiv dogmatizma ponavlja se totalna dogmatizacija socijalističke teorije. I Staljin je mobilisao omladinske snage naročito na univerzitetima, akademijama i u omladinskom pokretu, ali je u svojim akcijama izbegavao ulicu i svojoj »kulturnoj revoluciji« dao više policijsko-terorističko obeležje. Pri tom ostaje ista uloga sveprisutne duhovne birokratije, bez čije bi kontrole i potkazivanja moć države ostala ipak ograničena.

Napadi komunističkog vodstva Kine na Sovjetski Savez pogrešno su usmereni, čime se otkriva njen sopstveni, ideološki i praktično, pogrešni pravac. Šta je zaista problematično u razvoju ruskog socijalizma? Možda veća sloboda? Ta to je besmisleno, jer je komunistička diktatura morala jednom početi da se ublažava. Jesu li to možda oblici života više okrenuti uživanju? Koji bi smisao trebalo, između ostalog, da ima socijalizam ako ne upravo taj? Možda je to veća sloboda kretanja nauke i umetnosti? Najznačajniji progresivni koraci u oblasti marksizma i književne teorije najvećim su delom ostvarili autori koji žive van zemlje, naročito na kapitalističkom zapadu, jer ih je staljinistička Rusija svojim birokratskim dogmama poništavala.

Dve su stvari koje su zaista preostale za kritiku. Prvo su to izvesni potezi ruske spoljne politike od kojih pate i Kinezi. Niti su Rusi smeli sebi dozvoliti da Kini odreknu svoju pomoć i povuku svoje inženjere, niti je trebalo da prema ostalim socijalističkim zemljama vode jednostrano-sebičnu privrednu politiku, u šta spada i to da su bili slepi za svetskopolički i za socijalizam u svetu merodavni efekat koji bi postigli da su od DR Nemačke napravili socijalistički izlog, umesto što su je iscedili putem formalno svakako opravdanih reparacija. Ali nije li upravo takva politika rezultat one birokratske i »kulturno-revolucionarne« skučenosti koju proklamuju sami Kinezi! Upravo ta birokratska skučenost pogleda navela je i Kinu da pokuša sprečiti »revizionističke« Ruse u snabdevanju Vijetnama oružjem.

Drugo je izvestan unutrašnjepolički aspekt koji ne može da izdrži marksističku kritiku. Ako se kao »revizionističke« i kapitalističke ne mogu označiti veća duhovna sloboda, a ni jača sklonost ka uživanju — zapadni socijalistički dogmatičari koji još uvek Marxa za

menjuju sa Weitlingom nisu se doduše ni do danas oslobodili svog ograničenog sektaškog duha, te ni toga mišljenja — ipak je, uprkos svom tom napretku, i obrnuto, kao i pre, sumnjivo: a to je neiskorenjiv, i dalje sveproždirući birokratski puritanizam. Kao i pre, on prožima prostrane oblasti privatnog i javnog života i širi izvestan slatunjavi moralizam koji nije ništa drugo nego propratna ideološka pojava jednog masama nametnutog samoodricanja, koja je već prevaziđena završavanjem epohe prvobitne akumulacije i koja kao jaje jajetu liči onome u kapitalističkim zemljama. Razume se, i tu se, kao i na kapitalističkom zapadu, probija izvesna dijalektika a koja se sastoji u tome da se izvesnim materijalnim olakšicama obezbedi trajnost puritanskom odricanju, odricanju koje ne bi bilo tako loše kad se ne bi svodilo na materijalno u jednom procesu postepenog slabljenja i kad ne bi sebi potčinjavalo celog čoveka, sve do dubina njegove duše i njegovog duha. Vladajući ruski birokratizam još je veoma udaljen od marksističke ideje o identitetu čoveka i samoostvarivanja u slobodnoj igri i erotskom uživanju (pri čemu je tu pojam erotskog šire shvaćen nego kod Freuda — upor. moj tekst »Der asketische Eros«). Svakako treba imati na umu (u tome sam drukčijeg mišljenja od Herberta Marcusea) da su zato na istoku — u suprotnosti s dekadentnim zapadom, tamo humanistički optimizam ostaje presudan momenat u nauci i u ideološkom procesu, koji čak i birokratija, mada to čini frazerski, odobrava — date osnove za izvestan ozbiljni humanistički preobražaj društva, koji će se verovatno pod pritiskom narodnih i intelektualnih snaga, svesnih te problematike ili za nju osjetljivih, u budućnosti postepeno ostvariti.

Svakako je kritika maoizma upućena suviše diferenciranoj raspodeli dohotka u SSSR istovremeno i kritika upućena izvesnim pojavama opadanja i malograđanskih deformacija ruskog komunizma; tako, s obzirom na stadijum prvobitne akumulacije u kojem se nalazi kineska privreda, kineski puritanizam dobija izvesno istorijski prolazno opravdanje.

Upravo taj puritanizam, koji nije ništa drugo nego jedan oblik tlačenja pojedinca, mnogo više odgovara Kini nego Rusiji. Ono što ljuti kinesko rukovodstvo i protiv čega se ono žestoko bori, to nije postepeno ukidanje nehumanističkog prisilno-puritanskog načina života, nego je to svakako odstupanje od njega. Razume se, dokle god se Kina nalazi u stadijumu prvobitne akumulacije tu se jedva nešto može izmeniti; ali ako smatramo da su nas Marx i istorija nečemu naučili, od toga ne treba stvarati neko nepriksenovenno ideološko načelo, a ponajmanje neku terorističku ideologiju po Calvinovom uzoru, čija se bar isto toliko radikalna »kulturna revolucija« u Ženevi, u 16. veku, završila ne manjim porazom.

Ali nemojmo da se suviše plašimo. Kao što smo 1952. predskazali kraj staljinizma, danas predskazujemo da će se, posle jedne epohe kočee stagnacije pri istovremenom napredovanju industrijalizacije — koja bi se i bez birokratske »kulturne revolucije« ne samo takođe postigla nego bi se još bolje ostvarila — pojaviti novi impulsi

izvesnog humanističkog procvata čoveka—pojedince, i to u još većoj meri nego u Rusiji. Svetska istorija ide korak po korak u susret svom po sebi uvek dalekom humanističkom cilju. Nju ne može zadržati ni vijetnamski rat (on je ubrzava), niti je mogu ubrzati birokratske mere (one je usporavaju).

(Leo Kofler, *Stalinismus und Bürokratie*, Luchterhand, Neuwied am Rhein und Berlin, 1970, str. 10—114)

Prevela: Frida Filipović

Andras Hegedus

BIROKRATIJA I SOCIJALIZAM

I ISTORIJSKO POREKLO BORBE PROTIV BIROKRATIZMA

Veliki revolucionari i buntovnici klasnih društava bili su u potpunosti, gotovo bez ijednog izuzetka, saglasni o jednoj stvari. U novom društvu koje će nastati kao rezultat društvenog progresa neće biti potrebe da društvo vodi i državom upravlja rukovodstvo koje bi bilo odvojeno od onih koji su neposredno angažovani u proizvodnji, rukovodstvo koje bi imalo svoje posebne interese i koje bi održavalo birokratske odnose prema ostalom delu naroda. U svim evropskim revolucionarnim pokretima, od plebejskog demokrate Thomasa Münzera pa nadalje, bila je uvek životvorna ideja da će u novom društvu sva vlast biti preneti na narod.

Bilo je mnogo raznih ideja kako da se rehumanizuje vlast koja je bila otuđena. Münzer je sanjao o savezu demokratskih zajednica, u kome bi najviša izvršna vlast bio kolektiv građana. Rousseau je želeo da se vrate »stari, prirodni« uslovi iz demokratske ere grčkog i rimskog društva, gde je neposredna vlast naroda bila stvarnost. »Moramo da pronademo takvu vrstu zajednice, pisao je on, koja putem svoje kolektivne vlasti štiti lica i imovinu svih svojih članova i u kojoj se svako, čak i kada je ujedinjen sa drugima, potčinjava samo sebi i ostaje slobodan kao i pre.«¹

Ideja o tome da se državom može upravljati i društvom rukovoditi bez birokratskih odnosa, ideja o društvu koje je podružljivo i rehumanizovano u najpunijem smislu reči, bila je uvek revolucionarna ideja, duboko ukorenjena u kritici postojećih uslova. Ona je postala izvor inspiracije revolucionarnih pokreta koji su služili društve-

¹Rousseau, *The Social Contract*, knj. I, gl. 6.

nom progresu. Vizija te ideje je uzbudljivo iskustvo, čak i kada bi se dokazalo da je utopija nedostižna i kada bi istorija pokazala da je to iluzija. Utopijski karakter ovih ideja postao je istorijski očigledan tek onda kada su pokreti koji su se njima inspirisali počeli da ostvaruju pobjede u različitim društvenim borbama i kada je ostvarenje vizije postalo realan politički cilj.

Francuska revolucija je tipičan, zgusnut oblik ovog sukobljavanja ideja i stvarnih društvenih mogućnosti. U vremenu od oko polovine jedne decenije, Francuska je prošla kroz sve one procese za koje je Britaniji bilo potrebno nekoliko vekova, a u Nemačkoj nekoliko decenija (prilično zakasnelih).

Jakobinska diktatura morala je, da bi ostala na vlasti, postepeno da odbacuje široku primenu demokratskih prava uz čiju je pomoć, inače, ona i uspela da trijumfuje. Došlo je do smešne istorijske situacije onda kada su se predstavnici reakcije našli u mogućnosti da istupaju kao pobornici zahteva za proširenje demokratije. Međutim, u periodu ovih borbi, još se nije pojavio u potpuno razvijenom obliku poseban interes administracije kao »odvojene« sile koja upravlja društvom, mada je u začetku već postojao. Na ovom stadiju razvoja, društveni aparat za administrativne funkcije još se nije pojavio kao nosilac stvarnih odnosa vlasti, te je, prema tome, borba protiv njega bila neizbežno i dalje od drugorazrednog značaja. Ideja o društvenoj administraciji, kao i potreba za njom, mogla se oformiti u definitivnom obliku jedino u razvijenim buržoaskim društvima, gde je birokratija uzela oblike i funkcije koji su bili različiti od onih koje je imala u vreme borbe protiv feudalizma.

Posle pada jakobinske diktature, u Francuskoj je neverovatnom brzinom nastao novi birokratski aparat, koji je već ispunjavao svoje društvene administrativne funkcije u interesu nove vladajuće klase — kapitalista. Upravo pedeset godina kasnije, Marx je isticao u *Osmamaestom brimeru Louisa Bonaparte* da »izvršna vlast zapoveda armijom od više od pola miliona službenika... i čitavo vreme drži u apsolutnoj zavisnosti ogromnu masu naroda... Država se upliće, kontroliše, nadzire i bdije nad buržoaskim društvom, od najšire manifestacije njegove egzistencije do njegovih najsitnijih komešanja, od njegovih najopštijih oblika života do ličnog života pojedinaca.«²

Godine 1871. narod Pariza pobunio se ne samo protiv kapitalističke vladavine nego i protiv birokratske moći koja ga je štitila. Pokušao je da uvede u praksu svoje ideje o upravljanju društvom bez birokratskih odnosa. Nije slučajno da je upravo Blanqui, najznačajniji teoretičar Pariske Komune, bio taj koji je prvi formulisao program napada na birokratiju (u svojoj *Društvenoj kritici*). On je zahtevao da gornji i srednji slojevi činovništva treba da budu podvrgnuti neposrednom izboru i opozivu, dok bi niži sloj zadržao svoj posao samo privremeno. Uprkos tome, čak je i za Blanquija ovo bilo dru-

gorazredno pitanje, a primarno pitanje bilo je osvajanje vlasti: za njega je od mnogo većeg značaja bilo pitanje političke vlasti nego to kakva će se vrsta novog poretka uspostaviti u društvu budućnosti. (Ovo je jasna indikacija njegove »revolucionarnosti«, zbog koje ga je Marx tako visoko cenio.) U drugoj polovini prošlog veka rasprava oko predstavničke i neposredne demokratije vrtela se oko pitanja kako da se ostvari konačni cilj osvajanja vlasti, a ne oko toga kako bi demokratske institucije mogle da vrše kontrolu nad administracijom i upravom, koje su sa sobom donele birokratske odnose i prodirale u sve više i više sfera društvenog života.

U ovom veku birokratija je postajala sve moćnija i moćnija. Ona je svela predstavničke institucije zapadnih kapitalističkih zemalja (čiji je prvobitni zadatak bio da zaštite interese buržoazije) na formalnost, bilo na otvoren način kao u fašizmu ili na prikriven način kao u buržoaskim demokratijama, pa ih je čak lišila njihovih funkcija zaštitnika vladajuće klase.

Kao nosilac birokratskih odnosa, administracija je takođe prodirala i na teren ekonomije: tradicionalnu upravu u fabrikama, koju su sačinjavali direktori-vlasnici, zamenili su posebni aparati koji su u prvo vreme bili podeljeni po hijerarhijskoj liniji, a kasnije takođe i po funkcionalnim linijama. Ovo je obezbedilo da se poslovima bolje upravlja (prema Maxu Weberu — brže, efikasnije i stručnije); ali u isto vreme, što je uprava osvajala više moći na praktičnim stvarima, to se ona sve više nalazila suprotstavljena akcionarima i njihovim predstavnicima (nadzorna tela i slično).

Razvoj birokratizma ušao je u novu fazu kada su masovni mediji (listovi sa velikim tiražima, časopisi, bestseleri, radio, film i televizija) počeli da smatraju da je njihov poseban zadatak da »utiču« i manipulišu javnim mnenjem. Hijerarhijski aparati počeli su nicati kao pečurke da bi mogli sprovesti ovaj zadatak. Oni su, u stvarnosti, novi oblik moći, moći nad ljudskim dušama.

Birokratski odnosi u socijalističkoj revoluciji

Dok dogmatski marksisti nisu bili voljni da zapaze ove nove pojave, koje su se nužno pojavile u toku kapitalističkog razvoja, reformistički marksisti stvorili su reformističku politiku zasnovanu upravo na ovakvom razvoju. U međuvremenu, revolucionarni pokret koji je usvojio marksističku ideologiju postigao je pobjedu od istorijskog značaja u zemlji u kojoj je bila nerazvijena ne samo birokratija zapadnog tipa nego i industrijska buržoazija.

Ova pobjeda dala je potpuno novi smisao i važnost pitanju birokratije. U najvećoj i jednoj od najzaostalih zemalja u svetu, oktobarska revolucija zbacila je vladajuće klase i njihovu privatnu svojinu i, zajedno sa njima, industrijsku buržoaziju, pre nego što je ona i mogla da uspešno privede kraju svoju borbu protiv feudalnih privilegija, pa čak i pre nego što joj se pružila prilika da industrijalizuje zemlju. Ovi činioци pokazali su se od prevashodnog značaja u kasni-

²Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, odeljak 4.

jem razvoju, ali u toku revolucionarne borbe tog vremena oni su bili od drugorazrednog značaja u poređenju sa primarnim ciljem, koji se sastojao u tome da se uspostavi radnička i seljačka vlast.

Verni svojim istorijskim tradicijama, marksizam-lenjinizam i revolucionarni pokret koji je u njemu našao svoju inspiraciju bili su rukovođeni ciljem ne samo uništavanja privatne svojine i klasa koje se na njoj zasnivaju, nego i državnog aparata koji je do tada sprovodio zadatak klasnog ugnjetavanja. Trebalo je takođe sprečiti narastanje bilo kakvog upravnog ili administrativnog aparata koji bi mogao postati nosilac posebnih interesa i ciljeva odvojenih od društva i od samih neposrednih proizvođača. Ova ideja sasvim eksplicitno se pojavljuje u Lenjinovim delima iz vremena pre proleterske revolucije: »U socijalizmu će se veliki deo 'primitivne' demokratije neizbežno obnoviti, jer će se po prvi put u istoriji civilizovanog društva masa stanovništva uzdići do toga da preuzme svoj nezavisan udeo ne samo u glasanju i na izborima, nego takođe i u svakodnevnom upravljanju državom. U socijalizmu svi će naizmenično vladati i uskoro će se privići na to da niko ne vlada.«³

Ali praktično iskustvo posle socijalističke revolucije nije omogućilo da se ova očigledno idealna situacija i ostvari. Postojala je potreba za čvrstim i disciplinovanim državnim aparatom radi suprotstavljanja stranoj invaziji, ali literatura koja se bavi ovim periodom daje vrlo jednostran naglasak na ovaj faktor. Drugi razlog zašto ovaj ideal nije ostvaren sastoji se u tome što je bilo potrebno stručno upravno telo da obnovi i razvije privredu i mnoge druge grane društvenog života.

Istorijska nužnost vodila je, međutim, neizbežno ka ponovnoj pojavi birokratskih odnosa. To će reći, stvorili su se uslovi za jednu takvu situaciju u kojoj su vlada i administrativni aparat razvili svoje sopstvene interese i ciljeve, koji nisu uvek identični sa interesima i ciljevima društva u celini.

Može se lako dokazati da je, u vreme kada je revolucionarni pokret još imao iluzija u pogledu budućnosti, Lenjin već shvatio opasnost od takvih postojećih birokratskih odnosa koji su bili dominantni. I dalje se pretpostavljalo da će neposredna narodna vlast postati opšta stvarnost u relativno kratkom vremenskom rasponu; a bilo je neizbežno da se održavanje ovih iluzija tesno povezuje sa pitanjem zaštite radničke i seljačke vlasti. Ali naročito posle uvođenja NEP-a, Lenjin je bio preokupiran idejom da je Sovjetskom Savezu potrebna obrazovana i sposobna administracija. Ovo je bio period kada je on govorio snažno u prilog nužnosti prihvatanja Taylorovog sistema. On je u potpunosti znao da je prvobitna funkcija tejlorizma bila da tera narod na iscrpljujući rad, na prolivanje znoja. U isto vreme, međutim, on je znao da se sovjetska privreda ne može podići na visok nivo ukoliko se ne poboljša stručnost njenog rukovodstva: trebalo je

iskoristiti sva iskustva kapitalističkog sveta. Morala je da se stvori obrazovana i efikasna administracija, odvojena od društva. Lenjin je znao da je jedina stvar koja bi mogla sprečiti da administracija postane nosilac birokratskih odnosa bila ta da se, pre nego što do toga dođe, uspostave institucije koje bi dovele do društvene kontrole nad administracijom, čime bi se obezbedila stalna i efikasna snaga koja bi sprečila da se birokratski odnosi okamene i da postanu autokratski.

U ovom smislu je problem birokratskih odnosa bio formulisan već u prvim godinama sovjetske vlasti, i postajao je sve više kontrolveržno pitanje u sovjetskom društvu. »Razvoj spontane aktivnosti masa postaće moguć jedino ako izbrisemo sa lica zemaljskog one birokratske mrlje koje su poznate kao 'glavki' i 'centri'.« Ovo je rečenica iz izveštaja kojeg je Lenjinu napisao i poslao Sokolov, sekretar organizacije za kontrolu evakuacije iz Poljske. On je bio mlad čovek koji je napravio »dva ili tri uzaludna pokušaja« u borbi protiv birokratije. Suština Lenjinovog odgovora, koji je često citiran u mnoge različite svrhe, sastojala se u tome da se u seljačkoj zemlji birokratija »ne može najuriti« ili »izbrisati sa zemlje«⁴: ona se može jedino smanjivati laganim, istrajnim radom. U svojim raspravama sa Trockim i Buharinom 1920. godine, Lenjin je otišao i dalje, govoreći da sovjetska država nije radnička država, nego »radnička država sa birokratskim ostacima«. Iz toga je on izvukao zaključak da bi se sami sindikati morali zaštititi od svoje sopstvene države i, oslanjajući se na radnike, morali bi štiti radničku državu od inostrane intervencije.

Društvena osnova birokratskih odnosa u socijalizmu

Iskustva socijalističkog društva koja su se od tada nakupila u toku nekoliko decenija pokazuju da Lenjinova zabrinutost nije bila bez osnova. Prema tumačenjima marksističke sociologije, razvoj birokratskih društvenih odnosa je nužnost, ali oni igraju sasvim različitu ulogu od one uloge koju su igrali u ranijim periodima. Ako želimo da problem ispravno analiziramo, potrebno je da se daju odgovori na dva pitanja. Da li u već uspostavljenom socijalističkom društvu postoji bilo kakva potreba za aparatom koji bi bio odvojen od onih koji su neposredno angažovani u proizvodnji i u uslužnom sektoru i koji bi ispunjavao funkcije vlade i administracije koje potiču iz društvene podele rada? Ako je to tako, može li se smatrati nužnim da bi aparat koji ispunjava ovu funkciju smeo da ima svoje sopstvene interese i ciljeve i da bi smeo da bude nosilac birokratskih odnosa? Postoji obilato istorijsko iskustvo na osnovu kojeg se može dati odgovor na oba pitanja, što znači da postoje svi razlozi da se, u opravdanju bilo kakvog stanovišta koje se zauzima, podrži zahtev za međusobno sučeljavanje teorije i ovog iskustva.

Nastanak birokratskih odnosa u socijalizmu određen je činjeni-

³Lenjin, *State and Revolution*, gl. 6, odeljak 3.

⁴Lenjinovo pismo M. Sokolovu, objavljeno u *Pravdi*, u januaru 1924.

com da novouspostavljeni oblik društvenog vlasništva ne daje zakonitim vlasnicima (bilo da je to država, narod ili zadruga) bilo kakvu mogućnost da svoja prava svojine ostvaruju neposredno. Ovo je slučaj bez obzira na nivo razvoja i on se odnosi na društvo u celini (uključujući i seljake u zadrugama). Ova prava se prenose, čak i ako to može biti u njihovom sopstvenom interesu, na profesionalnu stručnu grupu koja vrši upravu u društvu. U isto vreme, nastanak državnog vlasništva u socijalističkim zemljama omogućuje neuporedivo viši stepen integracije nego ranije, čak i u zemljama gde je nivo proizvodnih snaga manje razvijen; ova činjenica sama po sebi povećava važnost administrativnih i upravnih funkcija društva.

Mada je stvaranje društvene (državne i zadružne) svojine dovelo do suštinski nove situacije u proizvodnim odnosima, to samo po sebi nije sprečilo rađanje ili postojanje administracije odvojene od društva; u stvari, učinilo je to još nužnijim. U sadašnjem stadiju razvoja socijalističkih zemalja, administraciju i upravu može sprovesti samo neka vrsta posebno »izdvojenog« aparata; neposredna društvena administracija, kao osnovni oblik upravljanja, može se sprovesti u relativno ograničenom području društvenog života. Prema tome, koliko god bio privlačan pokušaj neposrednog društvenog samoupravljanja, u sadašnjim društvenim uslovima u ovom pogledu nužno preovlađuju iluzije. U praksi, ono što je moguće postići jeste jedva to da se ostvari više ili manje efikasna kontrola nad administracijom: ovo je, ipak, samo po sebi vrlo važan korak ka humanizaciji administracije i uprave.

U gotovo svakom području društvenog života u socijalističkim zemljama postoji poseban, hijerarhijski i sve više standardizovan, oblik administracije. Ovo se naročito zapaža u aparatu lokalnih veća i u poljoprivrednim zadrugama. Još se veruje da je upravo u ovim područjima moguće održavanje neposredne društvene administracije i uprave, i to putem rotacije na pojedinim mestima. Ali do toga se čak ni ovde nije došlo kroz iskustvo. Postoji, zapravo, sve veći zahtev da predsednici lokalnih veća i zadruga budu kvalifikovani ljudi. Uspех je kada se ima dovoljno ljudi koji ispunjavaju ove zahteve, a društvo ne može sebi dozvoliti luksuz da ih redovno zamenjuje manuelnim radnicima ili da ih plaća podjednako kao i kvalifikovane radnike. U današnje vreme, velika većina novonaimenovanih ljudi na ovim mestima radila je ranije u sličnim područjima ili se uspinjala hijerarhijskom lestvicom administracije.

Suprotno opštem uverenju, ne mora biti uvek slučaj da birokratija pothranjuje loš rad ili neekonomске rezultate. Posebna, hijerarhijska i standardizovana administracija, koja je nužno odvojena od radnog naroda, može u socijalizmu da radi vrlo efikasno, čak i ako je društvena kontrola nad njom čisto formalna. A ona često naginje ka tome da je efikasnija ukoliko je birokratija oslobođena »okova« društvene kontrole. S druge strane, socijalistički karakter svojine zahteva da i sama uprava treba da bude podružljena i da, prema tome, birokratski odnosi moraju da se postepeno uklanjaju, čak i ako jednostra-

no birokratsko rešenje administrativnih problema izgleda efikasnije. U ovom pogledu se, opet, javlja stvarna protivrečnost između »optimalizacije« i »humanizacije«.

Ako kažemo da u socijalizmu nužno nastaje takav oblik uprave koji uključuje birokratske odnose, to ne znači da poričemo postojanje krajnje važne razlike između birokratskih odnosa u kapitalizmu i birokratskih odnosa u socijalizmu, kao i između oblika administracije koji su nosioci takvih odnosa. Uprava i administracija društva u socijalizmu i birokratski odnosi koji su time obuhvaćeni, imaju vrlo specifične karakteristike, koje idu dalje od prvobitne polazne tačke administrativnog sistema socijalističkih država. Polazna tačka bila je diktatura proletarijata, koja je skršila buržoaski sistem administracije i praktično likvidirala (mada ne u fizičkom smislu reči) staru birokratiju, dok su radnici, seljaci i revolucionarna inteligencija izgradili novi, socijalistički sistem vlasti, preuzimajući funkcije uprave i administracije u ime društva radnog naroda. Mada je ovaj početak vrlo važan za društvo, on ne isključuje mogućnost daljih promena u raznim alternativnim pravcima, kao što nam je to istorija dobro pokazala.

Birokratski odnosi u administraciji neizbežno nastaju zbog toga što je izgrađivanje administrativnog aparata odvojenog od neposrednih proizvođača objektivna nužnost u ovom stadiju razvoja. Ali karakter ovih birokratskih odnosa, njihova uloga i njihovo mesto u društvenim odnosima uopšte uzev, suštinski su različiti od karaktera birokratije u klasnim društvima, zbog suštinskih karakteristike sistema i postojećih svojinskih odnosa. Neprijatelji socijalizma gledaju na ove razlike samo u svetlosti činjenice da u socijalističkim zemljama postoji povećana integracija kao rezultat centralizacije, sa više moći koja je koncentrisana u administrativnom aparatu. Oni ne vide izuzetno snažne društvene snage koje vrše pritisak na administraciju koja je nosilac ovih birokratskih odnosa, u smislu učešća u njenoj moći, u podružljavanju njenih upravnih aktivnosti i, konačno, kao rezultat dugog istorijskog razvoja, u smislu njegovog eliminisanja kao birokratije.

Postojeći nivo podele rada i svojinskih odnosa navodi na to da se zaključi ne samo da je nastavak birokratskih odnosa nužan, nego takode da su specifične odlike ovog društvenog odnosa karakteristične samo za socijalizam. Vlasnik u čije ime nastupaju predstavnici administracije i uprave nije više glava patrijarhalne države, nije više kralj kao »glavni plemić« feudalnog društva, niti su to više kapitalističke kompanije kapitalističke klase, nego celokupno (nacionalno) društvo ili određena društvena grupa u njemu (na primer, zadruga), čiji su članovi međusobno ravnopravni u smislu svojinskih odnosa.

Jedan od osnovnih kriterijuma za postojanje birokratskih odnosa u socijalističkom sistemu administracije jeste podvajanje između administracije i radnog naroda kao vlasnika. Ovo podvajanje ne podrazumeva nužno zatvoreni proces sa subjektivne tačke gledišta, sve-snu konfrontaciju sa radnim narodom. Ni birokratija u kapitalistič-

kom društvu, da se upotrebi gruba analogija, ne nalazi se u potpunosti suprotnosti prema kapitalističkim vlasnicima niti prema njihovim predstavničkim organima. U socijalističkom društvu apsolutno je očigledno da administrativni aparat mora donositi sve svoje odluke u interesu društva. U velikoj meri ovo nije neopravdano, jer interes društva, onako kako ga tumači administracija je, u stvari, značajan motiv za njene aktivnosti. Čak i kada sledi neke posebne interese, administrativni aparat uvek deluje u ime opšteg interesa, a razlozi za protivrečnost između ciljeva ove vrste i stvarnih ciljeva su složeniji nego u slučaju države i upravne birokratije u kapitalističkim državama.

Administrativni organi socijalističkog društva deluju na osnovu ovlašćenja čitavog društva kao vlasnika i, u stvari, igraju neuporedivo pozitivniju ulogu nego birokratija prethodnih era. Upravo zbog tog razloga, teže je izvući iz stvarnog opšteg interesa društva one posebne interese kojima je cilj održavanje ili čak jačanje birokratskih odnosa. Situaciju komplikuju nastojanje administracije za povećanom efikasnošću, a kao rezultat toga (kao što sam drugde napomenuo) posebni interes se često javlja u specifičnom obliku i, pod određenim istorijskim uslovima, u stanju je da postane opšti interes.

Negativne posledice birokratskog odnosa

Svakodnevna misao uzima u razmatranje ovo izuzetno složeno i protivrečno kretanje i registruje samo one pojave koje nedvosmisleno nastaju kao negativne pojave u svakodnevnom životu, a rezultat toga je da nastaje stereotipni birokrata. Ali samo dublja analiza birokratskih odnosa može dati autentičan opis pojave koju svakodnevna misao, na jednostran i pejorativan način, posmatra kao tipičnu karakteristiku birokratskog postupka.

Najupadljivija karakteristika, mehaničko tretiranje građana kao »stranaka«, u osnovi odražava odnos birokratske »zavisnosti«. »Stranka« se shvata kao neka vrsta čudne sporedne ličnosti ili čak kao neka potpuno pakosna osoba, nad kojom administracija, kao predstavnik čitavog društva, drži vlast. U većini slučajeva, naravno, ovaj mistifikovani društveni interes predstavlja znatno veću moć za pojednog činovnika nego što to poseduje kralj koji upravlja po božanskom pravu ili bilo koja kapitalistička kompanija. A da bi situacija bila još smešnija i složenija, ova tendencija da se izvedena moć učini apsolutnom često znatno dublje prodire u niže slojeve hijerarhije nego u više slojeve. Niži slojevi naginju ka tome da svoju ljutnju iskale na stranci, ljutnju koju izaziva to što imaju nedovoljno odlučujući glas u sistemu administracije.

Jedna druga dobro poznata karakteristika birokratije jeste odugovlačenje u obavljanju poslova, strah od donošenja odluka, birokratsko odlaganje. O ovom se lako može izvesti zaključak iz posebnih okolnosti koje privremeno preovlađuju unutar hijerarhije. Ona je obično vrlo snažna u vreme kada pravila procedure nisu utvrđena i

kada, kao rezultat toga, potrebni »model« akcije podleže promenama. Ovo uzrokuje da su ljudi više ranjivi ukoliko su njihove odluke »pogrešne« zbog nekog nepredviđenog razloga (na primer, promena kriterijuma za ocenjivanje), nego ako ne donose odluke ili ako mogu da ih pokriju desetinama potpisa. Objektivne okolnosti mogu često prozrokovati da je rezultat odluka nejasan (ovo se često pokazuje u stvarima koje se tiču upravljanja u ekonomici).

Ali ni prezir prema »strankama« ni preterani formalizam u vršenju dužnosti ne mogu se posmatrati kao neizbežna karakteristika suštinskih odnosa birokratije. Situacija nije nepojmljiva tamo gde je najviša dužnost nekog službenika da se — najvišim naučnim metodom — »bavi sa« ili »manipuliše« strankom — ali birokratija će i dalje biti osnovni odnos između društva i administracije i ne bi se moglo reći da je prevaziđena: ona bi se, u stvari, pojavljivala u najeksplicitnijem obliku. Na sličan način, osnovni odnosi u okviru administracije ne bi se promenili (mada bi se njena efikasnost mogla značajno povećati) ukoliko bi viši slojevi hijerarhije očekivali — i dobili, u opštoj primeni — brzinu i odgovorno donošenje odluka jednog idealnog Weberovskog tipa.

Jedna od najozbiljnijih posledica birokratizacije društva jeste preterana tendencija ka komformizmu (što je, samo po sebi, nužna pojava). Marx je dao briljantnu analizu načina na koji birokrata pokušava da se prilagodi pretpostavljenim ili stvarnim normama, koje on bezrezervno prihvata, čak i do stepena potpunog ugušivanja svoje sopstvene individualnosti. U modernom kapitalizmu ova karakteristika proistekla je iz relativno uskih granica državne birokratije; komformizam u pravom smislu reči postao je opšta pojava. Ne može se ni na koji način reći ni da je u socijalizmu ovakvo stanje stvari prevaziđeno.

Na osnovu svega ovoga, možemo reći da administrativni i upravni aparat socijalističke države u suštini proističe iz karaktera svojinskih odnosa i da je on nosilac pokušaja da se uspostave kako birokratski tako i humaniji odnosi. Ovo znači da administracija samu sebe prikazuje i kao birokratsku i kao nebirokratsku. Ukoliko se ova osnovna protivrečnost ne otkrije, ništa se praktično ne bi mogla razumeti o istoriji razvoja socijalističkih zemalja, a oni koji apsolutizuju bilo jednu bilo drugu stranu ove protivrečnosti neizbežno će izvući pogrešne zaključke.

Kako prevazići sadašnje stanje: mogućnosti i teškoće

Iz onog što sam prethodno rekao, proističe neposredno to da ako uzmemo u obzir funkcije koje ispunjava administracija kao nosilac birokratskih odnosa, ne možemo izreći ocenu da su ti odnosi jednostavno negativna pojava koja se mora razvrstati kao »loša« nasuprot nekoj drugoj kategoriji koja bi se klasifikovala kao »dobra«. Moramo je posmatrati kao društvenu formaciju koja nužno nastaje i koja se ne može prevazići nekim sasvim specifičnim društvenim

uslovima niti prosto racionalnim razmišljanjem ili dobrom voljom.

Na sadašnjem stadiju razvoja proizvodnih snaga i društvene podele rada, javljaju se dve na izgled protivrečne društvene nužnosti. S jedne strane, moraju se proširivati prava, odgovornosti i kompetencije administracije, a shodno tome i njena efikasnost, čak i ako je rezultat toga jačanje birokratskih odnosa ili njihovo privremeno okamenjavanje. S druge strane, administracija i njeni različiti stepeni moraju se učiniti zavisnim od društva, to jest ona se mora postepeno humanizovati kako bi dovela do raspadanja birokratskih odnosa. Ovi istorijski jednovremeni zadaci mogu, u izvesnim društvenim uslovima, dovesti do sukoba. Često se događa da se na terenu političke celishodnosti (koja može ali i ne mora biti osnovana) jedan kriterijum može ostvariti samo na račun drugog. Ali čak i tada konfrontacija među njima dovodi, u konačnoj analizi, do pogrešnog skupa alternativa. Istorijsko iskustvo nije nikada, ni u jednoj prilici, pokazalo da se mora nužno birati između dva suprotna kriterijuma, makar čak i kratkoročno. Društveni interes obično iziskuje da se oba zahteva uzmu u obzir istovremeno. Moglo bi izgledati da ovo protivreči onom što sam drugde rekao o stavljanju prvenstvenog naglaska na problem humanizacije i ograničavanja sfere birokratskih odnosa. Ali ja sam svestan toga da je ovo samo jedan način za prilaz ovom pitanju, ali ne i jedini način, i da je rešenje ovog pitanja neodvojivo od potrebe da se ubrza razvoj proizvodnih snaga i da se zadovolje potrebe optimalizacije.

Ova kampanja protiv birokratije je u punom zamahu u socijalističkim zemljama; ima mnogo članaka, karikatura i šala usmerenih na osvetljavanje birokratske prakse. Zahvaljujući u dobroj meri ovoj kampanji, svakodnevna misao stvorila je popularnu sliku birokrate kao činovnika koji uvek gomila dokumente, koji se plaši odgovornosti, ulaguje se svojim pretpostavljenima i grub je i nadmen u odnosu na svoje potčinjene. Međutim, čak i među doslednim protivnicima birokratije, vrlo malo ljudi uzima u obzir činjenicu da su ove karakteristike jednostavno nusproizvod administracije koja je odvojena od vrhovnog garanta vlasti, to jest društva: društva u kome se nužno stvorio hijerarhijski odnos između potčinjenih i pretpostavljenih, sa svojim pozitivnim i negativnim stranama, bilo zbog toga što nema dovoljno društvene kontrole na različitim nivoima ili zbog toga što je, inače, ova kontrola čisto formalna. Kao rezultat toga, »osećanje odgovornosti« postojati samo u odnosu na sprovođenje naredjenja viših organa. Ako je takav slučaj, onda je »stranka« — može to biti i neko ko je zaposlen u istoj ustanovi ili naprosto neko ko spada u okvir nadležnosti tog službenika — nužno neko ko je upravo suprotstavljen službeniku, a u najboljem slučaju prema njemu se pokazuje »samilost«. Ovakva vrsta administracije, koja je odvojena od svog vlasnika — radnog naroda — stvara sve negativne pojave na koje smo ukazali. Iz istog razloga, birokratske pojave mogu se nadvladati jedino posredstvom sveukupnog razvoja društvenih odnosa i institucija, u toku relativno dugog procesa. Opseg uticaja obrazovanja je u najmanju

ruku, ako je reč o društvu u celini, suviše uzan.

U kapitalističkim svojinskim odnosima borba protiv birokratije je uzaludna, jer razvoj proizvodnih snaga ide ruku pod ruku sa širom i intenzivnijom dominacijom birokratskih odnosa u gotovo svakoj sferi društvenog života. Preduslov za odstranjivanje ovog trenda jeste ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, to jest osnovnog društvenog odnosa koji nekim ljudima daje pravo (vlasnicima) ili njihovim predstavnicima (birokratama) da vladaju drugim ljudima. Svu pažnju i poštovanje zaslužuju oni mislioci, sociolozi i pisci koji su se pobunili protiv birokratije, ovog modernog oblika nehumanosti. Ali ukoliko u isto vreme ne govore protiv ukidanja privatne svojine, oni će neizbežno ostati zaglibljeni u domenu sitnoburžoasko-utopije ili apstraktnog moralisanja.

Međutim, ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (ili barem njegove pozicije kao glavnog oblika svojine) samo je prvi korak. To je samo polazna tačka za sveukupnu humanizaciju društvenih odnosa. Ko god tvrdi da je ukidanje privatnog vlasništva automatski dovelo do okončavanja otuđenih društvenih odnosa, pretvara se pre ili kasnije u jednostranog i konzervativnog branioca birokratskih odnosa. I revizionisti i anarhisti (duhovni preci savremenih »levičarskih« revolucionara), mada sa različitih tačaka gledišta, naprosto odbacuju i samo pitanje da li je moguće iskoreniti birokratiju u socijalističkom društvu. Bernstein se »osećao dobro« u prisustvu birokratskih odnosa i smatrao je da je bespredmetno diskutovati o borbi protiv njih, dok su anarhisti (na primer, Sorel) držali da bi bilo koja vrsta organizacije mogla proizvesti birokratiju, a pošto su je smatrali za jedno od najvećih mogućih zala, oni su proglasili rat bilo kojoj vrsti organizacije ili institucije.

U kapitalizmu, birokratija je odgajila reformizam i revizionizam u radničkom pokretu; u socijalizmu, ona je ojačala dogmatizam, zamenjujući unapređenje socijalističkog razvoja odbranom postojećih formi. Činjenica da društvena administracija i uprava rađaju birokratske odnose je istorijska pojava: do njih neizbežno dovodi razvoj društva, to jest razvoj svojinskih odnosa na datom stadiju podele rada i ekonomske integracije. Prema tome, mora takođe doći do takvog stadija u razvoju (a njegove konture već se mogu nazreti u socijalističkim zemljama) kada neće biti potrebe za administracijom odvojenom od društva, zbog toga što će i objektivni i subjektivni uslovi biti zreli za dosledno ostvarenje društvene samouprave. Ipak, mada je stvaranje socijalističkih svojinskih odnosa bilo krupan korak napred u ovom pravcu, ovaj stadij još nismo dostigli.

Marx kaže: »Birokratija se može ukinuti jedino ako opšti interes postane u stvarnosti (ne samo u misli, u apstrakciji, kao što traži Hegel) poseban interes, što je moguće samo ako posebni interes postane, u stvarnosti, opšti interes.«⁵ U evropskim socijalističkim

⁵ Marx, *Critique of Hegel's »Philosophy of Law«*, gl. I, odeljak B.

državama, podela rada koja je određena sadašnjim nivoom proizvodnih snaga i razlike u dohotku još ne omogućavaju da se ispuni ovaj zahtev. Posebni interesi i dalje se u administraciji javljaju kao više ili manje prirodna stvar. Ovo onemogućuje da opšti interes društva uvek postane »specijalni« interes administracije, a vrlo često on takođe sprečava da se posebni interes pojavi u »specijalnom« obliku kroz koji bi vremenom mogao postati opšti.

Ovo, međutim, ne znači da nam nedostaju snage pomoću kojih bismo obuzdali ovu tendenciju i držali je u okviru određenih granica. Slabljenje birokratskog karaktera administracije, kao objektivna i nužna društvena tendencija u toku dugog istorijskog perioda, desiće se na različite načine i do njega će doći u toku borbe između suprotstavljenih društvenih snaga. U ovoj borbi, najveći uticaj vrše komunističke radničke partije. U socijalističkim društvima, ove organizacije okupljaju najprogresivnije ljude koji svoje poglede zasnivaju na marksističkoj teoriji. Oni su ne samo avangarda ekonomskog razvoja u užem smislu reči, nego takođe i društvenog progressa u najširem smislu reči i svestranog razvoja čovekovih bitnih snaga.

Razumljivo je da se birokratski odnosi mogu lakše nadvladati u partijskim organizacijama, omladinskom pokretu i sindikatima, to jest (šire govoreći) u društvenim organizacijama uopšte. Ovo, naravno, ne znači da je nemoguće da birokratija iznikne u administraciji ovih organizacija. Nema potrebe ni da se kaže da okolnosti koje potranjuju birokratske odnose u socijalizmu imaju svoj uticaj takođe i na ove organizacije. Ali slabljenje birokratske administracije postaje ovde mnogo neposrednije društvena nužnost, a preduslovi za to sazejavaju ovde mnogo brže nego u sferi uprave. Akumuliranje birokratskih odnosa u upravi ne znači nužno smanjenje efikasnosti, ali u društvenim organizacijama ono nesumnjivo proizvodi takvu vrstu iskrivljavanja u njihovim aktivnostima koje ih sprečava da ispunjavaju svoje osnovne zadatke. U ovom pogledu, mnogo zavisi od toga da li ove organizacije mogu da raspoznaju i artikulišu tu nužnost na vreme i da li mogu da spreče gotovo »spontano« nastajanje birokratije u partijskoj i masovnoj organizaciji. Posle Dvadesetog kongresa KPSS došlo je do mnogih promena u suprotstavljanju ovoj tendenciji u većini evropskih socijalističkih zemalja (a ne manje i u Mađarskoj), naročito u razvoju društvenih institucija i demokratizacije javnog života.

Koliko god objašnjavanje ili osvetljavanje birokratskih grešaka može biti važno, sve više se priznaje da su rezultati samo privremeni. Da bi se sprečio brz rast birokratskih tendencija postoji, pre svega, potreba za stalnim razvijanjem društvenih institucija, za modernizacijom administracije (mada je, razumljivo, glavni cilj »reformističkih« predloga povećanje efikasnosti, »optimalizacija«). Po mom mišljenju, glavna sredstva koja bi trebalo da dovedu do raspadanja birokratskih odnosa dolaze u prvi plan i ona su sledeća:

1. Institucionalni pritisak na administraciju i upravu da bi se ostvario udeo u njihovoj moći. Prvi zahtev za ovo je efikasno funkci-

onisanje sadašnjih oblika kontrole (nadzor od strane partije, sindikata i radnih komiteta i slično) i osvetljavanje i odstranjivanje činilaca koji izazivaju poremećaje u slučajevima gde je ovo funkcionisanje postalo čisto formalno.

Ideja o demokratizaciji administracije i o razvijanju samouprave društva je uvek napad na hijerarhijsku kontrolu i, prema tome, na birokratske odnose, mada to ne znači neposredno podruštvljavanje administracije. Ako to postane stvarnost, onda to razbija unutrašnje hijerarhijske odnose, dovodi do društvene kontrole izvana na različitim nivoima te je, na taj način, usmereno protiv suštine birokratije, protiv konsolidacije birokratskih odnosa.

Izvesni delovi administracije, međutim, neprestano pokušavaju da se suprotstave ovim ciljevima (što odražava ne samo njihove subjektivne nedostatke, nego takođe suštinu birokratskih odnosa) i da ove organe društvene kontrole na jedan ili na drugi način učine čisto formalnim. Da bi postigli ovaj cilj, oni navode i praktične dokaze (fetiš stručnosti), a takođe i ideološke dokaze (odbrana principa »pridržavanja plana«, centralizma i slično).

Konture novih institucionalnih oblika kontrole, za koje se čini da na ovoj stadiju razvoja obećavaju više efikasnosti nego opšte prihvaćena rešenja, mogu se razraditi jedino na osnovu sveopšte analize postojeće situacije. Ukoliko se ne napravi ovakva analiza, ne može se očekivati da je moguće postići svesni progres koji bi zaista odgovarao ciljevima socijalističkog razvoja. Ali i progres na osnovu naučne analize takođe je sputan činjenicom da je ta analiza pod uticajem gledišta koja odražavaju već uspostavljene birokratske odnose. Ona, prema tome, često izbegava osvetljavanje najsuštinskih birokratskih međuveza i ne uspeva da izvuče pravilne zaključke. Na primer, nedavno osnovani Nacionalni tehnološki odbor za razvoj¹ biće u stanju da sačinjava prognoze tehnološkog razvoja koje će biti od vrednosti za društvo samo ako se stručnjaci koji obavljaju ovaj posao mogu osloboditi uskog birokratskog mentaliteta. Iz istog razloga, sociološko istraživanje (naročito na polju prava, društvenih nauka i ekonomije) koje je partijsko u marksističkom smislu izraza, može biti od velike važnosti onda kada je oslobođeno vladavine birokratskih odnosa.

2. Jedno od važnih sredstava za prevazilaženje birokratskih odnosa jeste obezbeđivanje zdrave pokretljivosti u svakoj sferi administracije. Marksistički klasici pridaju veliku važnost mogućnosti zamene rukovodilaca. Jugoslovenski eksperiment je dobro poznat. On pokušava da uvede u praksu princip rotacije, po kojem (da se stvar nešto pojednostavi) oni koji su neko mesto zauzimali četiri godine moraju tokom naredne četiri godine zauzimati neko drugo, različito mesto. Mnogi ljudi govore protiv ovog principa, tvrdeći da efikasnost administracije zahteva veću stabilnost osoblja. Ova tvrdnja nije bez osnova (možemo još jednom da vidimo kako se sukobljavaju kri-

¹Ovo je mađarski ekvivalent za Ministarstvo tehnologije.

terijumi »optimalizacije« i »humanizacije«. Ali ovo se može prihvatiti kao tačno samo za uski sloj administracije: u najvećem delu, administracija uključuje takvu vrstu funkcija gde je planska rotacija službeničkog osoblja celishodna ne samo u interesu suprotstavljanja birokratskim tendencijama, nego i radi veće efikasnosti.

3. Najveća prepreka brzom rastu i okoštavanju birokratskih odnosa jeste razvoj demokratizma u javnom životu; to će reći, stvaranje takve vrste atmosfere u društvu koja će sprečiti da stručno znanje ima monopol u bilo kojoj sferi administracije i učiniti da neograničena vladavina hijerarhijskih uslova bude nemoguća. Naravno, pokušaji da se u javnom životu razvije demokratizam sukobljavaju se sa protivrečnošću koju smo već nekoliko puta razmatrali: izgleda da često uzima oblik nestručnih intervencija koje sputavaju efikasnost administracije. A možemo naći veoma mnogo istine u ovome ako pogledamo neke slučajeve. Ali ovo ne menja činjenicu da su nužni i u osnovi progresivni napori da se proširi demokratizacija javnog života.

Sve tri mogućnosti koje su ovde razmatrane mogu postati stvarnost samo ukoliko ih partija, kao najnaprednija organizacija progresivnih snaga društva, prihvati kao svoje ciljeve. Sa te tečke gledišta, razvoj do koga je došlo u Mađarskoj posle 1956. godine može se i mora se posmatrati u pozitivnom svetlu; to je bio period kada je dotaknut problem prevazilaženja birokratskih odnosa, što je čitav problem pokrenulo iz carstva parola u carstvo stvarnosti.

Društveni uslovi u kojima birokratski odnosi u upravi postaju prevazidjeni, kao rezultat dugog istorijskog razvoja i borbe, neće biti prosto istorijsko obnavljanje neposredne (»primitivne«, po Lenjinovim rečima) demokratije klasnog sistema, nego rehumanizacija svih društvenih odnosa i funkcija (uključujući administraciju i upravu), putem razvoja bitnih ljudskih snaga do neuporedivo višeg stadija društvenog progressa.

Marksistička analiza birokratskih odnosa u socijalizmu i pokušaji da se prevaziđe njihovo postojanje u administrativnom sistemu socijalističkih društava, nužni su i zbog jednog drugog vrlo značajnog razloga. On se sastoji u tome da se moraju u znatno širem opsegu pronaći novi drugovi i pristalice marksizma, naročito među radničkom klasom razvijenih kapitalističkih zemalja, a takođe i među onima koji kritikuju birokratske odnose modernog kapitalističkog društva sa sinoburžoaskog, romantičnog stanovišta. Ovo je važan preduslov za to da se ideja socijalizma odomaći u ovom društvenom sloju u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama. Njihovo mišljenje je od velike važnosti, jer se među njima nalaze i ljudi koji su, izgleda, izgubili veru u socijalizam: ne prosto zbog birokratskih odnosa koji u njemu postoje, nego zbog opravdavanja tih odnosa što, u stvari, nije u skladu sa marksizmom, koliko god to može biti široko rasprostranjeno.

II EKONOMSKO UPRAVLJANJE I DRUŠTVENA KONTROLA

U svom članku »Optimalizacija i humanizacija«⁶ pokušao sam da dokažem da se i zahtevi za povećanje efikasnosti upravljanja i zahtevi za višestranom rehumanizacijom društvenih odnosa javljaju u socijalističkom društvu istovremeno iz istorijske nužnosti — to jest ne kao rezultat izvesnog subjektivnog misaonog procesa nego iz objektivnih uzroka. Mada se ovi zahtevi u krajnjoj liniji mogu posmatrati kao komplementarni i zavisni jedan od drugog, konflikt između njih je uobičajen i često se javlja tako kao da se jedan od njih može ostvariti samo na račun drugog.

Izvor ove suprotnosti leži u činjenici da u socijalističkim zemljama, koje su još višeslojna društva — u kojima odvojene i različite interesne grupe nastavljaju da egzistiraju — razne društvene grupe ne ovaploćuju ove zahteve u jednakom stepenu. Radnici zaposleni u administrativnom ili upravnom aparatu, na primer, prvenstveno i prevashodno su zainteresovani — prosto kao za rezultat svojih funkcija — kako mogu da podignu efikasnost svog rada. S druge strane, onaj deo inteligencije koji je zaposlen izvan takvih institucija (pisци, novinari, lekari, naučni radnici u društvenim naukama i drugi) — opet naprosto zbog toga što je takva priroda poslova — ispoljava interes, pre svega, za humanizaciju društvenih odnosa.

Prvi kriterijum — povećanje efikasnosti — zahteva specijalni administrativni aparat, takav aparat koji je i naučno organizovan i hijerarhijski strukturiran, koji ima i visoko stručno osoblje a i regulisan način poslovanja. Ovo, međutim, neizbežno vodi ka stvaranju društvenih snaga koje se suprotstavljaju ispunjavanju drugog kriterijuma, to jest suprotstavljaju se uključivanju neposrednih proizvođača u proces odlučivanja (ili, preciznije rečeno, samoupravljanju u društvu) i različitim oblicima društvene kontrole (parlament, lokalna veća, partija itd).

Možda upravo u ova dva koncepta — u sukobljavanju zahteva za »prefinjelijom« administracijom i upravljanjem i »društvenom kontrolom« nad aparatom koji sprovodi ove funkcije — nalazi svoj najznačajniji izraz u socijalističkom društvu protivrečnost između kriterijuma optimalizacije i humanizacije. Ne može biti nikakve sumnje da ostvarenje ovog dvojakog zahteva predstavlja jedan od najakutnijih problema u razvoju socijalizma danas — perioda kojeg će, prema svim znacima, buduća istorija evropskih socijalističkih zemalja opisivati kao period ekonomske reforme. Ne možemo, naravno, isključiti mogućnost da jedan ili drugi od tih zahteva privremeno zado-bije prevagu.

Da bismo razmrsili ovu složenu grupu pitanja, moramo sa ove tačke gledišta prvo da načinimo kratak pregled, makar i shematski, pola veka razvoja u Sovjetskom Savezu, a takođe i dve decenije razvoja u evropskim socijalističkim zemljama. Ovo je dug period vre-

⁶ Objavljeno u: *Valosag*, Budapest, mart 1965.

mena u poređenju sa čovekovim sadašnjim životnim očekivanjima, ali je i kratak period u poređenju sa istorijom čovečanstva. Ali uzet na bilo koji od ovih načina, čini se da je taj period dovoljno dug da se mogu identifikovati najvažnije karakteristike razvoja društveno-ekonomske formacije. Socijalističke zemlje Evrope dostigle su danas onaj stadij koji je vrlo važan u razvoju bilo kog društva i kojeg je kapitalizam dostigao u Marxovo vreme, kada postaje moguća kritička analiza njegovih sopstvenih odnosa.

U istoriji sovjetske države posle rušenja državne vladavine stare buržoazije, prvi zahtev koji se pojavio bila je potreba za efikasnom i centralizovanom administracijom (u datoj situaciji, te dve stvari bile su identične). Lenjin je 1920. godine, iz sasvim opravdanih razloga, ustao protiv principa demokratije proizvođača. Jačanje ličnog upravljanja bilo je u to vreme pitanje života ili smrti, pitanje opstanka sovjetske države. Partija je morala da izabere ovaj kurs čak i po cenu uspostavljanja birokratskih odnosa. Na isti način, ne bi moglo biti veće greške i ničeg tako protivrečnog Lenjinovom načinu razmišljanja nego kada bismno danas smatrali tu tačku gledišta za zakon koji važi za čitav period socijalizma (mada se, slučajno, možemo susresti sa mnogim pokušajima da se upravo to uradi).

U godinama neposredno posle proleTERSKE revolucije, zahtev za humanizacijom nije se uopšte mogao ni pojaviti, ako ni zbog čega drugog a ono zbog toga što se, na kraju krajeva, pretpostavljalo da je to već ostvareno u socijalističkoj državi. Od početka dvadesetih godina, Lenjin je već osećao neosnovanost ove pretpostavke, ali on nije imao vremena da svojim sumnjama dâ potpun i konkretan izraz. Njegove ideje oblikovale su se prvenstveno tokom debate o specifičnim institucijama, kao što su »sindikalna debata« i problem razvoja organizacionih formi radničko-seljačkih inspekcija.

Specijalni aparat koji se bavi zadacima ekonomskog upravljanja uzeo je u Sovjetskom Savezu jak centralistički oblik, takav oblik za koji bismo u nerazvijenim uslovima carističke Rusije mogli opravdano smatrati da je istorijska nužnost. Ovde je centralizacija takođe igrala progresivnu ulogu, kao što je to učinila ne jednom u istoriji. Bez želje da pravim bilo kakvu vrstu sanjarske analogije, pominjem činjenicu da je Marx priznao centralizam apsolutističke monarhije kao »civilizovanu aktivnost«.

Bez obzira na to kakvi su objektivni istorijski uslovi koji su ga izazvali, razvoj strogo centralističkog oblika administracije je, ipak, od drugorazrednog značaja. Najosnovnija potreba, koja je od podjednake važnosti u svim socijalističkim zemljama, jeste izgradnja administrativnog i upravnog aparata koji je hijerarhijski strukturiran i specijalizovan prema podeli rada. Da izrazimo to na drugačiji način: u najvažnijim aspektima upravljanja društvom nije bilo moguće rukovati administrativnim i upravnim funkcijama na područstvu osnovi. Za to su bili neophodni specijalno obrazovani stručnjaci, ljudi koji su potpuno odani svom poslu i koji, zbog toga što zauzimaju posebno mesto u društvenoj podeli rada, imaju svoje sopstvene pose-

bne interese i ciljeve.

Drugo je pitanje da li je u ovom periodu bilo moguće shvatiti da je uključivanje radnika u administrativne i upravne funkcije istorijska nužnost ili, ukoliko je to bilo moguće, kakav bi oblik to trebalo da ima. Uspostavljanje socijalističkih svojinskih odnosa, to jest ukidanje privatne svojine nad glavnim sredstvima za proizvodnju, bez obzira da li ona postaje državna ili zadružna svojina, samo po sebi zahteva podruštvljavanje svih oblika vlasti. Ovo uključuje i vlast koja je stvorena funkcijom upravljanja ekonomskom aktivnošću. Ako njihovo podruštvljavanje nije moguće, onda je potrebno barem njihovo podvrgavanje društvenom nadzoru. Mnogi činioci sprečavaju ostvarenje ovoga, a ponajviše suprotnosti između specijalnog aparata koji vrši administrativne i upravne funkcije i različitih oblika društvenog upravljanja i nadzora. Na samom vrhu svega ovoga, društveni uslovi koji su nužni za potpuno ostvarenje ovih zahteva ne mogu se u svakom pogledu smatrati dovoljno zreli (ja ovde mislim na stanje razvoja odnosa privrženosti i svesti). Svi ovi uzroci doprineli su činjenici da je u većini socijalističkih zemalja Evrope, gde se administracija i uprava razvila u hijerarhijski strukturiranom i centralističkom obliku, društveni nadzor mogao da igra samo vrlo ograničenu ulogu. Njegov glavni (zapravo, gotovo i jedini) oblik bio je politički nadzor koji su sprovodili različiti organi komunističkih radničkih partija, pored čega je čak i sindikalna aktivnost postala od drugorazrednog značaja.

S obzirom na to što aparat upravljanja u privredi, sa svojim posebnim, stručnim znanjem i svojim sopstvenim interesima, teži ka autonomiji, a u izvesnim slučajevima upravo i monopolskom položaju, on dolazi u suprotnost sa radom sindikata i sa partijskim nadzorom, jer i jedni i drugi žele da uspostave društvenu kontrolu. Sve do sada imamo malo metodoloških istraživanja iz kojih bismo mogli saznati kako možemo da pravimo uopštavanja na osnovu pojedinačnih iskustava. Ipak, izgleda da je vredno zaključiti da što god više počinju da preovlađuju karakteristike administracije (specijalizacija, standardizacija, hijerarhizacija i slično) u bilo kom sistemu upravljanja u privredi, tada se razni oblici društvene kontrole sve više pretvaraju u čisto formalne oblike. Izgleda da bi ovo mogao biti slučaj koji se podjednako odnosi i na partijski nadzor i na aktivnosti sindikata. Postoje, zaista, neizbežno pokušaji da se ovi organi prinude da bez ikakve rezerve priznaju dostignuća aktivnosti administracije. Ovo, naravno, ne znači da ova vrsta ekonomskih institucija ne bi mogla da radi sa profesionalnom efikasnošću. Zaista, u mnogim prilikama su upravo organi koji su zabeležili zapažen uspeh u ispunjavanju svojih sopstvenih funkcija bili ti koji su manifestovali najveće suprotstavljanje društvenom nadzoru i kontroli.

Vredno je da se ovde pomene da je, za razliku od prihvaćenih uverenja u Mađarskoj o birokratiji, Max Weber tvrdio da birokratski organizovana administracija ima tri prednosti nad tradicionalnom ad-

ministracijom, naime da se ona karakteriše brzinom, stručnošću i efikasnošću. Mada ne možemo prihvatiti da su ova svojstva uvek karakteristična za birokratske administrativne odnose, ne bi trebalo ni da verujemo da su sporost, diletantizam i neefikasnost nužni atributi bilo koje administracije koja je odvojena od društva na osnovu podele rada.

Današnji problemi ostali bi nerazumljivi ako ne bismo napravili realističnu sliku uzroka i razvojnih karakteristika u nastanku nove pojave, to jest porasta moći i značaja administracije i uprave. Jedna od najvećih slabosti svakodnevne misli jeste ta da ona može da se kreće samo između pogrešnih alternativa: u ovom slučaju — pogrešnog izbora između istorijske nužnosti i subjektivnih (i na taj način slučajnih) grešaka. Istorija je konačni rezultat borbe društvenih snaga koje predstavljaju interese različitih grupa, pa je upravo u ovom smislu i to da ljudi stvarno »prave svoju sopstvenu istoriju«.

U ovoj borbi, objektivna nužnost pruža ruku jednoj ili drugoj strani; ali u većini slučajeva ona ne odlučuje nedvosmisleno o rezultatu te borbe. Proizvod istorije u svojoj aktuelnoj konkretnoj pojavi nije nikada mehanički odraz istorijske nužnosti, niti je rezultat izvesne slučajne (ili subjektivne) pogreške. On je pre rezultat društvenih sukoba, društvenih borbi, kao i bitaka između snaga koje predstavljaju suprotne interese.

Dominacija suviše centralizovanog sistema upravljanja u privredi bila je sama po sebi rezultat konkretne istorijske situacije, u kojoj su se različiti društveni interesi i ciljevi mogli naći u sukobu. Da bi ojačao moć hijerarhijski strukturirane administracije, koju društvena kontrola nije dotakla, Staljin je za to stvorio izuzetno pogodno ideološko opravdanje. U svojoj teoriji on je dati oblik previše centralizovane administracije prikazao kao apsolutni ideal i na taj način je učinio da on izgleda kao izvesna vrsta konačnog stadija u razvoju društva, stadija koji je u svakom pogledu savršeno ostvario ciljeve socijalističkog društva.

Hijerarhizacija i standardizacija

Staljinova teorija o pojedinačnoj odgovornosti u upravljanju, koja je bila najvažniji ideološki izraz previše centralizovanog ekonomskog upravljanja, nije dala zadovoljavajući realističan odgovor na pitanje kome je taj jedan upravljač odgovoran. Na ideološkom planu, odgovor je zaista izgledao vrlo prost: odgovarao je »partiji«, »društvu«. Međutim, ostalo je otvoreno pitanje ko ili koja grupa stvara društvenu kontrolu. Razvijena su rešenja za različite nivoe upravljanja, ali ona su se međusobno razlikovala u mnogim pogledima: a) na nižim nivoima upravljanja u privredi nedvosmisleno je preovladavala hijerarhijska administracija — želja višeg administrativnog organa bila je odlučujuća, a u poredenju sa njima lokalne partijske i društvene organizacije igrale su podređenu ulogu; b) u višim organima, međutim, hijerarhijska struktura administracije postala je

sasvim formalna zbog partijskog nadzora koji je uspostavio političku kontrolu nad upravom — to jest kontrolu koja nije bila ni profesionalna niti neposredno društvena.

Razvijanje sistema upravljanja u socijalističkoj privredi u pravcu profesionalizacije, mada se taj sistem manifestuje u mnogim oblicima, označava prvenstveno to da se razvija snažan hijerarhijski poredak, naročito na lokalnim nivoima, te ovo često dovodi do toga da sve vrste društvenog nadzora budu čisto formalne. U takvim slučajevima, osećanje odgovornosti razvija se i postoji samo u odnosu na više organe. Važne odluke, kao što su, na primer, promene u upravnom osoblju, donose se u okviru ovog hijerarhijski strukturiranog sistema i u institucijama partijskog nadzora koje su sa njim povezane. Uz samo nekoliko retkih izuzetaka, društvo »spolja« nije u mogućnosti da vrši bilo kakav uticaj na ove odluke. U socijalističkim društvima ova hijerarhizacija proširuje se ne samo na sferu državne administracije u užem smislu, to jest na upravu državnih preduzeća, nego i na zadrudni sektor. U mnogim slučajevima, članstvo proizvodne zadruge bira slobodno svoju upravu samo u najformalnijem smislu, pošto je u stvarnosti ova odluka potpuno u rukama hijerarhijskog, birokratskog poretka administracije u poljoprivredi. Drugim rečima, odluku o tome ko će biti naimenovan za predsednika zadruge često, u stvari, donose sreski ili oblasni poljoprivredni organi.

Posle hijerarhizacije, sledeća istaknuta karakteristika specijalnog aparata koji je odvojen od društva i kojem je data odgovornost za funkcionisanje upravljanja u privredi jeste veći stepen standardizacije i normiranja ekonomskih odluka i aktivnosti.

Analizirajući prednosti birokratskog upravljanja u privredi u odnosu na tradicionalno upravljanje, Max Weber je u velikoj meri izvukao svoje zaključke iz ove tendencije, koju je posmatrao kao nužnu. Mada je ova pojava zasigurno efikasna u okviru određenih granica, ona je, ipak, jedna od prirodnih prepreka za jačanje društvenog karaktera administracije i za »rehumanizaciju« društvenog upravljanja. Povećanje normiranja jača birokratske odnose (u marksističkom smislu) u administrativnom aparatu, odnose koji se zasnivaju uglavnom na monopolu samog profesionalnog znanja. Na taj način stvara se jedan neophodan sloj stručnjaka koji su sposobni da tumače pravila.

Naravno, ni hijerarhizacija administracije ni standardizacija procesa odlučivanja koji se dešava u njenom okviru, ne mogu se smatrati kao loši u bilo kakvom apsolutizovanom smislu. Obe pojave su podjednako nužne i predstavljaju prirodne prateće pojave razvoja administrativnih organizacija, koje su, kao rezultat podele rada, u većoj ili manjoj meri postale odvojene od društva. I hijerarhizacija i standardizacija mogu se razviti do jednog nezdravog stepena. Ovo nije jedini proces koji ima negativne posledice, pri čemu su one institucije koje treba da služe za ostvarivanje društvene kontrole (razni oblici partijskog i društvenog nadzora) gurnute u pozadinu. Takve posledice mogu proisteci takođe iz težnje za optimalizacijom.

Ubrzanje razvoja proizvodnih snaga tokom poslednjih godina, čak i u kapitalizmu, pokreće pitanje da li je moguće pronaći optimalan stepen hijerarhije i standardizacije za organizaciju koja upravlja privredom. Ići dalje od ovog nivoa značilo bi izložiti se ozbiljnim materijalnim gubicima i, u konačnoj analizi, opadanju efikasnosti, jer bi dovelo do toga da organizacija postane suviše kruta i sprečilo bi njeno prilagodavanje uslovima koji se brzo menjaju. Ako sa ove tačke gledišta želimo da opišemo razvoj sistema upravljanja, onda, pojednostavljujući pitanje, možemo da razlikujemo tri stadija razvojnih tendencija: a) u početnoj fazi razvoja industrije razvio se tradicionalni sistem upravljanja; odluke nisu propisivane odozgo, a hijerarhija je bila razvijena samo na niskom stepenu; b) kao rezultat koncentracije proizvodnih snaga na širokoj osnovi, nastale su velike proizvodne jedinice, u kojima su odluke sve više i više bile donošene odozgo, razvio se jak hijerarhijski poredak, a neposredna naredenja postala su najvažnije sredstvo upravljanja; c) ubrzanje stope razvoja proizvodnih snaga zahteva veći stepen fleksibilnosti, a pravila i hijerarhijski poredak postepeno postaju okovi za razvoj, te je za neke jedinice, koje su sada izgrađene u veće organizacione sisteme, neophodno da posnovno postanu autonomije. Ove tendencije nisu, naravno, istorijski periodi koji slede jedan za drugim. U stvari, one čak mogu da se pojave istovremeno, jer je stepen razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih organizacija vrlo različit u različitim granama privrede.

Prevlast državnog administrativnog (etatističkog) principa u upravljanju u privredi

U prvom periodu socijalističkog razvoja etatistički princip došao je do prevlasti u upravljanju u privredi praktično sve do nivoa predradnika. Došlo je do toga da je veći naglasak stavljen na pridržavanje pravila (uključujući planske naloge) nego na društvene interese ili čak ekonomske rezultate. Na ovaj način nastala je sada već dobro poznata pojava fetišizacije indeksa. Potpuno izvršavanje centralne volje i odanost velikom broju dekreta i pravilnika, postali su najvažniji zahtevi. Ovo je, međutim, nužno gurnulo u pozadinu individualnu inicijativu i takođe dovelo do toga da svi pokušaji za uspostavljanje društvenog nadzora budu čisto formalni.

Mnogo proklamovani, dogmatski okamenjeni i bespogovorni društveni interes smatrao se kao opravdanje za gotovo sve, a viši nivoi upravljanja u privredi prikazivali su sami sebe kao isključive organe koji su kvalifikovani da izražavaju i predstavljaju taj interes. Unapred je isključena mogućnost da bi, u izvesnim slučajevima, »posebni samointeres«, kao glavna motivacija koja stoji iza odluka, mogao da zameni opšti interes. Ovo isključenje povećalo je samo po sebi razliku između pretpostavljenog i stvarnog društvenog interesa, razliku koja je često nastajala tamo gde je ekonomsko znanje bilo ograničeno.

U ovim godinama razvila se karakteristična ideologija opravdanja ovog etatističkog principa u upravljanju u privredi. Po ovoj ideologiji, potčinjavanje gotovo svakog područja upravljanja u privredi centralističkoj i hijerarhijski strukturiranoj državnoj upravi istaknuto je kao nepromenljiva karakteristika socijalizma. Ako bismo hteli da istražujemo šta su društveni koreni ove dogmatske devijacije u marksističkom načinu posmatranja društva koja se razvila u ovom periodu, jedva da bismo i morali dalje gledati od ove ideologije, koja je težila da očuva i da manje ili više verno odrazi birokratske odnose socijalističke države. Posebna su pitanja u kojoj meri je razvoj te ideologije istorijska nužnost i do kog stepena je ona igrala pozitivnu ulogu u raznim stadijima istorijskog razvoja. Prema našoj oceni ovih pitanja, moramo se čuvati od neistorijske tačke gledišta koja bi ocenjivala prošlost u smislu zahteva koji su sazreli u modernim okolnostima.

Težnja za autonomijom preduzeća

Poslednjih godina mogli smo u gotovo svakoj socijalističkoj zemlji da raspoznamo pokušaje da se niži nivoi upravljanja u privredi, i to uglavnom upravljanje u pojedinačnim preduzećima, oslobodi okova prevelike centralizacije. Čak i u teoretskim studijama sve je rede pronaći ukazivanje na direktora preduzeća kao na novog predstavnika države u preduzeću. On se pre posmatra kao upravnik preduzeća koji ima na raspolaganju veći ili manji stepen autonomije i odgovornosti. Razni ogranci upravljanja u socijalističkim preduzećima, čije su se funkcije značajno promenile kao rezultat ekonomskih reformi, teže ka tome da se oslobode bilo kakve vrste kontrole. Prema tome, sledeći svoje sopstvene posebne interese, oni se bore ne samo protiv različitih oblika centralizacije nego i protiv ideje o društvenoj kontroli.

Želja uprave preduzeća da se oslobodi viših administrativnih organa ima dva vida. S jedne strane, kao upravni aparat koji ispunjava svoje sopstvene zadatke, ona zahteva više autonomije, naime potpunije i manje kontrolisano ovlašćenje i jurisdikciju za donošenje odluka. S druge strane, međutim, kao predstavnik društva koje deluje kao vlasnik, ona želi da posluje sa većom efikasnošću i, na taj način, barem uz izvesna ograničenja, ona deluje u skladu sa interesima društva kao celine. Tako se posebni interes administracije preduzeća podiže na nivo koji odgovara ovom datom periodu istorijskog razvoja.

Koliko god težnja za nezavisnošću administracije preduzeća može biti pozitivna, ona ipak nije ni na koji način usmerena ka stvaranju društvene kontrole. Ne postoji niti bilo kakav razlog za verovanje da će ona nužno značiti jačanje takve kontrole. Karakter upravljanja u privredi se svakako menja sa povećanjem njegove jurisdikcije, ali njegoova birokratska priroda nije uništena. U stvari, odvajanje administracije od društva može se još više proširiti. Ovo zavisi od

stepena u kojem, kako u okviru ekonomskog tako i u okviru profesionalnog upravljanja preduzećem, postoje mogućnosti za razvoj njene moći i za njenu autonomiju i nezavisnost od društva »spolja«. Tamo gde je uprava preduzeća došla pod društvenu kontrolu, ona predstavlja samo potencijalnu birokratiju. Ovo izgleda kao pokušaj da se stvori nezavisna asituacija i da se nametnu stvarne posledice birokratskih odnosa, ali to je pokušaj koji se ne može ostvariti.

Mogućnost da birokratski odnosi (u marksističkom smislu) ostvare prevlast kao stvarni odnosi, nužno će i dalje postojati, i to onoliko dugo koliko bude ostala potreba za administracijom odvojenom od društva ili (a to dolazi na istu stvar) sve dok ne dođe vreme kada će, s tačke gledišta pojedinca, bilo koji dati rad uopšte — a posebno rad koji se obavlja u okviru administrativne organizacije — izgubiti svoj značaj i postati za njega nevažan. Sve dok ne dostignemo ovo stanje, moraćemo priznati da će nastojanje administrativnog aparata za postizanje »autonomije« i nezavisnog položaja nastaviti da se manifestuje kao tendencija koja ima objektivnu društvenu osnovu, čak i ako joj se svesne snage (na primer, partija) sistematski suprotstave svojim sopstvenim vaspitnim metodama.

Principi i teorije suprotni ideji društvene kontrole upravljanja

Opšte uzev, susrećemo se sa sledećim argumentima u prilog odbrane »autonomije« upravljanja, a protiv ideje društvenog nadzora: a) da razne vrste društvene kontrole ograničavaju efikasnost upravljanja i ohrabruju neekonomske aktivnosti; b) da društvena kontrola ograničava ulogu stručnog rada zbog toga što ona nije u stanju da shvati komplikovani mehanizam upravljanja.

Zasnivajući se na ovim tvrdnjama, ideologija koja odgovara želji za nezavisnošću i koja odražava specifične interese uprave preduzeća javlja se u smislu širenja u dva pravca, i to istovremeno. U vrlo mnogo slučajeva nailazimo na preterivanje u pogledu značaja naučnog planiranja i programiranog odlučivanja, dok se istovremeno susrećemo sa stavom koji smatra da uključivanje radnika u upravljanje ne može biti delotvorno sa bilo koje praktične tačke gledišta.

U ovoj grupi problema možemo prepoznati istovremenu pojavu dva zahteva koji izgledaju uzajamno protivrečni, što čini da je vrlo teško doći do ispravnog stava. Razvoj specijalizovanog znanja koje je potrebno za donošenje odluka u upravljanju u privredi zaista je od izuzetnog značaja, a posmatrajući to sa stanovišta interesa društva kao celine jedva da izgleda moguće da se ono može proceniti. Međutim, socijalistički razvoj društva zahteva podružljavanje ove sve složenije »nauke o administraciji«.

Novi problemi neprestano se pojavljuju i to rezultira u sve većoj ekspanziji količine znanja koje je nužno za upravljanje. Centralni komitet Komunističke partije Čehoslovačke nedavno je objavio: »Moramo prevazići subjektivizam u upravnim aktivnostima, a upravljanje se mora koristiti rezultatima društvenih nauka, prvenstveno so-

ciologije i psihologije.«

Ali čak i ovde veoma mnogo toga zavisi o društvenoj prinudi. U socijalizmu je uprava prinuđena, u dobroj meri i od same društvene kontrole, da neprestano proširuje svoje znanje i da u tom pogledu dostigne nivo na kojem bi pratila zahteve svog doba. Tako dolazi do toga da, kao rezultat stvarnog društvenog ohrabririvanja, ovi organi koji se bave upravljanjem u privredi stiču specijalizovano znanje koje je jedan od glavnih izvora njihove autonomije i odvajanja od društva. Iskustvo pokazuje da administrativni aparat može da ustupi i da očuva svoj profesionalni monopol sa izuzetnom dovrtljivošću i najraznovrsnijim metodima. U tom pogledu, održavanje tajnosti je neophodnije od bilo čega drugog, kao i stvaranje atmosfere u kojoj se svako formulisanje mišljenja »spolja« prikazuje kao neopravdano i kao napad na efikasan rad, bez obzira da li to dolazi od strane štampe ili od strane partijske organizacije. Jedan od najtipičnijih metoda opravdavanja birokratskih odnosa bio je, i još jeste, taj da se značaj njihovog specijalizovanog znanja preokrene u apsolutno dobro. Ova tačka gledišta, mada su naše okolnosti različite, jednostavno je dalje širenje one misterije o kojoj je Marx pisao u svojoj *Kritici Hegelove »Filozofije prava«*: »Opšti duh birokratije jeste *tajna*, misterija koju je hijerarhija, kao zatvoreno telo, sačuvala u svom okviru u odnosu na spoljni svet».⁷

Čini se da je ova ista monopolska situacija, zasnovana na specijalizovanom znanju, dalje ojačana razvojem »nauke o administraciji«. Međutim, o ovome postoji izvesna doza iluzija. Neprekidno razvijanje specijalizovanog znanja administracije i programiranja odluka daje maha ne samo želji za intenziviranjem monopola. Ovakvi tokovi razvoja mogu sami sebe preobraziti u svoju suprotnost i unaprediti svest širih društvenih grupa. Po mom mišljenju, što se administracija sve više specijalizuje i profesionalizuje, to stvarno vodi ka situaciji u kojoj prosečno obrazovani član društva može lakše da ima pregled čitave celine. (Prirodno, i sam nivo obrazovanja je u procesu menjanja.) Ovaj proces čini da je vredno podržati napredak društvenog razvoja svim silama koje su nam na raspolaganju. Naravno, do ovog trenda ne može doći ako je specijalizovano znanje monopolisano, nego samo u slučaju ako se demokratizacija javnog života razvija u istinskom značenju te reči.

U razmatranjima modernizacije sistema socijalističkog upravljanja često se ističe da je jedino rešenje razvijanje socijalističkog preduzetnog sloja, koji može (ako mu se daju odrešene ruke) da obezbedi dinamičniji razvoj socijalističkog društva nego što je to sada slučaj. Prema ovoj ideologiji »socijalističkog upravljača«, upravi preduzeća (socijalističkom preduzimaču ili preduzimačima) mora se dati gotovo potpuna sloboda u okviru datih zakonskih granica. Ekonomski život mogao bi se tada izgrađivati oko odnosa koji posto-

⁷Marx, *Critique of Hegel's »Philosophy of Law«*, u: Marx i Engels, *Collected Works*, tom 3, str. 47.

je između socijalističkog preduzimača, »grupe« koja predstavlja interese čitavog društva, i radnika koji slobodno stavlja na raspolaganje svoju radnu snagu. Ovakav pravac razmišljanja zaslužuje posebnu pažnju zbog toga što, u sferi teoretskog uopštavanja, on često izražava mišljenje koje u praksi brani većina onih koji i sami žele da očuvaju ili čak i da prošire birokratske odnose u socijalističkoj administraciji — ali koje oni uvijaju u mnoge primamljive tvrdnje (odbrana specijalizovanog znanja, važnost ličnog upravljanja itd). Jasan teoretski izraz ovih ideja čini debatu lakšom i pomaže nam da pokažemo da pre naglašavanje optimalizacije i poricanje humanizacije može doći u oštru suprotnost sa perspektivama socijalističkog razvoja.

Značajna tvrdnja u svim pokušajima ove vrste jeste isticanje da mase radnika ne pokazuju naročit interes za učešće u ekonomskom upravljanju. Izgleda da ovo tvrđenje podržavaju izvesne činjenice iz iskustva. Jugoslovenske, poljske i češke studije izlaze jedna za drugom da bi potvrdile ne samo da su radnici u preduzećima vrlo slabo informisani o problemima upravljanja u svojim preduzećima, nego takođe i da je njihov interes i učešće minimalno. Naši sopstveni mađarski istraživači podržavaju ove nalaze. Međutim, ove činjenice su simptomatične samo za određeni stadij istorijskog razvoja. One su neposredni rezultat otuđivanja koje se razvilo u vreme kapitalizma i činjenice da, na sadašnjem nivou socijalističkog razvoja, još nije bilo moguće prevazići vrlo snažne uzroke otuđivanja (naročito podelu rada). Ništa od svega ovoga ne opovrgava osnovno načelo marksizma prema kojem je čovek, ako je reč o samoj njegovoj suštini, univerzalno biće, a njegova prirodna težnja jeste rehumanizacija sopstvenih društvenih odnosa i (među njima) ličnog odnosa prema radu i upravljanju društvom. S obzirom na karakteristike njegove vrste i u onoj meri u kojoj zadržava i razvija svoja humana svojstva, čovek ne može da se pomiri s tim da bude »zubac« u nekoj nerazumljivoj društvenoj mašineriji, niti da izgubi kontrolu nad svojim sopstvenim životom i radom, da postane izvršilac naredbi koji ništa ne misli, da bude prosti podražavalac »skrojenih« modela ponašanja.

Uloga partije i sindikata u stvaranju društvene kontrole ekonomskog upravljanja

U socijalizmu postoje dve društveno organizovane snage iznad svih, koje se suprotstavljaju razvoju ekonomskog upravljanja kao institucije koja je odvojena od društva, te se tako suprotstavljaju brzom razvoju i okamenjavanju birokratskih odnosa. Ova tela su partija i sindikat i oba vrše pritisak za podelu vlasti u upravljanju i administraciji. Prirodno, ovo nastojanje može biti uspešno samo ako interes radničke klase na posebnom nivou (ili interes društva kao celine) nalazi izraza u ovim organizacijama. U ovom pogledu, dolazi do duge i trajne borbe, a u izvesnim istorijskim periodima (na primer, kada dogmatska gledišta dobiju prevagu) ona poprima samo oblik neostvarene mogućnosti. Ispunjenje istorijskih zadataka ovih organizacija

zavisi o mnogim društvenim okolnostima. Između ostalog, ono zavisi o tome u kojoj meri su sopstveni partijski i sindikalni aparati (organizacije koje se neizbežno razvijaju) uzajamno povezani sa rukovodećim organima države i privrede. To takođe zavisi i o tome u kojoj meri oni smatraju da je ostvarivanje društvenog nadzora i kontrole nad administracijom njihova funkcija i od toga koliko je njihov rad u pomaganju da se ispune zadaci administracije ograničen.

U različitim periodima socijalističkog razvoja, funkcije i partijskih i sindikalnih organizacija prošle su kroz značajne promene. U prvom periodu njihova aktivnost bila je podvrgnuta jačanju socijalističke države, s obzirom na to što je, sasvim prirodno, najvažniji problem za društveni progres bio da se uspostavi nova država i da se proleterska vlast zaštititi od svojih unutrašnjih i spoljnih neprijatelja. U ovom periodu su i partijske i sindikalne organizacije podjednako smatrale da je njihov gotovo isključivi zadatak podrška ciljevima socijalističke države. One su takođe prihvatile da su interesi društva kao celine obuhvaćeni ovim ciljevima. Tako je, uz dosta opravdanja, izgledalo kao napad na socijalizam čak i pokretanje ideje o tome da se aparat koji je nosilac državne administracije ne bi u svakom slučaju mogao smatrati za nosioca interesa društva kao celine, ili da bi u izvesnim odnosima on čak mogao izražavati svoje sopstvene interese i ciljeve; sve ovo uprkos činjenici da, na teoretskom nivou, takve ideje ne bi mogao dovesti u sumnju nijedan marksista.

Prema našoj oceni ovog pitanja, ne možemo zaboraviti konkretne uslove u kojima su socijalističke države nastale (barem kada se govori o onim državama koje su do sada stvorene). U Sovjetskom Savezu, u godinama koje su usledile posle pobede socijalističkog društva, spajanje sindikata i državne vlasti, takozvano »podržavljenje sindikata«, smatrano je kao gotovo očigledno rešenje samo po sebi. Lenjin je, međutim, odbacio ovo rešenje kao nepogodno za to vreme, a kasnije je objašnjavao i tvrdio da to takođe i teoretski nije bilo odgovarajuće rešenje.

Sa uspešnim jačanjem socijalističke države stvorena je, u mnogom pogledu, nova situacija. Bilo je prirodno da bi se sada naglasak morao staviti na humanizaciju administracije, čak i ako su ostvarenje ove nužnosti sprečavala, a u izvesnoj meri to i danas čine, dva povezana činioca. Jedan od ovih činilaca, koji je bio privremenog karaktera, bila je prevaga dogmatizma. Drugi faktor, mnogo trajniji, jeste agresivna politika koju je radalo kapitalističko i imperijalističko okruženje.

Stvaranje novih oblika društvene kontrole

Ako započnemo od razvojnih trendova socijalističkog društva, onda moramo zaključiti da, ma koliko postali efikasni i time važni u stvaranju društvene kontrole nad upravljanjem, partija i sindikat ipak nisu sposobni da pruže zadovoljavajuće rešenje. Izgleda da je, osim njih, nužno da se izgrade neki oblici društvene kontrole nad ekonom-

skom administracijom, u kojoj nadzor vrše članovi društva koji deluju kao vlasnici, ili barem putem organa koji ih predstavljaju. Parlament i lokalna veća bili su sve do sada jedine institucije te vrste. Velika i važna područja ekonomskog života, međutim, ostala su izvan njihove sfere uticaja: na primer, industrija kojom upravljaju ministarstva ili državna poljoprivredna dobra.

Ovaj problem se naročito oštro postavio posle ekonomske reforme. Pre reforme, činilo se da snažan hijerarhijski poredak koji je preovladavao na ovom području nadoknađuje odsustvo neposrednog društvenog nadzora. Ostvarivanje društvenog nadzora i neposredne društvene kontrole nad ekonomskom administracijom uključuje, u stvari, dve grupe problema koje se u određenoj meri mogu izdvojiti:

1. Predstavljanje svojinskih prava članova društva. Društvo, kao staratelj nad svojinom čitavog naroda, ima prava da vrši nadzor nad aktivnošću ekonomske uprave, a u okviru toga nad upravom pojedinih preduzeća, ne samo preko specijalnih administrativnih institucija nego takode, neposrednije, uz pomoć svojih sopstvenih društvenih organa. Ono takode ima pravo da ocenjuje učinak ove uprave.

2. Preduzeća i zadružni kolektivi, a takode i radnici koji su neposredno zainteresovani za poslovanje preduzeća i zadruga, imaju prava da vrše nadzor nad aktivnošću uprave preduzeća i da o tome iznesu svoje mišljenje. Od ekonomske reforme naovamo, ovo pravo je potvrđeno činjenicom da su kolektivi preduzeća postali u znatno većem stepenu materijalno zainteresovani za efikasno poslovanje svog preduzeća.

Sasvim je u redu da se ispunjavaju ove funkcije time što su nadzorni odbori počeli da se stvaraju, čak i ako je poslednjom odlukom Centralnog komiteta Partije utvrđeno da se oni ne bi smeli svagde stvarati. Njihov zadatak biće efikasan društveni nadzor nad radom uprave na osnovu svestranog ocenjivanja poslovanja preduzeća. Osnovno polazište za stvaranje ovih institucija, kao što su pokazali i opravdali mnogi praktični eksperimenti, dato je u teoretskim razmatranjima da na današnjem stepenu razvoja socijalističkog društva još nije sazrelo vreme za uvođenje društvenog samoupravljanja u državnim preduzećima. Umesto toga, mora se stvoriti sistem stručno obrazovane uprave, koja će biti izuzetno zainteresovana za efikasan rad i poslovanje preduzeća, ali koja će takode raditi uporedo sa efikasnom društvenom kontrolom, od koje zavisi i samo njeno postojanje. Ostvarenje ovog drugog zahteva biće i vredan i vrlo važan korak ka podruštvljavanju uprave u savremenom mađarskom društvu.

Zadaci nadzornih organa preduzeća su i dalje predmet vrlo žive debate. Po mom mišljenju, ono što se, iznad svega, mora naglasiti u njihovom radu jeste da treba da vrše neprekidan nadzor i da, na osnovu toga, moraju redovno davati sistematsku ocenu rada uprave preduzeća. Njima se, međutim, ne bi smela dati odgovornost za donošenje odluka koje se tiču budućih aktivnosti preduzeća.

Nužno je da se odgovornosti nadzornih odbora na ovaj način

kategorički ograniče zbog toga što će, inače, oni ograničiti jurisdikciju uprave preduzeća i preuzeti deo njene odgovornosti. S jedne strane, ovo bi dovelo do nastajanja situacije u kojoj niko ne bi nosio stvarnu odgovornost za poslovanje preduzeća. S druge strane, to bi takode oslabilo aktivnost nadzornog odbora, pošto bi to u izvesnoj meri vodilo ka određenom spajanju institucija društvenog nadzora i institucija upravljanja. Ova vrsta međusobnog preplitanja može se danas jasno posmatrati u slučaju ministarstva i uprava preduzeća i to je jedna od glavnih prepreka za efikasno funkcionisanje ministarstva kao organa nadzora. Najvažniji zadatak nadzornog odbora morao bi biti donošenje ocene, barem jednom godišnje, o poslovanju preduzeća i posebno o njegovoj upravi, na osnovu iskustava stečenih tokom godine i na osnovu izveštaja direktora i stanja bilansa poslovanja. Ovaj rad morao bi se zasnivati na rezultatima i razvojnim trendovima prethodne tri do pet godina. Odbor ni pod kojim uslovima ne bi smeo da svoje ocene zasniva na poređenju koje bi se pravilo samo između tekuće godine i prethodne godine, a još ponajmanje na poređenju sa planovima koje je samo preduzeće sačinilo.

Društvena priroda nadzornih odbora preduzeća, naravno, ne zavisi samo od ispravne definicije njegovog delokruga rada nego i od njihovog sastava. Jedan deo članova odbora morali bi birati članovi kolektiva, uz učešće sindikata. Profesionalni rukovodioci preduzeća, međutim, ne bi smeli biti podložni ovom izboru. Drugi deo odbora morao bi se sastojati od stručnjaka koji su nezavisni u odnosu na upravu. Na taj način može se izbeći opasnost međusobnog preplitanja rukovodstva. Element koji u ovom drugom pogledu zaslužuje veliku pažnju jeste taj da specijalizovano znanje ima dominantnu ulogu u ovom potpuno društvenom, što će reći nebirokratskom, organu administracije. Na ovaj način, najveća briga u odnosu na društveni nadzor i kontrolu, odsustvo specijalizovanog znanja, nestaje ili se barem u velikoj meri smanjuje.

Koliko god se preduzimale mnoge mere obezbeđenja radi sprečavanja da nadzorni odbori preduzeća budu lišeni svake stvarne moći, kao i radi sprečavanja da posebni interesi uprave preduzeća nadvladaju, ova mogućnost i dalje ostaje kao stvarna opasnost. U stvari, nadzorni odbori preduzeća mogu postati efikasni društveni posrednici jedino u toku bitke društvenih snaga koje predstavljaju interese i ciljeve koji su u mnogom pogledu suprotni jedni drugima. U ovoj borbi ulog je veliki.

Moramo zapamtiti da je socijalizam razvijenije društveno stanje nego kapitalizam, ne samo zbog toga što on može postati dinamičniji sistem u ekonomskom smislu, nego takode i zbog toga što ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju stvara mogućnost za humanizaciju društvene administracije. Samo ostvarenje ove dvostruke mogućnosti — dinamičnog ekonomskog napretka i razvoja humanizovanih društvenih odnosa — u stanju je da učini da socijalizam u svakom pogledu bude privlačan za radnike razvijenijih kapitalističkih zemalja. S druge strane, u onim društvima koja su već krenula

socijalističkim putem razvoja, ostvarenje ove mogućnosti čini nepo-
mućenim naše uverenje da je socijalistički sistem viši stepen u razvo-
ju čovečanstva nego bilo koji prethodni sistem i da je siguran put ka
»carstvu slobode«. Ova ideja izražena je u Rezoluciji Centralnog komi-
teta Mađarske socijalističke radničke partije o reformi ekonom-
skog sistema, gde je naglašeno da se ova dva principa »moraju sma-
trati ne kao uzajamno isključivi nego kao uzajamno komplementarni
principi u okviru socijalističkih odnosa«.

III NAUČNO ISTRAŽIVANJE I UPRAVNI APARAT

Naučno istraživanje postalo je jedna od najvećih »industrija«
našeg vremena. U razvijenim industrijskim zemljama, broj zaposle-
nih u ovom sektoru nije nikako neznatan. U isto vreme, naučna akti-
vnost igra sve veću ulogu u oblikovanju pravaca razvoja u ovim
zemljama ili, da to postavimo na uobičajen i pojednostavljen način,
nauka postaje neposredna proizvodna snaga. Njen povećani opseg i
promene u njenoj funkciji izazvale su nove probleme u pogledu pla-
niranja i organizacije ove aktivnosti. Zadaci naučne aktivnosti mogu
se ostvariti samo u odgovarajućim institucionalnim okvirima; oni se
ne mogu obavljati bez njihovog sopstvenog specijalnog administrati-
vnog aparata, koji je odvojen od istraživačkog rada. Tradicionalno
upravljanje, koje se neposredno zasnivalo na samim istraživačima,
na naučnom području nužno je zamenjeno specijalnim mehanizmom
za upravljanje i organizovanje naučnog rada. Ovo je samo deo šireg i
opštijeg procesa, izdvajanje na nacionalnom planu i hijerarhizacija
upravljanja i administrativnih funkcija. Ali postoje mnogi problemi
koji su za ovu oblast specifični i koji zahtevaju temeljnije ispitivanje.

Ova promena — izdvajanje ili profesionalizacija upravljanja u
nauci ili, da postavimo to na drukčiji način i bez malicioznosti, njena
birokratizacija — obuhvata obilje socioloških problema. Među njima
su najvažniji oni problemi koji potiču iz protivrečnosti između cilje-
va nezavisne uprave i administracije na jednoj strani, i unutrašnjih
karakteristika samih istraživačkih aktivnosti na drugoj strani. Nemo-
guće je razumeti sociološke probleme upravljanja u istraživanju ako
se ignorišu tipični oblici ove protivrečnosti i ako se, umesto toga, je-
dnostavno koncentriše (na primer) na to da se meri kako naučni istra-
živački radnici koriste svoje vreme ili da se koriste sociometrijski
metodi radi ispitivanja simpatija i antipatija koje nastaju u »timskom
radu«. Ova primitivna vrsta empirijske sociologije zastarela je čak i u
zapadnim zemljama. Ako želimo da je ostavimo za sobom, onda mo-
ramo započeti sa analiziranjem protivrečnosti koje su tipične za sa-
dašnji nivo naučnog istraživanja, protivrečnosti između unutrašnjih
karakteristika naučne aktivnosti i upravljanja tom aktivnošću putem
istorijski nužnog specijalnog mehanizma (birokratizovana uprava u
Weberovom smislu). Ova međusobna povezanost karakteriše se sle-
dećim specifičnim protivrečnostima:

1. Dok naučni rad ostvaruje relativno visok stepen nezavisnosti

i postiže visok stepen samonadzora koji je i moguć i potreban, upra-
va teži da ograniči ili barem da kanališe ovu nezavisnost u pravcu
izvesnih institucionalnih namena. U stvari, naučne aktivnosti ne
mogu se ograničiti na institucionalne okvire, pa čak ni na nacionalne
okvire: ovo je teza koju danas prihvataju ne samo marksisti (ovo je
vredno naglasiti u vreme i na mestu gde je nacionalizam u porastu),
nego takođe i svaki naučnik koji je privržen stvari društvenog i nau-
čnog progressa. U isto vreme, uprava nameće naučnim aktivnostima
ne samo nacionalna nego i mnogo uža institucionalna ograničenja, te
tako naglašava izvesne posebne interese.

2. Dok naučni rad zahteva neprekidan razvoj ljudskog pristupa
i sposobnosti što, možda, zahteva mnogo vremena da bi donelo re-
zultate izražene u stvarnim dostignućima, uprava je zainteresovana
ili samo za dostignuća (ako sledi racionalne ciljeve) ili, pak, za hije-
rarhijsku podelu. Alexander Szalai je u pravu kada kaže da je »istra-
živački rad 'u nastajanju' jedva zapažen proces: on delimično teče u
ljudskim umovima, često i posle radnog vremena, u nedefinisanim
trenucima, u stanju polusvesti ili u neizraženim idejama i sastoji se
delimično od mnoštva mehaničkih aktivnosti, motiva u ponašanju i
elemenata koji nisu posebno karakteristični za istraživački rad, čija
se funkcija u istraživačkom procesu ne može lako oceniti pre nego
što bude poznat konačni rezultat i ne može se nakon toga na odgova-
rajući način rekonstruisati.«⁸ Neki psiholozi čak iznose sumnje u to
da li je naučno istraživanje uvek rad, pošto slučajevi »eureka« iskus-
tva i »inspiracija« nesumnjivo igraju veliku ulogu, pa čak i razjašnja-
vanje u čemu je problem zahteva dug pripremni rad. Vredno je ovde
navesti S. L. Rubinsteina, koji je pisao da je »inspiracija u većini
slučajeva kulminaciona tačka u koncentraciji naših izuzetnih visoko-
harmoničnih intelektualnih i fizičkih napora koji, posle izvesnog in-
tervala, zaokružuju rezultate dugog, napornog, koncentrisanog
rada«.

3. U naučnom radu, uprkos povećanoj diferencijaciji i podeli
rada, veći značaj se na odgovarajući način pridaje komunikaciji i,
bez obzira kakva bila unutrašnja logika naučnog razvoja, individual-
ne sposobnosti još igraju veliku ulogu. Upravljanje naučnim radom,
međutim, drži se svojih »krojačkih« tradicija i, pod uticajem čistog
racionalizma, nastoji da »izvana« odredi kako bi rad trebalo da bude
podeljen i međusobno povezan. Razmena aktivnosti u naučnoj sarad-
nji nije određena komercijalnim opredeljenjima, niti čak tehničkom
podelom rada, nego unutrašnjom logikom razvoja različitih grana
nauke. A zbog toga što ovo obuhvata uzajamnu povezanost između
grana nauke u kojima je posredovanje sredstava za proizvodnju od
male važnosti, subjektivni faktor igra, prirodno, važnu ulogu. Zbog
ove protivrečnosti, postoje potencijalni sukobi čak i u slučajevima

⁸Sandor Szalai, »The research of Research«, *Magyar Filozofiai Szemle*, 1965,
str. 107 (na mađarskom).

⁹S. L. Rubinstein, *Osnovy obščei psikhologii*, Moskva, 1954.

kada uprava dozvoljava veliku slobodu akcije za naučno istraživanje, koja se izražava, na primer, u ukidanju utvrđenog radnog vremena ili u pridavanju izuzetne pažnje individualnim pristupima i sposobnostima u koncipiranju planova. Ako uprava ne ispoljava ovakvu vrstu fleksibilnosti, onda je sukob između uprave i naučnog istraživanja svakodnevna pojava. Ova protivrečnost se zaoštrava ako uprava pokušava da klasifikuje naučno istraživanje u okvire posebne sfere, u funkcionalne delove ili »odeljenja« u skladu sa tradicionalnim upravnim metodama, i ako ovome daje prioritet u odnosu na grupni rad na *ad hoc* temama. Čitava ova protivrečnost predstavlja jedan od najfundamentalnijih kompleksa organizacionih alternativa za upravljanje u nauci.

4. Naučni rad se ne meri neposredno u praksi, te je, prema tome, ocenjivanje njegove društvene korisnosti neuporedivo teže nego ocenjivanje bilo kojih drugih aktivnosti. Zbog ovoga, istraživači se mogu lakše navesti na to da precenjuju važnost svog sopstvenog rada od onih čija se dostignuća mogu neposredno meriti u praksi (ovo se odnosi ne samo na manuelne radnike nego takođe na stručnjake kao što su doktori, inženjeri tehnike, agronomi, itd). Ali bez obzira koliko zadatak bio težak, uprava se ne može odreći svoje funkcije ocenjivanja, jer je, kao što ću nešto kasnije pokušati da pokažem, jedan od možda najvažnijih razloga za njeno postojanje to da može napraviti razliku između važnog i manje važnog i da, na osnovu solidno zasnovanih analitičkih i objektivnih gledišta, može na taj način dati prioritet određenim istraživačima i istraživačkim pravcima u odnosu na druge.

5. Uprava u nauci ne očekuje od naučnog istraživača da bude nezavistan stvaralac, nego da se identifikuje sa ciljevima preduzeća ili institucije i da upotrebljava i razvija svoje znanje za njihove interese. Dugoročno gledano, međutim, bolje rezultate daju oni istraživači koji su orijentisani na svoje sopstvene naučne aktivnosti nego oni koji se identifikuju prvenstveno sa ciljevima institucije.

Sve ove protivrečnosti mogu se lako zapaziti u praksi. Za one čije je razmišljanje mehaničko (koji su, na žalost, ne retkog soja na obe strane ove protivrečnosti) ovo znači da rešenje leži u likvidiranju jedne ili druge strane protivrečnosti. Sukob između aktivnosti uprave i neposrednih karakteristika naučnog rada može da ilustruje vatreno mišljenje glavnog izvršnog rukovodioca jedne velike američke farmaceutske fabrike: »Ako želimo da budemo konkurentni, ne možemo postojati bez istraživanja. Ali ja imam goruću žeju da ove probleme rešim bez angažovanja naučnih eksperata. Prinudeni smo da utrošimo dva puta više vremena za probleme naučnika u našim istraživačkim i razvojnim odeljenjima nego što to moramo da činimo za probleme svih drugih zaposlenih zajedno.« U isto vreme, predstavnici naučnog sveta ne štede se u svojim optužbama na račun uprave, a glavna i najčešće ponavljana optužba odnosi se na ograničavanje ili čak uništavanje stvaralačkih sposobnosti. Ako želimo da izbegnemo bilo koju od ove dve krajnosti, onda nije dovoljno da se samo toleri-

šu one tendencije koje omogućavaju da se istraživanje odupre ciljevima uprave putem svojih »unutrašnjih«, imanentnih karakteristika; moramo takođe biti svesni društvene nužnosti koja čini da je razvoj uprave kao nezavisne funkcije neizbežan.

Funkcije uprave u naučnom istraživanju

Da bismo pronašli osnovu za prihvatanje nužnosti postojanja specijalizovanog upravnog aparata moramo, pre svega, napraviti pregled svih funkcija koje su na određenim stepenima razvoja iziskivale uspostavljanje mehanizma koji bi se bavio isključivo administrativnim zadacima. Meni se čini da je potrebno razlikovati tri sledeća zadatka:

1. Upravni metodi su potrebni, pre svega, za stvaranje odgovarajućeg »preferencijalnog« sistema, za odlučivanje o prioritetima među različitim istraživačkim pravcima i ustanovama, to jest nužno je napraviti razliku između društveno i institucionalno motivisanog istraživanja. U stvari, ova vrsta »preferencije« je bitan motiv naučnog planiranja: zadatak se ne sastoji u tome da se postave određeni ciljevi nego da se odredi kakva se podloga može dati naučno uspostavljenim ciljevima istraživanja na osnovu duboke sveukupne analize o društvenoj celishodnosti. Ja sam već pokušao da pokažem da je ovo vrlo složena funkcija, uglavnom zbog toga što u »uspostavljenom« ocenjivanju ne postoje nedvosmisleno definisani kriterijumi na osnovu kojih se izabire objektivni prioritet. Zbog toga, teškoće nastaju ne samo onda kada su uključeni interesi neke kapitalističke grupacije, nego takođe i kada je to cilj socijalističkog društva zasnovanog na socijalističkim svojinskim odnosima ili cilj nekog državnog preduzeća ili institucije. U industrijalizovanim društvima (kako u kapitalističkom tako i u socijalističkim) sve veći deo nacionalnog dohotka odvaja se za naučno istraživanje te se, prema tome, sve više javlja kao problem celishodna ili »optimalna« distribucija ovih fondova. Zadatak distribucije, barem na višim stepenima razvoja, ne može se poveriti samo istraživačkim radnicima, jer se od naučnog istraživača koji se u visokom stepenu identifikuje sa svojim radom ne može očekivati da pokaže potrebnu »objektivnost« koja odgovara interesima društva ili neke institucije.

2. Uprava nastoji da svoje postojanje opravda u najvećoj meri svojim aktivnostima koordinacije, koje se najvećim delom sastoje od očigledno racionalnog zadatka eliminisanja »paralelizma«. Ali ovo na izgled ispravno postavljanje može voditi ka orijentaciji koja je umnogome nezdrava. Da bi se ovo razumelo, mora se, pre svega, ispitati sam zadatak, osnovni zadatak koordinacije i eliminisanja »paralelizma«. Koordinacija naučnih aktivnosti na jednom posebnom nivou može se obavljati jedino oslanjanjem na njene »unutrašnje« snage, jer »spoljnjem« posmatraču obično nedostaje potrebno poznavanje delimičnih procesa koji bi se morali zajedno povezati, a često komplikovana mreža individualnih odnosa ostaje nepoznata teritorija. Dok je

uprava »spolja« praktično bez ikakve moći da koordinira istraživanje koje se sprovodi na jednom određenom nivou, veza između istraživanja i prakse ne može se uspostaviti bez efikasnog doprinosa uprave. Ako se od istraživačkih radnika očekuje da ispune ovu funkciju povezivanja, oni će biti ne samo odvučeni od svojih sopstvenih osnovnih zadataka, nego će takode ova vrlo važna funkcija i sama biti dovedena u opasnost, jer transfer istraživačkih rezultata u domen prakse zahteva specifično znanje, sposobnost i iskustvo. Ovo znači da se upravni aparat u sferi nauke javlja kao nužnost svagde tamo gde je stvaranje neposredne veze između istraživanja i prakse suštinski važno, to jest naročito na polju tehnološkog istraživanja, a tradicionalni metodi usmeravanja naučnog istraživanja mogu se očuvati tamo gde je ova veza manje važna. Prikladno je da se na ovom mestu ukratko pomene čest problem paralelnog istraživanja, koje se obično javlja u ideologiji onih ljudi u upravi koji su na strani centralizma. Eliminisanje »paralelizma« nije neposredna nužnost čak ni na području proizvodnje, zbog toga što monopolistički trendovi koji iz njega rezultiraju često prouzrokuju neuporedivo više štete nego i sam paralelizam. Njegova korisnost je još i dalje pod znakom pitanja u naučnom radu, u kojem značajni uspesi koji se postignu na jednom naučnom polju često predstavljaju neposrednu posledicu prednosti paralelizma: na primer, mogućnost bliskih komunikacija, neprekidno naučno unakrsno proveravanje, takmičenje i tome slično.

3. Postoji još jedna istorijski uspostavljena funkcija uprave koja zahteva pažnju. Reč je o neprekidnom obezbeđivanju tehničkih uslova za istraživački rad i o organizaciji onih tehničkih servisa koji su neposredno potrebni. Naučne institucije, naročito na poljima tehnologije, postaju »radionice«, čija se istraživačka efikasnost može povećati putem odgovarajuće organizacije tehničkih servisa. Naravno, moramo se čuvati toga da ne upadnemo u ishitrene zaključke. Organizaciona, institucionalna koncentracija istraživačkog rada (njegova »industrijalizacija«) neće uvek doneti povećane rezultate. Kao i na polju proizvodnje, može se ustanoviti optimalna mera koncentracije; pokušaj uprave da dovede do veće koncentracije gotovo je prirodan, dok sami istraživački radnici pokazuju veću sklonost ka radu u manjim »radionicama«.

Strukturni poremećaji u upravi

Ja sam istakao istorijsku nužnost nastanka uprave, ali nisam imao nameru da ostavim utisak da razvijanjem određene vrste razumne, »stručnjačke« uprave možemo da eliminišemo protivrečnost između uprave i imanentnih kvaliteta naučnih istraživačkih aktivnosti. Konflikti koji potiču iz objektivnih odnosa mogu se prilično zaoštriti ako uprava preuzme prevelike funkcije u cilju jačanja svoje moći ili ako ignoriše unutrašnje kvalitete naučnog rada. S druge strane, ako se pronade odgovarajući oblik za otklanjanje sukoba, zaoštavanje sukoba se može izbeći, a uprava može u značajnoj meri pomoći efi-

kasnost istraživanja.

Sociologija, međutim, nije nikad bila zainteresovana za slučajne nedostatke upravljanja u nauci, nego jedino za one nedostatke koji su njegove nužne posledice, to jest koji izrastaju iz date strukture. Ovi nedostaci i opasnosti su sledeći:

1. Jedna od glavnih opasnosti jeste ta da statusni princip potiskuje u pozadinu princip dostignuća. Specijalni upravni aparat je uvek hijerarhijski, a po svojoj prirodi on teži raspodeli plata i prestiža na osnovu odnosa zavisnosti. U naučnom radu, međutim, ovakav način raspodele plata i prestiža neizbežno se sukobljava sa stvarnim dostignućima u tom radu, jer delatnosti istraživačkih radnika daje približno podjednak karakter. Istraživački radnici često i ne nastoje da budu unapređeni na upravna, administrativna ili radna mesta u planiranju, a vrlo često oni ne poseduju onu sposobnost i stručnost koja je za takva mesta potrebna. Ako bi uprava prihvatila princip dostignuća u radu (što je takode važan preduslov za njenu sopstvenu efikasnost), onda bi ona delovala u skladu sa svojom sopstvenom prirodom i u skladu sa ciljem svojih aktivnosti, što je u suprotnosti sa onim da prihvati neki princip koji bi bio izvan njenog okvira. Međutim, ovaj zadatak je teško ispuniti, jer administrativno osoblje obično rangira svoje sopstvene aktivnosti više nego što bi to smelo, i zbog toga smatra da je normalno da u svakom pogledu ima veći udeo u institucionalnim prednostima. Mnogi ljudi očekuju da će princip dostignuća u radu doći kao rezultat povećanja razmene na početku nove ekonomske reforme. Ovo je, međutim, opasna iluzija (a »iluzija« je takođe jedna vrsta izraza za sistem vrednosti koji je zasnovan na tržišnom kriterijumu). U stvari, materijalizacija naučnog rada, njegova pojava u smislu upotrebne vrednosti, pretpostavlja visok stepen posredništva i dugo vremensko razdoblje. Ovo čini da je mehanička primena tržišnog kriterijuma nemoguća i, shodno tome, zahteva da se prioriteta koje je odabrala uprava zasnivaju na temeljnoj analizi.

2. Druga velika opasnost za efikasnost naučnog rada, koja je izazvana strukturnim uzrocima, jeste »propisivanje« ljudskih aktivnosti i preterana važnost koja se tome pridaje. Kao što je Max Weber naglasio u svojoj odličnoj analizi, da bi se efikasnost uprave unapredila postoji velika potreba za »propisivanjem« (standardizacijom), a ljudi na raznim mestima moraju podvesti svoje aktivnosti pod propisana pravila. Međutim, bez želje da ovoj stvari dam pejorativno značenje, rekao bih da ovo zahteva komformističko stanovište i da se često misli da je ovaj komformizam najvrednija humana karakteristika u upravi. Problem započinje u školi, gde (kao što odgovarajuća literatura tako često pokazuje) nastavnici imaju lepše mišljenje o poslušnim učenicima nego o nekomformistima. Oni nastoje da »slo-me« jake »individualiste«. Uprava prihvata sličnu funkciju i često je uspešno ispunjava, mada se ovaj uspeh može postići samo na račun stvaralačkih sposobnosti. Eugene Randsepp, opisujući uslove u SAD, ispravno je zapazio da »nijedan drugi faktor ne bi doveo do takvog pada stvaralačkih sposobnosti kao sankcionisanje komformiz-

ma. Komformizam se smatra ne samo kao siguran i bezbedan način života, nego takođe kao ispravan i poželjan stav.¹⁰ U isto vreme, komformizam ima izvesnu racionalnost za upravu, čak i kada njegov iskrivljeni uticaj na individualnost nije ni na koji način mali. U slučaju naučnih istraživačkih radnika, međutim, on je za pojedince ne samo štetan, nego takođe neizbežno dovodi do smanjenja efikasnosti stvaralačkog rada zbog toga što naučne aktivnosti, kao što sam već naglasio, po svojoj suštini nije moguće standardizovati. Da bi se postigli određeni rezultati nije potreban komformizam, nego upravo suprotno tome — strogo kritičan stav, koji će raspravljati o svemu što je postojalo i što je postignuto do određene tačke.

3. Konačno, želim da se pozabavim nečim što se ne može smatrati izolovanom ili retkom pojavom. Reč je o onoj vrsti iskrivljavanja sistema vrednosti u upravi kada neke administrativne funkcije postaju nezavisne u odnosu na prvobitni cilj i, umesto da teže povećanoj efikasnosti istraživačkih aktivnosti, postaju same sebi cilj. Institucionalni interesi nalaze se u ovakvom slučaju u procepu: s jedne strane, postoji predstavnik uprave koji upravu posmatra kao cilj sam za sebe i koji, prema tome, ostvaruje institucionalne interese u formalnom smislu, a na drugoj strani, postoji istraživački radnik koji se identifikuje sa naučnim razvojem i koji gunda protiv uprave čak i onda kada ona razumno i sa nužnom tolerancijom predstavlja svoje sopstvene institucionalne ciljeve. Da bi se izbegla ova opasnost, uprava se mora postaviti na najbolji mogući način; ona mora priznati prioritet istraživačkih aktivnosti u odnosu na svoju sopstvenu funkciju, to jest mora smatrati da je njen osnovni zadatak da pruži sveukupnu podršku naučnom istraživanju i da mu pruži sve neophodne tehničke uslove. Ovo iskrivljavanje u sistemu vrednosti uprave događa se naročito onda kada se institucionalni ciljevi manifestuju na dvosmislen način, kada njeni nadzorni organi očekuju od institucije ne toliko da obezbedi naročito efikasnu istraživačku aktivnost koliko održavanje »formalnog« poretka, izbegavanja svih konflikata i elemenata koji mogu izazvati poremećaje. U ovom slučaju proizlazi gotovo prirodno to da se administrativni cilj rangira više nego samo istraživanje i da se smatra da je ogromna nepravda ukoliko istraživačke aktivnosti uživaju viši društveni prestiž i, *horribile dictu*, veće finansijsko priznanje; priroda specijalnog administrativnog aparata je takva da on čini svaki mogući napor da ispravi ovu »nepravdu«. Ova vrsta poremećaja u upravi u Mađarskoj je više potencijalna nego što je istinski simptom, delimično zbog toga što ovde nije tako dobro razvijena specijalizovana uprava. Upravljanje u nauci zadržalo je mnoge tradicionalne elemente koji više ili manje sprečavaju da negativne tendencije dodu do izražaja.

Naravno, verovatnoća da se mogu razviti negativni činioci koji su prethodno pomenuti ne opravdava naše poricanje celishodnosti da se ima specijalni upravni aparat, s obzirom da će se on svugde neiz-

¹⁰Eugene Randsepp, *Manning Creative Scientists and Engineers*.

bežno javiti kao društvena nužnost, a u konačnoj analizi on podržava dalji razvoj nauke. Ali kao i na mnogim drugim područjima društvenog života, progres ima svoju cenu i što je više pokušavamo ignorisati to ćemo morati više da je platimo.

IV. BIROKRATIZAM I DRUŠTVENA PATOLOGIJA ADMINISTRACIJE

»Birokratija je krug iz koga niko ne može pobeći. Njena hijerarhija je hijerarhija znanja. Vrh poverava razumevanje detalja nižim nivoima, dok niži nivoi ukazuju poverenje vrhu za razumevanje opšteg, te su tako svi uzajamno obmanuti.«

Marx, *Prilog kritici Hegelove Filozofije prava*

Birokratizam kao strukturni problem

Kao što sam pokušao da ilustrujem u nekoliko svojih studija, danas i u društvima koja su očuvala privatnu svojину i u društvima koja su je već ukinula sve veću ulogu igraju posebni aparati u okviru administracije i upravljanja u društvu, a njihov uticaj proteže se na sve šira područja društvenog života. Čini se da u društvima koja se razvijaju izvršavanje upravnih funkcija u sve većoj meri zahteva da oni koji ih preduzimaju moraju da imaju nužno specijalizovano znanje, tako da mogu svoje zadatke da obavljaju kao svoj profesionalni posao i kao svoje osnovno zanimanje. Drugim rečima, ispunjenje njihovih funkcija trebalo bi da bude nerazdvojni deo same njihove egzistencije u datoj strukturi društva.

Kada se posmatraju izuzetno složene i protivrečne promene u toku kojih laičku upravu zamenjuje profesionalna uprava, svakodnevna misao uspeva da shvati samo one površinske pojave koje imaju negativne implikacije za čovečanstvo. Na ovaj način razvija se pejorativni stereotip o upravi. On nalazi izraza, između ostalog, u negativnom prizvuku reči »birokratija«, uprkos činjenici da sociologija, opšte uzev, upotrebljava ovaj pojam bez ikakve ocene vrednosti i identifikuje ga neposredno sa pojmom bez ikakve ocene vrednosti i identifikuje ga neposredno sa pojmom administracije. Što se mene lično tiče, ja ne prihvatam ovu identifikaciju. Pridržavajući se Marxove interpretacije, ja povezujem koncept birokratije sa onim specifičnim *suštinskim* odnosom koji spaja upravne aparate sa društvom ili sa njegovim raznim klasama, a čija specifična suština leži u posebnom interesu administracije.

Bez obzira na to kakva mišljenja izražavaju o aparatima administracije i uprave i bez obzira na to u kojoj meri mogu biti ubedeni

u njihovu nužnost i efikasnost, profesori društvenih nauka ne mogu poricati postojanje ovih negativnih karakteristika. Ove karakteristike, čije postojanje javno mišljenje takode jasno oseća, mogu se najbolje razumeti pod opštim terminom »birokratizam«. Kao odgovor na ovu opšte zapaženu pojavu, postoje u suštini tri stanovišta koja naučnici u društvenim naukama mogu prihvatiti: a) da ih smatraju za individualne ili lične greške koje se mogu prevazići obrazovanjem ili, možda, izvesnom vrstom zastrašivanja, jer te greške nisu suštinski atributi administracije; b) da ih posmatraju kao karakteristične osobine administracije koja još nije u potpunosti razvijena, osobine koje nisu karakteristične za idealnu vrstu administracije (birokratiju), nego su to negativni aspekti koji se mogu eliminisati uporedo sa tim koliko se administracija modernizuje; ili, sledeći tvrdnju da se ovo gledište suštinski ne razlikuje od prethodnog, mogu se posmatrati kao rezultat neproporcionalno uvećane birokratije, rezultat koji će nestati ukoliko same disproporcije mogu da se okončaju; c) konačno, da se u ovim negativnim faktorima posmatra strukturna pojava nastala usled prirode administracije, to jest prvenstveno usled suštinskog odnosa koji je povezuje sa društvom ili, pre, sa njegovim različitim klasama i slojevima.

Prva od ovih koncepcija uvek je odražavala odbranašku namenu, a ona je to još i danas. Da li bi ovu koncepciju trebalo posmatrati kao progresivnu ili kao reakcionarnu zavisi o tome da li sami administrativni aparati koje ona želi da odbrani služe stvari društvenog progressa ili da li omogućavaju da se staro i sada prevaziđeno stanje stvari održi po svaku cenu i da se očuvaju različite vrste birokratske moći, čak i kada je njihova zamena postala istorijski moguća. Ovo je slično načinu na koji je administracija pruske države, koju je na indirektnan način branila velika grupa mladih hegelijanaca, došla, u stvari, sa svojim sopstvenim posebnim interesom, u suprotnost sa svakim progresivnim nastojanjem. Upravo je to bio razlog što se želja Rugea i njegovih saradnika da služe progressu društva uskoro preokrenula u samu svoju suprotnost. Marx je, suprotstavljajući se u stvari Rugeu, mogao da napiše sledeće: »Protivrečnost između svrhe i dobre volje administracije, s jedne strane, i njenih sredstava i mogućnosti, s druge strane, država ne može ukinuti a da se i sama država ne ukine, jer je ona zasnovana na ovoj protivrečnosti.«¹¹

U istoriji su se često pojavljivali stavovi slični stavovima mlađohegelovaca, i to kako pre tako i posle njih. Ovo dolazi prvenstveno zbog toga što smo skloni, kada nekom režimu priznajemo da je progresivan u smislu našeg sopstvenog sistema vrednosti, da ga često smatramo, kao i čitavu institucionalnu mrežu koju on uključuje, kao jedino istinsko rešenje. Tada dolazimo do toga da izvor ovih grešaka tražimo ne u njegovom okviru, nego u ljudima.

Drugi prilaz — koji se koncentriše na specifične osobine insti-

tucionalnog sistema birokratizma — karakterističan je po empirijskom trendu koji dominira u današnjoj buržoaskoj sociologiji, naročito u SAD. To će reći, ako do negativnih karakteristika dovode na prvom mestu organizacione greške i nedostaci, a ne bitni strukturni uzroci, onda preporuke zasnovane na odgovarajućim analizama mogu dosta obećavati — a ovo se ne može učiniti bez sociološkog pristupa. Tako sociologija, uporedo sa drugim granama društvenih nauka, ima takode svoje mesto u podizanju efikasnosti upravljanja.

Od početka ovog stoleća, birokratizam kao negativna karakteristika administracije bio je veoma mnogo analizirana tema u američkoj sociologiji, čak i na teoretskom nivou. Do ovog je došlo, možda, zbog toga što razvoj birokratije u SAD nema toliku dugu istorijsku prošlost kao u Evropi ili u Aziji, a samo vrlo kratak period vremena deli gotovo potpuno birokratizovani svet iz tridesetih godina od demokratskog stava Nove Engleske.

U buržoaskoj društvenoj nauci, prema Mertonu, otkrivanje patoloških posledica birokratije povezano je sa razvojem takvih koncepta kao što su Veblenova »obrazovana nesposobnost«, Deweyjeva »profesionalna psihoza« i Warnotteova »profesionalna deformacija«. Svi ovi koncepti se, zapravo, odnose na jednostranost koju zahteva rutinski rad, ali koji je u isto vreme postao suviše razvijen i koji se, na taj način, pokazuje nesposobnim za racionalno ponašanje u izmenjenoj situaciji. Suština birokratije se tako pokazuje kao negativna crta koja se javlja u pojedincu, ali koja ima svoje korene u organizaciji. Merton¹² je dalje razvio ovaj pogled. On ne smatra da negativne karakteristike administracije imaju štetan efekat samo na pojedinca, bilo u »podorganizovanoj« ili »preorganizovanoj« birokratiji. Umesto toga, on naglašava prirodu same organizacije, u kojoj različiti interesi administracije takode imaju svoju ulogu.

U mom prilazu, pri čemu u mnogo čemu mogu da se koristim konkretnim studijama buržoaske sociologije, a takode i Mertonovim prilazom, ja sam u analiziranju društvene patologije birokratije ipak protiv njih. Ja ne identifikujem birokratizam niti sa negativnim efektima koje organizacija ima na pojedince niti sa prirodom same organizacije (njene disfunkcije). Ja ga posmatram kao pojavu koja je *duboko ukorenjena u suštinskim društvenim odnosima* i koja se može uništiti jedino promenom u ovim odnosima. Samo u tom prilazu ja mogu da vidim način za otkrivanje, na osnovu marksističkog društvenog gledišta, uzroka ovih pojava.

Ovo, naravno, ne znači da ne bi bilo moguće boriti se protiv birokratizma, čak i u okviru postojećeg društveno-ekonomskog sistema, i sa većim ili manjim uspehom, koristeći se bilo kojim od ovih prilaza. Moramo utvrditi granice naše aktivnosti, naročito u odnosu na socijalizam. Iznad svega ostalog, moramo biti svesni da borba protiv birokratizma mora da se vodi sa nesmanjenom energijom: po-

¹¹ Marx, »Critical Marginal Notes on the Article The King of Prussia and Social Reform«, u: Marx i Engels, Collected Works, tom 3, str. 198.

¹² R. K. Merton, *Bureaucratic Structure and Personality*, 1940.

beda nad njim, nad njegovim postojanjem, nije izvodljiva dok socijalizam ne dostigne viši stadij, to jest, rečeno konkretnije, sve dok se bitna administracija društva više ne bude sprovodila putem posebnih aparata.

Iz gornjih razmatranja proizlazi da ću, onda kada proučavam društvenu patologiju administrativnih aparata, isključiti one negativne posledice koje se neposredno ne odnose na oblik postojanja ovih institucija (posledice koje se bolje mogu razvrstati kao subjektivne ili kao slučajne pojave). Ovo ne predstavlja poricanje da strukturne »greške«, u svom konkretnom vidu, neće u stvari uvek imati pečat ličnih karakteristika ljudi koji rade u administraciji. Ovo može, u stvari, ponekad dovesti do krajnjeg iskrivljavanja nekih pojava, dok u neko drugo vreme može dovesti do njihovog značajnog ublažavanja. Za mene kao za sociologa, međutim, pojedinačna pojava »greška« nije važna. Važna stvar za mene je zajednički element koji je prisutan kako u smešno deformisanim birokratskim pojavama tako i u onim pojavama koje se javljaju u blagoj formi.

Cena poretka — specifični konzervatizam

Želja da se u većem ili manjem stepenu održi postojeće stanje stvari stalno se javlja u okviru administrativnih aparata i uprave, to jest onda kada su se razvile dalje od stanja *in statu nascendi* i kada su dostigle početni stadij u svom razvoju. Ovo izrasta iz unutrašnje nužnosti koju stvara neki posebni interes, takav interes kao što je često ispoljena žed za ekspanzijom. Upravo iz ovog razloga administracija nije jednostavno »partija poretka« nego, znatno više od toga, »organizacija poretka«.

Naučni i teoretski koren ovoga je verovanje u ideal harmoničnog i protivrečnosti oslobođenog društva ili institucije. Ovu ideju formulisao je Thorstein Veblen, koji je bio osnivač sociologije institucija i za koga je centralna kategorija bilo podešavanje ili prilagodavanje. Ukidanje sukoba ili, umesto toga, njihovo prebacivanje u kategoriju »loš«, najčešće se nalazi u razmišljanjima upravljača velikih ekonomskih organizacija. Oni organizaciju shvataju kao disciplinovan i integrisan sistem, čiji se svaki član u potpunosti identifikuje, ili bi trebalo da se identifikuje, sa ciljevima organizacije.

Ovaj stav, koji priznaje pravo postojanja samo jedne jedine vrste odgovora na svako pitanje, naročito je karakterističan za državne administracije koje su uspostavljene u buržoaskom društvu. U istoriji birokratije, upravo ovde praktični konzervatizam prvo udružuje snage sa ideološkim dogmatizmom.

»Birokratski duh — piše Marx — jeste jezuitski, teološki duh skroz naskroz. Birokrate su jezuiti i teolozi države. Birokratija je *la république prêtre*.«¹³

¹³Marx, »Contribution to the Critique of Hegel's 'Philosophy of Law', u: Marx i Engels, *Collected Works*, tom 3, str. 46.

Moderna buržoaska sociologija oseća štetnost ove težnje ka monolitnoj misli i ponašanju. Dok Merton, u svojoj studiji o odnosima između društvene strukture i *anomije*, daje tipologiju oblika individualnog prilagodavanja organizaciji i na taj način u mnogom pogledu sledi Veblenovu tradiciju, on u isto vreme naglašava da se inovatorski duh, mada je u društvu efikasan na osnovu kulturnih vrednosti, neizbežno susreće sa otporom prema institucionalizaciji. Za birokratsku misao koja, ponovo naglašavam, ne mora nužno da prevlada u organizaciji, svaka nova ideja ili rešenja predstavlja pretnju. U većini slučajeva, mnogo je važnija unutrašnja podela odgovornosti i održavanje statusa sistema, nego bilo kakvi organizacioni ciljevi.

U dinamičnim društvima, međutim, ovaj konzervatizam, bez obzira na to kakvi ga god društveni činoci mogli podržavati, ne može postati dominantan, jer su u takvim društvima pojedinačne institucije prisiljene da brzo reaguju na tehničke inovacije, čak i po cenu da se odreknu svoje sopstvene egzistencije. Napor da se uništi ovaj često ispoljeni vid birokratizma, taj njegov praktični konzervatizam i ideološki dogmatizam ili, drugim rečima, njegov »teološki duh« u marksističkom smislu, može se zapaziti u modernim društvima; ne samo u socijalističkim zemljama koje su je zadržale. Na ovoj osnovi, moderna kapitalistička birokratija razvija svoj sopstveni posebni duh. U svom gledanju na društvene i političke odnose i na pitanje svoje sopstvene organizacije ona je konzervativna, ali u isto vreme može da pruži efikasno ohrabrenje tehničkom progresu, barem u onoj meri u kojoj služi porastu profita i, uporedo sa ovim, ekspanziju moći i sfera uticaja nekih pojedinačnih institucija. U socijalizmu, međutim, tehnički progres se ohrabruje onoliko koliko to dozvoljavaju ili zahtevaju interesi institucije.

Neki pojedinci mogu se probiti iz ovog obruča društvene prinude, mogu postati revolucionari (postoje mnogi takvi slučajevi) ili, sa malo mašte, mogu težiti čak i smišljenijim oblicima oslobađanja, kao Kafkin činovnik koji se pretvorio u insekta pre nego što je krenuo u kancelariju. Međutim, upravna birokratija je društvena grupa koja nužno ostaje suštinski konzervativna u svom odnosu prema društvenoj i političkoj strukturi, pa čak i u pogledu svojih sopstvenih organizacionih problema. Prirodno, ideologija birokratije ne priznaje ni praktični konzervatizam ni ideološki dogmatizam za strukturne pojave. U najboljem slučaju, obe te pojave posmatraju se kao simptomatične za nestručan i još u potpunosti nerazvijen upravni aparat. Još više od toga, ideologija birokratije rada jedan takav pogled koji proglašava da su uprave i administracija najvažniji predstavnici društvenog progressa.

Izvršavanje ove funkcije potpada u velikoj meri pod tehnokratske teorije različitih vrsta. One služe, istovremeno, kao ideološko opravdanje za separatizam uprave i administracije. One očekuju da će napredak tehnokratije i specijalizovanog znanja prevazići sve negativne pojave koje su karakteristične za birokratiju, a naročito velike nade polažu u načine putem kojih, kako one misle, konzervatizam

može u potpunosti da se prevaziđe.

Ovaj problem, koji je toliko mnogo analiziran u kapitalističkim društvima, nije nepoznat onima koji se bave sociološkim problemima administrativnih aparata koji su uspostavljeni u socijalističkim društvima. Ovde se takođe stvaraju iluzije o razvijanju »inteligentne«, »prosvetlene« administracije, koja će uskoro biti u mogućnosti da reši svaki društveni problem sa kojim se danas suočavamo. U stvarnosti, međutim, čak su i najprosvetlene administracije neodvojivo povezane sa posebnim interesima. Ovoj pojavi treba u velikoj meri zahvaliti za činjenicu što je zamena već razvijenog ekonomskog sistema novim sistemom izuzetno komplikovan društveni problem, koji vodi neizbežnim društvenim sukobima. Nijedan ekonomski sistem nije nikada samo jedna više ili manje koherentna manifestacija nekih upravnih metoda i sistema vertikalno i horizontalno povezanih institucija. Umesto toga, on je prvenstveno razvijena struktura moći, čije je funkcionisanje, u stvari, prosto izvršavanje moći koja je podeljena na poseban način između njegovih institucija i odeljenja.

Na taj način svaka ideja o reformi neizbežno se nalazi u suprotnosti ne samo sa uspostavljenim navikama nego takođe i sa strukturom vlasti u kojoj inovacija obećava da dovede do značajnih promena. U svom okviru to, prirodno, nosi ne samo mogućnost tvrdoglavog protivljenja nego i pobede za novo, barem utoliko ukoliko oni koji imaju izgleda da od pobede novog najviše dobiju svesno prihvate izazov koji su, zajedno sa onima koji novo posmatraju kao predstavljanje opšteg interesa, sposobni da prevaziđu suprotnost što narasta protiv tog novog. Osnova ove suprotnosti je, slučajno, češće izvesna vrsta maglovitog straha za egzistenciju — koji se gotovo uvek javlja u ideološkoj odori — nego bilo kakvo predviđanje negativnih efekata koje će te promene imati na posebne interese pojedinih grupa.

Uzajamna veza između konzervatizma i progressa u administrativnim aparatima socijalističkih društava postaje čak i komplikovanija (ukoliko je to moguće) u specifičnim ali odlučujućim pitanjima, kao što je pitanje tehničkog razvoja. Veze između strukture vlasti i različitih vrsta tehničkih promena su mnogo više indirektno i teške za prepoznavanje, nego u slučaju reformi koje se sprovode u ekonomskom sistemu, a takođe je i mnogo teže pronaći ideološke argumente protiv njih.

Tehnički razvoj i tehničke i tehnološke inovacije uopšte ne nailaze na takvo otvoreno suprotstavljanje u okviru uprave kao što je to slučaj sa organizacionim promenama. U isto vreme, međutim, u većini slučajeva nikakav primetan materijalni interes nije sa njima povezan, te se prema tome ne mogu sa njima povezati ni značajne društvene snage. Praktično iskustvo pokazuje da, ako ostavimo po strani motivacije koje diktiraju priznati društveni interesi, tehnički razvoj, opšte uzev, prvenstveno potpomaže privrženost stručnjaka svojoj profesiji.

Ako dinamizam tehničkog razvoja nije povezan sa bilo kojim drugim posebnim institucionalnim ili pojedinačnim materijalnim interesom (kao što moramo pretpostaviti da je slučaj u ekonomskim sistemima zasnovanim bilo na »državno-administrativnom« ili na »samobračunskom« principu) onda je na područjima kojima upravljaju specijalni aparati njegova sudbina odlučena prvenstveno mestom na koje su stručnjaci koji se identifikuju sa razvojem svoje profesije raspoređeni u strukturi moći, kako i podrškom koju dobijaju od onih čija ih zanimanja ne povezuju usko sa posebnim interesima (to jest, od strane snaga »iznad« i »izvan« upravnih aparata).

Ali ne smemo da stvorimo apsolutnu vrednost čak i od trivijalnog prizvuka istine o »progressu podstaknutom profesionalnom odanošću«. Profesionalna odanost često prikriva precenjivanje sposobnosti neke osobe, a pod takvim uslovima često se dešava da se čak i sami najbolji stručnjaci protivne uvodenju u upotrebu najrazvijenijih mašina i metoda i forsiraju one koje su oni sami proizveli za čitavu nacionalnu ekonomiju. U svojoj nedavno objavljenoj knjizi, Domokos Varga opisuje frapantan slučaj ljudi koji su na takav način bili privrženi svojoj profesiji i koji su tokom više godina sprečavali nabavku sigurnosne opreme potrebne za nove mašine na šumskim gazdinstvima zbog toga što su bili uvereni da njihov sopstveni izum može da reši problem. U ovom slučaju »čekanje« je bilo propraćeno ne samo materijalnim gubicima nego takođe i teškom štetom po zdravlje veoma mnogo ljudi.

»Homo Hierarchicus«

»Kancelarijski svet koji je, između drugih stvari, opisao Kafka, ovaj svet formalnosti, apsurdnih postupaka, besmislenog ponašanja, u suštini je muški... Čovekovi poduhvati su u isto vreme i planovi i izvrđavanja; on dozvoljava da ga uguši njegova karijera i njegov 'front'; on često postaje samovažan, ozbiljan.«

Simone de Beauvoir, *Drugi pol*

Kao što smo napred već videli, izvor birokratizma opšte uzev nije ništa drugo nego karakteristika administrativnih aparata, koja je ili nužna za njihovo uspešno poslovanje ili je u velikoj meri preterana ili je razvijena do razmera u kojima ne samo da nije nužna nego ima i neposredan štetan efekat. Na ovaj način, nešto što je rođeno iz racionalizma rađa iracionalizam. Nešto što je prvobitno namenjeno da služi efikasnosti postaje izvor sasvim besplodnih aktivnosti. Takva neobičnost može se dobro ilustrovati problemom hijerarhije i hijerarhizacije koji je, barem u dimenzijama odnosa moći, odnosa potčinjenosti i natčinjenosti, nerazdvojno povezan sa razvojem i postojanjem administracije.

Ovo nije tipična karakteristika početnog perioda razvoja administracije, njenog *in statu nascendi* postojanja, bilo u kapitalističkim bilo u socijalističkim odnosima. Ako ovo prethodno stanje, iz koga izrasta hijerarhija administracije, i nije stanje jednakosti, ono je barem drukčija vrsta nejednakosti u odnosu na onu vrstu nejednakosti koju novi sistem donosi sa sobom. Ovde u Mađarskoj, na primer, kapitalističko društvo regrutovalo je svoje službenike iz redova plemstva, pa je u početku ovo zajedničko poreklo stvorilo određenu jednakost u licu manjine sa buržoaskim poreklom i neprekidno se probijalo kroz zidove podele hijerarhije. Ovo »još nehijerarhizovano stanje« može se još bolje zapaziti u razvoju administracije u socijalističkim društvima, gde su najvažniju ulogu igrali ljudi koji su se privikli na egalitarizam radničkog pokreta, a naročito radnici koji su, razumljivo, smatrali da je vrlo teško prihvatiti nužnost za hijerarhizacijom.

Odmah posle preuzimanja vlasti u Mađarskoj, u godinama od 1945. do 1950, partijske organizacije zastupale su vrlo važne tendencije protiv hijerarhizacije. Članovi partije bili su, naročito u ovom periodu, ne samo jednaki u okviru partijskih organizacija na osnovu organizacionih pravila, nego osim toga njihov društveni prestiž nije ni na koji način bio određen njihovim mestom u hijerarhiji administracije. Za njih je bilo mnogo važnije poštovanje koje su stekli u okviru bilo partije ili pokreta, a to je bilo nešto što su obično bili u mogućnosti da ostvare takođe i u okviru administracije. Proces hijerarhizacije, do kojeg je došlo neizbežno kasnije, ne može se, prirodno, smatrati kao slučajna ili naprosto negativna pojava. Težnja administracije za efikasnošću i postavljanje cilja jačanja discipline učinili su da je ovaj proces postao očigledna nužnost. Jačanje discipline izgledalo je naprosto nepojmljivo (barem u tom stadiju razvoja) bez uspostavljanja odnosa potčinjenosti i natčinjenosti.

Ovo pitanje ne sastoji se u tome da li je nužno uspostavljanje hijerarhije kao takve, nego delimično u tome da li hijerarhizacija u određenim organizacijama premašuje optimalni nivo efikasnosti (to jest da li je došlo do prekomerne hijerarhizacije). Delimično je i pitanje o prirodni negativnih efekata hijerarhizacije na ljude i na odnose među ljudima, kao i o nivou hijerarhije koji se i dalje smatra nužnim. Ako uzmemo u obzir širu sferu društvenih odnosa (specijalizovano znanje, dohodak, kulturni nivo) koji igraju neku ulogu u životu tih institucija, a ne samo odnose potčinjenosti i natčinjenosti, onda moderne organizacije ne izgledaju više tako mnogo nalik piramidama, nego nalik mrežama sa nekoliko džepova. Ovo moramo uzeti u obzir kada razmatramo pitanje nužnosti hijerarhija. Ako u nekim pogledima (u različitim dimenzijama) stvarno dođe do određene vrste hijerarhizacije, onda se ona ne može aranžirati obično, samo u jednoj dimenziji, to jest prema hijerarhiji odnosa potčinjenosti i natčinjenosti.

Shvatljivo je, naravno, i to da bismo mogli da rangiramo svaku značajniju razliku o okviru jedne dimenzije, na osnovu nekog veštač-

ki skovanog sistema vrednosti. Ali to nas ne bi ni na koji način dovelo bliže stvarnoj situaciji nego empirijske škole buržoaske sociologije, koje grade jednodimenzionalnu hijerarhijsku društvenu strukturu, koja rezultira upravo u onoliko slojeva koliko to oni žele, od »više-gvišeg« do »nižeg-nižeg«. Ovo je, međutim, stvaranje svesti o *homo hierarchicus*. To ni na koji način nije samo određena vrsta pasivnog odraza spoljnog sveta; to je stimulans za sve vrste aktivnosti koje teže da oblikuju svet prema svesti koju je stvorio posebni interes. Sve ovo videće na različit način neko ko nije ni spoljni posmatrač niti je aktivni stvaralac ove jednodimenzionalnosti, nego neko ko je, radeći u posebnom aparatu administracije, subjekt koji trpi od ovih tendencija. Ako još nije postao čovek hijerarhije, *homo hierarchicus*, za njega je ova jednodimenzionalnost tammica, naročito ako oseća potrebu za višedimenzionalnošću svoje prirode i svojih društvenih odnosa i ako, u njegovom sistemu vrednosti, očuvanje i razvijanje ovoga postaje najviši cilj pomoću kojeg se on nada da će ostvariti svoju potpunu ljudsku prirodu.

Priznavanje višedimenzionalne prirode društva i njegovih institucija, međutim, nije samo preduslov za razvoj ličnosti pojedinca u marksističkom smislu, i za razvoj adekvatnije slike društva koja bolje odgovara stvarnosti. To je takođe preduslov da se pojedine institucije i organizacije učine efikasnijim. Opšte iskustvo pokazuje da što je neka organizacija razvijenija sve je više verovatno da će se ona karakterisati jednodimenzionalnom hijerarhizacijom koju, u toku svog razvoja, ona teži da odbaci kao komad odeće kojeg je već prerasla. Praktično iskustvo na svakom koraku protivreči korisnosti jednodimenzionalne hijerarhizacije i svedoči o potrebi za višedimenzionalnom koncepcijom. R. L. Simpson, na primer, pokazuje da su u fabrici koju je on proučavao, horizontalni odnosi bili jasnije definisani nego vertikalni odnosi.¹⁴ U isto vreme, međutim, možemo često čuti mišljenje da bilo kakvu značajniju ulogu u okviru organizacije igraju gotovo isključivo vertikalni odnosi i da se značajan deo komunikacija i protoka informacija u okviru organizacije dešava u odnosu potčinjenosti i natčinjenosti. Ovo gledišta ima sličan uticaj na vladajuće tendencije kako u organizacionoj teoriji tako i u zakonodavnoj teoriji, a podosta uticaja ima i na praksu upravljanja.

Jedan pogled, koji želi da sve preokrene u hijerarhiju, zahteva sistem uspostavljanja prestiža u okviru pojedinačnih institucija koji je nedvosmisleno povezan sa položajem koji se zauzima u hijerarhiji. Na taj način on potpuno ignoriše činjenicu da lični prestiž pojedinaca igra veliku ulogu u uspostavljenom poretku prestiža, koji je sastavljen od mnogih komponenti i koji često poremećuje hijerarhijski poredak. Čovek hijerarhije, međutim, zbog ovoga ne lupa glavu. Njegova je isključiva želja da se uspe više i on veruje da će, ako tako čini, povećati takođe i svoj društveni ugled. On gotovo instiktivno

¹⁴R. L. Simpson, »Vertical and Horizontal communication in Formal Organizations«, *Administrative Science Quarterly*, br. 4, 1959.

odbacuje bilo koju informaciju koja bi mogla da potkopa ova ubeđenja ili njegovu sposobnost da ih održi. Izgleda da taj pogled čak dobija podršku izvesnih pravaca u sociologiji. Sledeći Weberovu tipologiju, poredak prestiža u organizacijama poredi se sa poretkom tradicionalnih i harizmatičkih sistema, ali je još jasno povezan sa hijerarhijom formalno uspostavljenih organizacija. Na ljude koji rade u okviru administracije i uprave gleda se tako kao da oni grade prestiž svog šefa ili šefova, slično načinu na koji su vazali povećavali prestiž svojih gospodara ili učenici prestiž harizmatičkih proroka. Međutim, ova koncepcija ne može se čak ni ostvariti u rudimentarnim organizacijama zato što se lični prestiž, zbog složenosti društvenih odnosa, ne može tačno svrstati sa hijerarhijskim poretkom. Osim toga, u modernijim organizacijama su takode strukturni uzroci sprečili da težnje ka hijerarhizaciji postanu opravdane, a ovo se dešava upravo zbog razvoja horizontalnih odnosa koji su prethodno pomenuti.

Za *homo hierarchicus*, međutim, sa hijerarhijskim poretkom povezan je ne samo prestiž, nego je takode povezano i znanje. Što neko stoji više u hijerarhiji on više zna ili barem treba da zna. U stvarnosti, međutim, naročito u modernim organizacijama, ne nalazimo da je znanje neposredno povezano sa položajem u hijerarhiji. Obično osoba koja zauzima viši položaj ne mora prosto da ima više znanja, nego umesto toga različito znanje. Na primer, efikasni administratori moraju biti sposobni da se na svakom polju svog delovanja oslanjaju na usluge potčinjenih koji imaju specijalizovanije znanje nego oni. U modernim administrativnim organizacijama, ne samo da se specijalizovano znanje ne može smestiti u hijerarhiju u okviru dimenzija odnosa potčinjenosti i natčinjenosti, nego takode ni intelektualna sposobnost, »inteligencija«. Osim toga, ova vrsta hijerarhizacije ne može se iskusiti bilo na nivou *Biti (Sein)* ili u dimenziji *Treba (Sollen)*. Ovo se da naročito lako zapaziti ako rastuću ulogu stručnjaka i istraživača u administraciji prihvatimo kao nužnost, jer različite zadatke koordinacije i nadzora sprovode ljudi »iznad« njih, čiji intelektualni nivo, iz čisto praktičnih razloga, nije razvijeniji od njihovog nivoa.

Tako nastaju nove protivrečnosti u okviru birokratskih organizacija. Ako hijerarhizacija ide dalje od potrebnih granica i opravdanih dimenzija, stručnjak koji stupa u administraciju prinuden je da pre ili kasnije napusti rad za koji je osposobljen i sa kojim se u velikoj meri može identifikovati, i da preuzme odgovornost za komplet zadatka za čije izvršenje nije na odgovarajući način osposobljen. Principi administracije, a među njima koncept *homo hierarchicus*, osvajaju teren velikom brzinom čak i u okviru naučnog istraživanja. Ovdje je takode uobičajeno da se pokuša uspostaviti odnos ne samo specijalizovanog znanja nego takode i istraživačke sposobnosti prema hijerarhijskom poretku uspostavljenom u okviru dimenzija odnosa dominacije. Ovo se pokazuje, na primer, u pojavi koja se može iskusiti na mnogim mestima, u odnosu između postizanja naučnog ran-

ga prema položaju koji se zauzima u hijerarhiji administracije istraživanja.

Na taj način se razvija jedna od najznačajnijih i najštetnijih posledica prekomerne hijerarhizacije, naročito sa gledišta efikasnosti organizacije: isključenje stručnjaka iz organizacije. Ovo se može razumeti na dva načina: a) ako je on stvarno privržen stručnjak, onda će napustiti organizaciju zbog toga što nije u stanju da podnosi jednosmerni hijerarhijski poredak organizacije i potražiće radno mesto tamo gde, u određenom stepenu, može da se oslobodi svrstavanja u krutu hijerarhiju. S druge strane, ako je njegovo stručno znanje, na kraju krajeva, nužno u određenim dimenzijama, onda će mu ono obezbediti veći prestiž i dohodak nego što bi to mogao opravdati njegov položaj u hijerarhiji odnosa potčinjenosti i natčinjenosti. (U praksi se ovo drugo često dešava.) b) Drugi način gubljenja svojstva stručnjaka dešava se onda kada se stručnjak prilagodava hijerarhiji i kada, tokom nekog vremena, njegova profesionalna svojstva (privrženost, motivacija, aspiracije) postaju stvar prošlosti. Zaista, često se smatra da je dobra stvar ako se umesto toga razvijaju znanje i talenat za administraciju i upravu.

Društveni problem sličnog obima nastaju u slučaju ako se odgovor na pitanje »Ko je u pravu?« umetne u hijerarhijski poredak. Veliki naglasak se često stavlja na ovaj upravni princip na višim nivoima upravljanja institucijama. To je princip koji ne samo vreda ljudsko dostojanstvo, nego koji takode izaziva ozbiljne teškoće, čak i ako se posmatra strogo sa tačke gledišta efikasnosti organizacije. Pre svega, upravo to rada komformizam. U takvim institucijama potčinjeni, na osnovu svog svakodnevnog iskustva, postaju ubeđeni da oni nikad ne mogu biti u pravu u odnosu na svoje šefove. Oni zbog toga dižu ruke od bilo kakve težnje ka istini, ili makar pokušaja da je kažu, te se nekritički prilagodavaju sistemu vrednosti svojih šefova, pokušavajući da misle glavama svojih šefova i da osećaju srcima svojih šefova. Ova situacija može često izgledati povoljna za upravljače, a njena glavna opasnost leži upravo u tome. Zahvaljujući ovome, pravo da se iznosi istina postaje vezano za položaj koji se zauzima u hijerarhiji, upravo onako kao i pravo, recimo, na upotrebu kola. Ovo se takode može javiti kao najvažniji i neophodan preduslov reda u organizacijama. U stvari, međutim, to nije ništa drugo nego sredstvo za uspostavljanje komformizma i konzervatizma, koje neizbežno smanjuje efikasnost.

Jedna od tipičnih karakteristika ideologije prekomerne hijerarhizacije jeste ta da razlike u platama ne zasniva na specijalizovanom znanju ili prirodi posla koji se obavlja, nego radije na položaju koji se zauzima u organizaciji uzetoj u celini, to jest na različitim nivoima hijerarhije. U očima *homo hierarchicus* najveća nepravda je učinjena ako, iz jednog ili drugog razloga, raspodela dohotka ne sledi redosled ranga u organizaciji i opštu tendenciju da se ovo udruži sa raspodelom odgovornosti. (Opšte iskustvo sociološkog ispitivanja pokazalo je da ljudi koji rade na najvišem nivou administracije sma-

traju da je stepen odgovornosti najvažniji kriterijum za utvrđivanje razlika u platama.) Interes organizacije, međutim, često neposredno zahteva da pojedinačni dohoci treba da se odvoje od hijerarhije, naročito u institucijama gde je nužno uvođenje istraživača i stručnjaka koji poseduju istaknuto znanje. Prirodno, ovo ne znači da ne može biti nekih područja u našoj nacionalnoj ekonomiji gde bi bila dobra ideja da se podignu vertikalne razlike u platama. Ovo bi prvenstveno bio slučaj na područjima gde zauzimanje viših položaja stvarno uključuje ozbiljnu odgovornost. Međutim, ne bismo smeli ni za trenutak pretpostaviti da će na svakom sličnom nivou stvarne odgovornosti i rizici biti nužno identični. Na nivou direktora, na primer, to zavisi, između ostalog, o vrsti ekonomskog sistema čiji je deo institucija o kojoj je reč.

Jedan od najupečatljivijih znakova prekomerne hijerarhizacije jeste neosetljivost prema stranci. Ovo je, u stvari, samo projekcija, prema spoljnom društvu, pogleda koji se razvio u okviru administracije i koji odražava birokratski sistem zavisnosti. Prema ovom pogledu, stranka je neko sporedno stvorenje, tudin ili niže biće, ponekad zaista samo zlonamerna osoba prema kojoj će administracija, kao posednik vlasti koju joj je dodelilo celo društvo, stajati hijerarhijski superiorna ma šta se desilo. U shvatanjima nekih službenika, mistificirani društveni interes je vrlo često veća snaga od bilo kog Bogom rukopoloženog monarha ili kapitalističke korporacije; u današnje vreme to je u socijalističkom društvu postalo udruženo sa prestižom, delimično stvarnim a delimično imaginarnim, koji se postiže položajem u hijerarhiji. A da bi situacija bila još smešnija i protivrečnija, ljudi na nižim nivoima hijerarhije često su više privrženi ovoj apsolutizaciji i hijerarhizaciji odnosa dominacije nego oni koji se nalaze na višim nivoima. Ovi prvi kao da žele da okrenu leđa strankama zbog toga što, u okviru samog administrativnog sistema, nemaju nikakvih stvarnih mogućnosti za donošenje odluka. Tako nam se pokazuje narednik koji je brutalan prema svojim ljudima ili portir koji je grub prema strankama.

Poseban slučaj ovog odnosa nastupa kada stranka u svom *svojstvu* stranke nije samo običan građanin, nego neko ko zauzima specifičan položaj u hijerarhijskom poretku neke druge organizacije. Takva osoba zahteva »partnerski« odnos upravo zbog toga što druga institucija ne može upotrebiti bilo kakav pretekst da ignoriše njegov sopstveni prestiž. Ovde dolazi do dejstva izuzetno složenog mehanizma, takvog mehanizma koji će potpuno ignorisati neke od ovih zahteva, dok će druge prihvatiti. Niti se tako retko dešavaju slučajevi kada dolazi do »prećenjivanja« i kada stranka dolazi do osećanja da ona nije više samo partner, »jedan među jednakima«, nego ličnost darivana nekom posebnom moći, čija svaka želja postaje u drugoj organizaciji naredba. Ovo je, naravno, štetno za hijerarhiju birokratije sabijenu u jednu instituciju, ali je ona u stvari ipak prihvata kao jednu vrstu spoljne prinude kojoj se mora povinovati i preko koje se unutrašnja hijerarhija dopunjava spoljnim faktorima. Verovatno će

se naići povremeno na nekog činovnika koji se može, identifikujući se sa svojom sopstvenom institucijom, pobuniti protiv ovog. Na kraju, međutim, on će pre ili kasnije doći na to da ovo posmatra kao nerazdvojni deo »prirodnog poretka«, upravo kao i poretka u svojoj sopstvenoj instituciji.

Tako se ljudi nalaze u višedimenzionalnom svetu čak i u kancelarijama i na radnim mestima, i u tom svetu oni: a) zauzimaju poseban položaj u hijerarhiji radnih mesta organizacija, b) partneri su i ponekad čak i ličnosti od položaja u odnosu na poretke drugih organizacija, i c) naprosto su stranke, ponekad upravo zbog toga što neka određena institucija ne priznaje njihov prestiž koji su oni postigli na nekom drugom mestu. Hijerarhija se, međutim, ne razvija samo u domenu radnog mesta nego i u mnogim drugim institucijama i organizacijama u društvu (u partiji, u društvenim organizacijama, itd), a često čak i u grupama zasnovanim na naklonostima i prijateljstvu.

Ovo je jedna od onih stvari koje same po sebi pružaju otpor jednodimenzionalnosti birokratije. Teško da se može i sumnjati da će, barem u konačnoj analizi, ona omogućiti da borba za priznavanje višedimenzionalnosti društva bude pobedonosna. *Homo hierarchicus*, čovek koji razmišlja u jednoj dimenziji, koji je prototip čoveka današnje organizacije, postaće jednom za svagda suvišan.

A možda, isto tako, nije ni potpuno utopistički verovati da će višedimenzionalnost konačno smanjiti ulogu i same hijerarhije i time stvoriti situaciju u kojoj čovek, pošto je sazreo u individualnu ličnost, neće biti više prikladan za uklapanje u hijerarhije.

»Čovek organizacije«

Ovaj koncept uveo je Whyte, koji je pod tim podrazumevao da birokratski organizovana administracija i uprava stvaraju, ili su već stvorili, svoj sopstveni tip čoveka. Uzimajući u obzir nivo do kojeg se čovek uzdigao i mogućnosti koje je izabrao za razvoj svoje ličnosti, takva vrsta čoveka je jedna patološka pojava, a takva bi bila čak i ako bi se moglo pokazati da njegovo delovanje nije uopšte nefunkcionalno i neefikasno. Whyteovi »ljudi organizacije« su, u stvari, oni koji su »napustili dom, kako duhovno tako i fizički, da bi se zavetovali životu organizacije i upravo su oni ti koji su um i duša naših velikih institucija koje se same održavaju.«¹⁵

U ovom pristupu, »čovek organizacije«, iako mu se priznaje da je element koji podržava instituciju, jeste ipak negativan tip zbog toga što, slično bolesnom konju u veterinarskim knjigama, on u sebi nosi sve tipične bolesti koje mogu pogoditi ličnost u organizaciji. Ovo takođe znači da prava osoba »od krvi i mesa« koja radi u upravi nije, u stvari, nikad »čovek organizacije«, ali bi mogao postati. Iz toga sledi da će se tako shvaćena »svojstva« čoveka organizacije posmatrati pre kao opasnost i neće se ni na koji način uzeti kao ukaziva-

¹⁵W. H. Whyte, *The Organisation Man*, London, 1960, str. 8.

nje na već uspostavljeno stanje. Ali u isto vreme, nikakvu štetu neće naneti čoveku saznanje o bolesti pluća, o raku ili čiru u stomaku, čak ako on i ne boluje ni od jedne od njih — naročito ako je ugrožen od neke od ovih bolesti zbog toga što joj je, iz jednog ili drugog razloga, naročito podložan.

Pogledajmo neke simptome ove višestране bolesti:

1. Jedna od najozbiljnijih negativnih posledica birokratizovanog društva jeste razvoj »komformizma«, preterivanje sa komformitetom koji je nužan, kako u društvenom životu tako i u aktivnosti u okviru organizacije. Sam Marx je briljantno analizirao ovu karakteristiku birokrate: čak i po cenu potpunog gušenja svoje sopstvene individualnosti, on će se prilagoditi svojoj društvenoj sredini, a naročito stvarnim ili pretpostavljenim standardima svojih šefova, koje on nekritički prihvata. U modernom kapitalizmu, ova osobina proističe iz relativno uske sfere državne administracije i postaje komformizam u istinskom značenju te reči, društvena pojava koja je opštevažeća.

Marton vidi strukturne uzroke ove pojave (koju on, slučajno, naziva »preterani komformitet«) u sledećem: a) efikasna birokratija zahteva pouzdano reagovanje i bespogovornu lojalnost pravilima; b) lojalnost pravilima vodi ka tome da ona postaju jedna apsolutna vrednost: zadaci se ne shvataju u zavisnosti ili u odnosu na ciljeve, nego nezavisno od njih; c) u isto vreme, oni koji uvode opšta pravila ne mogu shvatiti da je potrebno da se ona prilagode radi suočavanja sa specijalnim situacijama; d) iz ovog razloga, mnogi elementi koji su u opštim okolnostima efikasni, postaju u specijalnim okolnostima neefikasni.

Za komformizam, to jest za preterivanje sa komformitetom u ovom smislu, ne može se ni na koji način smatrati da je okončan u socijalizmu. Jedna od najozbiljnijih posledica ove pojave jeste »negativna selekcija«, prema kojoj oni koji najviše ispunjavaju uslove za vodeća područja rada ne dolaze na više položaje, nego na te položaje pre dolaze oni koji imaju natprosečne talente u jednoj jedinosti sferi: u sferi komformiteta. U takvim organizacijama sve više raste broj ljudi na rukovodećim mestima koji »znaju kako da se ponašaju«, ali u tešnjoj međusobnoj povezanosti sa ovim jeste činjenica da efikasnost uprave neizbežno opada.

2. Birokratska organizacija često otuđuje čoveka od njegovog rada. Ostvarivanje uspeha odvaja se od stvarnih rezultata rada i neposredno se identifikuje sa usponom u hijerarhiji. U isto vreme, javlja se gledište u sistemu vrednosti, po kojem čovek koji stvarno vredi, čovek koji je ispravan, jeste onaj čovek koji je postigao uspeh u ovom smislu.

U okviru birokratske organizacije, »uspešan čovek« stiče mnogo veći društveni prestiž nego »obdareni čovek« ili čovek koji »dobro zna svoj posao«. Ako ovi drugi ne napreduju u hijerarhiji, oni se često žigošu neposrednim pejorativnim etiketama, a mnogi ljudi misle da u njima vide neke patološke simptome. To je ono stanje koje opi-

suje Agnes Heller kada piše sledeće: »Ako je bezbednost glavni cilj života, ako se ljudi ne prihvataju borbe, a sa njom i mogućnosti neuspeha, onda uspeh postaje jedino merilo morala. Uspeh postaje sinonim za dobro, a neuspeh za loše.«¹⁶

Sa ove tačke gledišta, koncepcija Roberta Presthusa je zanimljiva i podstiče na razmišljanje. On uočava tri vrste identifikacije sa velikim organizacijama i karakteriše ih na sledeći način: a) *penjač*, koji je u stanju da harmonično pomiri svoje lične aspiracije sa ciljevima organizacije; b) *indiferentna osoba*, koja je podjednako otuđena i od organizacije i od svog rada, opšti tip službenika koji se može naći u velikim organizacijama; c) *ambivalentan*, čija se lična i vrlo često različita očekivanja neprestano sudaraju sa zidom birokratije. Za Presthusa je ovaj treći tip patološki tip. Praktično iskustvo pokazuje, međutim, da je opasnost za društvo jedva išta manja kada prvi ili drugi tip postane dominantna snaga.

Dahrendorf, na primer, pita: »Zašto postoji više samoubistava u redovima onih koji se penju u društvenoj hijerarhiji?« — pa i samo pokretanje ovog pitanja otkriva izvesne sumnje u pogledu sposobnosti Presthusovog čoveka prvog tipa da se oslobodi problema. A da li je i drugi, indiferentni tip, takođe stvarno oslobođen problema? Na ovo pitanje možemo dati potvrđan odgovor samo ako uzmemo u obzir da je otuđenje od rada čovekovo normalno stanje.

3. Možda je najveća opasnost za čoveka organizacije *depersonalizacija* koja ga pogađa u domenu koji je za njega tako važan: u domenu rada. U razvijenoj birokratskoj strukturi, koju Galbaith naziva tehnostrukturom, ne postoji više nijedan oblik upravljanja sa »odgovornošću jednog čoveka«. Odluke nisu više individualne. O svim različitim pitanjima odlučuje se u okviru same organizacije u toku pripremnog stadija, te na taj način odgovornost ne može biti individualna. Na ovaj način možemo jasno posmatrati i let na Mesec, kao rezultat komplikovane tehnostrukture kakva se u ovom smislu podrazumeva.

Ali ova pojava preuzela je takođe dominantnu ulogu i u tradicionalnim i jako koncentrisanim organizacijama. Anthony Sampson, na primer, piše da su Shell, Unilever ili Imperial Tobacco i drugi slični multinacionalni ekonomski organizmi mistične pojave, na čijem vrhu stoji uprava koja je, u strogom smislu te reči, anonimna. Ova promena znači, u stvari, da je vlast, koja je u preduzećima kojima upravljaju sopstveni vlasnici bila u rukama pojedinaca, sada u rukama organizacija umesto pojedinaca. Pojedinač može da ispoljava svoju moć jedino kroz *organizaciju* i mada ona može biti pod njegovom vlašću, ona ga takođe okreće prema stvaranju njenog sopstvenog izgleda.

¹⁶ Agnes Heller, *The Sociology of morality or the morality of sociology*, Budapest, 1964, str. 66—67 (na mađarskom).

Čovek u ovom organizovanom svetu, čak ako je i na njegovom vrhu, sve ređe se nalazi u situaciji da može imati odgovornost za donošenje odluka ili čak da učestvuje u tome. U stvari, naročito na nižim nivoima, njegovo učešće je često ograničeno aktivnostima koje u najvećem broju slučajeva ne idu dalje od tumačenja i primene vrlo detaljnih pravila. Ograničavanje autonomije vrlo često se nalazi zajedno sa minimalnom individualnom odgovornošću, pa tako Whyte sa pravom naziva ovo stanje »sistemom organizovane neodgovornosti«. Zbog ovoga, ali takođe i zbog uticaja hijerarhizacije, lični odnosi u okviru upravnog aparata gotovo neizbežno se deformišu, a to je možda jedan od najopštijih i najkarakterističnijih činilaca koji podrivaju ljudsku ličnost u aparatu. Drugim rečima, simptomatično je da nefunkcionalnost deluje u okviru same uprave.

Gotovo je opšta stvar da su u današnje vreme čovekovi radni odnosi od sve većeg značaja za razvoj njegove ličnosti. Stvarni zadaci i uslovi rada, a u ne manjoj meri i društvene funkcije koje se stvarno izvršavaju na radnom mestu, proizvode dubok utisak na ljudske ličnosti. Ni oni koji rade u okviru administrativnih aparata nisu izuzetak. Ali u njihovom okviru, sposobnost da se radi u stvarno humanizovanim zajednicama znatno je teži zadatak, po svemu sudeći gotovo nerešiv.

U administrativnim aparatima koji se još nisu razvili, koji se nalaze *in statu nascendi*, ljudi i dalje mogu (relativno) »slobodno da vole i mrze«. Ovo se moglo vrlo lako zapaziti u Mađarskoj: treba samo uporediti prvi period razvoja socijalističke administracije, nje- no »herojsko doba«, sa poslednjim stadijima. Izražavajući se jezikom sociologije, ovo znači da je u prvom periodu takozvanih neformalnih organizacija, sistem naklonosti i nenaklonosti igrao izuzetno veliku ulogu u organizacijama. Jedna od negativnih posledica ovakvog stanja stvari bilo je stvaranje klika, među kojima su se vodile žestoke bitke, bitke koje nisu bile diktirane samo interesima nego takođe i uzavrelim strastima. Međutim, ovo nije bio jedini razlog zbog čega su lični odnosi bili prepreka efikasnosti. Već samo njihovo postojanje predstavljalo je neku vrstu barikade podignute u odbranu konsolidacije hijerarhije, a oni su stvarali i teškoće za proces promena od zakonske formalnosti ka stvarnoj društvenoj realnosti. Kao što smo već videli, konsolidacija hijerarhije, barem u sadašnjim okolnostima, u izvesnoj meri je neophodna radi povećanja efikasnosti uprave.

Zaposleni u administraciji i upravi su, u smislu Weberovog idealnog tipa, ljudi koji niti vole niti mrze, ali koji ispunjavaju svoje obaveze. Čak ako ovo znači i preterivanje i ako se takvi administrativni aparati ne mogu u stvarnosti naći bilo gde u svetu, postoji ipak izvesna istina o toj tvrdnji: depersonifikacija se može logično pripisati suštinskoj prirodi administracije i predstavlja pojavu koja se može naći u svakodnevnoj praksi.

Zamak

Efikasnost administrativnog i upravnog sistema izgleda da vrlo malo podleže rizicima svoje sopstvene strukturne bolesti, koju je Marx shvatao kao želju da se svoji unutrašnji poslovi preobrate u državne tajne. Upravo je ova pojava najočiglednija prepreka širenju društvene kontrole i sprečavanju onog što bi se moglo desiti ako ova birokratska pojava postane dominirajuća. Ovaj problem pogoršava se činjenicom da što je organizacija razvijenija ona je sve sposobnija da razvija upravo ovakvu karakteristiku. Revolucionarni radnički pokret uvek je ustajao i uvek će ustajati protiv birokratskih tendencija koje se razvijaju u njegovom okviru. U svojim različitim oblicima, ove tendencije su najvažnije plodno tle za reformizam i revizionizam.

U modernom kapitalizmu razvija se ogromna mreža birokratskih institucija, nad kojima ni društvo, pa čak ni sami vlasnici nemaju bilo kakvu stvarnu kontrolu. Ovo je birokratizovani, depersonalizovani svet koji je oživljen u Kafkinom delu *Zamak*. Nadzornik K. želi po svaku cenu da uđe u zamak da razjasni uslove svog ugovora, ali svaki njegov pokušaj je uzaludan. Gospodari zamka ostaju nepoznate sile; pokazuje se da su se u zamku organizacija i preciznost pretvorili u svoju suprotnost. Najvažnija osoba sa kojom je na neki način uspeo da govori, Upravitelj sela, koji je više »farmer« nego »službenik«, daje mu sledeće obaveštenje o situaciji u zamku: »U tako velikoj vladinoj ustanovi kao što je obračun, može se povremeno desiti da jedno odeljenje propisuje jednu stvar, a drugo odeljenje drugu stvar; nijedno ne zna o drugom, i mada je vrhovna kontrola apsolutno efikasna, po samoj svojoj prirodi ona dolazi suviše kasno, te se svakog časa dešavaju sitne pogrešne računice.« U ovom romanu živo je prikazana ne samo etatička ili upravna birokratija, nego još više birokratizovano društvo. To je dato sa izuzetnom snagom. Jednom reči, nadzornik K. nužno postaje igračka otuđenih snaga.

Ova opasnost ponajviše pretili onim administrativnim aparatima koji pokazuju relativno visok nivo organizacionog razvoja i u kojima se odnosi potčinjenosti i natčinjenosti mnogo više složeni i zapetljani nego što su to u prostim, pa čak i u multiplim linearnim sistemima. U prvom slučaju, ti stvarni odnosi su krajnje složeni, čak i bez pokušaja da se zamagle, i u njih se može proniknuti tek uz velike teškoće. Na taj način, delovanje neke organizacije može lako izgledati poput »zamka«, makar da rukovodioci neke institucije i ne pokušavaju da od svakog svog unutrašnjeg problema naprave državnu tajnu. Takav razvoj postaje gotovo neizbežan ukoliko narastanje svesne aktivnosti nije dovoljno da unutrašnje probleme, a prvenstveno proces donošenja odluka koji teče u okviru organizacije, učini prihvatljivim i razumljivim za »spoljni svet«, za »laičku zajednicu«. Ovo zahteva da se razvije jedna specifična funkcija informativnog sistema, funkcija koja se često u praksi zanemaruje: *opšta* diseminacija informacija, kako *unutrašnja* tako i *spoljna*. Nasuprot ovome, teorija organizacije

je često sasvim zadovoljna ako radnici dobiju samo informacije koje su im dovoljne za obavljanje njihovih radnih zadataka.

U okviru administracije i uprave često se javlja »korporativni« duh i on neretko nalazi izraz u zvaničnim izjavama. Ovaj duh, koji otvoreno brani interese organizacije, proglašava unutrašnja pitanja za tajne, o kojima nije ispravno ili barem nije »prikladno« govoriti u prisustvu lica sa strane, neupućenih. Ovo je često podjednako snažno ograničenje kao i ono ograničenje koje svrstava unutrašnje probleme u državne tajne. Kažnjavanje onih koji krše ova pravila često nije ništa blaže nego kažnjavanje onih koji otkrivaju državne tajne. U ovim slučajevima, međutim, kazna se često primenjuje u indirektnom obliku. Izneće se, recimo, mnogo oštrije ocene o nekim drugim »prekršajima« ili »prestupima« koje je neki službenik počinio, te će na ovaj način on biti kažnjen za svu svoju neloyalnost korporativnom duhu.

Ovaj »korporativni« duh se pothranjuje na racionalan način javnim interesom organizacije. Što više određena administracija i uprava razvija svoje sopstvene posebne interese i što više postaje neodrživa tvrdnja da se oni mogu i moraju dovesti u sklad sa interesima društva u celini, utoliko će biti veći problem što ga postavljaju institucije koje razvijaju svoje sopstvene »sisteme tajni«. Ovo će dovesti do toga je gotovo nemoguće snabdeti se onim obimom informacija o aktivnosti te organizacije koji je u stvarnosti potreban.

Ova pojava je tesno povezana sa uticajem koji promene u ekonomskom sistemu mogu imati na preduzeća, naročito socijalistička preduzeća koja posluju sa velikim stepenom autonomije. Prirodno, bilo bi pogrešno verovati da je ova pojava nepoznata u ekonomskim sistemima koji se zasnivaju na državnoj administraciji ili na samobračunskim jedinicama. Socijalističke institucije u ovim ekonomskim sistemima takođe su vrlo brzo naučile da obim svojih unutrašnjih rezervi ne smeju otkriti višim organima administracije i planiranja (ovo je bilo naročito važno u državnim administrativnim ekonomskim sistemima). One su takođe naučile, kada uvode neki novi proizvod, da proizvodne troškove u svojim *ex-ante* i *ex-post* obračunima prikažu višim nego što oni stvarno jesu (ovo postaje tipično ponašanje u preduzećima sa samoobračunskim sistemima).

Gde god se principi novog ekonomskog sistema mogu ostvariti, »tajna« postepeno gubi funkcije kojima služi u obe druge vrste sistema (mada, prirodno, ovo ne vodi nužno ka njihovom neposrednom okončavanju), zbog toga što sada tržišni odnosi neposredno određuju prosperitet aktivnosti preduzeća. U isto vreme, konkurencija stvara nove oblike preduzetnih tajni, koje dovode do »novih zatvaranja«, naročito na fundamentalnim pitanjima tehničkog razvoja. Ako se ne učini efikasan pokušaj da se ovoj tajni, koja se rada iz racionalne tačke gledišta, nametne društveni nadzor, onda neće postojati gotovo ništa što bi moglo zaustaviti nastajanje »zamka« sa njegovom prekomernom organizacijom i sa njegovom naročito zagušljivom atmosferom.

V INTELIGENCIJA I ADMINISTRACIJA

Koncept inteligencije se u današnje vreme napada sa mnogih strana. Opravdanost njegove upotrebe dovodi se u pitanje sa mnogih različitih stanovišta.

U redovima onih koji sumnjaju u njegovu upotrebljivost stoje na prvom mestu oni koji prihvataju prilaz istmat (istorijski materijalizam). Ako ovaj prilaz ostaje dosledan svojim početnim premisama, barem u slučaju kada se one primenjuju na socijalizam, onda on mora da odbaci kategoriju »inteligencije«. U diskusiji koja je održana u redakciji časopisa *Tersadalmi Szemle* pre neke dve godine, bilo je saopšteno da je sada već krajnje vreme da se odbaci koncept inteligencije, jer ga je društveni razvoj učinio zastarelim.

U isto vreme ni empirijski pristup takode ne može biti zadovoljan ovim konceptom. Njegovi sledbenici uzimaju ovaj izraz u smislu nekog oblika statističke grupe, ali tvrde da im nedostaju osnovni kriterijumi po kojima bi se pojedini ljudi mogli klasifikovati u ovu kategoriju. Na svu sreću, međutim, dosad još niko nije izradio bilo kakav kriterijum tog tipa, te empirijski pristup — sasvim opravdano, u dosledno sopstvenom načinu razmišljanja — baca sumnju na valjanost upotrebe ovog izraza.

U isto vreme svakodnevni jezik, pa čak i zvanični jezik, tvrdo glavo se odupire skepticizmu nauke i neprekidno ponavlja ovaj izraz sve do tačke kad postaje dosadan. Istina, on se ne upotrebljava bez dvosmislenosti. Često se naginje ka tome da se on bezrezervno identifikuje sa »umnim radnicima«, dok se u drugim prilikama uzima kao takva krajnost koja uključuje samo najistaknutije stvaralačke umove naše civilizacije. Ponekad se čak uzima u značenju etičkog tipa ponašanja. U stvari, ovu »grešku« često je u prošlosti pravila sama društvena nauka, barem do tada dok je još smatrala da je jedan od njenih zadataka da pruži neku definiciju koncepta inteligencije.

Koji bi, onda, pogled trebalo da prihvatimo? Skeptični naučni prilaz ili prilaz kako svakodnevnog tako i službenog jezika, koji posmatra inteligenciju kao društvenu realnost, ako ne čak i kao takvu realnost koja se može tretirati sa naučnom tačnošću?

Na sledećim strancima ja ću pokušati da dokažem da ovaj drugi pristup, uprkos svim svojim netačnostima, uključuje jedan vrlo važan vid naše društvene stvarnosti, i to čini bolje nego »naučni« prilaz o kojem je bilo reći.

Polazeći od ovog uverenja, pokušaću da napravim skicu konceptualne definicije inteligencije, definiciju za koju nalazim da je i moguća i praktična. Takođe ću pokušati da iznesem konture odnosa ovog društvenog sloja prema administraciji, kao i prema birokratiji u onom smislu u kojem se ona podrazumeva u sociološkom značenju tog izraza. (Ja ne tretiram izraz »birokratija« na bilo kakav pejorativan način. Pod birokratijom ja podrazumevam aparate čiji radnici obavljaju svoje aktivnosti i kao svoju struku i kao svoje glavno zanirom.

manje, a takođe i sa odgovarajućim stepenom stručnosti i sposobnosti.)

Pokušavajući da dam sociološku definiciju inteligencije, mislim da se ne bismo smeli postaviti tako da tragamo za nekom grupom čije se mesto u strukturi društva može precizno opisati, nego bismo umesto toga morali da se skoncentrišemo na funkciju koja se podrazumeva pod tim izrazom u njegovoj najraširenijoj upotrebi u svakodnevnom tumačenju. (Ova funkcija takođe objašnjava široko rasprostranjenu upotrebu ovog izraza.) Izrazi bez funkcija ili brzo ispadaju iz svakodnevnice upotrebe ili njihova sadržina prolazi kroz promene koje vode ka nastajanju novih funkcija.

Polazeći od ovog prilaza, možemo upotrebljavati onakvu definiciju kakvu je upotrebljavao Istvan Kardos u svojoj doktorskoj disertaciji o pitanju inteligencije. On sugerise da se zadaci ili funkcije inteligencije moraju posmatrati kao stvaranje novih intelektualnih vrednosti ili kao primena i komunikacija intelektualnih vrednosti na stvaralački način.

Moramo, naravno, prihvatiti da dva izraza koji se upotrebljavaju u ovoj definiciji, to jest »nove intelektualne vrednosti« i »primena i komunikacija na stvaralački način« nisu objektivne kategorije, nego zavise o subjektivnoj oceni o tome šta mislimo pod novim intelektualnim vrednostima i pod kriterijumom »stvaralački«. Raspon značenja ovih izraza može se menjati prema sistemu vrednosti različitih pojedinaca, a nauka ne može da stvori za njih definiciju koja bi mogla da zadovolji potrebe tačnosti u empirijskoj sociologiji.

Međutim, ova nesumnjiva dvosmislenost i nedostatak definicije ne znači da je nemoguće učiniti razumljivim bilo koji od ovih izraza, to jest »nove intelektualne vrednosti« i »primena i komunikacija na stvaralački način«. Nije teško dokazati da i jedan i drugi izraz poseduju opipljivog i racionalno jezgro koje se može otkriti, što nam omogućava da proširimo ili da suzimo značenje tog izraza. U stvari, uvek nailazimo na slične probleme kad god pokušavamo da utvrdimo definiciju pojedinih društvenih klasa ili slojeva koje bi bile precizne sa gledišta društvene nauke.

Praktično iskustvo ubedljivo dokazuje da je stvaranje novih intelektualnih vrednosti vrlo važan aspekt društvenog razvoja. Neki istaknuti ljudi dolaze da popune ove funkcije; drugi, međutim, iz raznih društvenih razloga, nisu sposobni da izvršavaju takve zadatke. Neosporno je to da su Aristotel, Dante, Arhimed, Marx, Newton, Einstein — a ovu listu bismo mogli produžiti u beskonačnost — stvorili takve intelektualne vrednosti kakve ogromna većina njihovih savremenika nije bila sposobna da stvori, jer nisu imali ni talenta niti društveni položaj koji bi im to omogućio. Takođe je van svake sumnje to da se, u primeni i komunikaciji vrednosti, može razlikovati stvaralački aspekt od mehaničke i puke rutinske aktivnosti, od proste transmisije i primene znanja. Čak ako i ne stvara novu vrednost u pravom smislu te reči, stvar je ovog stvaralačkog aspekta da čovek

obnavlja i obogaćuje već postojeće intelektualne vrednosti prema zahtevima posebnih okolnosti njegovog sopstvenog sistema vrednosti, te radeći tako obogaćuje civilizaciju čovečanstva. Na osnovu ovoga, za pripadnika inteligencije možemo smatrati i privrženog nastavnika ili vaspitača i inženjera istraživača koji projektuje novu tehnologiju ili novi proizvod.

Teško se može poricati stvarno postojanje i društvena važnost funkcija inteligencije ako se oni tumače na ovakav način. Možda i nije nužno naglašavati da na sadašnjem stadiju istorijskog razvoja, kao i u doglednoj budućnosti, svi članovi društva ne mogu u istoj meri da razvijaju svoje intelektualne sposobnosti, te će, prema tome, neizbežno nastati strukturne podele. Inteligencija postoji bez obzira da li nam se to sviđa ili ne.

Na sadašnjem stadiju podele rada u društvu, možemo naći zanimanja koja zahtevaju onakvu aktivnost kakvu obavlja inteligencija u smislu koji je upravo opisan, kao i ljude koji — čak bez obzira na svoje zanimanje — jesu ili nisu sposobni za ispunjavanje takvih zadataka. U ovom pogledu očigledno je da nije tačno, kao što bi rekla stara poslovice, da onome »kome je bog dao vlast, dao mu je takođe i pamet«. Sam intelektualni posao ne pravi ni od koga intelektualca.

Jedan od najvažnijih preduslova društvenog rasvoja jesta upravo mogućnost inteligencije da se slobodno razvija u okviru datih granica koje nameće stepen društvenog razvoja. Drugim rečima, morale bi postojati mogućnosti da sve više ljudi bude sposobno da obavlja takav posao, a njihova aktivnost bi što je moguće više morala biti organski i efikasno integrisana u celinu društvenog razvoja.

U klasnim društvima ovaj problem pokreće, iznad svega, pitanje u kojoj meri inteligencija i kroz svoju aktivnost udružuje snage — direktno ili indirektno — sa klasama i pokretima koji deluju u interesu društvenog progressa. U ovom pitanju, koje je mnogo razmatrano u okviru marksizma, posebno je važan odnos inteligencije prema administrativnim aparatima. Značaj ovih aparata se povećava, a naročito u socijalističkim društvima, gde ne postoje takvi klasni problemi koji se mogu porediti sa klasnim problemima kapitalističkog društva.

Sa ove tačke gledišta, možemo se uveriti u to da u modernim društvima nastaje najjedinstvenija protivrečnost. A) S jedne strane, administracija i upravljanje društvom sve više padaju u ruke hijerarhijski organizovanih aparata (u sociologiji ovo se naziva birokratska uprava). Zbog strukturnih razloga i sa različitih tačaka gledišta, one mogu doći u sukob sa funkcijama inteligencije, to jest sa njenim strukturnim karakteristikama. B) S druge strane, nasuprot ranijim društvima, postoji mnogo veći prostor za proširenje i razvijanje ovih funkcija koje smo prethodno opisali kao funkcije inteligencije. U isto vreme, aktivnosti koje se mogu klasifikovati kao aktivnosti inteligencije takođe su narasle i po snazi i po značaju. Međutim, zbog prve tendencije, ovaj nesumnjivi razvoj ne može nikuda dovesti ako

upravljanje društvom prede u ruke inteligencije, čak i ako su mnogi ljudi gajili takvu jednu iluziju. Sigurno je da ni među inteligencijom ne postoji očigledna tendencija ka povećanom učešću u vlasti.

Radi razumevanja stvarne prirode ove protivrečnosti, potrebno je da proučimo tipično držanje administracije prema zadacima inteligencije. Ovo može takode objasniti njen odnos prema jednom pod-sloju inteligencije, u kojem se ovi zadaci i funkcije razvijaju *par excellence*.

Rukovodeći princip administrativnog aparata je efikasnost, a u najvećem broju slučajeva to znači efikasnost jedne posebne institucije, a ne društvene aktivnosti uopšte. Ta efikasnost nije praktično nikad identična sa onim što je društveno efikasno. Opseg sinhronizacije ili asinhronizacije najviše zavisi o vrsti makrostrukture u koju se ta posebna institucija uklapa i o njenoj specifičnoj funkciji u okviru tog sistema.

U ovom smislu možemo govoriti o posebnom interesu te institucije (bilo da je ona državno ili zadružno preduzeće), sa kojim se administrativni aparat nužno identifikuje. A iznad svega ovoga jeste sami izvor sukoba između aparata i inteligencije, sukob koji nastaje iz objektivnih okolnosti i strukturnih uzroka.

Tako se interes članova inteligencije — u onoj meri u kojoj se oni stvarno identifikuju sa svojim funkcijama — ne odnosi na bilo koju posebnu instituciju, nego na određeno polje stvaralaštva, primene i komunikacije intelektualnih vrednosti. Na ovaj način, poseban interes inteligencije lakše se uzdiže na nivo opšteg interesa. Ovo, naravno, ne isključuje mogućnost da neki posebni pojedinci preokrenu opšti interes inteligencije u svoj sopstveni specifični cilj, takav cilj koji bi onda došao u sukob sa opštim interesom. Mogli bismo nabrojati mnogo primera da ovo dokažemo na bilo kom polju nauke, umetnosti i obrazovanja.

U istoriji često dolazi do smešne situacije onda kada aparati koji tvrde da predstavljaju društvo u celini, ali koji su u stvari stvorili ideologiju svojih sopstvenih posebnih interesa, dolaze u sukob sa delom inteligencije. Na jednoj strani, oni delovi inteligencije koji se identifikuju sa svojim sopstvenim posebnim funkcijama, pri čemu nisu u stanju da razlikuju opšti interes od svog sopstvenog posebnog interesa, smatraju da je opšti interes njihov sopstveni interes. Na drugoj strani, administracija smatra da njen sopstveni posebni interes jeste opšti interes. Ali možemo takode naići i na drukčije situacije, kada grupe inteligencije pretenduju na to da predstavljaju univerzalnost intelektualnih vrednosti, dok su u stvari oni postali robovi partikularizma svojih sopstvenih briga, i kada je, nasuprot njima, administracija ta koja predstavlja društvene interese višeg stepena. Dovoljno je samo i pomisliti na neka polja nauke koja, u maloj zemlji kao što je Mađarska, teže po svaku cenu da prošire svoje aktivnosti u okviru nacionalnih granica.

U isto vreme proističe da će sukobi interesa između administra-

tivnog aparata i raznih grupa inteligencije verovatno postati najintenzivniji onda kada jedni i/ ili drugi budu smatrali da njihov sopstveni posebni interes predstavlja opšti interes i kada ne dozvoljavaju čak ni najmanji stepen tolerancije.

Glavni i možda najčešći izvor sukoba između administracije i inteligencije, sukob koji ide dalje od prostog sudara interesa, nastaje zbog hijerarhijske strukture administracije. Inteligencija nije protiv hijerarhije uopšte. u stvari, ona sama često gradi vrlo striktnu hijerarhiju na osnovu svog sopstvenog sistema vrednosti, hijerarhiju u čijem su okviru razni podslorjevi inteligencije vrlo jasno izdiferencirani. Inteligencija odbacuje jedino onaj oblik hijerarhije koji je zasnovan na službenom rangiranju ljudi.

Gde god hijerarhija službenog rangiranja dolazi u kontakt sa hijerarhijom zasnovanom na merilu vrednosti raznih podslorjeva inteligencije (ako se, u stvari, igde uopšte i susretnu), među njima će uvek doći do sukoba. Pojedinci koji su važni u jednoj hijerarhiji biće nevažni u drugoj hijerarhiji i *vice versa*: nevažni ljudi postaju važni pojedinci u očima različitih grupacija ljudi. U modernim društvima ovaj sukob može se ublažiti samo kroz razvijanje uzajamne tolerancije. Međutim, nijedna od ovih grupa nije do sada pokazala bilo kakvu posebnu sklonost za jednu takvu toleranciju.

Česti sukobi nastaju takode između različitih vrsta kritika koje izražavaju administracija i inteligencija. Izražavajući se sa potrebnom obazrivošću, ja bih tvrdio da administrativni aparati nisu uopšte spremni da uzroke očiglednih grešaka i nedostataka potraže na području svoje sopstvene aktivnosti. Opšte uzev, oni više vole da ih pripisuju prirodnim uzrocima (loše vreme, nedostatak sirovina i tome slično) ili zaostalosti masa (to jest takvim ideološkim tvrdnjama kao što je tvrdnja da socijalistička svest zaostaje za razvojem u objektivnoj sferi). Nije uopšte ni retkost da krivicu za greške i nedostatke svaljuju na aktivnost same inteligencije.

Suprotno ovom apologetskom stavu, inteligencija često prihvata moralističku kritiku, ocenjujući ono što postoji putem poredjenja sa onim što oni smatraju da bi trebalo da bude, prema sistemu vrednosti koji oni održavaju. A sve to oni čine bez odmeravanja stvarnih mogućnosti i bez izbora između ovih stvarnih mogućnosti na osnovu njihovog sopstvenog sistema vrednosti.

Tako dva stava dolaze u sukob: apologetski stav koji mehanički brani postojeći institucionalni poredak, i moralistički stav koji u potpunosti propušta da razmatra stvarne alternative, mnogo pominjana »nekonstruktivna« kritika.

Kako ja empirijski navodim statistiku da bih dokazao svoju teoriju, čitalac može gotovo poverovati da sam zašao u neki čorsokak apstrakcije. Ja bi želeo da pomenem samo dva slučaja kao primere koji — čak ako konačno i ne dokazuju moju tačku gledišta — mogu barem učiniti da ona u velikoj meri izgleda verovatna.

Prvi slučaj je slučaj Tibora Zama, koji je napisao kritiku o

državnom poljoprivrednom dobru *Hortobagy*, u kojoj su sadržane mnoge sugestije vredne pažnje, ali koja je izazvala ozbiljnu ljutnju i potpunu osudu ne samo od uprave državnog poljoprivrednog dobra nego takođe i oblasnih vlasti. Drugi pisac, sociograf Antal Vegh, iskusi je nešto slično kada je njegova studija o selu Peneslak izazvala ogorčenje upravnog aparata susedne oblasti. Ovaj sukob verno je prikazao Jozsef Darvas, koji je o njemu napisao i esej i dramski komad.

Ni inteligencija ni administracija ne mogu se kategorički razvrstati ni kao dobri ni kao loši, mada svako od njih često želi da na ovaj način razvrsta drugog. Inteligencija je srećna da prihvati pejorativnu sliku birokratije koju podržava svakodnevna misao. Ona zaista nije nimalo odbojna prema tome da aktivno učestvuje u podržavanju ovog gledišta. Na sličan način, administracija često govori o inteligenciji kao o boemštini, o intelektualcima koji nisu ni za šta dobri, izolovani su od masa i deluju jedino kao okovi za efikasan rad organizacija.

U isto vreme, međutim, društveni razvoj zahteva razvoj ovih obeju društvenih grupa i njihovih funkcija. Mada njihove funkcije nisu uvek potpuno odvojene jedna od druge, i mada smo često svedoci »personalne unije« između uloga inteligencije i administracije, društvena podela rada isključuje mogućnost stvaranja bilo kakvog značajnijeg sklada među njima — barem u doglednoj budućnosti. Shodno tome, ne postoji drugo rešenje nego uzajamna tolerancija, mada će ideologije koje su stvorili posebni interesi inteligencije, na jednoj strani, i posebni interesi administracije, na drugoj strani, žigosati ovo rešenje kao oportunističko.

(Andras Hegedus, *Socialism and Bureaucracy*, Allison & Brisby, London, 1976, str. 17—59; 160—188)

Preveo Teodor Olič

Donald C. Hodges

BIROKRATIZACIJA SOCIJALIZMA

BIROKRATSKA KLASA

Bitno za Marxovo poimanje klase je razlikovanje klase po sebi i klase za sebe. Prva je u temeljima njegove političke ekonomije, druga u osnovi njegovog ekonomskog tumačenja politike i države.

Elementi ovog razlikovanja su po prvi put formulisani u završnim odeljcima *Bede filozofije*. Govoreći o radnicima koji su se sindikalno organizovali radi borbe za više nadnice, Marx kaže: »Vladavina kapitala stvorila je tim masama zajednički položaj, zajedničke interese. Tako je ta masa već klasa prema kapitalu, ali još ne i za samu sebe.«

Na tom se stupnju, čitamo u *Komunističkom manifestu*, radnici protivstavljaju kapitalu neorganizovanim protestima koje predvode pojedini od njih, potom nastupaju radnici samo jedne fabrike, onda radnici određene oblasti. No, njihovoj borbi manjka nacionalna dimenzija i upravljena je protiv pojedinih kapitalista a ne protiv čitave buržoazije. Na nacionalnom nivou ovi radnici su klasa po sebi, ali politički su »još uvek nejedinstvena masa«. Klasa za sebe postaju tek kad počnu da se organizuju u udruženja ili sindikate, kad se udruže kako bi održali rast nadnica, kad počnu širiti prostor sporadičnih činova pobune. To radničko udruživanje zarad odbrane vlastitih zajedničkih interesa pred buržoazijom neophodno je radi »centralizacije brojnih lokalnih borbi, pri tom istovrsnih, u jednu i jedinstvenu nacionalnu borbu klasa«. Potom sledi udarna rečenica: »Ali svaka klasna borba je politička borba.«

Osnovne klase po sebi su političke snage koje određuju politički život unutar zemlje i borbu među državama. Klase su temeljni činioci političkog života koji odgovaraju temeljnim činocima proizvodnje. Baš kao što dominacija konkretne proizvodne snage, kao

što je kapital, određuje karakter datog načina proizvodnje, tako i politička hegemonija konkretne klase određuje prirodu odgovarajuće države. Elementi Marxove teorije države sadržani su u njegovoj teoriji društvenih klasa.

Ista pogreška se javlja i u Marxovoj političkoj teoriji, no ona proizlazi iz žute mrlje njegove političke ekonomije: nema samo tri činioca proizvodnje i odgovarajuća proizvodna odnosa nego četiri. Kako se posjednici stručnih znanja ne mogu uvrstiti ni u jednu od tri velike Marxove klase, mogli bismo ih smatrati četvrtom. Uloga te četvrte velike klase u kapitalizmu, kao što ćemo videti, uslovljava prelazak u novu društvenu formaciju.

Ta četvrta klasa ne mora biti politički organizovana pa ni sve-sna vlastitih posebnih interesa na nacionalnom nivou da bi bila klasa po sebi. Ni u razvijenim kapitalističkim zemljama, ni u socijalizmu, stručnjaci nemaju vlastitu političku partiju, koja bi za cilj imala preuzimanje političke vlasti i preobražaj društva u skladu sa samovidenjem ove klase. Dovoljno je to što ih činjenica da su četvrti činilac proizvodnje izdvaja od drugih klasa i doprinosi njihovom organizovanju na lokalnom nivou.

Posedovanje naučnih znanja u obliku stručnosti određuje pripadnost ovoj četvrtoj velikoj klasi. *Kao što je posebna roba koju radnici poseduju u kapitalizmu pre njihova radna snaga nego proizvodni činilac samoga rada, tako ni pripadnici ove četvrte klase nisu u posedu činioca organizacije nego stručnih znanja koja je omogućavaju.* Stručnost je njihova moć organizacije koja odgovara radnoj snazi radnika. Ta četvrta velika klasa kontroliše organizaciju društvenog rada premda ga ne poseduje. Nazivam je birokratskom klasom.

Birokratija ili inteligencija?

Termin »birokratija« ima veoma široko značenje i naveo je neke marksiste da se opredele da ovu četvrtu veliku klasu nazivaju »inteligencija«. U izvesnom su smislu oba termina odveć široka. Birokratija obuhvata vladavinu nadležstava ili kancelarija, strukturiranih hijerarhijski, u skladu s formalnim pravilima. U ovoj upotrebi, nije reč o klasi već o administrativnom aparatu u vojnim, političkim, poslovnim, obrazovnim i radnim organizacijama. Inteligenciju čine oni koji u rukama imaju monopol na ljudsko znanje, a njeni pripadnici potiču iz različitih klasa, i zastupaju različite političke pokrete. Tako možemo govoriti o aristokratskoj inteligenciji, buržoaskoj, liberalnoj i socijalističkoj.

S druge strane, oba termina su preuska. Birokratija podrazumeva zaposlene u državnom aparatu, a isključuje one u industriji, proizvodnji, obrazovanju i tako dalje, slične im i po stručnosti i po funkcijama u organizaciji i administraciji. Ona ne obuhvata ni slobodne intelektualce, one bez zvanične funkcije. Inteligencija se pak ograničava na elitni profesionalni visokoobrazovani kadar. Ona ne obuhva-

ta neelitne »birokrate« koji prevrću hartije i uzdižu se nad masom običnih kancelarijskih službenika. Kao oznaka za klasu o kojoj je reč, nijedan od ovih termina ne odgovara. Ovaj terminološki spor je, ipak, više od verbalnog duela, jer iza njega stoje različita tumačenja prirode takozvane nove klase.

Termin »birokratija« koristi se da bi se vladajuća klasa u postkapitalističkim društvima poistovetila sa onima koji praktično »poseduju« državu koja poseduje sredstva za proizvodnju. Partijski birokrati, a ne intelektualci, imaju monopol odlučivanja u tom novom poretku. Mnogi od njih su profesionalni revolucionari; drugi su birokrate iz proizvodnje čiji autoritet ne počiva na obrazovanju već na njihovoj ulozi organizatora. Kako ih većina nije visokoškolski obrazovana, niti se ikada bavila intelektualnim delatnostima, oni i ne spadaju pod pojam inteligencije. No, baš se oni, a ne njihova intelektualna sabraća, smatraju novim ljudima vlasti.

Termin »inteligencija« ne poistovećuje vladajuću klasu postkapitalističkih društava s onima koji neposredno vladaju kroz partijski aparat, već s mislećom zajednicom koja donosi temeljne odluke. Posedovanje »inteligencije« izdvaja se kao osnov učešća u podeli ekonomskog viška vrednosti. Znanje je moć, ali se znanje shvata usko, kao visoko obrazovanje, kao intelektualna stručnost koja ne obuhvata organizaciona i administrativna znanja koja bi se mogla steći i radnim iskustvom. U svetlu ovakvog tumačenja, povlastice i visoke plate birokrata smatraju se anomalijom.

Tako je ovaj verbalni spor izraz faktičkog neslaganja oko toga da li je partijska, proizvodna i vladina birokratija ili pak inteligencija, koju čine visokoobrazovani intelektualci i tehnički stručnjaci, jezgro nove vladajuće klase. Posledica ovog spora je podela nove klase na birokrate i inteligenciju. Neki autori su u toj podeli videli klasnu razliku. U Gouldnerovoj knjizi *Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class* (Budućnost intelektualaca i uspon nove klase), sukob između birokrata i tehnokrata se ne prikazuje kao sukob unutar nove klase u socijalističkim društvima, već kao sukob između klase na vlasti i nove klase.

Kakva je ta klasa na vlasti? Gouldner kaže da je u SSSR i Istočnoj Evropi ona jednaka *državnoj klasi* — *de facto* ako ne i *de jure* posjednicima državnih sredstava za proizvodnju. Njeni delovi su vladini i politički birokrati, s jedne, i najviši upravni sloj u državnim preduzećima, s druge strane. Za razliku od njih, Gouldnerovu novu klasu čine isključivo visokoobrazovani, takođe podeljeni u dve grupe: intelektualci — »čisti« naučnici, istraživači, umetnici i tako dalje — i tehnička, odnosno primenjena inteligencija. Gouldnerovo tumačenje je dosta uticajno, te bi mu trebalo posvetiti malo pažnje.

Nova klasa je u usponu, tvrdi on, ali tek treba da postane vladajuća klasa u socijalizmu. Tehnička inteligencija upravlja nacionalizovanim i kolektivizovanim sredstvima za proizvodnju, ali ih ne poseduje. Faktičko vlasništvo je u rukama druge klase — klase partijskih

birokrata. Na osnovu raskoraka između vlasništva i upravljanja, za koje Gouldner tvrdi da je tipično za socijalizam koliko i za kapitalizam, izvodi podelu na klasu na vlasti i novu klasu.

Te klase nisu homogene. Gouldner deli klasu na vlasti na tri različita sloja: partijski vođi i funkcioneri, koji stoje iznad birokratskog državnog aparata, a ipak ga kontrolišu; »politički pouzdani komesari« ili »generalni direktori« u vladinim ustanovama i industriji koje postavlja partija; i »birokrate—izvršioци« direktiva političkih komesara. Novu klasu deli na podgrupu »stručnjaka«, pod neposrednom paskom starih tvrdih birokrata, i podgrupu »intelektualaca«, koji su kritični, kreativni i skloni revoluciji, pošto rade van granica onoga što Gouldner naziva normalnom naukom. Ovde imamo dve klase zasnovane na vlasništvu nad dva različita činioca proizvodnje: fizičkim sredstvima za proizvodnju, odnosno državnom kapitalu u kolektivnom vlasništvu klase na vlasti i stručnosti, odnosno ljudskom kapitalu u posedu pripadnika nove klase.

Gouldnerov opis partijskih birokrata graniči se sa perverznom i jedva da prikriva svoj prezir prema njima. Oni s vrha naređuju, bez obrazloženja; oni s dna izvršavaju bez pogovora. »Poriv dominacije« je u osnovi »zmijskog mozga« organizacije; on je »brutalna strana birokratije«. Kultura ovih partijskih birokrata čini ih nedostojnim svakog kritičkog diskursa. Lišeni su svakog iole »znatnijeg kulturnog kapitala«. Njihova umeća, koja obuhvataju »tek nešto više od čitanja, pitanja i otvaranja dosijea«, Gouldner opisuje na potpuno degradirajuć način. Za birokrate se kaže da se služe mehanizmom kontrole koji počiva na naređivanju, zabranama i zaprećenoj kazni, dok se tehnička inteligencija u izvršavanju svojih zadataka oslanja na razum, ubeđivanje i materijalne podsticaje.

Da li su zaista partijski birokrati nestručniji od tehničke inteligencije? Samo ako se pojam »stručnosti« shvati usko i formalno. Stručnost partijskih birokrata uglavnom počiva na iskustvu koordinacije i motivisanja rada drugih; ona je pre umeće no nauka, i ne može se naučiti na univerzitetskim kursovima. Vođstvo zahteva posebni dar, uključujući poznavanje ljudi i sposobnost da se s njima izade na kraj. Reći da organizatorima manjka znatiji kulturni kapital znači priznati da nisu knjiški moljci. Iskustvo pokazuje da je organizatorska stručnost u stvari mnogo reda od tehničke inteligencije. Opisivati birokratske metode tako uprošćenim terminima kao što su izdavanje i izvršavanje naređenja, više nikako ne odgovara istini.

Takode je karikaturno tvrditi da partijski birokrati kolektivno poseduju nacionalizovana ili kolektivizovana sredstva za proizvodnju. Sigurno je da ih birokrati poseduju i stvarno kontrolišu. Kontrola nad sredstvima za proizvodnju i upravljanje njima ne počiva ni na slovu zakona ni na brutalnoj dominaciji. Ona se temelji na posebnoj vrsti stručnosti koja po pravilu nedostaje visokoobrazovanim intelektualcima i zaobilazi naučnike i tehničku inteligenciju. Ta je stručnost neposredno povezana sa zadacima vođstva i organizacije.

Ova teza o temeljnom rascapu između birokrata i inteligencije nova je samo zato što je Gouldner tumači kao sukob klasa. Konvencionalnije shvatanje, po kojem su birokrati i inteligencija dve nepomirljive frakcije iste klase, nalazimo u delu Alberta Parryja *New Class Divided* (Podeljena nova klasa). Tako Perry govori o rascapu između centralne partijske birokratije i naučno-tehničko-upravljačke elite, između komunista koji, po pravilu, nemaju stručne kvalifikacije i specijalista koji su obično ravnodušni prema politici. U poglavlju »Upravljačka evolucija«, Parry kaže da su interesi naučnog i tehničkog napretka suprotni partijskoj dogmi. Sukob pogoršava ekonomska nejednakost. Partija i dalje svoje članove sprečava u akumulaciji materijalnih dobara: »Partijski vođi koriste državnu svojinu, ređe poseduju kuće... to što uživaju vile u državnom vlasništvu u biti je efemerno«. Inteligencija, pak, ne samo da je bolje plaćena od partijske elite, nego taj novac slobodno može trošiti na kupovinu privatnih daća, automobila, na unajmljivanje posluge.

U prilog kritici ovih dveju teza ide i argumentacija mađarskog sociologa u emigraciji, Ivana Szelenyija. U knjizi napisanoj 1974. godine sa Georgeom Konrádom, *The Intellectuals on the Road to Class Power* (Intelektualci na putu osvajanja klasne vlasti), tek nedavno objavljenoj na engleskom jeziku, iscrpno je dokumentovano formiranje klasne vlasti inteligencije u Istočnoj Evropi. Još važniji za ovu raspravu je njegov novi ogled »The Position of the Intelligentsia in the Class Structure of State Socialist Societies« (Položaj inteligencije u klasnoj strukturi društava državnog socijalizma) u kojem se analiziraju neke manjkavosti definisanja inteligencije kao klase i kritikuje teza o rascapu između birokrata i intelektualaca.

Vlastito empirijsko sociološko istraživanje uverilo je Szelenyija da se birokratija ne može precizno definisati kao posednička klasa. Mada je u posedu sredstava za proizvodnju, ona ih ne poseduje legalno, a njeni potomci niti imaju pravo nasleđivanja niti ga mogu isticati. U isto vreme je pogrešno isključivati birokratiju iz inteligencije kao celine, tvrdi Szelenyi, pošto njihovu navodnu podeljenost praksa ne potvrđuje. U Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi, birokratska mesta popunjavaju akademski obrazovani intelektualci, dok su univerzitetske katedre zauzeli partijski birokrati. Što je još važnije, njihovo stručno i naučno obrazovanje je približno isto kao i njihove plate. Obe frakcije svoj dohodak primaju u istom obliku, posredstvom državnog mehanizma preraspodele. U socijalizmu se stručnjaci regrutuju u birokrate, te su birokrate većinom stručnjaci. Ili, kako bismo mi rekli, i jedni i drugi su privatni vlasnici nauke u njenom personalizovanom obliku — u obliku stručnosti. Stoga je pogrešno samo stručnjaka smatrati personifikacijom nauke, a birokratu isključivo personifikacijom organizacije. I jedan i drugi su otelotvorenje obeju. Premda zajedno konstituišu jednu klasu, Szelenyi zaključuje da ta klasa nije određena *vlasništvom* nad nekim činiocem proizvodnje, već sličnim polaganjem prava na ekonomski višak vrednosti, proisteklim iz *kontrole* nad mehanizmom preraspodele.

Slažemo se sa Szelenijem da nema nepremostivog jaza između organizacije i stručnosti. Organizatori su, s jedne strane, stručnjaci; s druge su naučnici, tehničari, čak i intelektualci iz kula od slonovače, organizatori. Naučnici organizuju eksperimente, tehničari organizuju i projektuju alate i mašine, intelektualci organizuju raznolike činjenice u formi teorija. Tek u veoma uskom značenju termin stručnosti se podudara sa specijalističkim znanjima naučnika i tehničara. To usko značenje isključuje iz kategorije stručnjaka ne samo birokrate već i intelektualce, i to zbog njihovih širokih interesovanja. U pogledu širine znanja, intelektualci su zapravo mnogo bliži birokratama. Stručnost je sposobnost manipulisanja i kombinovanja ljudskih bića, materijala, alata, simbola i informacija. Stručnost je organizovana inteligencija; organizacija je primenjena stručnost. Ova argumentacija dostatna je da obesnaži sve tvrdnje o tome da birokratija i inteligencija predstavljaju dve odvojene klase.

Sa Szelenijem se razilazimo u tome što birokratiju—inteligenciju određujemo kao posredničku klasu u tradicionalno marksističkom smislu. On je uveren da, u društvima državnog socijalizma koja su ukinula privatnu svojину nad sredstvima za proizvodnju, »moramo zaći s onu stranu formalnog marksizma i analize vlasništva, ako želimo da dodemo do ekonomskih osnova klasnog antagonizma«. Moramo se boriti, kaže Szelenyi, protiv pojma vlasništva kao pojma na kojem se temelji definicija društvenih klasa. No, da li baš moramo? Samo ukoliko se i dalje budemo držali Marxove tri velike klase i ne budemo rekonstruisali njegovu teoriju, unoseći u nju organizaciju kao četvrti činilac proizvodnje i uvodeći četvrtu veliku klasu kao vlasnika stručnih znanja.

Nije osnovno pitanje kako tu novu klasu zvati, mada joj je ime svakako potrebno; ali, videli smo da su oba poznata naziva neodgovarajuća. Ima li jedan nekih prednosti u odnosu na drugi? Mislim da nema. Mada termin »inteligencija« direktno upućuje na stručnost nove klase, »birokratija« pak upućuje na proizvodni činilac organizacije koji u krajnjem određuje stručnost. »Birokratija« imenuje ono suštinsko za novu klasu — to da ona počiva na četvrtom činilcu proizvodnje. Stoga sam tom terminu skloniji, premda bi i »inteligencija« zadovoljila. Ovi se termini mogu ravnopravno koristiti.

Birokrati i sitni birokrati

Zagovornici pojma nove klase uzimaju zdravo za gotovo da joj svi koji imaju stručnost i pripadaju. Ubedljivi razlozi govore u prilog uključivanja visokih funkcionera i visokokvalifikovanih stručnjaka u jedinstvenu klasu. Ali, treba li tu uvrstiti i niže funkcionere i obične tehničare? Pod pretpostavkom da birokratija nije klasa već administrativni aparat, razumno bi bilo svrstati sve funkcionere zajedno, jer obavljaju istu vrstu administrativnih i profesionalnih usluga. U klasnoj analizi, međutim, i drugi se faktori moraju uzeti u obzir.

Tu je najvažniji faktor eksploatacije. Visokokvalifikovani ra-

dnici primaju visoke plate za svoj rad; niskokvalifikovani su mnogo slabije plaćeni. Da li je ova razlika tek stvar stepena?

Cena administrativne, profesionalne i naučne stručnosti pokrivena je platom koja, u toku prosečnog ljudskog veka, prelazi nadoknadu osnovnog uloga u visoko obrazovanje. Monopol i priroda stručnosti su osnov razlike. Iz Marxove pretpostavke da je svaki najamni rad eksploatiran, sledi da oni koji poseduju stručnost nisu najamni radnici. Naprotiv, oni kroz plate dobijaju puni ekvivalent svog rada, uz dodatni udeo u neposrednoj ili posrednoj eksploataciji drugih radnika.

Ovaj udeo u plodovima eksploatacije ima donju ali ne i gornju granicu. Donja granica je upravo ono što one koji poseduju stručnost odvaja od klase najamnih radnika, koji su u različitim stepenima eksploatirani. Sa stanovišta tog praga, stručnjaci liče na kvalifikovane najamne radnike po tome što su uglavnom plaćeni za rad koji obavljaju. Premda se od najamnih radnika razlikuju po tome što u džep trpaju i deo viška vrednosti, nisu jednaki ni visokim stručnjacima čije plate većinom potiču iz eksploatacije drugih. Tako se da razlikovati klasa krupnih eksploatatora, koja glavčinu svog dohotka vuče iz rada drugih, od klase između, odnosno prelazne klase, klase sitnih eksploatatora čiji manji deo dohotka potiče iz toga izvora.

Za razliku od klase krupnih eksploatatora, klasa sitnih ima i donju i gornju granicu udela u višku vrednosti. Uzmimo da je, u okvirima Marxove radne teorije vrednosti, x prosečna nadnica manuelnog radnika pri stopi eksploatacije od 100%. Tokom osmosatnog radnog dana fizički radnik proizvede robe vredne x za četiri sata, dok preostala četiri radi stvarajući vrednost x za eksploatatore. Tada će $2x$ biti donja granica koja odvaja srednju klasu sitnih eksploatatora od radnika ispod, a $4x$ gornja koja je deli od eksploatatorske klase iznad. Videćemo da je Marx upravo po tome i razlikovao situ od krupne buržoazije.

U stvarnom životu ima ljudi koje je teško smestiti u strogo izolovane odeljke. To je slučaj sa svim pripadnicima srednjih klasa, ali ponekad i s pripadnicima drugih društvenih klasa. Pred nama je slučaj običnog najamnog radnika koji je celu uštedevinu uložio u akcije General Motorsa. Da li je zbog toga postao kapitalista? Tu je i sitni zemljoposjednik koji je uradio istu stvar. Kojoj klasi oni pripadaju? Marx je bio svestan ovih teškoća. Iako je određivao klase saglasno vlasništvu nad određenim činiocem proizvodnje, priznavao je potrebu dodatnih merila za klasifikaciju onih koji su u posedu više činilaca.

Uzmimo genezu kapitaliste koji počinje kao sitni posednik. Dode čas kad sitni posednik unajmljuje prvog pomoćnika i počinje da isplaćuje nadnicu. Uzmimo da je stepen eksploatacije 100%, kao što je i Marx uvek uzimao. Bude li pomoćnik svakodneвно radio osam sati, za četiri će pokrivate ekvivalent potreban za vlastito održanje i život porodice. Biva li vlasnik kapitalista time što eksploatiše

jednog jedinog radnika? Uzevši da glavina njegovog dohotka potiče iz njegovog vlastitog osmosatnog rada, a ne iz četvorosatnog viška rada njegove nesumnjicave žrtve, čini se osnovanijim uvrstiti ga u klasu između. Između čega? Između klase onih koji sami rade, kao donje granice, i klase kapitalista, ili pravih buržuja, kao gornje.

Marx u *Kapitalu* piše: »Ako sad uporedimo procese proizvodnje vrednosti i stvaranja viška vrednosti, videćemo da je drugi tek produžetak prvog posle određene granice«. Plaćajući sebi punu vrednost onoga što je proizveo, gospodin Pettigrew ne stvara višak vrednosti; on višak vrednosti izvlači isključivo iz rada svoga jedinog pomoćnika. Otud se moramo zapitati: Koji je proizvodni proces tu dominantan? Da li je to proces proste robne proizvodnje usmeren na stvaranje vrednosti? Ili je to proces kapitalističke proizvodnje usmeren na izvlačenje viška vrednosti? U tom slučaju, odgovor je jasan. Naš protagonist uglavnom se bavi proizvodnjom vrednosti, a ne viška vrednosti. Sitna robna proizvodnja i dalje ublažava nadiruće kapitalističke elemente.

Uzmimo sada da on uzima još jednog pomoćnika. Sada su dva načina proizvodnje u savršenoj ravnoteži — nijedan nema odlučnu prevagu. Status gospodina Pettigrewa je viši: više nije sitni proizvođač — na samoj je granici nečeg mnogo krupnijeg. Sada mu preči opasnost da postane kapitalista. Sa samo jednim pomoćnikom bio je tek pripadnik prelazne klase, one koju Marx u trećem delu *Osamnaestog Brumairea Louisa Bonapartea* definiše na sledeći način: »... prelazna klasa je ona u kojoj se interesi dveju klasa istovremeno međusobno otupljuju«.

Prekretnica nastupa u momentu kad gospodin Pettigrew zaposli i trećeg pomoćnika. On će se od tog trenutka uglavnom posvetiti stvaranju viška vrednosti i njegovom pretvaranju u profit. Tako smo uspeli da odredimo gornji i donji prag pripadanja klasi sitne buržoazije, kao i donju granicu pripadanja buržoaziji. Buržoaska odnosno kapitalistička klasa nema gornju granicu.

Pokušajmo sada da napravimo jednu komparativnu analizu geneze birokrate iz sitnog birokrate. Bivši kvalifikovani manuelni radnik, gospodin Drive, sada je poslovođa sa dna Galbraithove »tehnstrukture«. On je gordi posednik stručnosti, kao i kvalifikovane radne snage. Na ime toga prima godišnju platu u mesečnim iznosima, umesto nadnice po satu ili komadu. On više nije proizvodni radnik koji stvara višak vrednosti za kapitalistu, jer za vrednosti koje proizvodi dobija punu nadoknadu. Uz to dobija i nešto povrh, izvlačeći višak vrednosti iz drugih radnika svojim nadzorničkim sposobnostima. Premda je način proizvodnje kapitalistički, njegova uloga nije ni uloga najamnog radnika, ni kapitaliste. On pripada prelaznoj klasi sitnih menadžera, koju nazivam klasom sitne birokratije.

Za dvadesetak godina, gospodin Driver se uspeo promotivnom lestvicom do ranga pomoćnog menadžera. Dobija platu nekoliko puta veću od one koju je primao kao nadzornik. I status mu je znatno

viši. Sada je njegov osnovni posao izvlačenje viška vrednosti, a ne proizvodnje vrednosti za korporaciju. Kao sitni birokrata prešao je prag i postao pripadnik više klase birokrata.

I birokrate i sitne birokrate su »funkcioneri«, ali, po svom rangu i statusu u okviru sistema birokratske eksploatacije, samo birokrate predstavljaju četvrtu veliku klasu. Pripadništvo političkoj, vojnoj, industrijskoj, obrazovnoj i radnoj birokratiji pretpostavlja rad na organizovanju velikog broja ljudskih bića. Najodgovorniji poslovi koji zahtevaju najveću stručnost su poslovi birokrata. Manje odgovorni poslovi su poslovi administriranja rada manjeg broja ljudi, ili niže rangiranih radnika kao što su sekretarice, laboratorijski pomoćnici i pomoćni istraživači, početnici, studenti i »plavi okovratnici«. Te poslove, po pravilu, obavlja sitna birokratija. Birokrati i sitni birokrati čine dve posebne klase, kao što ih čine i buržoazija i sitna buržoazija.

Zbog svog srednjeg položaja u klasnoj strukturi, sitni birokrati imaju svojstva obeju klasa — one iznad i one ispod njih. Oni se, ekonomski, nalaze između birokrata i radnika. Za razliku od radnika, a kao birokrati, i oni učestvuju u eksploataciji ostalih radnika. Za razliku od birokrata, a kao najamni radnici, i oni imaju gornju granicu zarade. No, to što su im neke odlike zajedničke s drugim klasama, istovremeno je izvor konfuzije. S jedne smo strane skloni da pomešamo sitne birokrate s nižim slojevima birokratije; s druge, da ih strpamo u »radničku aristokratiju«.

Mogućnosti brkanja sitnih birokrata s birokratima ide naruku i sličnost njihovih primanja. Sitne birokrate primaju platu a ne nadnicu, i otuda privid da pripadaju istoj klasi kojoj i birokrati. Za razliku od najamnih radnika koji su plaćeni po satu, danu ili nedelji, sitni birokrati primaju godišnji iznos u mesečnim ili dvomesečnim ratama. Najamni radnici strogo su kontrolisani radnim kartama, u koje moraju ukucavati vreme dolaska i odlaska s posla; sitni birokrati uživaju znatno više slobode. Za razliku od najamnih radnika čije nadnice mogu biti umanjene zbog odsustva s posla, sitnim birokratima je dozvoljeno da nadoknade izgubljeno vreme kako im odgovara. Najamni radnik uvek može biti otpušten, dok sitnog birokratu štiti individualni ugovor, koji obavezuje i poslodavca i zaposlenog, te su njihova zaposlenja sigurnija.

Sitni birokrati kao klasa su odvojeni ne samo od birokratske klase neposredno iznad, već i od kvalifikovanih manualnih radnika, s kojima ih je takođe lako pobrkati. U tom pogledu nas i Marx pogrešno upućuje. Prvo, nije uspeo da razlikuje nadnicu od plate. On je ispravno smatrao visoka primanja finansijskih direktora i članova korporacijskih odbora tek nominalnim najaminama, upućujući na to da je zapravo reč o prurušenom profitu. Nominalne nadnice vrhovnog nadzora, kaže on u *Kapitalu*, obratno su srazmerne stvarnom nadzoru koji vrše »nominalni direktori«, za koje su nadzor i upravljanje »tek izgovor za pljačku akcionara i gomilanje bogatstva«. Drugo, on je upravljačka znanja svrstao s manualnim veštinama u »promenljivi

kapital«. U istom poglavlju Marx kaže da su nadnice za poslove nadzora »deo uloženog promenljivog kapitala, uveliko nalik nadnicama ostalih radnika«. To nikako ne može biti. Ako nadoknada za stručnost uključuje i udeo u višku rada drugih radnika, kako je već naznačeno, onda se ona ne može izjednačiti s promenljivim kapitalom, to jest s najamnim radom koji stvara višak vrednosti, jer ga kapitalista eksploatiše. U krajnjem bismo mogli prihvatiti da nadzorni rad cedi višak vrednosti za kapitalistu, organizujući eksploataciju rada ostalih radnika.

Zabunu udvostručava činjenica da i kancelarijski radnici primaju plate. To doprinosi zamagljivanju razlike između sitnih birokrata i eksploatisanih najamnih radnika pod njihovim neposrednim nadzorom. Iza isplate nominalnih plata sekretarskom i kancelarijskom osoblju, da se naslutiti realna nadnica koju primaju kao eksploatisani radnici. Ovdje su plate prikrivene nadnice. Kao što je Marx razlikovao realne profite finansijskih direktora od nominalnog oblika nadnice za nadzor, možemo razlikovati realne nadnice sekretarskog osoblja od plata što im se nominalno isplaćuju.

Kad bi ova mistifikacija bila namerna, obrazloženje bi joj bilo sledeće: u interesu je nekolicine finansijskih direktora koji su zapravo kapitalisti da svoju klasnu pripadnost prikriju isplaćujući sebi plate umesto profita. U interesu je birokrata i sitnih birokrata da prikriju klasne razlike koje ih odvajaju od eksploatisanih kancelarijskih radnika, formom plaćanja koja je nominalno jednaka za sve njih. U njihovom je interesu i da »bele kancelarijske okovratnike« s kojima moraju raditi po personalnom osnovu odvoje od ostatka radne snage. To se postiže tako što im se isplaćuju plate umesto nadnica.

Pitanje je šta je tu temeljno sa socijalne tačke gledišta. Treba li nadnice i plate razlikovati po čisto tehničkom kriterijumu, kao što je činjenica da se isplaćuju u različitim vremenskim intervalima? Da li je uputnije razlikovati ih kao plaćanje za različite tipove usluga koje odgovaraju različitim činiocima proizvodnje? Pošto su i marksistička i nemarksistička upotreba zbunjujuće, nadnice i plate moraju se redefinisati da bi se dvosmislice izbegle. Eksploatisani kancelarijski radnici, isplaćivani u istim vremenskim intervalima kao i oni pod čijim su neposrednim nadzorom, s klasne tačke gledišta imaju manje zajedničkog s njima no sa eksploatisanim »plavim okovratnicima«.

Kancelarijsko osoblje nižeg ranga radi na istim opštim zadacima na kojima i uprava — na zadacima eksploatacije ostatka radne snage. Nominalno su plate cena te vrste usluga, ali je to značenje pogrešno. Za razliku od nadnica, koje su cena jedinične proizvodne snage, plate predstavljaju nadoknadu za dve posebne vrste snage: proizvodne snage kancelarijskog osoblja i organizacione snage koja pripada isključivo upravi. Zajednički način plaćanja prikriva razliku između rada na eksploataciji koji je, u slučaju kancelarijskog osoblja, i sam eksploatisan, i eksploatišućeg rada koji, u slučaju uprave, nije eksploatisan. Ta razlika nameće odgovarajući rascep u tipovima plata: realne plate uprave nasuprot fiktivnim platama kancelarij-

skog osoblja. Pošto se te nominalne plate isplaćuju samo ovoj kancelarijskoj potklasi eksploatisanih radnika, zbrka se može umanjiti odbacivanjem uobičajene upotrebe termina i uvođenjem »nadnice« kao jedinog.

Time je mistifikujući karakter plate prevaziđen. Ovako gledano, radnik dobija platu bez obzira na tip rada koji obavlja, sve do tačke na kojoj prestaje biti eksploatisan i počinje dobijati puni iznos vlastitog viška vrednosti. S povećanjem tog iznosa cena radne snage, da ne govorimo o nadzoru odnosno organizacionim poslovima, pretvara se u platu. Uzmimo da je, pre no je unapređen u nadzornika, gospodin Driver primao nadnicu od 5 dolara na sat i nedeljnu isplatu od 200 dolara, pri stepenu eksploatacije od samo 10%. Pretpostavimo da, po unapređenju, prima ekvivalent od 6 dolara na sat, iako mu se 240 nedeljnih dolara ne isplaćuje nedeljno nego mesečno — to jest, on sada prima platu a ne nadnicu. Da li je plata nominalna ili realna? Ta plata je realna, jer ne samo da ne predstavlja ekvivalent za veći broj prosečnih radnih sati po čoveku od onoga što je primao kao najamni radnik, već mu omogućava da prisvoji veći broj prosečnih radnih sati od onoga koji stvarno radi. Njegovih 20% više svrstava ga u istu povlašćenu kategoriju u koju spada i uprava.

Marxovo proširivanje značenja nadnice na cenu nadzora je pogrešno. Plata a ne nadnica je cena te vrste posla. Neophodan nam je neki drugi termin a ne nadnica da bismo imenovali cenu stručnosti, plaćanje za specijalizovana znanja, uključujući i nadzor, cenu koja vremenom raste a ne opada. Korišćenjem istog termina, »nadnica«, za oboje značilo bi ukinuti temeljnu razliku između sitnobirokratske i radnih klasa. Prikloniti se terminu »plata« i za sitne birokrate i za niže kancelarijske radnike svelo bi se na upadanje u istu klopku.

Od prvorazredne važnosti su definisanje tih nekoliko klasa, proizvodnih odnosa i oblika izvlačenja ekonomskog viška vrednosti. Međutim, i oblik što ga taj višak poprima u raspodeli takođe je pokazatelj klasne pripadnosti. Tu se možemo složiti s Engelsom koji u *Anti—Dühringu* kaže da s »razlikama u raspodeli, dolazi i do klasnih razlika«.

Digresija o buržoaziji i sitnoj buržoaziji

Ovde uvedena razlika između birokrata i sitnih birokrata zapravo je paralela Marxovoj razlici između buržoazije i sitne buržoazije. Buržoazija je vladajuća klasa u kapitalizmu, dok je sitnoburžoaska u stvari klasa pomoćnika vladajuće. Birokratija je vladajuća klasa u socijalizmu, a sitnobirokratska je klasa njenih pomoćnika. Mnogo je više sitnih nego krupnih buržuja koji imaju koristi od kapitalističke eksploatacije. I sitnih birokrata je mnogo više no krupnih i oni takođe imaju koristi od birokratske eksploatacije. Kapitalistički mehanizam za buržoaziju i sitnu buržoaziju isisava višak vrednosti u obliku profita; birokratski mehanizam crpe višak vrednosti u obliku plate za birokratsku i sitnobirokratsku klasu.

Marxistička kritika kapitalizma previda njegovu masovnu osnovu koju predstavlja sitna buržoazija, kao osnovna klasa na kojoj on počiva. Oni pogrešno smatraju da kapitalizam ne uživa masovnu podršku, sem u iracionalnom ponašanju radničke klase koja je tek delom klasa za sebe. Istovremeno, pogrešno drže da je radnička klasa masovna osnova socijalizma, i da će objektivni interes radnika dovesti do postsocijalističkog društva zvanog komunizam, dok bi masovnu osnovu socijalizma trebalo tražiti u sitnoj birokratiji. Poput sitne buržoazije u Sjedinjenim Državama, sitna birokratija u Sovjetskom Savezu obuhvata desetine miliona ljudi. Nisu to nipošto male klase; u većini zemalja brojnije su od Marxovog industrijskog proletarijata.

Ovaj paralelizam njihovih funkcija od suštinske je važnosti za razumevanje oba tipa društva. Razlozi za razlikovanje birokrata od sitnih birokrata, u osnovi su oni isti na koje su se Marx i Engels pozivali uvodeći razlikovanje između buržoaske i sitnoburžoaske klase, kao posebnih i odeljenih. Koji su to bili razlozi? Zbog njihovog značaja, napravićemo digresiju i pozabaviti se Marxovom i Engelsovom distinkcijom.

Marxov govor o klasama zavodi nas u pogrešnom pravcu. Ako taj govor izvadimo iz konteksta i damo mu čisto bukvalno značenje, sitna buržoazija bi bila najniži sloj buržoazije, a sitni buržuj tek sitni kapitalisti za razliku od srednjih i krupnih. No, to nije Marxovo značenje. Za njega je razlika bila mnogo bitnija od puke razlike u stepenu.

U *Osamnaestom Brumaireu* Marx poistovećuje sitnu buržoaziju sa prelaznom klasom, klasom između buržoazije i proletarijata. Pripadnici te klase teže da postanu buržuj, ali to još nisu. Na isto značenje nailazimo i u *Komunističkom manifestu*. Tu se revolucionarna buržoazija u sponu razlikuje od reakcionarne i nestajuće niže srednje klase »sitnog industrijalca, sitnog trgovca, zanatlje, seljaka, [koji se] svi bore protiv buržoazije da bi obezbedili od propasti svoj osptanak kao srednjih staleža«. Šta je ta niža srednja klasa ako ne sitna buržoazija?

To razlikovanje reafirmiše Engels u tekstu *Status quo u Nemačkoj*, u kojem te delove srednje klase poistovećuje sa sitnom buržoazijom. »Veliku masu naroda, koja nije pripadala ni plemstvu ni buržoaziji, u gradovima su činili klasa sitnih trgovaca i vlasnika radnji i radništvo«. Ta se klasa kasnije u tekstu razlikuje od različitih delova buržoazije, od finansijske i industrijske. To što je finansijski deo potisnula industrijska buržoazija nije revolucionarno, jer time ni politička ni ekonomska moć nije prešla s jedne na drugu klasu. No i pored toga su revolucionarna zbivanja 1848—1849. navela Engelsa da zaključi da »sada još dve klase polazu pravo na dominaciju, sitnotrgovačka klasa i klasa industrijskog radništva«.

Začudo, niži sloj buržoazije čine sitni kapitalisti a ne sitna buržoazija. Kapitalista i buržuj su termini istog značenja; sitni kapitalista i sitni buržuj nisu. Ova neodređenost Marxovog i Engelsovog je-

zika navela je mnogog marksistu da porekne da su oni ikad sitnu buržoaziju smatrali posebnom klasom.

U pomenutom tekstu Engels navodi i razlog ovog razlikovanja. Govoreći o sitnoj buržoaziji, on kaže: »Njen položaj između klase krupnijih kapitalista, trgovaca i industrijalaca, buržoazije u pravom smislu, i proleterske klase određuje njen karakter«. Iako teži da se uzdigne do nivoa prve klase, »i najmanji negativni obrat je dovoljan da pripadnici ove klase baci u redove druge«. Ona je, ekonomski, zavisna klasa, »u posedu malih sredstava, i nesigurnost njenog pose- da je u obratnoj srazmeri s njegovom veličinom«. Ona je i politički zavisna i »krajnje nepostojanih pogleda«. Sitna buržoazija oboruža se demokratskom hrabrošću kad buržoazija osvoji vlast, »ali čim se klasa ispod njeg, proletarijat, javi kao nezavisan pokret, iznova pada u jednu klonulost od straha«.

Sitna buržoazija predstavlja posebnu klasu ne samo u odnosu na buržoaziju, već i u odnosu na klasu samostalnih zanatlja i trgovaca odveć siromašnih da unajme pomoćnike. I jedni i drugi poseduju sopstvena sredstva za proizvodnju i na njima rade; takode raspolazu odgovarajućim robama, ali, za razliku od samostalnog zanatlje i sitnog trgovca, sitni buržuj poseduje i neki kapital. Kao što kaže Marx u *Teorijama o višku vrednosti*, u delu o radu samostalnih, kod sebe zaposlenih radnika u kapitalističkom društvu: »Oni [nezavisni zanatlje i seljaci koji ne zapošljavaju radnike] stoga ne pripadaju ni kategoriji *proizvodnih* ni *neproizvodnih radnika*«. Mada proizvode robe, »njihova proizvodnja ne potpada pod kapitalistički način proizvodnje«. Za razliku od nezavisnih zanatlja i seljaka, koji imaju vlastiti sistem proizvodnje — sistem sitne robne proizvodnje — sitna buržoazija se koristi vlasništvom nad kapitalom. Ona se često brka sa samostalnim radnicima jer i jedni i drugi rade sa svojim radnicima. U stvari, oni funkcionišu van okvira proste robne proizvodnje.

Klasa protiv kaste

Marxovo razmatranje državne birokratije i sitne birokratije nije međutim sledilo paralelni odnos buržoazije i sitne buržoazije. To stoga što je on državne birokrate i sitne birokrate poistovetio s povlašćenim ali nezavisnim društvenim slojem, ne smatrajući ih posebnim klasama. Za Marxa ti slojevi nisu ni proizvodni ni neproizvodni; on ih vidi kao potpuno isključene iz procesa proizvodnje. Drugi funkcioneri sličnih kvalifikacija su proizvodni ili neproizvodni, ali oni su funkcioneri kod kapitaliste za razliku od državnih funkcionera. Zbog čega ih Marx veštački deli, uključujući neke u viši sloj radničke klase, a druge u posebnu kastu? Zato što mu je manjkao četvrti činilac proizvodnje i zato što posedovanje stručnosti nije smatrao osnovom četvrtve velike klase.

Marx o birokratiji državnih činovnika uopšte govori kao o veštačkoj kasti. U klasičnom osvrtu u *Osamnaestom Brumaireu* govori o ogromnoj birokratiji, dobro uhranjenoj i odevenoj, kao onoj Napo-

leonovoj zamisli koja je najprivlačnija drugom Bonaparteu. »Kako bi i moglo biti drugačije, kad vidimo da je on, mimo postojećih društvenih klasa, primoran da stvori jednu veštačku kastu za koju održanje njegovog režima postaje pitanje 'hleba i uz hleb'?«

Ovoj kasti pripadaju, kaže Marx u *Teorijama o višku vrednosti*, »državni činovnici, vojna lica, umetnici, lekari, sveštenici, sudije, advokati, itd. — od kojih neki... znaju kako da za sebe prisvoje velika 'materijalna' bogatstva, delom prodajom svojih 'nematerijalnih' roba, a delom nasilnim nametanjem tih usluga drugim ljudima«. Ostali nisu tako dobro plaćeni i samo su donekle povlašćeni. Oni su pandan našoj kategoriji nižih stručnjaka i funkcionera.

Ono što je Marxu važno jeste neobični tip rada što ga obavljaju viši i niži funkcioneri, tip rada koji ih stavlja van kapitalističkih odnosa proizvodnje. Za razliku od neproizvodnih najamnih radnika u komercijalnim i finansijskim firmama — radnika čiji rad ne stvara višak vrednosti, nego ga tržišnim mehanizmima pretvara u novac — rad Marxovih funkcionera ne čini nijedno od toga. Neproduktivni najamni radnici razmenjuju svoju radnu snagu za kapital; državni funkcioneri svoj rad neposredno razmenjuju za prihod. »Gde se razmena novca obavlja neposredno za rad koji ne proizvodi kapital, dakle nije proizvodan rad [i nije neproizvodni rad koji se obavlja za kapitalistu], on se kupuje kao usluga, što uopšte nije ništa drugo već izraz za posebnu upotrebnost vrednost koju rad pruža kao i svaka druga roba«. Te usluge imaju vrednost neovisnu od radne snage kao robe.

Po Marxu, postoje dve osnovne kategorije uslužnih radnika: to su, prvo, »visokoobrazovani radnici« u koje spadaju samostalni profesionalci i »sluge javnosti«; i drugo, tu je »horda lakeja« — od vojnika, mornara, policajaca, i nižih oficira do sluškinja, sluga, klovnova i opsenara. Marx tvrdi da ova druga kategorija u koju spada i domaća posluha, obavlja istu vrstu rada kao i prva.

Marxovo razmišljanje o visokoobrazovanim funkcionerima i »lakejima« može se kritikovati u više tačaka. Eksploatacija u kapitalizmu nikako nije ograničena samo na privatno vlasništvo nad kapitalom bitno za taj način proizvodnje, pa ni na privatno vlasništvo nad zemljom koje je tu izlišno. Pored toga, postoji i birokratska eksploatacija »horde lakeja« od strane visokoobrazovanih funkcionera. Za razliku od Marxa, držimo da su sličnosti između kapitalističkih funkcionera i onih državnih s društvenog stanovišta važnije od razlika među njima. Samo kad se telmičkim i profesionalnim razlikama dâ prednost u odnosu na društvene odnose eksploatacije, ima mesta njihovom odvojenom razmatranju. No, to nije marksistički pristup.

Da i druge vrste radnika, a ne samo proizvodni, mogu biti eksploatisani, Marx je pokazao u *Kapitalu*. Da bi se bilo eksploatisano neophodno je samo davati više rada za manje. Tako, recimo, službenik u trgovini mora raditi deset sati da bi mu bila plaćena nadoknada za osam. Pošto njegov poslodavac ne plaća ekvivalent za tu jednu petinu kojom raspolaže, Marx kaže da je očito posredi jedan oblik ek-

sploatacije. Kad kapitalista prisvaja, onda je to kapitalistička eksploatacija. Zamenimo kapitalistu funkcionerom i odnos eksploatacije postaje birokratski. Kad je reč o Marxovim visokim državnim funkcionerima, samo oni imaju koristi od viška vrednosti koji se izvlači iz državnih lakeja.

Sa stanovišta kapitalističkih odnosa proizvodnje, javni funkcioneri ne spadaju u istu ekonomsku kategoriju s privatnim funkcionerima koji rade za kapitalistu. Uz pretpostavku birokratske eksploatacije, međutim, spadaju.

Marxovo razmatranje kapitalističkih funkcionera je dvosmisleno. On u *Kapitalu* tvrdi da je »sasvim ispravno prinuditi najamnog radnika da proizvede vlastitu nadnicu ali i nadnice za nadzor kao nadoknadu za rad upravljanja i nadzora nad njim«. Podrazumeva se da nadzornici i upravljači učestvuju u eksploataciji proizvodnih radnika i u raspodeli viška vrednosti. Oni primaju »nadnice za nadzor«, ali te nadnice skrivaju njihov udeo u eksploataciji drugih radnika. U kapitalističkim akcionarskim kompanijama, kapitalistu zamenjuje unajmljeni menadžer koji, premda različit od Marxovih »funkcionalnih kapitalista«, kao da ima svojstva i kapitaliste i najamnog radnika.

Na istom mestu Marx govori i o »klasi industrijskih i komercijalnih menadžera«, no njegovo je viđenje te »klase« pogrešno koliko i viđenje državnih funkcionera kao pripadnika samostalne »kaste«. Prvo, industrijski i komercijalni menadžeri, kao i njihovi neproizvodni pandani u državnoj službi, prodaju svoje stručne organizacione sposobnosti, što će reći da primaju plate a ne nadnice. Drugo, nije tačno ono što Marx dokazuje, naime da plate menadžera pokazuju tendenciju opadanja s ekonomskim razvojem kapitalizma — one, naprotiv, rastu da bi dostigle vrhunac u socijalizmu i tek tada počele da padaju. I treće, čak i da je tačno da ekonomski razvoj »smanjuje troškove proizvodnje specijalistički obučene radne snage«, plate menadžera fluktuiraju nezavisno od troškova menadžerskog znanja zahvaljujući monopolu i prorodi stručnosti.

U nenamernoj parodiji Marxovih shvatanja, Oscar Lange tvrdi da su razlike između industrijskih, finansijskih i komercijalnih kapitalista važnije od sličnosti među njima; zato i ne pripadaju istoj klasi. U ogledu »The Political Economy of Socialism« (Politička ekonomija socijalizma) Lange vlasnike bankarskog i komercijalnog kapitala smatra pripadnicima posebnog društvenog sloja, nalik Marxovim državnim funkcionerima. Po njemu, »klase« primaju dohodak u procesu primarne raspodele dohotka, recimo nadnice i višak vrednosti; 'društveni slojevi' svoj dohodak izvlače iz sekundarne raspodele.

Kao što je i Marx primetio, bankari i trgovci ne učestvuju neposredno nego samo posredno u višku vrednosti ujednačavanjem profitne stope i izvlačenjem interesa i komercijalnog profita iz brutoprofita industrijskih kapitalista. A ipak su i bankari i trgovci kapitalisti. Pasivni vlasnici akcija i papira od vrednosti još manje se mogu smatrati učesnicima u proizvodnom procesu, a Marx ih ipak nije is-

ključio iz kapitalističke klase. U okvirima svake klase neki pripadnici su uključeni u proizvodni proces, a neki u proces razmene. Da li bi trebalo, sledeći Langeovu logiku, i najamne radnike po bankama i robnim kućama svrstati u posebnu klasu a ne u Marxov industrijski proletarijat? Pored primarne raspodele dohotka tipične za proizvodne radnike, postoji i sekundarna raspodela koja određuje položaj neproizvodnih radnika čije su nadnice izvedene iz bruto-profita zajedno s kamatama koje idu finansijskom kapitalu. Porezi predstavljaju tercijarnu raspodelu i iz nje potiču plate državnih funkcionera, koji nisu ni proizvodni ni neproizvodni radnici u Marxovom značenju ovih termina. No, ni ovde neposrednost ili posrednost raspodele nije dovoljan razlog da ih posebno klasifikujemo.

Klasa za sebe?

Već smo videli da Szelenyi poriče da sovjetska i istočnoevropska inteligencija predstavlja klasu za sebe, i to zato što »ona još nije razvila klasnu svest«. Međutim, Szelenyi određuje klasnu svest preusko, gotovo sektaški. U već pominjanom članku, on kaže za istočnoevropsku inteligenciju: »Ona ne samo da ne priznaje klasnu prirodu vlastite vlasti, već zastupa ideologiju besklasnosti i konsenzusa, i, paradoksalno, tvrdi da je vlast intelektualaca zapravo vlast proletarijata«. Iz ta tri razloga ona nije klasa za sebe, čemu Szelenyi dodaje da, u ortodoksnom marksističkoj teoriji, klasa nema nikakav sociološki smisao bez klasne svesti.

Pošto je ovako radikalno izložio stvar, on dodaje još neke kvalifikacije. Vladajuće klase nisu baš voljne da podstiču svest o klasnim interesima, i uvek zagovaraju ideologiju konsenzusa. Ti ustupci praktično obesnažuju tekuću argumentaciju. Szelenyi u stvari revidira svoju originalnu tezu priznajući da je »klasna, pa čak i, opštije govoreći, društvena svest u savremenoj Istočnoj Evropi na veoma niskom stupnju«. To pak znači da inteligencija jeste klasa za sebe ali, da se poslužimo Szelenyijevim rečima, *in statu nascendi*.

Potom sledi niz nepotkrepljenih tvrdnji o tome da je društvena svest u savremenoj Istočnoj Evropi neartikulisanija no što je bila u buržoaskom društvu na ranijim stupnjevima njegovog razvoja. Szelenyi tu anomaliju objašnjava time što se sada po prvi put u istoriji inteligencija uspinje do klasne vlasti, a to onemogućava razvoj suprotnih klasnih ideologija. Kad je buržoazija bila klasa u usponu, inteligencija je zauzimala položaj između dveju velikih klasa te je mogla da artikuliše i predstavlja interese obe. U kapitalističkom društvu inteligencija nije ni klasa za sebe ni klasa po sebi, ona je »samo sloj«. Ironija je da je ona, kad nije klasa, u položaju da razvija klasnu svest drugih klasa; kao klasa po sebi koja se bori da postane klasa za sebe, tu vitalnu ulogu nije u stanju da obavlja. »Ona samo zastupa ideologije koje su u njenom osnovnom klasnom interesu, među kojima je najvažnija ideologija besklasnosti«.

Zatim sledi novi niz udaraca — uperenih protiv nove revidirane

teze. Prvo, Szelenyi dopušta da bi sukobljeni klasni interesi mogli postati artikulisani na višim stupnjevima socijalističkog razvoja. Drugo, primećuje da je buržoaziji trebalo 250 godina posle engleske revolucije 1640, i 100 godina posle francuske revolucije 1789, da bi mogla dozvoliti artikulaciju opozicione svesti radničke klase i odgovarajuće nezavisne organizacije proletarijata. Treće, kaže da ima znakova koji pokazuju da istočnoevropska inteligencija već postaje tolerantrija prema disidentima iz vlastitih redova. Četvrto, on priznaje da je tokom protekle decenije istočnoevropska radnička klasa stvorila svoje vlastite disidente. Peto, obznanjuje da se mit diktature proletarijata demistifikuje artikulacijom stvarnih interesa radničke klase, koja je delo »marginalnih intelektualaca«, spremnih na izdaju vlastite klase. Ove dodatne ustupke tumačim kao pobijanje i ove revidirane teze.

Postavlja se pitanje kako birokratija može biti klasa za sebe kad tek treba da spozna vlastiti nezavisni položaj kao klase. Marx je bio uveren da ne može biti klase za sebe, bez posebne političke partije koja bi zastupala njene klasne interese. Govoreći u *Osamnaestom Brumaireu* o sitnim francuskim seljacima, on kaže da »bez političke organizacije među njima, oni ne predstavljaju klasu«. Pošto nisu u stanju da predstavljaju sami sebe, moraju biti predstavljani. Da bi sebe predstavljali na trajnijoj osnovi, morali bi se organizovati i za nešto više od sporadičnih činova protesta. Taj uslov važi i za modernu radničku klasu, klasu kojom je Marx najobuzetiji. »U borbi protiv kolektivne vlasti posredničkih klasa«, čitamo u »Statutu Prve internacionale«, »proletarijat može delovati kao klasa samo ako se konstituiše kao posebna politička partija«. Po tome bi i inteligencija odnosno birokratija, kao klase, morale imati vlastite partije.

Šta se podrazumeva pod posebnom političkom partijom? To je partija koja ne samo da zastupa interese određene klase već toj klasi na neki način i pripada. Znači li to da komunisti moraju organizovati vlastitu posebnu partiju? Nikako. U *Komunističkom manifestu* se kaže da komunisti »nisu nikakva posebna partija protivstavljena drugim partijama radničke klase«. Ako su uopšte posebna partija, onda je to zarad zastupanja interesa proletarijata kao celine. Inače, čine »najnapredniji i najodlučniji deo partija radničke klase svake zemlje, onaj deo koji sve ostale gura napred«.

Radnička klasa može imati više vlastitih partija ili samo jednu. Ona takođe može biti saveznik drugih klasa u nekoj višeklasnoj partiji u kojoj su radnici vodeća snaga. »U Francuskoj su se komunisti udružili sa socijaldemokratima protiv konzervativne i radikalne buržoazije«. U istom delu *Manifesta* čitamo da u Švajcarskoj podržavaju radikale, »ne gubeći iz vida činjenicu da tu partiju čine antagonistički elementi, delom demokratski socijalisti u francuskom značenju termina, a delom radikalni buržuji«. Premda jedna jedina partija može biti optimalni oblik političke organizacije, klasa u borbi za vlastite interese raspolaže i drugim oblicima političke organizacije.

Ne zahteva svaki politički čin intervenciju političke partije. Da

bi se politički delovalo, dovoljno je organizovano se na nacionalnom nivou protivstaviti interesima vladajuće klase. U pismu Bolteu (od 23. novembra 1871), Marx navodi i primer: »nastojanje da se izolovani kapitalisti štrajkovima prinude na skraćenje radnog dana u datoj fabrici ili industrijskoj grani čisto je ekonomski pokret; nasuprot tome je pokret usmeren na to da iznudi osmočasovni radni dan kao zakon, itd. zapravo klasni pokret«. On zaključuje da je politički svaki onaj klasni pokret koji za cilj ima »zadovoljavanje svojih interesa u *opštoj formi*, to jest u formi koja bi ga učinila obaveznim za sve u društvu«.

Pod klasnom svešču Marx podrazumeva klasu svesnu sopstvenih interesa. On ne kaže da je nužni uslov te svesti formulisanje njenih interesa na konkretno klasni način. Za klasu za sebe je, po Marxu, dovoljno da se neka klasa po sebi, organizovanom političkom borbom na nacionalnom nivou protivstavi svojim klasnim neprijateljima. To pretpostavlja sposobnost političkog delovanja u vlastitom interesu. Znači li to da ona mora takođe imati artikulisanu klasnu ideologiju, da mora biti svesna sebe baš kao klase? Ne, dovoljno je da bude svesna svojih zajedničkih grupnih interesa, kako god se nazivala. Sovjetska i istočnoevropska inteligencija su, bez sumnje, svesne svojih zajedničkih interesa u političkoj borbi protiv međunarodne buržoazije. Mada sebe naziva slojeni, nomenklatura je nevažna. Nije bitan naziv koji ona koristi za sebe, već svest o zajedničkim interesima. Uostalom, buržoazija u Sjedinjenim Državama još uvek odbija da prizna vlastito klasno postojanje. Sa ovog stanovišta može se smatrati da su Marxovi kriterijumi klase za sebe zapravo prisutni ne samo u svim istočnoevropskim zemljama već i u čitavom socijalističkom taboru.

Da bi se konstituisala klasa za sebe, kaže Marx, njeni se pripadnici moraju ujediniti u borbi protiv neke druge klase. Tako je buržoazija postala klasa u borbi protiv zemljoposedničke aristokratije, a proletarijat u borbi protiv buržoazije. Činjenica da je buržoazija postala klasa pre no što se sukobila s proletarijatom, upućuje na to da bi birokratija mogla postati klasa za sebe pre no što se sukobi s vlastitom radničkom klasom. Moglo bi se tvrditi i da istočnoevropski radnici predstavljaju klasu za sebe nasuprot imperijalizmu i buržoaziji drugih zemalja. Mada ni radnici ni birokrate nisu organizovani u posebne partije, bitno je da su politički organizovani u okviru iste avangardne partije protiv zajedničkog neprijatelja. Moglo bi se, na kraju, zaključiti da nijedna nije klasa za sebe u odnosu na onu drugu.

Subjektivno posmatrano, sovjetska i istočnoevropska birokratska i radnička klasa nisu antagonističke. Još uvek ne vode organizovanu političku borbu jedna protiv druge, mada su svesne svojih posebnih interesa i bore se da ih zaštite u okvirima multiklasne komunističke partije. Svrha takve partije je da bude zajednički front protiv dominantne kapitalističke klase — neprijatelja na svetskom ako više ne i na nacionalnom nivou. Marx nije rekao da se radnici, da bi postali klasa za sebe, moraju ujediniti u borbi protiv *svih* klasa s nepri-

jateljskim interesima. Dovoljno je da se ujedine protiv neposrednog neprijatelja. Ali, u birokratskom kapitalizmu i socijalizmu, njihov neposredni neprijatelj više nije buržoazija. Opet smo suočeni s proletarijatom uključenim u borbu protiv neprijateljevog neprijatelja. Pošto je njegov današnji neposredni neprijatelj birokratija, neprijatelj neprijatelj je buržoazija. Znači li to da je proletarijat prestao biti klasa za sebe? Nikako. U ovoj situaciji koju Marx nije predvideo, osnovni neprijatelj proletarijata — buržoazija — više nije i neposredni neprijatelj. Kako su dvadesetovekovne revolucije bile upravljene protiv osnovnog neprijatelja, nepoželjno je da se radnici i birokrate bore jedni protiv drugih i da budu organizovani u posebne partije — makar njihovi interesi objektivno bili antagonistički.

Preostaje mogućnost da smatramo da je međunarodna radnička klasa izgubila klasnu svest stečenu u devetnaestom veku i da se vratila na stupanj klase po sebi. To nije tačno kada je reč o ruskoj radničkoj klasi, o francuskim i italijanskim radnicima, jer oni pokazuju veću klasnu borbenost danas nego pre stotinak godina. Možda je promena neposrednog neprijatelja dezorijentisala radnike Istočne i Zapadne Evrope, ali oni iz vida nisu izgubili svoje dugoročne ciljeve. Mada su radničke klase nekadašnjih naseljeničkih kolonija kao što su Sjedinjene Države poznate po nedostatku klasne svesti, to bi upućivalo da je one nikada i nisu imale i da nikada i nisu postale klasa za sebe.

Šta god mogli zaključiti o novoj radničkoj klasi, birokratija jeste klasa za sebe. Mit je da u socijalističkim društvima nema unutrašnjih političkih borbi i da se svi izrazi opozicije postojećem režimu nemilosrdno guše. Unutar birokratske klase se različite struje bore za vlast: revolucionarni intelektualci ili stara boljševička garda protiv staljinističkog centralnog aparata, a taj politički aparat opet protiv nove tehničke inteligencije opredeljene za »tržišni socijalizam«. Represija prema disidentima u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi svedoči da je politička birokratija svesna svojih zajedničkih interesa, kao posebna potklasa ili deo birokratske klase. Toj borbi unutar birokratije mora se dodati i borba između birokratije kao celine i sitne birokratije koja vrši pritisak u pravcu socijalističke demokratije. Uglavnom je nova radnička klasa ta kojoj tek predstoji uključivanje u borbu protiv vlastite inteligencije u sopstvenoj zemlji.

Politički stavovi birokratske i sitnobirokratske klase uglavnom se poklapaju sa stavovima buržoazije i sitne buržoazije u razdoblju revolucionarnog obezvlašćivanja zemljoposedničke aristokratije. Birokratska klasa se, prvobitno, držala saveza sa buržoazijom, ali pošto je buržoazija bila poražena, okrenula se nezavisnom kursu u savezu s radničkom klasom. Sitna birokratija se ponaša kao sitna buržoazija. I ona se klata levo-desno poput klatna, od podrške birokratiji protiv radničke klase do podrške radnicima protiv birokratije. Znači li to da sitna birokratija nije klasa za sebe? Naprotiv: njeni interesi najbolje prolaze u savezništvu s birokratskom klasom u ranim stadijumima borbe protiv buržoazije i, potom, u savezu s radničkom klasom pro-

tiv birokrata na vlasti. U Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi, sitni birokrati čine klasu za sebe.

Politički odnos klasa je ključ razumevanja prirode date istorijske epohe. Dominacija zemljoposedičke aristokratije nam je dala feudalno društvo; uspon buržoazije se poklopio sa razvojem kapitalističkog društva. »U svim brojnim i složenim političkim borbama«, pisao je Engels u članku »Karl Marx« (1877), »jedino o čemu se radi oduvek je društvena i politička vlast klasa, održanje prevlasti starijih klasa i prevazilaženje te dominacije od strane klasa u usponu«. Zaokret u borbi među klasama, promena u odnosu društvenih snaga dovodi do društvenih preobražaja. S dolaskom boljševičke partije na vlast i eksproprijacijom buržoazije u revolucionarnoj je Rusiji rođena i nova društvena formacija.

BIROKRATSKA DRUŠTVENA FORMACIJA

Vlast birokratske klase a ne komunizam je naša neposredna budućnost. Postavlja se pitanje šta je to što birokratsku formaciju razlikuje od njene kapitalističke prethodnice. Da li je ukidanje kapitalističkog vlasništva dovoljno? Polazeći od marksističkog pojmovnog okvira, odgovor je negativan, pošto je nepostojanje buržoaske svojine nešto čime se odlikuje i komunizam. Preostaje nam da opišemo nove društvene odnose proizvodnje koje je oslobodilo ukidanje buržoaske svojine i da vidimo kakva je razlika između njih i odnosa u budućem komunističkom društvu.

Društvene formacije se međusobno razlikuju, kako kaže Marx u *Kapitalu*, po »specifičnom obliku u kojem se naplaćeni višak rada izvlači iz neposrednih proizvođača«. Mehanizam eksploatacije je taj koji determiniše odnos onih koji vladaju i onih kojima se vlada. Taj mehanizam izrasta neposredno iz proizvodnje i reaguje na nju — taj odnos odgovara postignutom stupnju tehnološkog razvoja i sposobnosti rada da proizvodi višak. I upravo taj odnos, sa svoje strane, »razotkriva najskriveniju tajnu, skrivenu osnovu čitave društvene strukture, a s njom i politički oblik odnosa nadređenosti i zavisnosti, rečju, odgovarajući konkretni oblik države«.

Ekonomsku strukturu društva, pisao je Marx 1859. u predgovoru *Priloga kritici političke ekonomije*, čini ukupnost njegovih odnosa proizvodnje. Društveni odnosi u koje ljudi međusobno stupaju u procesu proizvodnje obuhvataju: njihov odnos prema činionicima proizvodnje i ulogu različitih društvenih klasa u proizvodnji; drugo, način prisvajanja ekonomskog viška vrednosti u konkretnim odnosima razmene i raspodele. Marxova osnovna teza bila je da raspodela proizvoda rada istorijski zavisi od datog odnosa prema činionicima proizvodnje. Stoga bi se od zamene buržoaske birokratskom svojinom moglo očekivati da je stvorila nove birokratske odnose raspodele.

Kako onda okarakterisati ove nove svojinske odnose? Uz uklanjanje buržoazije s vlasti i njeno udaljšavanje od neposredne kontrole

nad sredstvima za proizvodnju, njene nekadašnje funkcije upravljanja preuzeli su na sebe isključivo plaćeni nameštenici. No, oni nisu pripadnici proletarijata. Ali, da li je i sam proletarijat preživeo kapitalistički sistem? Pošto je svaka društvena formacija određena jedinstvenim skupom društvenih odnosa i posebnim mehanizmom eksploatacije, postkapitalističko društvo nas suočava i s novom vladajućom i s novom radničkom klasom.

Među osnovne zasluge koje sebi pripisuje moderni socijalizam spadaju i ukidanje radne snage kao robe i preobražaj nadnice od cene radne snage u nadoknadu srazmernu kvantitetu i kvalitetu rada. Kada bi to novo načelo doista bilo primenjeno, raspodela bi se zasnivala na proceni usluga koju bi vršile planske ustanove, a ne na tržišnoj vrednosti radne snage. Kakva je postojeća praksa u tom pogledu? Kakav je stvarno taj novi mehanizam eksploatacije kojim se višak vrednosti izvlači iz neposrednih proizvođača?

Od radne snage do radnih usluga

Sistem administrativnog određivanja cena je u većini socijalističkih društava zamenio tržišne mehanizme. Među problemima s kojima su suočene vladine planske komisije veoma je značajno pitanje utvrđivanja veštački niskih cena za proizvode dotiranih bazičnih industrija, koje se kompenzuju veštački visokim cenama luksuznih roba. Veštačka cena za različite stupnjeve kvalifikacije ustanovljena je tako što se naduvene plate profesionalnih usluga kompenzuju niskim nadnicama za fizički rad. U takvom slučaju su, razume se, dotirana srazmerno retka znanja, a ne osnovna. Usluge umetnika i balerina su među najviše plaćenim; one pripadaju kategoriji luksuza; one ni povremeno ne ulaze u potrošački obrazac običnih radnika, niti su pak nužne za izgradnju socijalističke ekonomije.

Mehanizam eksploatacije u socijalizmu razlikuje se od mehanizma Marxovog prijatelja »Moneybagsa«. U *Kapitalu* je problem gospodina Moneybagsa da iznađe onu sferu prometa u kojoj bi potrošnja robila davala vrednost veću od one koju ima. Jedina roba s tim jedinstvenim svojstvom je, tvrdi Marx, »apstraktna« ili nediferencirana radna snaga. Za razliku od njega, direktori socijalističkih preduzeća tragaju za robom kojoj su planeri odredili cenu ispod njene vrednosti, i kojoj bi potrošnja mogla dati vrednost jednaku onoj koju ima. Takve su usluge većine nekvalifikovanih i polukvalifikovanih manualnih radnika, čije ispodprosečne nadnice doprinose dotiranju natprosečnih plata profesionalnih radnika.

Pogledajmo sada glavne Marxove aktere. Za gospodina Moneybagsa je proizvodnja upotrebnih vrednosti samo sredstvo: »Neprekidni i beskonačni proces stvaranja profita je jedino što ga zanima«. Strasna trka za novcem i za još novca zajednička je i kapitalisti i tvrdici; no, dok je »tvrđica tek poludeli kapitalista, kapitalista je racionalna tvrđica«. Taj Shylock ište svoju funtu mesa.

Na suprotnom polu nalazi se najamni radnik, »mašina za prav-

ljenje viška vrednosti«. Marx ga poredi sa životinjom, »stidljivom i uzdržanom, poput nekoga ko iznosi svoju sopstvenu kožu na tržnicu i nema šta očekivati sem — da ga oderu«. Kada bi mogao, kapitalista bi radnikovu individualnu potrošnju sveo na fiziološki minimum. To što radnik uživa u onome što jede irelevantna je za svrhe posjednika: »I potrošnja hrane tegleće marve je, isto tako, nužni faktor procesa proizvodnje«. Kasnije se njen teret mehanizuje, i ona postaje »doatak mašini«. Posmatrana sama po sebi, mašina skraćuje radno vreme, ali ga u službi kapitala produžava. Ona, sama po sebi, olakšava njen teret »ali kada se njome služi kapital, [ona] uvećava intenzitet rada«. U službi gospodara, mehanizovana sredstva za proizvodnju »sakate radnika pretvarajući ga u fragment čoveka... oduzimaju i poslednji ostatak privlačnosti poslu koji obavlja, pretvarajući ga u mrsku muku...; vreme života pretvaraju u vreme rada, a ženu i decu mu bacaju pod točkove golema kapitala«. Tako viđen, usud radnikov je »akumulirana beda, agonija muke, ropstva, neznanja, brutalnosti, mentalne degradacije«. Bio plaćen mnogo ili malo, zaključuje Marx, usud mu je bedan.

Koja vrsta radnika po pravilu prodaje radnu snagu kapitalistima? Marxov odgovor nalazimo u napomeni u sedmom poglavlju prvog toma *Kapitala*. Koristeći podatke iz S. Laingove *National Distress* (Nacionalna nesreća), Marx ceni da je u Engleskoj početkom 1840-ih godina bilo oko 11 miliona nekvalifikovanih radnika. Na temelju preostalog broja od 7 miliona, Marx nastoji da proceni broj kvalifikovanih radnika. Pošto je uzeo da milion otpada na plemstvo i 1,5 na paupere, skitnice, kriminalce i prostitutke, ostala mu je brojka tek nešto manja od Laingove procene — 4.650.000 pripadnika takozvane srednje klase. U tu je klasu Laing uvrstio ne samo kvalifikovane radnike već i »one koji žive od interesa na sitna ulaganja, oficire, pisce, umetnike, nastavnike i slične«. Gotovo je izvesno da kvalifikovani radnici nisu činili više od polovine ove »srednje klase«, ili nešto manje od 20% ukupne radne snage. Otud i Marxov zaključak u kojem navodi Jamesa Milla: »Velika klasa onih koji nemaju ništa sem običnog rada da daju da bi se prehranili pretežna su većina naroda« — i ne samo većina, nego pretežna većina.

Najamni radnici tipični za kapitalizam o kojem je Marx pisao bili su klasični »fizikalci«, radnici koji su kapitalistima prodavali snagu svojih mišica. Kao što su konji vrednovani po vrednosti svoje konjske snage, i ove ljudske životinje su unajmljivane uglavnom zbog svoje radne snage. Premda Marx radnu snagu definiše kao »agregat onih mentalnih i fizičkih sposobnosti što ih ljudsko biće poseduje i koje koristi kad god proizvodi upotrebnu vrednost ma koje vrste«, mentalne sposobnosti tražene od običnog fizikalca retko su nadilazile njegovu sposobnost da shvati i izvršava naredbe, koje su neposredno poticale od kapitaliste kao gospodara.

U postkapitalističkim društvima više ne postoje uslovi za preobražaj radne snage u robu. Koji su to bili uslovi? Marx ih navodi u šestom poglavlju prvog toma *Kapitala*: prvo, radnik »mora biti slo-

bodni vlasnik vlastite sposobnosti za rad, to jest vlastite osobe«; drugo, »mora biti prinuđen da nudi na prodaju kao robu upravo tu radnu snagu koja samo u njemu živom postoji«. On mora biti dvostruko slobodan, »da kao slobodan čovek može raspolagati svojom radnom snagom kao robom, i da... nema druge robe na prodaju, da mu nedostaje sve što je nužno za realizaciju njegove radne snage — dakle, da nema sredstava za proizvodnju«. U poglavlju pod naslovom »takozvana prvobitna akumulacija«, Marx piše da opstanak kapitalizma ovisi od ponude slobodnih radnika »i to u dvostrukom pogledu: da oni sami ne spadaju neposredno u sredstva za proizvodnju, kao robovi, kmetovi itd., niti da sredstva za proizvodnju njima pripadaju, kao što je slučaj kod samostalnog seljaka«. Pogledajmo šta svaki od ovih uslova podrazumeva.

Prvo, da bi bila slobodna, radna snaga mora biti pokretna. Marx govori da se kod radne snage kao robe stalno reprodukuje odnos prodavac-kupac, i da to zahteva da »vlasnik radne snage ovu prodaje samo na određeni period, jer ako bi se prodavao do kraja, jednom zauvek, sebe bi kao slobodnog čoveka prodavao i pretvarao u robu«. Stoga radnik »mora stalno posmatrati svoju radnu snagu kao sopstveno vlasništvo, vlastitu robu«. Da bi postao slobodni prodavac vlastite radne snage, kaže Marx, radnik mora biti emancipovan ne samo od vezanosti za zemlju, od kmetstva, već i od vezanosti za srednjovekovne gilde po gradovima. On se »morao osloboditi vlasti ceha, njegovih pravila o šegrtima i kalfama i ograničenja njegovih propisa o radu... od stega što su ih oni nametali slobodnom razvoju proizvodnje i slobodnoj eksploataciji čoveka po čoveku«.

Drugo, osnov čitavog procesa kojim je radnik postao najamni radnik i onaj koji slobodno raspolaze svojom radnom snagom, bilo je, nastavlja Marx, nasilno odvajanje radnika od sredstava opstanka. Eksproprijacija seljaka gurnula ih je na tržište rada kao slobodne i »ničim vezane« proletere, a ta je rezerva radne snage doprinela konkurenciji s cehovima i, u krajnjem, potkopala njihov monopol na specijalizovana znanja. Rezultat je bio preobražaj ropstva radnika: »Napredak se sastojao u promeni oblika toga ropstva, u preobražaju feudalne u kapitalističku eksploataciju«.

Da li je u uslovima dvadesetovekovnog socijalizma došlo do preobražaja oblika ropstva? Najamnim je radnicima u postkapitalističkim društvima ograničena pokretljivost i dodeljeno im je delimično vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u nacionalnom i kolektivnom vlasništvu. Oni u centralizovanim ekonomijama ne mogu slobodno menjati posao, dok ih javno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju štiti od neophodnosti da svoju radnu snagu prodaju pojedincu. U tom važnom pogledu oni podsećaju na srednjovekovne kmetove koji su posedovali nešto zajedničke zemlje i istovremeno običajnim pravom bili vezani za zemlju. U mnogo čemu drugom, oni, razume se, uživaju mnoge prednosti u odnosu na kmetove.

Neki kritičari postkapitalističkog društva, među njima levi komunisti kao Amadeo Bordiga i Bruno Rizzi, zaključili su da sovjetski

sistem predstavlja oblik industrijskog feudalizma - savremeni ekvivalent kmetstva. Ovakvo viđenje novih društvenih odnosa proizvodnje pogrešno je koliko i kineska teza da je sovjetski sistem oblik državnog kapitalizma. Radnici u socijalizmu, u stvari, imaju svojstva i kapitalističke i feudalne radničke klase. I oni, kao i Marxov proletarijat, prodaju ljudsku robu u zamenu za najamninu. Razlike se javljaju u karakteru te robe. Najamnina se ovde plaća za radne usluge a ne za radnu snagu.

Da li administrativno utvrđena cena za te usluge isključuje mogućnost tržišta rada u socijalizmu? Marksisti tradicionalno drže da je tržište rada nemoguće bez robnog karaktera radne snage. Međutim, i rad u obliku konkretnih usluga je takode roba, i za nju tržište isto tako može postojati. Da li takvo tržište postoji ili ne, uglavnom je stvar definicije. U postkapitalističkim društvima je tržište rada spojivo ne samo s ukidanjem radne snage kao robe već i sa centralizovanim planiranjem koje radnike lišava inicijative u politici najamnina jer vrh administrativno određuje platu za svaki posao. U knjizi *The Market in a Socialist Economy* (Tržište u socijalističkoj ekonomiji), poljski marksista Wladzimirz Bruz tvrdi da birokratski administrirano tržište rada ima vlastita, posebna svojstva. Ono je podređeno planu koji usaglašava tražnju i ponudu rada, a tu je i »cena rada« koja usaglašava ponudu različitih kategorija rada potražnji. Ovo očito pretpostavlja nekakav izbor zaposlenja i neki oblik tržišnog socijalizma namesto starih centralizovanih ekonomija.

Kvalitet nasuprot kvantitetu rada

Zanimljivo je porazmisliti o tome kako je usavršavano birokratsko opravdanje nejednakosti nadnica i plata u socijalizmu. Njegovi se začeci mogu naći u istorijskom Staljinovom govoru »Novi uslovi - novi zadaci«, održanom na konferenciji rukovodilaca sovjetske industrije 1931. godine: »Marx i Lenjin su govorili da će razlika između kvalifikovanog i nekvalifikovanog rada postojati čak i u socijalizmu, čak i pošto klase budu ukinute, te da će razlika među njima tek u komunizmu nestati, pa da stoga 'nadcica' i u socijalizmu mora biti plaćana prema radu a ne prema potrebama«. Dovde je sve ispravno, ali pogledajmo šta Staljin zaključuje iz te produžene podele rada na kvalifikovani i nekvalifikovani: »Ko je u pravu - Marx i Lenjin, ili naši egalitaristi? Možemo uzeti da Marx i Lenjin imaju pravo. No, ako je tako, onda sledi da onaj ko određuje raspon nadnica po načelu 'jednakosti' veze nema s marksizmom i lenjinizmom«.

»Egalitaristi« su, naprotiv, bili manje slobodni u svojim tumačenjima tekstova klasika od Staljina. On je pogrešno tumačio smisao u kojem su, po Marxu i Lenjinu, razlike u nadnicama imale postojati i u socijalizmu. Za njih tehnički jaz između kvalifikovanog i nekvalifikovanog rada nije bio argument u prilog održanju nejednakosti nadnica. Plaćanje u skladu s »količinom rada«, da se poslužimo njihovim izrazom, zapravo bi otklonilo razlike u plaćanju kvalifikovanih i

nekvalifikovanih radnika. Razlika će i dalje biti, ukazuje Marx, ali one će proizlaziti iz intenziteta rada na različitim poslovima i od broja prosečnih sati po čoveku utvrđenog istraživanjem vremena i kretanja u konkretnom slučaju. Nivo kvalifikacije jednostavno je irelevantan kao mera količine rada. Staljin je dodao novi kriterijum određivanja razlika u nadnicama - kriterijum posve stran marksističkom načelu raspodele.

Ono što je Staljin tek implicitno govorio, njegovi su sledbenici govorili otvoreno: načelo nagrađivanja u socijalizmu nije plaćanje samo prema radu, već prema *kvantitetu* i *kvalitetu* rada. Više plate za profesionalnu stručnost opravdavaju se kasnije i višim kvalifikacijama, ali i srazmernim nedostatkom stručnjaka. Tako, visokokvalifikovane radnike dotira sovjetska država kroz natprosečne plate, dok nekvalifikovani radnici dotiraju državu svojim ispodprosečnim platom. Prvi dobijaju nešto za ništa; ostali ništa za nešto.

Načelo nagrađivanja prema kvalitetu i kvantitetu rada ugrađeno je u sistem prioriteta, kao nečeg što se smatra ključnim za razvoj socijalističke ekonomije. Kao što o ekonomskim prioritetima u sferi proizvodnje odlučuju planske komisije i samo one, drugačije nije ni s prioritetima u domenu raspodele. Uslugama političke ili naporne prirode data je prednost nad radom čisto mehaničke ili rutinske vrste. Najvažnija merila koja određuju lični dohodak su nacionalni značaj posla za opšti pravac ekonomskog razvoja, stepen odgovornosti meren brojem potčinjenih, nivo stručnosti određen formalnim obrazovanjem i umetničke i ostale izuzetne sposobnosti delom zasnovane na prirodnoj nadarenosti. Ova merila nemaju nikakve veze s tradicionalnim marksizmom i predstavljaju deformaciju odgovarajućih tekstova Marxa, Engelsa i Lenjina.

Novi način plaćanja je očigledno pristrasan prema administrativnim i kvalifikovanim radnicima. Prvo, on omogućava standard nagrađivanja koji prelazi vrednost stručne radne snage. Drugo, vrednovanje usluga prepušteno je menadžerima i samim stručnjacima. Kada se primeni na niže kvalifikovane radnike, socijalističko nagrađivanje ide naruku fikciji da su svi oni radnici koji primaju plate i da bolje plaćene usluge ne predstavljaju oblik birokratske eksploatacije. Kao što su kapitalisti nastojali da svoje profite skrivaju iza »nadcica za nadzor«, da bi izgledalo da su i oni radnici kao i svi ostali, tako se u socijalizmu birokratske privilegije kriju iza plaćanja prema »kvantitetu i kvalitetu rada«.

Niko nije predvideo da bi stari način plaćanja vrednosti radne snage, mada osnovno svojstvo kapitalističke eksploatacije, mogao biti prepreka birokratskoj eksploataciji. Kad bi menadžeri primali nadnice jednake vrednosti specijalizovane radne snage, od običnih radnika bi bili plaćeni bolje, ali ne više od tri ili četiri puta. Stičući dodatnu vrednost stručnosti u procesu obavljanja posla, neki od njih bi bili u položaju da uzmu višak vrednosti koji bi u starom sistemu prisvajao kapitalista. Ali zbog toga bi mogli biti tek sitni eksploata-tori. Pogledajmo zbog čega je tako.

Već smo videli da, posle perioda sticanja znanja, kvalifikovani radnik nastavlja da dodaje vrednost svojim specijalizovanim umećima kroz sam rad. Pošto i vreme provedeno na određenim poslovima uvećava stručnost, ono se javlja kao integralni deo njene akumulirane vrednosti, na isti način na koji i vreme provedeno da bi se ona stekla. Ova napomena zahteva reviziju Meekove formule, koja bi uzela u obzir i ovaj dodatni činilac vrednovanja specijalizovanih, stručnih znanja.

Podsetimo se da svaki sat kvalifikovanog rada vredi $1 + t/p$ sati nekvalifikovanog rada, pri čemu je p očekivani period radno aktivnog života radnika, t sati nekvalifikovanog koji su utrošeni na njega i koje je sam potrošio u razdoblju sticanja kvalifikacije. U ovoj formuli t/p ne predstavlja samo količinu rada ugrađenu u stručnost koja se po satu prenosi na konkretni proizvod, već i proporcionalnu vrednost po satu te stručnosti — vrednost po satu njene proizvodnje. No, t/p ne predstavlja vrednovanje te stručnosti tokom radno produktivnog života radnikovog. Njihovu uvećanu vrednost predstavlja dodatni iznos n/p , pri čemu su n sati prostog rada provedeni u primeni i jednovremeno usavršavanju stručnih znanja. Svaki sat stručnog rada nastaviće da prenosi t/p časove cene te stručnosti na konkretni proizvod, ali da bismo izračunali proporcionalno uvećanu vrednost po satu svakog od stručnih znanja, moramo se poslužiti proširenom formulom $(t+p)/p$. Zamenimo oznake vrednostima iz Sweezyjevog primera — period sticanja stručnosti iznosi 50.000 časova, a verovatni radnikov radno produktivni život 100.000 časova — i vrednost konkretnog stručnog znanja nastaviće da raste sve dok, pred samo penzionisanje, kada je n jednako p , ne dostigne maksimum od jedne i po satne vrednosti koju stvara prosti rad. To je povećanje od 300% u poređenju sa Sweezyjevom brojkom od $1/2$ vrednosti koju stvara prosti rad.

To što je vrednost stručnosti jedan i po put veća od vrednosti stvorene prostim radom ne znači da je ona jedan i po put veća vrednost proste radne snage. Pri stopi viška vrednosti od 100%, vrednost proste radne snage u osmočasovnom radnom danu biće ekvivalent četiri sata živog rada. Poslednjeg radnog dana pred penzionisanje, stručnost radnika imaće proporcionalno uvećanu vrednost četiri sata ugrađenog rada, koji predstavljaju cenu sticanja stručnosti, i još osam sati, koji predstavljaju 100.000 sati proporcionalno uvećane vrednosti koju su toj stručnosti dodale godine rada — odnosno ukupno dvanaest časova prostog rada, ili trostruku vrednost proste radne snage. Ovde imamo primer samouvećavajuće vrednosti stručnosti koju treba shvatiti kao proizvodnu snagu različitu od žive radne snage, koja pri tom veoma dodaje vrednosti njegovih stručnih znanja nego vrednosti njegovih proizvoda.

Da li je korist od ove samouvećavajuće vrednosti za onoga ko je poseduje dovoljna da mu nadoknadi gubitak koji trpi zato što drugi eksploatiše njegov prosti rad? Odgovor na to pitanje zavisi od distinkcije između vrednosti proste radne snage, prvobitne vrednosti

stručnosti i njene uvećane vrednosti. Krajem svog prvog radnog dana, stručnjak je svom proizvodu dodao osam sati nove vrednosti i četiri sata stare vrednosti prenete stručnošću. Cena njegove stručnosti je u ovom trenutku beznačajna i može se zanemariti. Ako se robe prodaju po svojoj vrednosti, koliko će on dobiti od svoga poslodavca?

Vrednost koja mu se vraća biće jednaka vrednosti njegove proste radne snage (v), uz dodatak umanjene ili srazmerne vrednosti njegove stručnosti. U ovom primeru osam sati živog rada su zbir $v + s$, pri čemu s predstavlja količinu onoga što prisvaja njegov poslodavac. Pri stopi viška vrednosti od 100%, v bi bilo jednako osam sati prostog rada. Kako će preostala četiri sata pokriti amortizovana vrednost njegove stručnosti, on će dobiti natrag ekvivalent za osam sati nove vrednosti koju je proizveo. Uzmimo da teret troškova stručnosti isključivo snosi država. Tad je država ta koja povraća te troškove u obliku viška vrednosti, dok stručnjak nadoknađuje gubitak tog viška vrednosti u obliku uvećane vrednosti njegove stručnosti. Niti njegov poslodavac eksploatiše, niti je on eksploatisan — ni na početku ni, kako ćemo videti, na kraju.

Tokom najvećeg dela svog produktivnog života, stručnjak će od društva primati u stvari više no što daje. Cena njegove stručnosti poslednjeg osmočasovnog radnog dana biće sve pre no nebitna. Do tog trenutka, njena je vrednost po satu porasla od jedne polovine do jedan i po put sati prostog rada — od četiri sata dnevno na dvanaest. No, tih osam dodatnih sati samouvećane vrednosti nisu, kao prvobitno uvećana vrednost četiri sata, preneti na radnikov proizvod, kao uslov nadoknađivanja njihove cene. Ova samouvećana vrednost košta samo onoliko koliko staje primena stručnog znanja. Otud kvalifikovani radnik sada prima nešto za ništa. On troši osam sati prostog rada ($v + s$), a dobija nazad četiri u nadnici (v), te četiri sata koji predstavljaju umanjenu vrednost njegove prvobitne stručnosti i osam dodatnih sati koji čine njenu proporcionalnu samouvećanu vrednost — sve u svemu šesnaest sati. Država, kao što smo videli, povraća preostala četiri sata viška vrednosti (s), što je upravo dovoljno da nadoknadi ono što je dala dotirajući stručno obrazovanje radnika.

Koliko visokokvalifikovani radnik može dobiti nizašta? Ako je plaćen za vrednost svoje složene radne snage — vrednost proste radne snage uz dodatak pune proporcionalno uvećane vrednosti njegove stručnosti — onda će maksimalna plata koju može zaraditi na kraju svoje radne karijere biti jednaka dvostrukom iznosu njegovog utrošenog živog rada, odnosno četvorostrukoj vrednosti proste radne snage. On će potrošiti osam sati, a dobiće ekvivalent za šesnaest kao neto-zaradu za osam sati. On će učestvovati u eksploataciji drugih radnika ali će, sve do poslednjeg radnog sata, više od polovine njegove plate predstavljati ekvivalent njegovog vlastitog rada. To ga, u najboljem slučaju, čini sitnim birokratom, nikako birokratom. *Uzmemo li da se stručnost razmenjuje po svojoj vrednosti, nemoguće je objasniti visoke plate birokrata u socijalizmu.*

Da bismo objasnili ovaj nesklad, pretpostavićemo da kvalifikovani radnik prodaje profesionalne usluge a ne složenu radnu snagu i da je plaćen u skladu s načelom koje se razlikuje od onog po kojem se isplaćuju nadnice u kapitalizmu. To novo načelo, formulirano u *Kritici Gotskog programa*, jeste načelo plaćanja prema »radu«, ali u verziji Marxovih sledbenika prošireno tako da obuhvata kako njegov kvalitet tako i kvantitet. Po njihovom sopstvenom mišljenju, profesionalni stručni radnici svojim kvalifikovanim uslugama pružaju doprinos izabranom polju [rada]; oni ne prodaju svoju radnu snagu, i to na svoju sreću. Svako može da meri kvantitet pružene usluge, ali njen kvalitet mogu vrednovati samo profesionalci.

Jedino se progresivnim ukidanjem radne snage kao robe i zamešnjivanjem kapitalističkog tržišta rada birokratskim tržištem rada i stručnih usluga, može širiti doseg [primene] ovog novog načela nagrađivanja i odgovarajućih mu odnosa raspodele. Istovremeno se gradi privid da su svi radnici pripadnici iste klase jer su nagrađivani po istom načelu, iako je u stvari prostor birokratskih privilegija manji kad su svi radnici plaćeni za vrednost svoje radne snage.

Mehanizam birokratske eksploatacije

U osnovi novih oblika dominacije i eksploatacije u socijalizmu leži preobražaj oblika vlasništva u elementarne činioce proizvodnje. Činioci koji su zajednički svim društvenim formacijama su: zemlja, oruđa za rad, rad i organizacija. Vlasništvo nad zemljom, kapital, radna snaga i stručnost su oblici vlasništva što ih oni poprimaju u kapitalizmu; nacionalizovana zemlja, nacionalizovana ili kolektivizovana oruđa rada, radne usluge i stručne usluge su oblici što ih poprimaju u socijalizmu. Radna snaga i stručna snaga ili stručnost su u kapitalizmu robe; rad i stručne usluge su uglavnom kvazi robe u socijalizmu pošto njihovu cenu određuju administrativne odluke a ne sile tržišta, i tek delom se proizvode radi razmene. U socijalizmu su radna snaga i stručnost ukinute kao robe, radnici svih stepena stručnosti i kvalifikacija pribavljaju individualno vlasništvo nad svojim uslugama kao i nad uslužnim sposobnostima, i imaju deo u vlasništvu nad svojim proizvodima.

Postavlja se pitanje: kako deluje mehanizam birokratske eksploatacije? Možemo početi od onoga što ga razlikuje od mehanizma profita u kapitalizmu.

Stopa viška vrednosti, za Marxa, razotkriva mehanizam na kojem počiva kapitalistička eksploatacija. Postoje individualna stopa i stopa koja je zajednička za celu privredu. Obe se iskazuju istom formulom: $s' = s/v$, pri čemu je s višak vrednosti, v promenljivi kapital a s' stopa viška vrednosti. Marx u *Kapitalu* ovako objašnjava individualnu stopu: »višak vrednosti je u istom odnosu prema promenljivom kapitalu, kao višak rada prema potrebnom radu, ili, drugim rečima, stopa viška vrednosti $s/v =$ višak rada/potrebni rad«. Ovdje imamo izjednačavanje novčanih vrednosti s/v , koje predstavljaju rad

materijalizovan u robama, sa odgovarajućim odnosom viška rada i potrebnog rada, koji predstavlja utrošak živog rada. Potrebni rad je onaj koji je neophodan za najamninu nužnu za održanje radnika i njegove porodice; višak rada je onaj koji proizvodi bruto-profit za kapitalistu.

Marx objašnjava u *Kapitalu* i stopu koja je zajednička jednoj celoj privredi. U ovom slučaju s predstavlja ukupni višak što su ga industrijski kapitalisti prisvojili u obliku bruto-profita. Oni se, pak, rastavljaju na sastavne delove: industrijski i komercijalni profiti preduzeća, interes i dividende kapitalista bez funkcija, zemljoposedičke rente, te nadnice i plate neproizvodnih radnika čiji je posao da pomažu kapitalistima u eksploataciji proizvodnih radnika i pretvaranju roba u novac. V je zapravo ukupni iznos nadnica proizvodnih radnika. Ovdje se, međutim, bruto i neto stope eksploatacije razlikuju. Bruto-stopa je već poznata: $s' = s/v$. Neto-stopa je $s' = (s - u)/v$, pri čemu u predstavlja nadnicu i platu neproizvodnih radnika.

Kapitalistička stopa viška vrednosti je funkcija radne snage kao promenljivog kapitala. No radna snaga u socijalizmu prestaje biti roba, te se stoga ni stopa viška vrednosti više ne može izraziti kao funkcija promenljivog kapitala. Upotrebimo li iste jednačine za merenje birokratske eksploatacije, v će biti ukupne nadnice proizvodnih radnika plus onaj deo plata za stručne tehničke usluge u plaćanju proizvodnih vrednosti, s ukupni višak vrednosti u socijalizmu, a u nadnice isključivo za neproizvodne radne usluge. Tako je $s - v$ veliki deo plata birokrata i sitnih birokrata, i to onaj koji predstavlja njihov udeo u eksploataciji ostalih radnika, dok je $v + u$ ukupni iznos nadnica za radne usluge plus deo plata stručnjaka što ga ovi dobijaju za proizvođenje novih vrednosti. Ukupne isplate jednake su $(s - u) + (v + u) = s + v$. Ovaj je iznos jednak količini novostvorene vrednosti i raspodeljene u uslovima proste reprodukcije.

U kapitalizmu, ističe Marx u *Kapitalu*, kolektivni kapitalista vlada raspodelom ukupnog viška vrednosti posredstvom opšte ili prosečne profitne stope. Udeo pojedinog kapitaliste u ukupnom višku nije funkcija njegovog vlastitog promenljivog kapitala, već pre promenljivog kapitala kapitalista uopšte. »Kapitalista—pojedinaac... s pravom veruje da njegov profit ne potiče samo i jedino od radne snage koju on upošljava, ili od njegove proizvodne linije... [nego] od zbirne eksploatacije rada od strane ukupnog društvenog kapitala«. Svaki kapitalista teži i traži da primi deo ukupnog viška vrednosti srazmerno količini kapitala koji poseduje.

Mesto kolektivnog kapitaliste u socijalizmu preuzima Marxov kolektivni radnik. Tu je svako radnik u opštem značenju termina, svako obavlja neku društveno korisnu funkciju, za šta traži deo srazmeran kvantitetu i kvalitetu svog rada. Svi traže ne samo deo viška vrednosti nego i ukupne novostvorene vrednosti. Ovdje se prosečni lični dohodak javlja umesto prosečnog profita u kapitalizmu. Kao što je prosečni profit umnožen brojem kapitalista jednak ukupnom višku vrednosti što ga kapitalisti prisvajaju, tako je i prosečni lični doho-

dak umnožen brojem radnika jednak ukupnim nadnicama i platama. *Prosečni lični dohodak postaje demarkaciona linija između radnika koji dobijaju nešto za ništa u obliku natprosečnog dohotka i onih koji dobijaju ništa za nešto u obliku ispodprosečnih dohodaka.*

Sa stanovišta kolektivnog kapitaliste, razlika između funkcionalnog (društveno potrebnog) i nefunkcionalnog (društveno nepotrebnog) kapitaliste nije bitna za određivanje njihovih udela u višku vrednosti. Bitna je, ne vrsta kapitala koju poseduju, već činjenica da su svi oni kapitalisti. Tako i sa stanovišta kolektivnog radnika u realnom socijalizmu, razlika između proizvodnih i neproizvodnih radnika ostaje nebitna za određivanje njihovog udela u novostvorenoj vrednosti. Bitno je da su svi oni radnici, da svaki od njih vrši neku društveno korisnu funkciju i od društva mu određeni zadatak u kolektivnoj подели rada.

U socijalizmu je, kao i u kapitalizmu, oblik stvaranja viška vrednosti neodvojivo vezan za oblik njegovog prisvajanja. Izvor viška vrednosti nije više radna snaga u obliku promenljivog kapitala, nego radne usluge proizvodnih radnika koji stvaraju više no što troše. Prisyvanje tog viška vrednosti dobija oblik natprosečne plaćenosti stručnih usluga koje je zapravo dotirano ispodprosečnom plaćenošću usluga proizvodnih i neproizvodnih najamnih radnika.

Još je Lenjin uvideo da je birokratska eksploatacije funkcija prosečne plaćenosti. Mada je negirao da je birokratija klasa, njegova kritika njene povlašćene plaćenosti ukazuje da je reč o eksploatacijskom sloju. Njegova kritika ukazuje na to i da je plaćenost viša od prosečnog dohotka oblik eksploatacije, i to ne kapitalističke nego birokratske.

Pogledajmo šta Lenjin kaže o tome. U *Državi i revoluciji* (1917) kaže da su »evidencija i kontrola (ono) glavno za organizovanje, za pravilno funkcionisanje prve faze komunističkog društva«. Njihov ekonomski značaj je u tome što su nezamenljive u sprečavanju »intelektualnog plemstva« da se domogne plata viših od onih koje primaju obični radnici. Plaćanje prema količini rada Lenjin tumači tako da svi »treba da rade podjednako, tačno pazéći na meru rada, i da primaju podjednako«. Nešto dalje u tekstu, ponavlja tu ideju: »Celo društvo biće jedan ured i jedna fabrika s jednakošću rada i jednakošću plate«. Mada je nejednako plaćanje nešto što podrazumeva nejednake količine rada, od svih će se tražiti da rade u istim količinama, pa će otud i prosečna nadnica biti jedina plata. Pošto je neosnovano verovati da birokrate i sitne birokrate rade teže od kvalifikovanih manuelnih radnika, njihova natprosečna plaćenost predstavlja oblik eksploatacije. A kako to nije kapitalistička eksploatacija, čini se osnovanim nazvati je birokratskom.

Lenjin birokrate opisuje kao »povlašćena lica koja su odvojena od masa, koja stoje iznad masa«. On proširuje Marxovu definiciju tako da ona eksplicitno obuhvata i partijske i sindikalne funkcionere, a implicitno — svo administrativno osoblje van proizvodnje i obrta

roba. Povlastice koje čine »suštinu birokratije« su one koje idu uz funkcionerski posao: prvo, trajnost zaposlenja; drugo, plata koja nadilazi nadnicu običnog radnika; treće, izvršna ovlašćenja nezavisna od zakonodavnih tela, odnosno organa narodnog suvereniteta.

Da nije ovog spoja privilegija, posao administratora bio bi isto što i ma koji radnički, što znači da funkcioner postaje birokrata tek po ovim povlasticama. To sledi i iz njegove argumentacije protiv birokratskih projekcija novog društvenog poretka: »Kod Kautskog izlazi ovako: pošto će ostati izborni službenici, ostaće i činovnici u socijalizmu [najnižem stupnju komunizma po Lenjinu], ostaje birokratija! Upravo to nije tačno.« Marx je na primeru Komune pokazao da funkcioneri u socijalizmu prestaju biti birokrate, »srazmerno uvođenju osim izbornosti još i smenljivosti u svako doba i još srazmerno svodenju plata na prosečni radnički nivo, i još srazmerno zameni parlamentarnih ustanova 'radnim, tj. takvim koje izdaju zakone i sprovode ih u život' [radnim telima upravljača, tehničara i knjigovoda, neposredno odgovornih naoružanom narodu]«. Iako nivelisanje plata nije načelo raspodele u postkapitalističkim društvima, Lenjin je s pravom verovao da natprosečne plate predstavljaju oblik eksploatacije drugačiji od kapitalističkih profita, interesa, dividendi i renti.

Pa kakav je onda mehanizam birokratske eksploatacije? Izvor viška vrednosti u socijalizmu nije više »promenljivi kapital« — sposobnost radne snage da proizvodi vrednost veću od njene sopstvene — već propisivanje radnim uslugama vrednosti koja je manja od one koju proizvode. Za razliku od kapitalističkog mehanizma eksploatacije zasnovanog na robnom karakteru radne snage i delovanju sila tržišta, socijalistički mehanizam se zasniva na ekonomskom planu u kojem su usluge vrednovane u skladu s hijerarhijom rangova, a u granicama fiksnog budžeta. Kapitalista izvlači višak vrednosti plaćajući punu vrednost radne snage; birokrata ga crpe *ne plaćajući* za radne usluge njihovu punu vrednost. U oba slučaja je tip eksploatacije izvor različite vrste privilegija: profita u kapitalizmu, plata u socijalizmu.

Šta se događa s birokratskom i sitnobirokratskom klasom kad socijalizam stupi namesto kapitalizma? One preživljavaju u drugačijem obliku neovisno od starih odnosa proizvodnje. Kad kapital prestane da bude vladajući oblik eksploatacije, funkcioneri prestaju da izvlače višak vrednosti u njegovoj staroj buržoaskoj formi, formi profita. U kapitalizmu, mehanizam birokratske eksploatacije funkcionise kao pomoćni, naporedno s dominantnim kapitalističkim; birokratska eksploatacija uglavnom služi interesima kapitalističke eksploatacije. U socijalizmu su te uloge obrnute. Radnici više nisu eksploatisani za račun kapitalista; birokrati imaju sopstvene razloge, utemeljene u novoj i pojednostavljenoj klasnoj strukturi, da ih eksploatišu.

Bez kapitalista kojima bi se suprotstavili, birokrati i sitni birokrati se okreću jedni protiv drugih. Još od boljševičke revolucije se

moju pratiti unutrašnji sukobi u socijalističkim društvima unutar i između ovih dveju klasa oko preraspodele ekonomskog viška. Socijalističke zemlje tek treba da priznaju postojanje mehanizma birokratske eksploatacije. Tek tada će doći vreme da se nova radnička klasa politički aktivira u borbi protiv vlastite vladajuće klase. I tek tada će se moći očekivati i nova borba između komunista i socijalista.

SOVJETSKE KAMEN SPOTICANJA

Priznavanje postojanja birokratske društvene formacije obavezuje nas da preispitamo prirodu komunističkih režima. Glavna zapreka njihovom razumevanju ostaje još uvek iskrivljeno viđenje prirode i sudbine Sovjetskog Saveza. Marksistička kritika SSSR izgradila je pet osnovnih tumačenja sovjetske društvene stvarnosti: prvo, da je sovjetska birokratija deo ili sektor postrevolucionarne državne buržoazije; drugo, da ona predstavlja neburžoasku vladajuću klasu u uslovima birokratskog kapitalističkog poretka; treće, da je to postkapitalistička vladajuća klasa koja vlada na temelju novih birokratskih ali nekapitalističkih proizvodnih odnosa; i četvrto, da je to nova vladajuća klasa ili sloj koji predstavlja birokratski poredak čije poreklo je u kapitalističkoj »poluazijatskoj« društvenoj formaciji. Iz ovog popisa isključujem trockističku kritiku Sovjetskog Saveza kao »deformisane radničke države«, pošto ona odbacuje razne teze o »novoj klasi«, bilo buržoaskoj bilo birokratskoj, i reafirmiše staro lenjinističko shvatanje o prelaznom društvu između kapitalizma i komunizma. Za razliku od drugih kritika novog društvenog poretka, trockistička ne smatra da je ruska revolucija, kao komunistička, definitivno neuspešna.

Nasilno gušenje komunističkih tendencija u Sovjetskom Savezu jedna grupa marksističkih kritičara tumači ne samo kao produžetak ili restauraciju kapitalizma već i kao vladavinu nove državne buržoazije. Osnov te klase se nalazi u kolektivnom vlasništvu i kontroli, ako ne i legalnom vlasništvu, nad nacionalizovanim sredstvima za proizvodnju u obliku »državnog kapitala«. Ti kritičari se razlikuju u pogledu čisto političkog ili ekonomskog karaktera proletrske revolucije i potonje kontrarevolucije, njihovih datuma, i prave prirode nove vladajuće klase.

Druga grupa kritičara je saglasna da je diktatura proletarijata bila zbačena. No, oni razvijaju svoju novu tezu: Sovjetski Savez je neki oblik »kapitalizma bez kapitalista«. Mada je ekonomska osnova nove vladajuće klase kolektivna kontrola nad sredstvima za proizvodnju, vlasništvo nad »državnim kapitalom« ne čini njegove vlasnike kapitalistima. Naprotiv, kaže se da su novi ljudi vlasti zapravo birokratska klasa.

Treća interpretacija anticipira moju analizu sovjetske stvarnosti. Po njoj se u SSSR dogodila i politička i ekonomska revolucija. Kao i prethodne kritike, i ona u *de facto* vlasništvu nad nacionalizo-

vanim sredstvima za proizvodnju vidi ključ za razumevanje prirode nove vladajuće klase; ali ona nove vladaoce poistovećuje sa upravljачkom i birokratsko-kolektivističkom klasom, negirajući da je odgovarajući im ekonomski sistem kapitalistički. Novi poredak je postkapitalistička društvena formacija.

Najzad, tu je i teza po kojoj je Sovjetski Savez pre postazijatski nego postkapitalistički birokratski poredak. Sa tog stanovišta, on se nije rodio iz borbe između buržoazije i proletarijata kapitalističkih društava, nego je paralelna društvena formacija približno istog nivoa društvenog i političkog razvoja kao kapitalizam. Za obe formacije se kaže da se približavaju budućem komunističkom društvu, ali na temelju alternativnih metoda razvoja: kapitalističkim i nekapitalističkim putevima.

Pogledajmo šta je u svakoj od ovih interpretacija pogrešno.

Nova državna buržoazija

Teorija o novoj buržoaziji u socijalističkim zemljama javila se kao reakcija na odbacivanje centralizovanog planiranja u Jugoslaviji 50-ih godina i odricanja od diktature proletarijata u korist »države celog naroda« u Sovjetskom Savezu 60-ih.

Ovu dvoseklu kritiku prvi su razvili kineski komunisti u svojim otvorenim napadima na jugoslovenski i sovjetski »revizionizam« 1963—1964. godine. Kineski komunisti su tvrdili u dva pamfleta, *Is Yugoslavia a Socialist Country* (Da li je Jugoslavija socijalistička zemlja) i *On Khrushchey's Phoney Communism* (O Hruščovljevom lažnom komunizmu), da su jugoslovensko usvajanje tržišnog socijalizma i sovjetsko usvajanje novog partijskog programa na XX kongresu ravni mirnom povlačenju na put koji vodi natrag u kapitalizam.

Na Zapadu se prva kritika Paula Sweezyja i druga Charlesa Bettelheima čula sa stranica časopisa *Monthly Review*. Sweezy je kritiku otpočeo u martovskom broju 1964. s Jugoslavijom, a nastavio je tekstovima o Sovjetskom Savezu (novembra 1967) i Čehoslovačkoj (oktobra 1968), tvrdeći da je ključ za razumevanje tendencija kapitalističke restauracije u ovim zemljama napuštanje centralizovanog planiranja. Odgovarajući Sweezyju u martovskom broju 1969, Bettelheim je tvrdio da je ključ u odbacivanju diktature proletarijata. U tome što je vlast izgubljena i prešla u ruke nove sovjetske buržoazije, presudan je bio pre politički no ekonomski faktor. Potom je Sweezy prihvatio da su oba faktora bila presudna: oni nisu u uzročno-posledičnom već u dijalektičkom odnosu u jednom procesu uzajamne uzvratne uzrokovaniosti.

Bettelheim je nastavio da razvija svoju tezu i u istorijskoj studiji *Les luttes de classes en URSS* (Klasne borbe u SSSR-u). Prvi tom, koji se bavi razdobljem 1917—1923, pojavio se 1974. godine, drugi o razdoblju 1923—1930. 1977, dok se izlazak ostalih tek očekuje. Prikazujući prvi tom, u brojevima *Monthly Reviewa* od novembra

za međunarodni socijalistički pokret. Istovremeno priznaje da ga ništa od činjeničnih dokaza i teorijskih argumenata Bettelheimovih nije uverilo da je privredno planiranje u Sovjetskom Savezu tek pokriće za zakone kapitalističke akumulacije. Sweezy je posebno skeptičan prema Bettelheimovoj tezi da centralizovano planiranje pre jača no slabi vlast državne buržoazije. Po Sweezyju su 1974—1975. ta pitanja još uvek potpuno otvorena.

Do vremena Sweezyjevog prikaza drugog toma, oktobra 1977, spora među njima je nestalo. On je, u međuvremenu, prihvatio Bettelheimovu pretpostavku da su nova industrijalizacija i planska politika, započete još 1926, »bile odraz neke vrste saveza između starih boljševika i državne buržoazije u radanju«. U stvari su prvobitni radničko-seljački savez, koji je bio temelj Lenjinove nove ekonomske politike (NEP), partijski vodi lagano napuštali zamenjujući ga savezom s novom buržoazijom. Kako je ta nova klasa u usponu »imala zajedničke interese ali ih nije bila potpuno svesna«, Sweezy je interpretira kao klasu po sebi pre no za sebe. Ali ona je, ipak, tvrdi on, postepeno zamenila radničku klasu kao društvena baza partije. Kad se pokazalo da je višak koji se da iscediti iz seljaštva premalen za ostvarivanje planirane stope industrijalizacije, postalo je nužno »i samu radničku klasu priključiti izvorima nameta«. Potom je bilo samo pitanje vremena kada će se nova klasa infiltrirati u partiju i preuzeti je.

Kakva su neka od svojstava te nove klase? Prelazeći na neposredno bavljenje Bettelheimovom knjigom, u napomeni 54 predgovora prvom tomu, nailazimo na sledeću karakterizaciju »birokratske državne buržoazije«. Ovi novi buržuji se razlikuju od neposrednih proizvođača jer »imaju stvarnu kontrolu nad sredstvima za proizvodnju i proizvodima koji formalno pripadaju državi«. No, oni ih ne poseduju. Nova vladajuća klasa definisana je isključivo ekonomskim odnosima dominacije i eksploatacije.

U odbranu ovog odstupanja od konvencionalnog marksizma, Bettelheim tvrdi da su proizvodni odnosi i prisvajanje pre no zakonski oblici svojine ono što je temeljno za marksističku definiciju klase. Dovde bismo se s njim mogli složiti, mada bismo dodali da je svojina nužan, ako ne i dovoljan, uslov Marxove definicije. Ukidanje buržoaskog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, dokazuje Bettelheim, nedostavno je za ukidanje antagonističkih klasa. I sa tom tvrdnjom se slažemo, ali ne i s njegovim nemarksističkim tumačenjem te tvrdnje. Po njemu su klase koje ostaju i dalje Marxova buržoazija i proletarijat, samo u drugom obliku. Mesto stare buržoazije sada zauzima nova državna buržoazija, što društvene proizvodne odnose kapitalizma u biti ostavlja netaknutim. Tako Bettelheim, u drugom delu svoga predgovora, sovjetsku državu opisuje kao »kapitalističku državu posebnog tipa«.

Sastav državne buržoazije je opisan u drugom delu prvog toma. Čine je direktori državnih preduzeća i organizatori novih industrijskih grana, te kvalifikovani inženjeri i tehničari. Ispod njih se nalazi sitna državna buržoazija kojoj pripadaju niži administratori i beli

okovratnici u preduzetništvu i industriji, uključujući inženjerske i tehničke stručnjake sa srazmerno skromnim kvalifikacijama. Bettelheimov izbor terminologije je nesrećan i posve drugačiji od Marxovog.

Po Marxu, ovi radnici pripadaju visokim i srednjim slojevima proletarijata. Bettelheim je, bar činjenično, u pravu kad tvrdi da postojeće razlike u dohocima između visoko, srednje i nisko kvalifikovanih radnika takve da zahtevaju da ih svrstamo u posebne eksploatacijske, polueksplatacijske i eksploataisane klase. Nema ničeg nemarksističkog u ovom pokušaju preklasifikacije pripadnika Marxovog proletarijata, čiji je sadašnji sastav umnogome drugačiji od onoga pre sto godina. Bettelheimove kategorije su pogrešne baš kao i njegovo uverenje da je kontrola bez vlasništva dovoljna da se državna birokratija definiše kao državna buržoazija.

Usredsredimo se, ipak, na pozitivne strane Bettelheimovog stanovišta, prevedene na moju terminologiju birokratske i sitnobirokratske klase. Bettelheim pokazuje da su elementi sitnobirokratske klase postojali u Sovjetskom Savezu od samog početka. Radni zakonik koji je usvojila revolucionarna vlada 10. oktobra 1918. utvrđuje da nadnice moraju biti diferencirane ne samo na osnovu težine i intenziteta rada, već i prema »stepenu odgovornosti« i »kvalifikaciji«. Potom je usledio dekret donet 21. februara 1919, koji je fiksirao nadnicu na 600 rubalja i utvrdio plafon administrativnih plata na 3.000. Aprila iste godine je drugim dekretom dopušteno da funkcioneri Sovjetskog centralnog izvršnog komiteta mogu primati mesečnu platu u iznosu od 2.000 rubalja. U Bettelheimovoj interpretaciji, to je označilo »delimično napuštanje *partmaks*« — partijskog maksimuma koji je svim članovima zabranjivao da primaju nadnicu višu od nadnice kvalifikovanog manuelnog radnika.

Ovaj raspon nadnica i plata od 5:1 bio bi neprihvatljiv komunizma pre oktobarske revolucije. Takvi rasponi u dohocima tolerisani su 1918—1919. samo kao privremena mera, kao kompromis namenut klasnom borbom, manjkom stručnih kadrova u partiji i njenom potrebom za uslugama pogrešno etiketiranih »buržoaskih stručnjaka«. Tek kasnije su još veći rasponi u dohocima postali trajna institucija, što je opravdavano rdavom primenom marksističkog načela »svakome prema radu«.

U trećem delu drugog toma Bettelheim pokazuje kako se ovaj raspon u nadnicama povećao do 8:1 1924, da bi dostigao razmeru od 30:1 1926. godine. U pregledu, sačinjenom marta 1924. u Moskovskom metalurškom kombinatu zabeležene su sledeće razlike u plata-ma date u novoj valuti: nekvalifikovani radnik — 16 rubalja; livac — 32; šef odeljenja — 77; direktor — 116. Dve godine kasnije (1926), »radničke nadnice kretale su se obično od 13 do 20 rublji mesečno, dok je direktor mogao primati do 400 rubalja«. U isto vreme je direktorima—članovima partije bilo dopušteno da primaju u proseku 188 rubalja, odnosno približno četrnaest puta više od minimalne nadnice. Kako je to bilo nekoliko puta više od maksimuma

kvalifikovanog radnika, reč je o još jednom izuzetku od načela *partmaks*.

Godina 1926. bila je »presudna godina«, kaže Bettelheim. U drugoj polovini 1925. Državna planska komisija (Gosplan) uobličava prvi godišnji plan koji pokriva 1925—1926. godinu. Premda je sadržavao samo smernice i nije bio strogo obavezan, označio je početak nove epohe utvrđivanja plata i radnih normi neovisno od radnika. Do 1926. su, primećuje Bettelheim, nadnice i norme određivane kolektivnim ugovorima, no od septembra 1926. partijski politbiro, uz pomoć Vrhovnog sovjeta za narodnu privredu i sindikate, utvrđuje te stope u okviru novog sveobuhvatnog sistema privrednog planiranja. Kolektivno ugovaranje između sindikata i uprave industrijskih trustova opstojava ali samo u granicama utvrđenim planom. Tako su, čak i pre početka prvog petogodišnjeg plana 1929, radnici ostali bez kontrole nad svojim odnosom spram sredstava za proizvodnju.

Mada radničko samoupravljanje nikada nije uhvatilo korena u Sovjetskom Savezu, radnici su do 1926. godine kontrolisali privredu kroz partiju i sindikate. Gašenje stvarnog kolektivnog ugovaranja i »osamostaljivanje« administrativnog aparata odgovornog za ekonomsko planiranje, obesnažili su ove elemente radničke vlasti. Sistem upravljanja jednog čoveka prestaje biti privremen, i od tada se opravdava kao bitni uslov ekonomskog planiranja. Tako su radnici ostali u položaju proletarijata, kaže Bettelheim, dok su visokoplaćeni stručnjaci i administratori stekli status državne buržoazije.

Bettelheim nam ne kaže kada je državna buržoazija u radanju obezoružala diktaturu proletarijata i uspela se na položaj nove vladajuće klase. On tek ukazuje da se to dogodilo posle 1930. godine. Ostaje nam da sačekamo pojavu trećeg, a možda i četvrtog toma i u njima elaboraciju i vremensko smeštanje političke kontrarevolucije.

Unekoliko drugačija teza o državnoj buržoaziji pojavila se u razdoblju između objavljivanja prvog i drugog toma Bettelheimovog dela: delo Martina Nicolausa *Restoration of Capitalism in the USSR* (Obnova kapitalizma u SSSR). I samo pod uticajem kineske kritike Sovjetskog Saveza, ovo delo se od Bettelheimovog razlikuje po tome što od samog početka tvrdi da je ruski proletarijat izveo i političku i ekonomsku revoluciju. Prvu je poništila politička kontrarevolucija 50-ih godina, drugu ekonomska kontrarevolucija 60-ih.

Nicolaus preobražaj sovjetskog »birokratskog sloja« u novu »birokratsko-kapitalističku klasu« smešta u prve godine Hruščovljevog uspona. Okvire je postavila Hruščovljeva antistaljinistička kampanja započeta na XX kongresu KPSS, februara 1956. Sada ću prikazati Nicolausovo tumačenje zbivanja koja su usledila da bi »buržoasku kontrarevoluciju« dovela do kraja u trenutku kada je premijer Kosiĝin, septembra 1965, lansirao novi privredni sistem. Iako nije uzor učenosti kao Bettelheimovo delo, Nicolausova knjiga takode zavrđuje da bude razmotrena.

Hruščovljeva antistaljinistička kampanja je podstakla talas »revizionizma« u čitavoj Istočnoj Evropi, talas koji je svoj vrhunac dostigao u poljskim i mađarskim nemirima u leto i jesen 1956. Hruščov je februara 1957. izašao i s jednim programom decentralizacije, koji je obuhvatao i mere kao što su prodaja državnih mašina i traktorskih stanica kolektivizovanim farmama i teritorijalna reorganizacija ministarstva centralnog planiranja za pojedine industrije i njihovo pretvaranje u stotinak regionalnih privrednih saveta. Opiranje njegovoj novoj političkoj liniji »miroljubive konkurencije«, »miroljubive koegzistencije«, »miroljubivog prelaznog perioda« i njegovoj novoj ekonomskoj politici, činilo ga je sve usamljenijim u partijskom vrhu. Da bi se održao na tom novom kursu, on je morao da promeni bazu koja ga podržava u partiji i zemlji.

Preobražaj sovjetske birokratije u novu buržoasku klasu počinje juna 1957, tvrdi Nicolaus, sa otkrivanjem karata u partijskom prezidijumu. Sa 7:4 glasa Hruščov formalno prestaje biti prvi sekretar partije. Namesto da da ostavku, on iznosi slučaj pred niže telo, CK, i traži podršku od maršala Žukova, ministra odbrane. Po poljskoj štampi, Žukov pretil Molotovu, Maljenkovu i Kaganoviču, koji su u prezidijumu najuticajnije, obelodanjivanjem dokumenata o njihovoj ulozi u velikim čistkama. Njegove pretuje, iza kojih je stajao celokupni sovjetski vojni establišment, bile su upozorenje da vojne snage neće tolerisati uklanjanje Hruščova od strane »antipartijske grupe« Molotov—Maljenkov—Kaganovič.

Događaji koji su usledili ukazuju na to da se nešto nalik vojnom puču doista i zbilo. Hruščov je prikupio neophodne glasove, a Žukov je postao član prezidijuma. Molotov je postao novi ambasador u Mongoliji; Maljenkov je degradiran na upravnika centrale u Sibiru, dok su najistaknutiji među njihovim istonušljenicima izgubili vodeće položaje ili bili izbačeni iz partije i vlade. Po Nicolausu je »buržoaski oficirski kor« odlučio ishod.

Ova »buržoaska kontrarevolucija« počela je Hruščovljevom presudnom pobedom nad staljinističkom starom gardom. To što su njegove snage prigrabile državnu vlast otvorilo je put za »eksproprijaciju sovjetskog proletarijata i okončanje socijalističkog razdoblja u sovjetskoj istoriji«. Sredstva za proizvodnju su još uvek bila uglavnom u državnoj svojini i pod njenom kontrolom, ali je država prestala biti vlasništvo radničke klase. Mada su ključni centri proizvodnje i dalje funkcionisali na isti način, proletarijat je bio eksproprian na nivou političke nadgradnje. Ova buržoaska kontrarevolucija nije bila završena sve do posle Hruščovljevog pada oktobra 1964. godine i novog privrednog sistema koji je premijer Kosiĝin lansirao septembra 1965. Tada su obnovljeni robni odnosi za sve osnovne činioce proizvodnje. Tek tada je centralni plan stvarno potisnulo tržište. Nicolaus, na kraju četrnaestog poglavlja, to ovako komentariše: »Namesto da preduzeća podredi planiranju [novi privredni sistem] je u stvari (a potom i potpuno) planiranje podredio preduzećima; namesto da ukloni tržište u sredstvima proizvodnje i radnoj snazi, on ga je proši-

rio, legalizovao i ojačao; namesto da ukloni sticanje profita, on ga je digao do ranga načela — rečju, namesto da grade socijalizam, Kosiginove reforme su obnovile kapitalizam».

Kakav je to kapitalizam bio obnovljen u SSSR? Reformskim merama koje je uveo Hruščov, a nastavio da uvodi Kosigin, sa Lenjinovim NEP-om zajedničke su »vodeća uloga data profitu i sloboda data direktorima da stupaju u robnu razmenu«. Ključna razlika, nagoveštava Nicolaus na kraju drugog poglavlja, u tome je što su »Hruščov i njegovi sledbenici svoju politiku prikazivali kao ireverzibilno napredovanje ka komunizmu, dok je Lenjin, otvorenošću i istinoljubivošću boljševika, otvoreno govorio da je NEP privremeni povratak državnom kapitalizmu«. Da li je Kosiginov novi privredni sistem podrazumevao i obnovu državnog kapitalizma? Sudeći po Nicolausu nije, jer on zaključuje da je posredi »državnomonopolistički kapitalizam«. Kosiginove reforme su mešavina državnog kapitalizma NEP-a i još starijeg monopolističkog kapitalizma, »drugo izdanje osnovne linije prvobitnog kapitalističkog razvoja u Rusiji, koji je Lenjin, po prvi put, analizirao oko 1899!« U krajnjem, centralno planiranje nije bilo izgubljena stvar u doba NEP-a, dok Kosiginov novi privredni sistem isključuje mogućnost centralnog državnog planiranja. Tako Nicolaus zaključuje da današnji Sovjetski Savez predstavlja delimično razvijeni, početni oblik državnog kapitalizma u kojem kapitalistički monopoli donose najbitnije odluke.

Tri osnovna argumenta se iznose u prilog ove teze. Prvi, izložen u petom poglavlju, jeste da je kapitalistička robna proizvodnja obnovljena u SSSR. Radnici su iz vlasnika sredstava za proizvodnju preobraćeni u njihove dodatke, a sredstva za proizvodnju iz društvenog vlasništva u robe. Prva promena dovela je do toga da radnici više ne mogu polagati pravo na svoja zaposlenja, da su lišeni osnovnih prava u proizvodnji dok je njihova radna snaga pretvorena u robu. Druga je, pak, privredno planiranje podredila tržišnim mehanizmima. Nicolaus zaključuje da su ove temeljne promene »u celosti oslobodile poriv rukovodstva svakog pojedinog preduzeća da uveća 'svoje' profite do maksimuma« i da su profiti postali najvažniji. On, međutim, previda da robna proizvodnja i proizvodnja za profit nisu nužno kapitalističke. One postoje i u socijalizmu, u kojem su pre kazatelj efikasnosti no osnovni oblik raspodele.

Drugi argument nalazimo na početku trinaestog poglavlja. Nicolaus tvrdi da javno vlasništvo gubi svoj socijalistički karakter kad država prestane biti svojina radničke klase. Kad radnici izgube kontrolu nad državom, gube kontrolu i nad sredstvima za proizvodnju; neposredni proizvođači se pretvaraju u najamne radnike, a sredstva proizvodnje u kapital. Uspeli »dvorski puč« Hruščovljevih »buržoaskih snaga« 1957. godine je označio da je eksproprijacija sovjetskih radnika izvršena i da je popločan put obnovi kapitalizma. Nicolaus nije u pravu: eksproprijacija radnika dogodila se još u vreme Staljinove druge revolucije koja je počela 1929, a ta eksproprijacija nije obnovila kapitalizam već je udarila temelje birokratskog socijalizma.

Treći Nicolausov argument je izložen na kraju osamnaestog poglavlja. Rukovodioci sovjetske industrije pretvorili su se u kapitaliste jer obavljaju funkcije kapitalista: »To što se direktor imenuje i smenjuje odozgo i što je poslednja rupa na birokratskoj svirali ne menja karakter njegove funkcije«. Sovjetski rukovodilac, poput Marxovog kapitaliste, teži većem profitu zarad ponovnog investiranja. Uzimajući da profesionalni rukovodilac funkcioniše kao personifikacija kapitala, Nicolaus insistira da on mora biti kapitalista: »On je birokrata—kapitalista... postavljen na svoje mesto da bi delovao kao kapitalista, a pokaže li se neuspešnim u svojoj ulozi, birokratija ga oslobađa dužnosti«. Njegova funkcija kapitaliste je presudna, nikako birokratska. Dokaz za ovu tvrdnju leži »u tricama i kućinama na koje su sovjetski direktori, kao kapitalisti, sveli vlast birokratije... i mehanizme centralizovanog planiranja«. Decentralizacija, ipak, nije dokaz da sovjetski privredni rukovodioci otelotvoruju kapitalističke funkcije, odnosno da su oni sovjetska buržoazija.

Još jedan argument u prilog teze o obnovi kapitalizma u SSSR nalazimo u zaključnom poglavlju, u odgovoru na pitanje: »Ko ima koristi od ovog 'novog privrednog sistema'?« Pored toga što podvlači navodno postojanje oko 13.000 socijalističkih milionera, Nicolaus tvrdi da je udeo premija iz »fonda za materijalnu stimulaciju« od 1965. godine porastao do 23% osnovne plate direktora i njima neposredno potčinjenog osoblja. Taj postotak je morao porasti tokom 70-ih godina kada su sovjetski ekonomisti prihvatili istovremeno delovanje više od trideset različitih sistema premija. Pošto su premije udeo u profitu, Nicolaus ih vidi kao specifično kapitalistički način raspodele. Za razliku od plata, one su odraz celokupnog delovanja preduzeća, a ne individualne stručnosti, i počivaju na kolektivnom monopolu nad sredstvima za proizvodnju određene klase. Nicolaus zaključuje da je buržoaski karakter sovjetskih privrednih rukovodilaca očit u ovoj specifično kapitalističkoj formi učešća u višku profita.

Većina argumentacija u prilog postojanju sovjetske buržoazije greškom poistovećuje profit od državnih ili kolektivnih preduzeća s profitom iz kolektivnog vlasništva nad kapitalom. A to nije isto. Za razliku od profita iz modernih korporacija ili akcionarskih kompanija, koji dobija kolektivnu formu; profiti od državnih ili samoupravnih preduzeća odlaze uglavnom na nagrađivanje rukovodilaca a ne vlasnika sredstava za proizvodnju. Udeo u profitu u obliku premije je plaćanje za natprosečno iskazivanje rukovodilačkih znanja, znanja odvojenih od vlasništva i prava nasleđivanja. Čak ni u Jugoslaviji raspodela profita industrijskih kolektiva ne predstavlja udeo u kolektivnom kapitalu. Fabrike su »unajmljene« od države i nemaju oblik kapitala nego takozvane društvene svojine. Vlasnici društvene svojine je ne poseduju: niti mogu likvidirati svoju imovinu, niti pak između sebe raspodeliti zaradeno. Sovjetski rukovodioci i jugoslovenski fabrički saveti nemaju monopol nad sredstvima za proizvodnju, a taj monopol je, po Marxu, određujuće svojstvo kapitala u punom, konkretnom smislu.

Sve argumentacije u prilog postojanju sovjetske buržoazije gube iz vida temeljnu razliku između onih koji su tradicionalno posedovali sredstva za proizvodnju i onih koji danas u svojim rukama imaju kolektivnu kontrolu nad njima. Termini »kapital«, »kapitalista« i »buržoaski« uspešno prikrivaju ili pogrešno predstavljaju stvarno stanje stvari umanjujući sličnosti i uvećavajući razlike između ovih dveju grupa. Ovi termini su pogrešni koliko i definicija socijalizma kao nižeg stupnja komunizma. U svojoj doktrinarnoj upotrebi, termin »socijalizam« je tako uzan da je neprimenljiv na bilo šta; termin »kapitalizam« je, pak, preširok i primenljiv na svašta. Tumačenja sovjetske realnosti u kategorijama »birokratske buržoazije« ne razlikuju državnu buržoaziju od državne birokratije, državni kapitalizam od birokratskog etatizma, kapitalističku od birokratske eksploatacije, te se stoga moraju odbaciti.

Greška je ovih kritičara i što uzimaju da plate i profiti pokazuju tendenciju maksimalnog rasta u ovom poretku. Pretpostavlja se da kolektivna kontrola nad sredstvima za proizvodnju jenči rast udela u ekonomskom višku vrednosti. Tačno je da je u Rusiji plate birokrata, praktično ukinute u razdoblju ratnog komunizma, oživeo NEP i da su ih 30-ih godina počeli primati i članovi partije. To se dogodilo zbog toga što je Prvi petogodišnji plan, čije je ostvarivanje počelo 1929, nagrizao proletersku revoluciju. Kako se staljinistička birokratija ušančila za trajanja ovog plana, njene plate su počele rasti. Vrhunac su dostigle krajem 50-ih godina, da bi se potom njihov rast srazmerno stabilizovao. Raspon plata između najviše plaćenih birokrata i najniže plaćenih radnika je 1966. u Sovjetskom Savezu bio približno 30:1 — koliki je otprilike bio i 1926. godine. Ako poverujemo Trockom i njegovoj *Izdanoj revoluciji*, raspon plata je bio znatno veći 30-ih godina, kada je Staljin vodio kampanju protiv »uravnolovke u platama«. To je, međutim, bilo izuzetno kritično razdoblje borbe da se inteligenciji dâ materijalni ulog u novom poretku.

Iskustva Istočne Evrope oštro se razlikuju od sovjetskih. Zbog uloge Crvene armije u oslobodenju ovih zemalja i »revolucija odozgo« koje su potom usledile, tu i nije bilo nikakve diktature proletarijata koju bi trebalo razvlastiti. Za razliku od Rusije, te zemlje su direktno s buržoaskog prešle na sitnobirokratske i birokratske oblike dominacije. Ni u Nemačkoj Demokratskoj Republici ni u Čehoslovačkoj, dvema industrijski razvijenim zemljama s višim standardom po glavi stanovnika od Sovjetskog Saveza, inteligencija se nije osetila ugroženom težnjom proletarijata ka uravnolovci. Tamo nije ni bilo potrebe za nekakvom kampanjom »protiv uravnolovke u platama«. Smanjenje plata birokratije nije naišlo na neko snažnije protivljenje i one još uvek nisu dostigle nekadašnji nivo. I u ostalim istočnoevropskim zemljama su birokratije doživele slično kresanje ogromnih predratnih plata.

Kontinuirani savez birokratije i radničke klase u borbi protiv unutrašnjih prepreka razvoja i svetske kapitalističke reakcije delom bi mogao objasniti srazmerno niske plate birokratije, u poredenju s

onima od pre revolucije, u većini socijalističkih zemalja. Uticaj komunističke ideologije sprečio je nastojanja birokratije da prigrabi veći udeo u višku vrednosti. Birokratiji je potrebno nekoliko decenija po uvođenju socijalizma da konsoliduje svoju vlast. Čak i da su objektivni i subjektivni uslovi dopuštali veće raspone plata, nema *prima facie* razloga za poistovećivanje uzroka tog raspona s kolektivnim vlasništvom birokratije nad državom, a ne s njenim monopolom na profesionalno obrazovanje. Svaka interpretacija koja vrši ovu nedopuštenu identifikaciju pogrešna je.

Kapitalizam bez kapitalista

Jedno tananije tumačenje sovjetske stvarnosti saglašava se s tvrdnjom o obnovi kapitalizma, a birokratiju vidi kao novu vladajuću klasu. To je teza o kapitalizmu bez kapitalista, o novim kapitalističkim proizvodnim odnosima bez buržoazije.

Delo Tonyja Cliffa, *Russia: A Marxist Analysis* (Rusija: marksistička analiza), predstavlja najveštiju odbranu ove teze. Cliff vremenski ne smešta političku kontrarevoluciju u 1957. godinu, već još u 1929. Za razliku od drugih zagovornika obnove kapitalizma, Cliff drži da je verovatnije da je politička kontrarevolucija sledila a ne prethodila obnovi kapitalizma u SSSR. Premda zamišljen kao privremena mera, NEP je obnovio kapitalizam; kontrarevolucija 1929. otišla je i dalje ukidajući radničku državu. Kontrarevolucija je, u osnovi, bila političkog karaktera, ali je, istovremeno, preobrazila državni kapitalizam pod kontrolom radnika u ono što Cliff naziva »birokratski državni kapitalizam«. Tako je rođena nova vladajuća klasa birokrata, ne birokrata-kapitalista.

Kakva je to vrsta kapitalizma? U šestom poglavlju Cliff kaže da je to kapitalizam bez kapitalističke klase. Veoma je važno konstatovati razlike između ovog oblika državnog kapitalizma i onog u kojem najveći deo viška vrednosti uzimaju vlasnici akcija. Cliff misli da u SSSR birokratska klasa vlada na temelju kapitalističkih proizvodnih odnosa, ali bez moći nad akumulacijom koju imaju vlasnici državnih akcija, pošto takvi vlasnici muzu državu kao što su pre toga muzli svoje radnike. Kvalitativno odrediti sovjetski sistem kao birokratski državni režim ili kao državni kapitalizam je ispravno, zaključuje on, ali ne i dovoljno. On je kombinacija svojstava oba: »Stoga je najtačniji naziv za rusko društvo birokratski državni kapitalizam«.

Svoje tumačenje Cliff zasniva na tri osnovne teze. Prvo, na određenju staljinističke birokratije kao klase, a ne kao sloja. Oslanjajući se na Marxovu upotrebu »ideoloških zanimanja« za označavanje sveštenika, pravnika i sličnih s monopolom na obrazovanje, Cliff pravi razliku između visoko plaćenih birokrata i običnih najamnih radnika. Za birokrate se kaže da imaju klasni monopol nad onim što je Buharin nazivao »sredstva za mentalnu proizvodnju«.

Ovu tezu podupire i druga: sovjetska birokratija »poseduje« državu. U SSSR su potpuno pravno razdvojene funkcija vlasništva i

funkcija rukovođenja: država poseduje, birokrati rukovode. Vlasništvo je, u stvari, u rukama birokrata kao kolektivnog tela: »ono je zadodenu u državu birokratije«. Država se pojavljuje kao poslodavac, birokrate kao zaposleni, dok su stvarno isključivo birokrati ti koji i zapošljavaju i otpuštaju. Oni su jedini koji određuju podelu viška vrednosti između države i njih kao pojedinaca.

Cliffova treća teza je da su birokrati otelovljenje kapitala, ali da ne predstavljaju deo kapitalističke klase. Marx je u *Kapitalu* pisao: »Sem kao otelotvorenje kapitala, kapitalista nema nikakve istorijske vrednosti, nikakvog prava na istorijsko postojanje... u meri u kojoj je otelotvoren u kapitalu, njega u akciju ne guraju upotrebne vrednosti i uživanje u njima, već razmenska vrednost i njeno uvećavanje«. Cliff se pita: Nije li isti slučaj i sa sovjetskim privrednim rukovodiocima? Svako ko kontroliše kapital i vrši funkciju kapitaliste takođe je oličjenje kapitala. Za kapitalizam nisu bitni ni prisvajanje ni trošenje viška vrednosti u tradicionalnim oblicima profita, kamate, dividendi i rente, nego njegova akumulacija: »Potrošnja dela viška proizvoda od strane eksploatatora nije posebnost kapitalizma... Posebnost kapitalizma je akumulacija akumulacije radi... U državnom kapitalizmu koji se postupno razvio iz monopolističkog kapitalizma, vlasnici akcija javljali bi se uglavnom kao potrošači a država kao akumulator«. Premda drugačija od kapitalističke klase, sovjetska birokratija otelotvorava istorijsku misiju akumulacije radi akumulacije, misiju koja je određujuća za kapitalistički način proizvodnje. Ona to čini u svom postojećem obliku zbog »srazmerno veće težine faktora kontrole u odnosu na težinu imaoća akcija... [i zbog toga] što korporacija ili država-vlasnik više podređuju dividende unutrašnjoj akumulaciji, to se kapitalizam otvorenije pokazuje«. Mada je državni kapitalizam oblik kapitalizma viši od monopolističkog, birokratski državni kapitalizam je viši od oba.

Cliffovo tumačenje ima potporu mnogih autora koji su, kao i on, prvobitno bili deo trockističkog pokreta da bi kasnije napustili Četvrtu internacionalu. Za ove otpadnike Rusija više nije deformisana radnička država; ona se degenerisala u nešto još gore. SSSR je ukinuo i poslednje ostatke radničke kontrole; on sistematski pljačka istočnoevropske narodne demokratije; nametnuo im je nepovoljne uslove trgovine; isključio je Jugoslaviju iz Kominforma i ogradio je ekonomskom blokadom. Ti događaji, a zatim i formiranje Varšavskog pakta i podela sveta na dva vojna bloka, pokazuju da je Rusija postala imperijalistička sila.

Najznačajniji raskid s Četvrtom internacionalom zbio se u Francuskoj, gde su oni koji su se odvojili osnovali novi časopis *Socialisme ou Barbarie* (1949—1965). U drugom broju je na 75 strana objavljen ogled Corneliusa Castoriadis (pseudonim Pierre Chaulieu) »Les rapports de production en Russie« (Proizvodni odnosi u Rusiji) — jedan od prvih pokušaja definisanja sovjetske ekonomske realnosti kao sistema kapitalizma bez kapitalista. Castoriadis je tvrdio da je kapital u SSSR preživeo u obliku samouvećavajuće vrednosti, u do-

minaciji mrtvog ili apstraktnog rada nad živim, i u akumulaciji radi akumulacije. On je dokazivao da u Rusiji funkcije tradicionalnog kapitaliste obavljaju plaćeni nameštenici i da je tamošnja radnička klasa još surovije eksploatisana nego na Zapadu.

Birokrate, a ne kapitalisti — tvrdio je on — novi su eksploatatori. Oni kontrolišu državu mada je ne poseduju. Zahvaljujući toj kontroli, imaju monopol nad sredstvima za proizvodnju, a to znači da oni koji rade za državu u stvari rade za birokratiju. Radnici ne prodaju svoju radnu snagu. Ruski radnik više ne raspolaže slobodno sobom pošto je prestao biti roba; njegova radna snaga pripada državi i nacionalizovana je kao i sve druge proizvodne snage. Castoriadis se poziva na ulogu unutrašnjih pasoša i »radnih knjižica« u kočenju pokretljivosti rada, kao na nametnuti uslov rada koji vezuje radnika za njegovo radno mesto sve dok ga ne prebace negde drugde ili dok ne dobije dozvolu da ode, kao i na odsustvo tržišta rada na kojem se radnice menjaju u skladu s ponudom i tražnjom. Svi moraju da rade pod uslovima koje jednostrano određuje birokratija. To je ruski proletarijat praktično pretvorilo u klasu industrijskih kmetova. Ironija je da su obe klase bitne za kapitalizam — buržoazija i proletarijat — uklonjene a da Marxovo komunističko društvo nije rođeno. Namesto njega, imamo novu radničku klasu i, uz nju, novu vladajuću klasu.

Castoriadis zaključuje da sovjetski sistem nije slučaj ni »birokratskog kolektivizma«, ni »državnog kapitalizma«. Zvati SSSR birokratsko-kolektivističkom državom znači potceniti sve ostatke kapitalizma: ulogu kapitala kao samouvećavajuće vrednosti, proizvodnju i akumulaciju viška vrednosti i borbu oko njegove podele. On ima primedbi i na naziv »državni kapitalizam«, jer se time precenjaju ostaci kapitalizma i negira temeljna razlika između ruskog režima i tradicionalnog kapitalizma. Po Castoriadis, najtačnije je sovjetski sistem okarakterisati kao »birokratski kapitalizam«, u kojem birokratija otelotvorava kapital, odnosno samouvećavajuću vrednost, nezavisno od vlasništva, ali u obliku u kojem je kapitalista kao tradicionalni vlasnik sredstava za proizvodnju nestao.

Ova poslednja tvrdnja izbegava nevolje s kojima sa suočio Nicolaus: da poistoveti one koji vrše funkciju kapitalista nužno s kapitalistima. Nicolaus spaja kapitalističkog funkcionera ne samo s funkcijom kapitaliste već i s kapitalistom bez funkcije, pukim vlasnikom akcija ili obveznica. To nije bilo Marxovo stanovište.

Za Marxa funkcija kapitaliste nije bila ni nužan ni dovoljan uslov pripadanja kapitalističkoj klasi. Ona nije nužan uslov jer, kao što on primećuje u *Kapitalu*, »kapital koji donosi kamatu je kapital kao vlasništvo, za razliku od kapitala kao funkcije« — vlasnici čistog vlasništva su kapitalisti-absentisti; nije ni dovoljan jer »čisti menadžer, bez ikakvog polaganja prava na kapital, bilo tako što bi ga pozajmljivao ili inače, obavlja sve funkcije koje pripadaju kapitalisti koji funkcionišu, jedino funkcioner ostaje a kapitalista iščezava, kao suvišan, iz procesa proizvodnje«.

Ovde se javljaju tri kategorije koje određuju isto toliko oblika prihoda. Pravo na kamatu polaže kapitalista bez funkcije; profite preduzeća zgrće u svoj džep kapitalista u funkciji; plate se isplaćuju funkcionerima kapitalista. To nisu tri osobe u jednoj, kako bi Nicolaus hteo. Iako i kapitalista u funkciji i onaj bez nje pripadaju istoj klasi, birokrate koje obavljaju funkcije kapitalista nisu uopšte kapitalisti. Castoriadis bar odvaja ove pojmove razlikujući nekapitaliste, koji obavljaju funkcije kapitaliste, od kapitalista koji ih mogu a i ne moraju lično obavljati.

Dovoljno je posedovati kapital da bi onaj ko ga ima bio kapitalista. Ono što korisnika pozajmljenog kapitala čini kapitalistom nije funkcija koju vrši, nego njegovo ograničeno vlasništvo nad tuđim kapitalom. Kako i Marx kaže, akcionarske kompanije »razdvajaju upravljački rad kao funkciju od vlasništva nad kapitalom, bio on vlastiti ili pozajmljen«. Na istom mestu govori se i o ograničenom pravu raspolaganja kapitalom koje proizlazi iz toga što je pozajmljen.

Zajmljenje kapitala od strane plaćenih menadžera korporacije razlikuje se od zajmljenja kapitala preduzetnika koji ima vlastiti biznis — jer, korporacija nije kolektivno vlasništvo njenih funkcionera. Kao što Marx kaže u *Kapitalu*, formiranje akcionarskih kompanija dovelo je do »preobražaja stvarno delatnog kapitaliste u čistog menadžera, administratora tuđeg kapitala«. Za razliku od delatnih kapitalista, ovim funkcionerima nedostaje čak i ograničeno pravo raspolaganja kapitalom koji predujmljuju; stoga oni i nisu kapitalisti.

Osnovna slabost oba ova objašnjenja sovjetskog režima je njihova krajnje apstraktna upotreba termina »kapital«. Za razliku od onoga što ova dva kritičara drže, »kapital« i »samouvećavajuća vrednost« nisu sinonimi. I stručnost je, takode, samouvećavajuća vrednost. Privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju koja se koriste za unajmljivanje najamnog rada je ono što samouvećavajuću vrednost čini kapitalom. Kako ovaj proizvodni odnos ne postoji u Sovjetskom Savezu, nema ni kapitala u strogom značenju reči.

Brkanje samouvećavajuće vrednosti s kapitalom leži u osnovi i nekih drugih pogrešaka. Prvo, birokrate su oličenje samouvećavajuće vrednosti stručnosti, a ne samouvećavajuće vrednosti kapitala. Drugo, mada je »akumulacija akumulacije radi« nužni uslov kapitalizma, ona je bitna i za postkapitalistička društva. To što se u Sovjetskom Savezu događa akumulacija radi akumulacije nije dovoljno da se novi poredak oglasi oblikom birokratskog kapitalizma. Treće, oni koji oličavaju državni kapital su oni koji taj kapital poseduju i koji glavninu svog dohotka vuku odatle a ne po osnovu svoje stručnosti. Taj državni kapital ne poprima oblik kolektivno kontrolisanih sredstava za proizvodnju već državnih akcija s fiksnom kamatnom stopom. Četvrto, vlasnici državnog kapitala nisu vladajući birokrati već eksproprisani bivši vlasnici kojima je nadoknada data u obliku kamatonosnih akcija. I peto, očito je da takvi kapitalisti ne postoje u Sovjetskom Savezu.

Postkapitalistički birokratski poredak

Medu onima koji su 1939—1940. prekinuli s Trockim bili su i James Burnham i Max Shachtman. Oni su bili saglasni u tome da Sovjetski Savez nije ni kapitalistički ni komunistički već posve novi poredak koji ni Marx ni Engels nisu predvideli. Burnham govori o menadžerskom društvu, Shachtman o birokratskom kolektivizmu. Obojica su u intelektualnom pogledu mnogo dugovali Brunu Rizziju, koji se trockizma odrekao nekoliko meseci pre nemačko-sovjetskog pakta avgusta 1939. Poznije verzije ove teze razvili su Milovan Đilas i Marc Paillet, koji su priznavali koliko duguju Trockom i trockističkoj kritici sovjetskog režima. Sva ova tumačenja imaju zajednički imenitelj.

Ovi kritičari tvrde da je dolazak na vlast birokratsko-upravljačke klase bio uperen protiv buržoazije i proletarijata podjednako, i da je potonji preobražaj sovjetske ekonomije dokinuo kapitalizam. Oni, dakle, ističu nova svojstva sovjetskog režima i njegov prekid s prošlošću. Saglasni su oko toga da su se u Sovjetskom Savezu zbile dve međusobno sukobljene revolucije: početna politička, koju je vodio proletarijat, i tehnobirokratska revolucija, koja je odnela prevagu. Oni, u krajnjem, tvrde da je nova birokratska klasa pogrešno zastupala ruske nacionalne interese i da je doprinela pogoršanju uslova života sovjetskog naroda. Mada je novi režim učinio korak napred u razaranju kapitalizma, učinio je dva nazad obaranjem radničke države i zavodenjem jednog totalitarnog poretka namesto nje. S početka su Rizzi i Burnham verovali da je novi poredak olakšao teret masa — ali su ubrzo potpuno promenili mišljenje o tome. Na kraju je svaki od njih usvojio kontrarevolucionarno stanovište; obojica su tvrdili da je novi poredak gori od starog.

Pailletova knjiga *Marx contre Marx: La société technobureaucratique* (Marx protiv Marxa: tehnobirokratsko društvo) je najskoriji primer dokazivanja teze o postkapitalističkom preobražaju u SSSR. Isto kao i Castoriadis, on govori o novoj eksploatisanoj i novoj eksploatorskoj klasi. Akumulaciju kapitala i uvećanje viška vrednosti u Rusiji više ne diktira stara žed za profitom, već novi birokratski ciljevi. Medu njima su najvažniji povećanje obima proizvodnje i stope ekonomskog rasta na nacionalnom i preduzetnom nivou. Čak i kad se profitu da prednost, kao u vreme NEP-a, cilj je uvećanje bogatstva efikasnom alokacijom izvora i novim tehnikama smanjenja troškova. Za razliku od Castoriadisa, on razlikuje birokratsku od kapitalističke akumulacije, što će reći da nova klasa birokrata nije za njega personifikacija kapitala. Samouvećavajuća vrednost je zajednička i tehnobirokratskom i kapitalističkom društvu, ali ona nije kapital u strogom smislu, ukoliko ne stoji nasuprot klasi najamnih radnika. Tako se Paillet slaže s Marxovom tezom iz *Najamnog rada i kapitala*, da nema ni kapitala ni kapitalista bez tradicionalnog proletarijata. Kako je klasu najamnih radnika u SSSR zamenila nova radnička klasa »subjekata rada«, po Pailletu je i kapitalističku klasu morala zameniti

neka nova vladajuća klasa.

Paillet tvrdi da su dva faktora doprinela preobražaju stare u novu radničku klasu: postojanje samo jednog poslodavca i sveprisutni nadzor nad svim radnicima. Pošto je birokratija organizovana u državi jedini poslodavac, ona je ta koja nameće svoje uslove radnoj snazi. Dodela i promena poslova, kao i određivanje stope najamnina više nisu prepušteni slučajnostima radnog mesta. Radnik nije u položaju da bira ovaj a ne onaj posao, da se pogađa oko cene rada ili da štrajkuje. On je predmet zatvorske discipline na poslu a ako ikad bude izbačen s posla gubi i stan. On će imati muke da nađe novo zaposlenje jer će njegovi radni papiri i potvrde govoriti protiv njega. On je potpuno bespomoćan u sukobu s birokratijom; kad jednom dospe na crnu listu, njegova osuda je potpuna; niko ga neće zaposliti i neće više imati gde da živi. On ne može slobodno da se kreće iz jednog u drugi grad bez unutrašnjeg pasoša. Nadzor nad njegovim postupcima ide od radnog mesta do mesta stanovanja, njegovog izbora prijatelja i načina korišćenja slobodnog vremena. On je vezan za svoj posao, a za državu kad je van radnog mesta. Poput srednjovekovnog kmeta vezanog za svog zemljoposjednika, subjekt rada pripada birokratiji. Ili određenije, Paillet, primećuje: »podanik birokratije spaja u sebi i feudalne i kapitalističke odlike klasne eksploatacije«.

No i pored toga, nova radnička klasa uživa neka preimućstva u odnosu na staru. Među njih spadaju ujednaćeni dohoci, puna zaposlenost, odnosno pravo na rad pod već iznetim uslovima, te besplatne socijalne usluge raznih vrsta. Paillet tome dodaje i prevazilaženje kapitalističkog načina proizvodnje i nove podsticaje ekonomskog rasta. Ali da li je, čak i uz ova preimućstva, sovjetskim radnicima bolje danas nego pre revolucije?

Sovjetska ekonomija je napredovala, zaključuje Paillet, ali su politička i kulturna nadgradnja nazadovale. Tiranija nad duhom i telom nikada nije bila tolika u kapitalizmu, kolika je postala u sovjetskom totalitarizmu. Od političke represije veća je samo ideološka mistifikacija. Buržoazija se nikada nije pretvarala da radnici imaju političku vlast, niti da postoji radnička država; raskorak između političkih ideala i društvene stvarnosti nikada ranije nije dostigao tako zaprepašujuće razmere. Neki ljudi još uvek veruju da su staljinistička krvoprolića i likvidacija stare garde stvorili uslove za prvu fazu komunizma! Paillet negira bilo kakvo celovito poboljšanje uslova sovjetskih radnika, pošto je dobrobit ekonomskog napretka bila neutralisana korakom nazad u ostalim domenima.

Birokratska revolucija nije automatski u nacionalnom interesu, zaključuje Paillet, već je bolja ili gora od kapitalizma, zavisno od toga šta radnici od nje naprave. On dakle voljnim činiocima i borbama radničke klase dodeljuje zadatak poboljšanja uslova rada u novom društvu. Istovremeno je skeptičan u pogledu ishoda. Sa stanovišta Marxovog istorijskog modela, u kojem su revolucije svake naredne klase po pravilu vodile novom sistemu eksploatacije namesto starog, komunistička budućnost predstavlja jedva verovatni prekid u

istorijskom ritmu smene društava. Upravo na temelju Marxovog istorijskog metoda, pre smo navedeni da predvidimo radanje birokratskog no komunističkog društva iz krila kapitalizma. Radnici, zaključuje Paillet, treba da se odupru tom kretanju.

Paillet, očito, najviše duguje tekstu Milovana Đilasa *Nova klasa*. On je od Đilasa preuzeo tezu o kulturnom i političkom nazadovanju pod birokratijom. »Pogrešno bi bilo misliti da su drugi oblici diskriminacije — rasne, kastinske, nacionalne — gori od ideološke diskriminacije«, kaže Đilas u odeljku »Tiranija nad duhom«. Inspira-nje mozga je tek najočevidniji primer. Nema domena diskursa ni umetnosti koji bi bio van domašaja dijalektičkog materijalizma, sovjetskog pogleda na svet. On ne trpi nikakvih suparnika; ideološki je isključiv i netolerantan; njemu pripada zasluga za cenzuru i ideološku represiju u SSSR. Monopol političke vlasti partije je, isto tako, sveobuhvatan, piše Đilas, da seže i do sudova. Praktično nema načina da se dobije zadovoljenje. Gde su sudija i tužilac članovi partije, građanin je bespomoćan pred licem partijske države. Izbori su farsa, tvrdi on u poglavlju »Partijska država«, isto što i trka s jednim konjem. Disidente neprekidno nadzire tajna policija; partija zabranjuje političke frakcije i, pod izgovorom »demokratskog centralizma« zabranjuje unutrašnju demokratiju kao i pravo na opoziciju.

Đilas ide i dalje od uopštene optužbe novog poretka: on pokušava da dokaže njegov ekonomski nazadak. U odeljku pod naslovom »Dogmatizam u ekonomiji«, tvrdi da sovjetska ekonomija, »nije osnov, već odraz razvoja samog režima od revolucionarne diktature do reakcionarnog despotizma«. Moderna tehnologija je u latentnom sukobu s prinudnim oblicima rada, s novom udvoričkom radničkom klasom koja je zamenila staru. Novi sistem »vodi niskom kvalitetu proizvoda, padu stvarne produktivnosti i tehnološkog napretka i kvaranju fabričkih postrojenja«. Deceniju po uspostavljanju komunističke vlasti u Jugoslaviji, Đilas je, na osnovu zvaničnih statistika, tvrdio da je životni standard plavih okovratnika još uvek niži nego pre drugog svetskog rata. I pored centralizovanog planiranja, »komunistička ekonomija je možda najrasipničkija... u istoriji ljudskog društva«. Istovremeno su centralni planeri naglasak stavljali na obim proizvodnje bez obzira na troškove, dok je njihov ekonomski najreakcionarniji napor bio usmeren na autarkiju, uz potpuno prenebraganje međunarodne podele rada. Komunističke zemlje ne samo da su proizvodile neke robe nekoliko puta skuplje no igde drugde, nego su razvijale nove industrije kad je svetsko tržište bilo prezasićeno baš tim robama.

Đilas zaključuje da je tendencija unifikacije svetske proizvodnje osnovna tendencija našeg doba i ključni uslov ekonomskog rasta. Čak i *Komunistički manifest* slavi kapitalizam zbog razvoja svetskog tržišta koje sve narode, po cenu opstanka, primorava da prihvate buržoaski način proizvodnje. Potpuno suprotno, dominacija nove klase »stvara izolovani politički i ekonomski sistem, koji onemogućava ujedinjavanje sveta... [i] uzrokuje slabljenje nacionalnih po-

tencijala ekonomskog i društvenog napretka«. Komunizam, a ne kapitalizam, glavni je neprijatelj, »pošto kapitalizam o kom se sovjetski vodi deru više ne postoji«. Zapad nastavlja ekonomski da napreduje, drži Dilas, baš kao i kulturno i politički. I on je stavio pod kontrolu anarhiju proizvodnje i ide ka etatizmu i nacionalizaciji. Zapad, međutim, nije žrtvovao društvenu demokratiju i osnovne slobode koje moderna tehnologija zahteva.

Burnhamova *Managerial revolution* (Upravljačka revolucija) je još jedan izvor Pailletove teze o dvadesetovekovnoj tehnobirokratskoj revoluciji. Dilas je usredsredio na birokratske osnove sovjetskog novog poretka, Burnham na njegove tehnokratske korene. Iako je Dilas prihvatao Burnhamov ekonomski pristup novom društvu, od njega se razlikuje po tome što smatra da je upravljačku klasu iznedrila komunistička partija. Burnham tvrdi da upravljači nisu *nova klasa*, već da ih ima i u kapitalističkim i u postkapitalističkim društvima.

Ko su upravljači? U poglavlju pod tim naslovom, Burnham njihovo poreklo nalazi u odvajanju vlasništva od kontrole u modernim korporacijama. Upravljače nalazimo u tehničkom usmeravanju i koordinaciji procesa proizvodnje, a ne u naučnim i inženjerskim delatnostima *per se*, odnosno na suprotnom polu, među finansijskim izvršiocima, članovima odbora, bankarima i poslovnim agentima firme. Upravljačku klasu čine isključivo odgovorni za tehnički proces proizvodnje, »operativni izvršioc, upravljači proizvodnje, fabrički nadzornici i njihovi pomoćnici... [čiji je posao] organizacija materijala, alata, mašina, fabričkih kapaciteta, opreme i rada«. Ova je klasa presudna. Sa tehničke tačke gledišta, preostale funkcije usmeravanja — pravljenje profita i finansiranje delovanja kompanije — »posve su nenužne.. [u] situaciji kakva postoji u državnom preduzeću u celini«.

Šta je to što upravljače čini klasom? Burnhamov odgovor je, prvo, kontrola pristupa sredstvima proizvodnje jednaka *de facto* vlasništvu; drugo, preferencijalni tretman u raspodeli zasnovan na takvom vlasništvu. Vlasništvo je, u krajnjem, isto što i kontrola — »bez kontrole nema ni vlasništva«. Upravo po tome kapitalisti i jesu eksproprisani; to što su izgubili kontrolu nad proizvodnjom objašnjava i činjenicu da je kapitalizam zamenilo novo upravljačko društvo u kom su se lokalni rukovodioci i državne birokrate, zaduženi za upravljanje ekonomijom u celini, stopili u jedinstvenu klasu sa zajedničkim interesom.

U Burnhamovoj oceni Sovjetskog Saveza kapitalisti se smatraju glavnim gubitnicima, ali su i radnici takođe žrtvovani. U poglavlju »The Economy of Managerial Society« (Ekonomija upravljačkog društva), autor tvrdi da je tržište rada ukinuto i zamenjeno prinudnim oblicima rada, te da je nova radnička klasa zamenila Marxov proletarijat »slobodnih radnika«. Stara sloboda je, naravno, imala svoje granice. »Proleterska sloboda u kapitalizmu je, ipak, značila, u ograničenoj meri, i slobodu radnika da prodaju ili ne prodaju svoj

rad... da ga prodaju jednom a ne drugim poslodavcima i da pregovaraju o njegovoj ceni«. Dodatni udar za radnike predstavlja gubitak vere u slobodno besklasno komunističko društvo. Kad su shvatili da je postrevolucionarni, novi poredak uveo novi sistem eksploatacije namesto starog, mogućnost ostvarenja Marxove prve faze komunizma čini se dalja no ikad. Rečju, verovatnije je da će se radnici u upravljačkom društvu demoralisati i da se neće opirati eksploataciji za razliku od njihovih prethodnika u kapitalizmu.

Pri svem tom, upravljačko društvo je racionalniji ekonomski poredak od onoga koji je zamenio. Ono, po Burnhamu, ne pati od ekonomskih kriza prouzrokovanih padom profita, mada može prolaziti vlastite tehničke i političke krize. Drugo, upravljačko društvo ukida masovnu nezaposlenost, »najnepodnošljiviju od svih teškoća s kojom se ma koja ekonomija može suočiti, dovoljnu da, sama po sebi, jemči kolaps datog ekonomskog sistema«. Treće, upravljačka ekonomija je u stanju da, istim tehničkim resursima, proizvede veće količine roba nego kapitalizam, »što je ključni pokazatelj njene relativne sposobnosti preživljavanja«. Četvrto, upravljačko društvo je u boljem položaju od kapitalizma u pogledu primene novih pronalazaka i tehnologije jer nije sputano motivom profita. Peto, ono je u stanju da apsorbira višak vrednosti ubacujući višak kapitala u proizvodnju. Šesto, upravljačko društvo sprennije je »da eksploatiše i razvija zaostale narode i oblasti na način... na koji to kapitalistička ekonomija više ne može«. I konačno, ono će biti u stanju »da *planira* za čitavu ekonomiju i s njom u celini, onako kako to kapitalistička ekonomija ne može«.

Upravljačko društvo ne bi ni moglo zameniti kapitalizam da nije bilo u stanju da reši osnovne teškoće koje onemogućavaju dalje trajanje buržoaskog društva. Njegovi veći proizvodni kapaciteti »kao da ukazuju na to da mase u proseku... imaju i nešto viši životni standard«. Mada u istom kontekstu, Burnham zaključuje da poboljšanje ekonomskog stanja sovjetskih radnika možda ne može uvek da im nadoknadi druge, nianje privlačne strane sovjetskog društva, ipak nalazi da sistematsko planiranje olakšava ne samo potporu povlastica, moći i ekspanzionističkih poriva nove vladajuće klase, već i ostvarenje »veće sreće, sigurnosti i kulture čovečanstva u celini«.

U poglavlju naslovljenom »Totalitarianism and Managerial Society« (Totalitarizam i upravljačko društvo), Burnham u istom duhu dokazuje da je verovatno da će sovjetski totalitarizam zameniti neki oblik neparlamentarne demokratije. Bez obzira na nepostojanje prave opozicije na nacionalnom nivou, neke slobode na lokalnom nivou postoje u okviru institucija kao što su sindikati, zadruge i tehnička udruženja: »Uprkos površinske rigidnosti, ona [lokalizacija političke opozicije] predstavlja u totalitarnim političkim sistemima demokratski prodor, neograničenih mogućnosti napredovanja«. Time se neće ugroziti moć i povlastice upravljača, ali će, kao i u kapitalizmu, demokratija život svih učiniti boljim.

Burnhamova slika sovjetskog društva bila je srazmerno trezvena, ali je on, dve godine potom u *The Machiavellians: Defenders of Freedom* (Makijavelisti: branioci slobode), negativno revidirao svoju prvobitnu ocenu. Nepunu deceniju kasnije, aktivno je prizivao »oslobodenje« Istocne Evrope koje bi donele armije NATO-a!

U stvarnom svetu, za razliku od mitskog sveta ideologija, demokratija podrazumeva slobodu pravne zaštite, »meru sigurnosti za pojedinca, koja ga štiti od proizvoljno i neodgovorno vršene lične vlasti«. Napuštajući svoju raniju tezu o presudnosti ekonomskih činilaca za ljudsku dobrobit, Burnham sada tvrdi da je stepen sloboda ono po čemu se ključno razlikuju sistemi. Sloboda je shvaćena kao »nužni uslov naučnog progressa«. Ona je uslov civilizacijskog razvoja: »sloboda je neophodna za puno oslobađanje potencijala društvenih snaga i kreativnih impulsa u društvu«. Sloboda je nužna za maksimalni razvoj kreativnosti, ne samo u umetnosti i nauci već i u ekonomiji i politici. I konačno, sloboda znači, pre svega, pravo na političku opoziciju: postojanje javne opozicije je presudno jer samo moć ograničava moć; takva opozicija je »jedini delotvorni način obuzdavanja moći vladajuće elite«.

Ovo pravo je ne od male važnosti za mase; ono je način da se iskoristi rascap u vladajućoj klasi. Gde takav rascap postoji, opozicija ne može pobediti bez masovne podrške i obećavanja određenih reformi. Ko god pobedi, mase moraju imati koristi jer dolaze u položaj da, makar i samo posredno, ograniče moć onih koji njima vladaju. Pod pritiskom masa, vladajuća elita je primorana da čini neke ustupke. Onde gde prava na opoziciju nema, koncentracija ekonomske moći u državnom aparatu »pokazuje tendenciju objedinjavanja s kontrolom nad ostalim velikim društvenim snagama... i razaranja osnova one društvene opozicije koja održava slobodu živom«. Tako, »ima više sloboda, neuporedivo više, u Engleskoj, Sjedinjenim Državama, nego u Nemačkoj, Rusiji, Italiji ili Japanu« — zemljama u kojima se dogodila ili se upravo događa upravljачka revolucija.

One godine kad je Burnham došao do ove optužbe upravljачke revolucije, pojavilo se delo Maxa Shachtmana *The Struggle for the New Course* (Borba za novi kurs), sa sasvim sličnom tezom. Ta njiga dovodi logiku Trockijeve ocene Sovjetskog Saveza do krajnjih konsekvenci. Počev od Staljinove druge revolucije 1928—1929, tvrdi on, birokratija se razvija u novu vladajuću klasu, da bi, do 1936—1938, potpuno konsolidovala svoju vlast. Radnička država je obezvlašćena: radnici više ne planiraju, više ne kontrolišu proizvodnju, izgubili su uticaj nad planskim komisijama, postali su »potpuno obespravljeni robovi države«; staru boljševičku partiju zamenila je nova, potčinjena birokratiji, dok su se sindikati pretvorili u poslušnika države. Radnici su 1929. godine posedovali sredstva za proizvodnju jer su imali i kontrolu nad državom, ali ih je do 1936. zamenila birokratija, koja je »u posedu« države, one koja je nacionalizovala sredstva za proizvodnju. Rusija se, u stvari, pretvorila iz radničke u birokratsko-kolektivističku državu. Dolazak birokratske klase na

vlast bio je uslovljen razvojem potreba proizvodnje koje ni kapitalisti ni izolovani ruski radnici nisu bili u stanju da zadovolje.

To, po Shachtmanu, nije bila revolucija — bila je to kontrarevolucija. U doba buržoaskih revolucija, »buržoazija je bila progresivna, u celini uzev, jer u društvu nije bilo druge zrele klase koja bi mogla zauzeti njeno mesto i obaviti njen zadatak«. Danas, međutim, u doba uspona birokratije, »već postoji, *globalno posmatrano*, klasa posve zrela da preuzme zadatak reorganizacije društva na racionalnim osnovama, zadatak čije izvršenje se sada može odlagati samo uz neposrednu opasnost survavanja u varvarizam«. Ta klasa je proletarijat. Ako ruski radnici nisu bili zreli za taj zadatak, zapadnoevropski verovatno jesu. Shachtmanova ocena novog poretka je negativna. Birokratski kolektivizam je osnovna prepreka pred radničkom klasom u trenutku kad je socijalizam zreo a revolucija na dnevnom redu.

Glavni izvor i prototip ovih različitih tumačenja postkapitalističkog birokratskog poretka je delo Bruna Rizzija *La bureaucratization du monde* (Birokratizacija sveta). U Rizzijevu novu vladajuću klasu spadaju: tehničari, stručnjaci, direktori, visokokvalifikovani i izuzetni radnici (stahanovci), funkcioneri i nadzornici u organima vlasti i industriji. Za razliku od buržoazije, ova nova klasa ne prisvaja višak vrednosti neposredno na fabričkom nivou, nego posredno — preko države. Osnov Rizzijevog prikaza novog poretka kao birokratsko-kolektivističkog bila je činjenica da radnike, kolektivno, eksploatiše čitava birokratska klasa.

U poglavlju pod naslovom »The Proletariat« (Proletarijat), Rizzi ustvrđuje da je nova radnička klasa zauzela mesto proletarijata u novom postkapitalističkom sistemu. Namesto slobodnog rada i tržišta rada, ovde nailazimo na radnu snagu koju država kontroliše u celosti. Sovjetski radnik ima samo jednog poslodavca; u stvari je zatvorenik režima; pod neposrednim je i stalnim nadzorom birokratije; ne može se kretati bez unutrašnjeg pasoša; niti više kontroliše niti ima legalno pravo raspolaganja vlastitom radnom snagom; kolektivno je vezan za svoje radno mesto i svog poslodavca; pripada državi od kolenke pa do groba; i stalno joj mora služiti. Tako radnik neke odlike deli sa srednjovekovnim kmetom i pre je državni podanik nego proleter. U ovom pogledu je Rizzi anticipirao ne samo Burnhama i Shachtmana već i Dilasa i Pailleta.

Nova vladajuća klasa je nastala zbog istorijski nužnog zadatka koji ima da obavi u progresu čovečanstva, »zadatka organizacije proizvodnje zasnovane na kolektivnom vlasništvu i državnom privrednom planiranju«, ali je još pred njom uspostavljanje stabilnog međunarodnog sistema i prevazilaženje ogromnih dispariteta u raspodeli. Iz ovih razloga se Rizzi podsmevao trockističkoj opredeljenosti za безусловnu odbranu Sovjetskog Saveza i savetovao staroj kao i novoj radničkoj klasi da sledi nezavisni put, van kapitalizma i van birokratskog kolektivizma. On zaključuje da radnicima državno vlasništvo nije donelo previše — njihov je interes da kontrolišu državu pa, samim tim, i sredstva za proizvodnju. To pak znači da radnici moraju

tražiti nove vode koji neće biti apologete Sovjetskog Saveza, već za- govornici nezavisne strategije socijalizma.

Rizzijeva slika nije posve crna. Pozitivno je to što birokratsko- kolektivistički režim prevazilazi granice što ih proizvodnji nameće kapitalističko društvo na umoru: suprotnosti između društvenog ka- raktera proizvodnje i buržoaskog oblika prisvajanja, između discipli- ne pojedinog preduzeća i anarhije proizvodnje u celini, razrešavaju se zajedno s klasnim antagonizmom između discipline pojedinog pre- duzeća i anarhije proizvodnje u celini, razrešavaju se zajedno s kla- snim antagonizmom između kapitalista i radnika. »Novi poredak je, u početku, surovo eksploatatorski, baš kao i kapitalizam«, napominje Rizzi, »ali konsolidacija sistema i unapređenje proizvodnje omogućava- vaju vladajućoj klasi da veći deo raspodelom deli eksploatisanima«. Birokratski kolektivizam je u SSSR poboljšao životni standard masa. Kao stanica na polovini puta, kao poredak između kapitalizma i soci- jalizma, on jeste korak napred na putu ka Marxovom besklasnom društvu.

Rizzijeva ocena sovjetskog društva bila je oštro kritična, ali i srazmerno povoljna. Ubrzo po objavljivanju njegovog glavnog dela, u julu 1939, Rizzi izjavljuje da birokratski kolektivizam nije progresivna nego regresivna društvena pojava. Razloge za promenu njego- ve ocene nalzimo u *In margine al collettivismo burocratico*. U čet- vrtom poglavlju kaže da je sovjetsko-nemački pakt o nenapadanju raz- orio njegove iluzije o birokratsko-kolektivističkom stupnju između kapitalističkog i socijalističkih društava. Uvideo je da birokratski kolektivizam predstavlja istorijski nazadak, bacanje sveta ka fašizmu i varvarstvima rata, uz pomoć Sovjetskog Saveza. Alternativa je: soci- jalizam ili varvarstvo — borba koja se mora okončati, kako je rečeno u *Komunističkom manifestu*, »ili revolucionarnom obnovom društva u celini ili zajedničkom propašću sukobljenih klasa«.

Viđenja sovjetskog društva kao ni kapitalističkog ni komuni- stičkog imaju preimućstvo nad raznim tezama o produženju ili resto- raciji kapitalizma u toj zemlji, ali s njima su im zajedničke neke po- grešne tvrdnje: prvo, kolektivno vlasništvo nad državom i, kroz nju, kontrola nad sredstvima za proizvodnju su osnov eksploatacije u pos- tkapitalističkim društvima; drugo, da je ugnjetavanje u tim društvima gore no u kapitalizmu. Ova dva stanovišta su, spojena, postala temelj kritike i aktivnog opiranja dvadesetovekovnim revolucijama.

Bez obzira na razlike, pomenuti kritičari se slažu da je vlasni- štvo nad državom osnovni izvor materijalnih povlastica u uslovima ja- vnog vlasništva. Isto kao i kritičari koji govore o sovjetskoj vladaju- ćoj klasi kao o državnoj buržoaziji odnosno birokratskoj klasi još ve- zanoj za kapitalizam, ovi kritičari veruju da se održanje eksploatacije da objasniti neovisno od stručnosti ili monopola na visoko obrazova- nje.

To verovanje je neosnovano. Ono nije u stanju da objasni ni izuzetno visoke plate birokrata u kapitalizmu, ni nižu stopu birokrat-

ske eksploatacije u socijalizmu — onde gde bi ona zapravo mogla biti viša zbog kolektivnog i neograničenog vlasništva nad državom, koja tek formalno poseduje sredstva za proizvodnju: Raspon plata je uglavnom manji u socijalističkim nego u kapitalističkim zemljama — i to znatno. Taj nesklad se mora objasniti.

Da li su visoke plate u kapitalizmu posledica ograničene kon- trole nad aparatom proizvodnje, ili pak vlasništva nad stručnošću? U slučaju upravljača u industriji i komercijali na izgled nema načina da se neposredno sazna. Ali, pogledajmo njihove profesionalne pandane — naučne istraživače, recimo — koji apsolutno nikakvog uticaja na sredstva za proizvodnju nemaju. Visoke plate profesionalnih radni- ka, koji sami nisu upravljači, morale bi dakle poticati iz nekog dru- gog izvora a ne iz kolektivnog vlasništva, odnosno kontrole. Kako su i upravljači takode profesionalci, ima osnova da se poveruje da i njihovi prihodi moraju imati neki izbor. Naš problem je da identifi- kujemo taj izvor. To nije kapital, nije zemlja, a nije ni radna snaga kako ju je Marx shvatao. Posedovanje stručnosti ostaje, dakle, gla- vno, ako ne i jedino, objašnjenje visokih plata u razdoblju koje je prethodilo usponu birokratske društvene formacije.

Pomenuti kritičari nove birokratske klase i birokratskog postka- pitalističkog poretka uvereni su da je radnicima, u osnovi, gore u no- vom nego u starom sistemu. Vrednosni karakter ovog suda otežava njegovo utemeljivanje na pouzdanim podacima, te njihove teze nisu dovoljno činjenično poduprte. U osnovi tvrdnje da je nepostojanje organizovane političke opozicije u Sovjetskom Savezu važniji poka- zatelj ljudske dobrobiti od državno subvencioniranih osnovnih potre- ba, da je sloboda izražavanja i udruživanja važnija od zagarantova- nog životnog minimuma, i tako dalje, leži apstraktno poimanje slo- bode. U svim socijalističkim zemljama su sve osnovne potrebe zado- voljene od kolevke pa do groba. Mada čovek ne živi samo od hleba, hleba mora imati pre igara. Na kraju krajeva, prioriteti koje su sledi- le socijalističke zemlje poklapaju se s osnovnim biološkim potrebama. U Meksiku, recimo, gde je po nezvaničnim procenama polovina stanovništva nezaposlena ili delom zaposlena, i gde ima mnogo nepis- menih, napaćene potlačene klase nisu odveć impresionirane time što su slobodne da kupuju knjige, koje sebi niti mogu dozvoliti da kupe, niti su u stanju da ih čitaju. U »totalitarnom« SSSR-u, naprotiv, svi dobijaju bar srednjoškolsko obrazovanje, a više se knjiga kupuje i čita nego igde na svetu. Intelktualci poput Rizzija, Burnhama i Pail- leta bi možda rade živeli u Meksiku, ali bi desetina miliona Meksika- naca pre izabrale SSSR.

Svi pominjani kritičari se pozivaju na Marxovu tezu da su sve revolucije u interesu naroda. One mogu ne biti vredne truda, ovisno od uloga i društvene cene novih dobrobiti. U širokom značenju revo- lucije, ko se s tim ne bi složio? Marxovo značenje je, međutim, ne- uporedivo određenije, kao što vidimo iz predgovora *Komunističkom manifestu* iz 1859: društvena revolucija prevazilazi okove što ih pro- izvodnim snagama nameće dekadentni ekonomski sistem, i one pod-

stiču njegovu ekspanziju. Pošto je bogatstvo naroda najvažniji pojedinačni činilac društvene dobrobiti, žrtve koje su posledica revolucionarnih prevrata nadoknađuju prednosti na duge staze.

Šta to zapravo znači? Marxova logika revolucionarnih preobrazaja, imajući u vidu da je društvena revolucija definisana kao prelazak ekonomske moći i povlastica s jedne na drugu klasu, sledeća je: ako svaka klasa vlada pre svega u svom interesu, i ako se radnici ne mogu osloboditi eksploatacije sem oslobađajući se od jedne po jedne eksploatatorske klase, onda je revolucija u njihovom interesu — *ali samo ako je komunistička revolucija konačno ostvariva*. Mada revolucije hoće da jedu vlastitu decu, mada cena može biti užasna za neke klase i pojedince, revolucije znače oslobađanje ili korak ka njemu za većinu čovečanstva. Kao što Marx primećuje u »Raspravi o slobodnoj trgovini«, podrška buržoaskoj revoluciji je nužna za konačnu pobedu proletarijata. Proletarijatu je to *jedino* opravdanje. Kratkoročno, cena revolucije će biti velika, ali radnici će, dugoročno, uživati njene plodove.

Positivnija argumentacija je izložena u četvrtom poglavlju *Komunističkog manifesta*: »Komunisti se bore za postizanje najbližih ciljeva i interesa radničke klase« — a ne samo njihovih krajnjih interesa. Ali, »oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta«. Nema ni reči o podređivanju neposrednih budućim interesima; i jedni i drugi su, na svoj način, važni. To što su komunisti u Nemačkoj podržavali buržoaziju kad god je delovala revolucionarno protiv feudalnog plemstva i sitne buržoazije, ne znači da oni podržavaju buržoasku revoluciju jedino kao korak ka emancipaciji proletarijata od eksploatacije. Nepodnošljivi uslovi života pod starim režimom i izgledi da će se oni poboljšati u novom, stapaju se podstičući eksploatisanu većinu i nezadovoljne manjine da traže revolucionarni izlaz.

Buržoaske revolucije su u nacionalnom interesu. Marx je doista u *Kapitalu* izneo ozbiljne rezerve u pogledu tog suda. Devetnaestovekovne buržoaske revolucije nisu samo prevazišle feudalne okove proizvodnje; one su, takođe, uvećale stopu i masu ljudske eksploatacije. Za radnike je, tvrdi Marx, revolucija značila korak nazad. Što je Engleska više napredovala u usvajanju novih tehnologija, u akumulaciji kapitala, u društvenom bogatstvu, teže je bivalo breme engleskih radnika. Poslovni ciklus je proizvod kapitalističkog razvoja, a to je i industrijska rezervna armija, uvek na raspolaganju kapitalistima. Marx je s pravom podvlačio tendenciju propadanja modernih najamnih radnika, bez obzira na visinu njihove nadnice. Njegov opšti zakon kapitalističke akumulacije podvlači kako apsolutno propadanje uslova rada tako i propadanje u odnosu na sve veće bogatstvo buržoazije. Marx istovremeno priznaje da taj zakon modifikuju, u njegovom delovanju, mnoge okolnosti. »Kao i svi drugi zakoni, i on je samo tendencija«; obesnažiti ga mogu sloboda rada da se organizuje i uspon političke demokratije.

U svetlu istorije modernih reformskih zakona, Marxov nagoveštaj suprotnih tendencija izgleda opravdan. Na kraju poglavlja

»Mašinerija i krupna industrija«, Marx primećuje tendenciju kapitala da stvara nove industrije i da periodično revolucionariše stare metode proizvodnje. »Sama krupna industrija svojim katastrofama čini da postaje pitanjem života ili smrti da se mijenjanje rada, a otud i što je moguće veća mnogostranost radnika prizna kao opći zakon društvene proizvodnje i da se odnosi prilagode njegovu normalnom ostvarivanju«. Nije to obična tendencija. »Ona čini da postaje pitanjem života ili smrti da se užas bijednog, upotrebljivog radnog stanovništva... zamijeni apsolutnom upotrebljivošću čovjeka za promjenljive zahtjeve rada; da se djelomični individuum, koji je samo nosilac jedne djelomične društvene funkcije, zamijeni svestrano razvijenim individuumom, za kojeg su različne društvene funkcije načini djelatnosti koje on naizmjernično vrši«. Nije ovo najava komunističke budućnosti, već smrti kapitalizma.

Kritičari revolucije tvrde da mase ne dobijaju mnogo time što jednu eksploatatorsku klasu zameni druga. Revolucije su, međutim, mnogo više od puke zamene jedne vladajuće klase drugom; one su oslobađanje od većine ugnjetanih klasa. U razdoblju koje prethodi društvenoj revoluciji, stari i novi način eksploatacije postoje naporedo, u relativnom miru. Oni se međusobno i snaže. Tokom revolucije, stari način eksploatacije biva naglo ili postupno uklonjen, dok se radnicima čine ustupci u zamenu za njihovu podršku. Posle revolucije, radnici su suočeni s manjim brojem eksploatatora; obim njihove eksploatisanosti je trenutno smanjen, sa izgledima da se dalje dugoročno menja. Tako se pretpostavkama da svaka klasa vlada u vlastitom interesu, i da radnici ne mogu prevazići eksploataciju osim postupno, može dodati i treća: što je manje eksploatatorskih klasa, i teret eksploatacije je manji. Društvene revolucije su u interesu eksploatisanih klasa — čak i ako do komunističke revolucije nikad ne dode.

Sve tri velike ovovekovne revolucije — ruska, kineska i vijetnamska — bile su i tri velika građanska rata, te su bile i izuzetno krvave. Iako su i Rizzi, Burnham i Shachtman čvrsto podržavali boljševičku revoluciju sve dok im njene posledice nisu donele gubitak iluzija, logika njihove analize postkapitalističkog društva dovela ih je dotle da kasniju kinesku revoluciju ne podrže. Zbog iste logike, oni i njihovi sledbenici nisu bili u stanju da podrže ni vijetnamsku revoluciju, jer su je predvodili komunisti. Ironija je da kritičari tvrde da zastupaju najbolje interese kineskog i vijetnamskog naroda, pošto su se grčevito i svim sredstvima borili za razbijanje starih oblika kapitalističko-kolonijalnog ugnjetavanja.

Smatra se da ispiranje mozga objašnjava masovnu prihvaćenost novog poretka. I u starom sistemu je bilo mehanizama prilagodavanja i akulturacije, koji — ipak — nisu delovali! Kineske i vijetnamske mase zasigurno nisu ispiranjem mozga navedene na pobunu protiv *ancien régimea*. Makar novo društvo i ne bilo na nivou njihovih očekivanja, ljudi nisu imali druge alternative sem pobune. Sistem kapitalističkog i kolonijalnog ugnjetavanja bio je postao nepodnošljiv. Bude li socijalizam postao ugnjetajući u istoj mjeri, od masa se može

očekivati ista reakcija. Revolucija je narodni izbor, i oni koji joj se opiru nisu prijatelji naroda, već njegovi neprijatelji.

Sovjetskom narodu je trebalo više od deset godina posle boljševičke revolucije da dostigne predratni nivo proizvodnje. Deceniju potom morao je da se suoči s pretnjom, a zatim i s realnošću drugog svetskog rata na svome tlu. U tom ratu su sovjetski gubici bročano veći nego svih zaraćenih strana zajedno. Tek što je taj vrući rat završen, počeo je onaj hladni. Treba li novi društveni sistem optužiti za teška vremena koja su usledila za tim pošastima? Marksistički kritičari su pogrešno dijagnosticirali njegove slabosti. Oktobarska revolucija je pretrpela nazadak s obezvlašćivanjem radničke vlasti, ali ona jeste dokinula kapitalističku eksploataciju. Trocki je bar priznao istorijski progresivan karakter Sovjetskog Saveza i ideo međunarodne radničke klase u njegovoj odbrani.

Postazijska birokratska formacija

Svim do sada pomenutim marksističkim kritičarima zajednička je jedna premisa: novi sovjetski poredak je naslednik i izdanak kapitalističkog sistema. Postoji, međutim, i jedna grupa marksističkih kritičara koja tu premisu odbacuje. Nova društvena struktura nije, po njihovim analizama, izdanak kapitalizma već jedne određene forme azijskog načina proizvodnje, ili, kao u slučaju nekih istočnoevropskih zemalja i Kube, posledica naturanja sovjetskog modela postojećim kapitalističkim društvima izvana.

Ostala tumačenja o kojima je bilo reči izvedena su uglavnom iz maoističkih ili trockističkih izvora. Za razliku od njih, ovo tumačenje otkriva uticaj novolevičarskih tendencija u Istočnoj kao i u Zapadnoj Evropi. Tu nalazimo srazmerno trezven odgovor na poluhisterični prikaz Sovjetskog Saveza u delu Karla Wittfogela *Oriental Despotism* (Orientalni despotizam) i hladnoratovsku analizu W.W. Rostowa *Stages of Economic Growth* (Stupnjevi ekonomskog rasta). Nasuprot evrocentričkim ocenama zapadnog kapitalizma kao civilizacijski naprednijeg od novog birokratskog poretka na Istoku, ovi novolevičarski kritičari nude antiimperijalistički pogled na revoluciju našeg doba, usredsređen na »treći svet«. Za razliku od kritičara kakvi su Rizzi, Dilas, Paillet, koji za Sovjetski Savez tvrde da predstavlja postkapitalistički nazadak, ovi tvrde da se radi o pozitivnom koraku napred u odnosu na poluazijski despotizam koji je prethodio. Stoga je Sovjetski Savez danas isto toliko blizu ostvarenja obećane zemlje socijalizma koliko i industrijski razvijeniji narodi Zapada.

Ovim kritičarima je zajednički pandan Rostowljevoj tezi paralelizma-konvergencije — teza o nekapitalističkom i kapitalističkom putu industrijskog razvoja, koji se konačno približavaju. Sovjetski i kapitalistički sistem se opisuju kao naporedne društvene formacije koje, u biti, obavljaju istu funkciju, funkciju ekonomskog razvoja u različitim društvenim i istorijskim uslovima. Za razliku od nemarksi-

stičkih teorija konvergencije koje se zasnivaju na istovremenom postojanju kapitalističkih i birokratskih odlika, njihova marksistička verzija predviđa njihovu konvergenciju u budućem komunističkom društvu, koje je i postkapitalističko i postbirokratsko.

U osnovi teze o dve paralelne društvene formacije i njihovom približavanju na Marxovom nižem stupnju komunizma leži određeno tumačenje Marxovog shvatanja azijskog načina proizvodnje i njegove relevantnosti za naše doba. U predgovoru iz 1859. Marx je ovlaš izneo ono što njegovi sledbenici pogrešno smatraju njegovom pravolinijskom shemom istorijskog razvoja: »Grubo gledano, azijski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje, mogu se smatrati progresivnim epohama u ekonomskom formiranju društva«. Međutim, jedva da išta od Marxovih nesistematizovanih razmatranja ovih različitih formacija ukazuje da mu je namera bila da ovaj poredak oglasi istorijskim napredovanjem od jednog ka drugom. Njegovi sledbenici zanemarivali su geografske i istorijske specifičnosti azijskog načina proizvodnje, koje su Marxa i navele da ga nazove »azijskim« za razliku od drugih načina proizvodnje koji su bili evropski.

Azijski način proizvodnje, kako su ga Marx i Engels shvatali, znatno se razlikovao od evropskih formacija, po stagnantnosti svojih proizvodnih snaga, po njihovoj komparativnoj nepokretnosti. U nastojanju da objasne ovaj zaustavljeni razvoj, oni su formulisali dve osnovne hipoteze, premda se nikada nisu odlučili koja je od njih važnija. Prva je formulisana u Marxovom pismu Engelsu 2. juna 1853, a ovaj se s njom složio u odgovoru datiranom 6. juna 1853. godine. Ona osnovni uzrok stagnacije nalazi u odsustvu privatnog vlasništva nad zemljom, odnosno, što se svodi na isto, državnog vlasništva nad osnovnim sredstvima za proizvodnju. Druga teza, formulisana u Marxovom članku »Britanska vladavina u Indiji«, objavljenom u njujorškom listu *Daily Tribune* 25. juna 1853, uzrok vidi u položaju samodovoljnih sela, pljačkaški lišavanih njihovog viška vrednosti kroz danak, u nepostojanju trgovine između sela, usled potpune eksproprijacije njihovog viška vrednosti od strane države. U obe hipoteze uzrok društvene nepokretnosti je politička struktura »orijentalne despotije«, despotska uloga centralizovane državne birokratije koja je ugušila razne oblike privatne inicijative.

Kao što je kapitalizam izdanak decentralizovanog feudalnog društva koje je omogućilo takve inicijative, tako je i sovjetsko društvo izdanak centralizovane poluazijske despotije. Orientalni despot stoji na vrhu vladajuće klase ili sloja koji čine državni zvaničnici, mandari, birokrate i vojne starešine, koji prisvajaju danak razrezan seoskim zajednicama. Posle kratke međuigre s radničkom državom sa »subjektivnim socijalistima« na čelu, Sovjetski Savez je rodio navodno postazijski način proizvodnje, s novom birokratijom kao vladajućom klasom, odnosno slojem. Podvlačim ove termine jer oni predstavljaju dve osnovne varijante ove teze. Najnovija verzija, koju zastupa Rudolf Bahro u *Alternative in Eastern Europe* (Istočnoevropskoj alternativni), drži da se sovjetska birokratija sastoji od piramidal-

no poredanih nizova slojeva na čijem vrhu stoji naročita elita. Starija verzija italijanskog sociologa Umberta Melottija, izložena u njegovom delu *Marx and the Third World* (Marx i »treći svet«), dokazuje, u tradiciji Rizzija i njegovih sledbenika, da je birokratija nova vladajuća klasa.

Bahro tvrdi da progres u našem dobu ne proizlazi toliko iz unutrašnjih suprotnosti imperijalizma, koliko iz spoljašnjih. »Oktobarska revolucija je«, kaže on u drugom poglavlju »bila i jeste, pre svega, prva *antiimperijalistička* revolucija u zemlji koja je još uvek bila *pretežno prekapitalistička*, sa polufeudalnom, poluazijatskom društveno-ekonomskom strukturom«. Bila je to prva pobuna onih »dvostruko ugnjetenih naroda koje je kapitalizam zatekao na nižem stupnju društvenog razvoja«. U njihovim uslovima, socijalizam je bio preuranjen; osnovni problem je bila industrijalizacija zaostale zemlje »nekapitalističkim putem«. Socijalizam je tek 70-ih godina u Sovjetskom Savezu postao dostižan cilj, dodaje Bahro.

Poreklo ovog kapitalističkog puta otkriva se u baštini azijskog načina proizvodnje. Po Bahroovom čitanju Marxa, azijska, robovlasnička i feudalna formacija nisu jednolinijski niz u razvoju od nižeg ka višem stupnju, već tri samonikle formacije koje se neposredno i naporedno radaju iz primitivne zajednice. Mada je robovlasništvo nastalo posle azijskog načina proizvodnje, a feudalizam još kasnije, Bahro smatra da ove mlade formacije nisu morale proći starije forme. Grci su, na primer, razvili robovlasništvo iz iste početne tačke iz koje Nemci feudalizam, a istočni narodi azijski način proizvodnje. Bahro nam, tako, nudi svoje tumačenje Marxove istorijske sheme: »Prvobitno ropstvo je postojalo samo onde gde nije prethodno bilo ekonomske despotije. Prvobitni feudalizam je postojao samo onde gde ni ropstvo ni ekonomska despotija nisu uhvatili korena... Prvobitni kapitalizam je, pak, postojao samo onde gde se taj feudalizam prethodno bio razvio«.

Rusko društvo je, nastavlja Bahro u trećem poglavlju, početkom XX veka imao tri formacije nadređene jedna drugoj: azijsku formaciju na dnu, polufeudalnu, koja se nikad nije potpuno odvojila od starije azijske, iznad nje, i na samom vrhu, modernu kapitalističku formaciju koncentrisanu u malobrojnim gradovima. Postavlja se pitanje šta je preživelo od ove prekapitalističke smeše, kad su kapitalisti i polufeudalni zemljoposednici bili razvlašćeni. Ono što je preživelo, kaže Bahro, bili su ostaci azijskog načina proizvodnje: seljačka ekonomska osnova, sa sitnom buržoazijom na njenom periferiji u gradovima i birokratskom nadgradnjom. Novi poredak kojeg je stvorio Staljin nije zahtevao promenu ruskog kapitalizma, već »pretežno patrijarhalne [seljačke] i sitnoburžoaske ekonomije«, koja nikad, ni potencijalno, nije bila buržoaska.

Sa tog stanovišta, Bahro odbacuje Lenjinov termin »državni kapitalizam« kao pogrešan. Za Lenjina, to »nije značilo ništa drugo do državno raspolaganje svih društvenim fondovima i proizvodima, što ga je donelo revolucionisanje njihovog kapital-karaktera«. Na kraju

NEP-a i početkom Staljinove druge revolucije, dominantni način proizvodnje još uvek nije bio kapitalistički; pre je to bila *seljačka robna proizvodnja* — prekapitalistička ekonomska formacija koja odgovara Marxovom poimanju proste robne proizvodnje. »Seljaci su u sovjetskoj Rusiji bili najjača klasa i, do 1929. godine, jedina koja je brala plodove društvene revolucije«. Staljinistički preobražaj koji je usledio, zaključuje Bahro, urodio je azijskom birokratskom despotijom, a ne postkapitalističkom.

Dve naporedne društvene formacije koje se, obe, kreću ka socijalističkoj budućnosti su kapitalističko-imperijalistički prvi svet i »prekapitalistički drugi svet«. Oba se podjednako bore za »treći svet«, čija ga azijska baština čini sklonijim nekapitalističkom putu. To je »*najkraći put u socijalizam*«, tvrdi Bahro, jer zaobilazi kapitalistički stupanj razvoja. Kapitalizam nema monopol na industrijsku civilizaciju — on njene industrijske temelje deli s novim istočnoevropskim društvima. Iako Bahro u šestom poglavlju podvlači »*zajedničke istorijske osnove dvaju industrijskih društava i njihovo zajedno konačno približavanje u socijalizmu*«.

Da li je i jedna od ovih formacija bliža ostvarenju socijalizma? Premda je pozni kapitalizam industrijski razvijeniji, Bahro ga smatra društveno nazadnijim od postazijske formacije. Na Zapadu, piše on u četvrtom poglavlju, državni aparat poznog kapitalizma, »deluje kao organizator proizvodnih snaga koje su nadrasle kapitalizam« — ali ne u meri u kojoj to radi državni aparat u Sovjetskom Savezu. Društvena struktura u Sovjetskom Savezu je razvijenija nego u poznom kapitalizmu: horizontalnu klasnu podelu zasnovanu na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju zamenilo je, u osnovi, besklasno ali vertikalno stratifikovano društvo, koje počiva na ekonomskim funkcijama. Ta nova društvena struktura se, u šestom poglavlju, opisuje kao »već s onu stranu kapitalističke strukture«. Odnos između društvene strukture i proizvodnih snaga je »neposredniji... no u poznom kapitalizmu«, što znači da je manje prostora za društveni parazitizam. U osmom poglavlju dodaje da sovjetska država, i pored svog azijskog nasleđa, »nije u stanju da *nametne* istu intenzivnost rada kao kapitalizam«. Antagonizam između nje i neposrednih proizvođača je ublažen, i »radnici imaju neuporedivo veće mogućnosti da ucenjuju 'čitavo društvo' nego sindikati u kapitalizmu«. Industrijska birokratija na Zapadu tek treba da se emancipuje od tutorstva kapitala, dok »u ovom sistemu ima pod sobom celinu procesa reprodukcije«. Za većinu naroda »trećeg sveta«, birokratski despotizam je pogodniji od kapitalizma, jer se on obraća osnovnim ljudskim potrebama. Kao što napominje Bahro u drugom poglavlju: »Revolucije kao ruska i kineska su preduslov pobeđe nad gladu«.

Okrećući se Melottiju, videćemo da i on brani postazijski poredak sa stanovišta antiimperijalizma. Mada prihvata Wittfogelovo viđenje Sovjetskog Saveza kao sistema opšteg ropstva zasnovanog na industriji, negira da je zapadni kapitalizam njegova manihejska antiteza. U zaključku piše: »Ideja o dva posebna i *nejednaka pravca ra-*

zvoja... zavređuje isto tako malo pažnje koliko i preovlađujuće stanovništvo pozitivističke ideologije iz vremena ekspanzivnog kapitalizma po kojem svi narodi moraju slediti evropski pravac razvoja«. Autor izbegava zamke etnocentrizma i kulturnog relativizma, dokazujući da i kapitalistička i birokratsko-kolektivistička društva pokazuju i pozitivne i negativne osobine: »U stvarnosti, tradicije Zapada i 'trećeg sveta' podjednako nose neke elemente koji ih zблиjavaju i kojih se moraju osloboditi istinskom kulturnom revolucijom, baš kao i druge koji su vredni i dostojni očuvanja«. Tako se u pozitivne osobine kapitalizma ubrajaju, na primer, kritičko istraživanje i uvažavanje pojedinca i njegove ličnosti, dok birokratsko društvo nosi »ne manje važne vrednosti, kao što su etika zajedništva, shvatanje prave ravnoteže između čoveka i prirode i integracija društvenog i prirodnog sveta«. Po ovoj oceni, slobodni Zapad nije ništa bliži ostvarenju socijalizma od despotskih istočnih društava, ali »ni Kina ni SSSR nisu više uznapredovali na tom putu od Zapada«.

Nova društvena formacija ne može se razumeti kao izdanak devetnaestovekovnog kapitalizma. Melotti piše u dvadesetom poglavlju, da u Rusiji srećemo »reprodukciju u drugom plaštu, ali bezmalo istom obliku, državno-birokratske despotije, koja je vekovima opstojavala u veoma sličnim uslovima, sa azijskim načinom proizvodnje kao njenom osnovom«. Kako u Rusiji nije bilo feudalizma u pravom smislu reči, on ga naziva »poluistočnim društvom«. Kapitalizam se teško probijao i nikad nije postao premoćan zbog nepostojanja decentralizovane osnove kakvu je imao u Zapadnoj Evropi. Moderna Rusija nikada nije prošla produženi i celoviti kapitalistički razvoj, budući je njen kapitalizam uglavnom bio uvezen u obliku zapadnog imperijalizma. Rusija je, tako, pred oktobarsku revoluciju bila suočena sa situacijom sličnom onoj s kojom su danas suočene zemlje »trećeg sveta«. »Tim je zemljama bio dovoljan uticaj kapitalizma da poremeti njihovu vekovima dugu stagnaciju.« Ali, zaključuje Melotti u dvadeset prvom poglavlju, »nedovoljan da ih povuče u zapadnu maticu razvoja«.

On uverljivo dokazuje da su Marx i Engels upravo tako videli devetnaestovekovnu Rusiju. To je očitno u Engelsovom članku objavljenom 19. aprila 1853. u njujorškom listu *Daily Tribune*, koji je Marx potpisao, kao i u Marxovom tekstu od 5. avgusta 1853. Ne samo Plehanov, već su i ostali istaknuti marksisti, uključujući i Lenjina, tvrdi Melotti, prihvatili osnovna načela Marxovog i Engelsovog viđenja Rusije kao »poluazijske despotije«.

U poglavlju »Semi-Asiatic Russian Society« (Poluazijsko rusko društvo), Melotti pruža dokaze u prilog Marxovog i Engelsovog stanovišta. Još od devetog veka, istorija Rusije je vekovima bila »neprekinuti niz sukoba s Tatarima, Turkmenima, Turcima, Kirgizima i drugim nomadskim narodima iz stepe«. Potom je, između trinaestog i šesnaestog veka, veliki deo Rusije pao pod vlast Mongola. »Mongolska vladavina je naročito doprinela poluazijskoj prirodi zemlje, time što ju je izolovala od ostatka Evrope... i time što je uvela struk-

ture i ustanove tipične za orijentalne autokratije«. Ivan Grozni (1462—1505), prvi nezavisni kralj i osnivač moderne ruske države, preuzima mongolski obrazac vladavine. Po Melottijevom opisu, bio je »pravi orijentalni despot, držeći u svojim rukama sve uzde političke, ekonomske, vojne i religijske vlasti«. Poput njegovih orijentalnih pandana, Ivan je stvorio »jednu novu klasu vojnih i civilnih činovnika, koje je nagrađivao dajući im zemlju, ali ne u trajni posed već samo na doživotno korišćenje, i pod određenim uslovima«. Nije to bila polufeudalna inovacija, nastavlja da dokazuje Melotti, već poluazijska. U njegovoj argumentaciji je najvažnije to što nikakve grupe i ustanove nisu postojale, slične onima na Zapadu, koje bi mogle ograničiti despotsku vlast.

Kapitalizam i birokratski kolektivizam su, tvrdi Melotti u završnom poglavlju, »paralelne društveno-ekonomske formacije koje, u različitim uslovima, obavljaju uveliko istu funkciju: obezbeđivanje maksimalnog razvoja društvenih snaga proizvodnje, što je *sine qua non* prelaska u socijalizam«. Obema su im zajednička i ograničenja od kojih pate: svaka od njih je antagonistička klasna formacija, opterećena eksploatacijom, ugnjetavanjem i nasiljem. Razmatrajući ove formacije, on ne naglašava razlike među njima, već »mnogo važniju razliku između slobodnih društava budućnosti i društava sadašnjosti koja još uvek nisu slobodna«. To je, međutim, pre stanovništve utopije no stvarno postojećih društava. Marx, zasigurno, nikad nije merio sadašnjost kategorijama idealne budućnosti. Naprotiv: ako je bilo ikakve budućnosti za čovečanstvo, on ju je nalazio zapretanu u sadašnjosti. Za Marxa su razlike između suprotnih društvenih formacija važnije od njihovih sličnosti.

Bahroovo i Melottijevo tumačenje birokratske društvene formacije ima dve osnovne slabosti. Prvo, pojam postazijskog društva pati od istih slabosti od kojih i pojam azijskog načina proizvodnje. Drugo, empirijski je netačno da Sovjetski Savez nikada nije prošao kapitalistički stupanj razvoja, ma koliko kratak bio. Za razliku od teze o paralelizmu-konvergenciji, teza o postkapitalističkom društvu objašnjava kako je iz sudara sukobljenih sistema, birokratska formacija gotovo neminovno izašla kao pobednik.

Pojam azijske despotije odveć je neodređen da bi obuhvatio društva tako udaljena vremenski i prostorno kao što su Staro, Srednje i Novo kraljevstvo u Egiptu (2900—670 p.n.e.); pretkolumbovska civilizacija od uspona Olmeka oko 1000 godina p.n.e. do španskog osvajanja Meksika 1521; indijska civilizacija od uspona Mauryja dinastije 322. godine p.n.e. pa do britanskog osvajanja Indije u osamnaestom veku; kineska civilizacija od pojave dinastije Chou 1000. godine p.n.e. do pada dinastije Manchu 1911; i rusko društvo od uspona Ivana Groznog pod kraj petnaestog veka do pada dinastije Romanov 1917. Evrocentrizam implicitno sadržan u tom pojmu nije više prihvatljiv za modernu nauku. Slika inertne Azije neverovatna je koliko i viđenje nepromenljivog srednjeg veka. Kao što primećuje Ross Gandy razmatrajući azijski način proizvodnje u

delu *Marx and History* (Marx i istorija), u Marxovo doba je »zbog nedostatka podataka svako ozbiljno znanje o Egiptu i antičkom Srednjem Istoku, bilo nemoguće«. Praktično se ništa nije znalo o istoriji Afrike i pretkolumbovskih civilizacija u Americi. Tada je imalo smisla sve te civilizacije strpati u jednu neevropsku kategoriju. Ali, više nema.

Relativno tačna slika ruskog despotizma data je u delu Georgea Konrada i Ivana Szelenyija *Intellectuals on the Road to Class Power* (Intelektualci na putu osvajanja klasne vlasti). Oni u devetom poglavlju dokazuju da je prvobitna feudalna organizacija u dvanaestovekovnoj Rusiji utrla put, pod uticajem tatarske i turkmenske najezde, azijskom načinu proizvodnje i odgovarajućem mu političkom obliku orijentalne despotije, ali se vekovima kasnije feudalizam obnovio. Pod azijskim uticajem je rusko slobodno i nasledno plemstvo zamenjeno »naslednim činovničkim plemstvom«, zasnovanim na »direktnom prebentarnom pritežanju«, negde između trinaestog i osamnaestog veka. S pobedom istočnoevropskih monarhija nad oslabelim turskim i tatarskim carstvima, dolazi do restauracije feudalne privrede: nasledni zemljoposed obnovljen je ne samo u Rusiji već i u Austriji i Pruskoj. Bila je nužna strukturalna reforma azijskog načina proizvodnje da bi se odgovorilo ekonomskim izazovima Zapadne Evrope; od Petra Velikog (1672—1725), istorija Rusije počinje da se približava istoriji Zapada. Njen feudalni status traje, međutim, i po ukidanju kmetstva 1861, kroz »sistem zasnovan na spoju azijske preraspodele i evropskog feudalizma«. Početkom dvadesetog veka, taj spoj ojačava treći partner — krupni kapital. Mada se s autorima ne slažem da je birokratska formacija pre postfeudalna nego postkapitalistička, u pravu su kad tvrde da ona nije direktni izdanak polu-azijskog društva.

Ne sme se minimizirati uloga kapitalizma u Rusiji u razbijanju ovog pretežno feudalnog načina proizvodnje, sa ostacima azijskog. Stolipinove reforme posle 1906. su ubrzale taj proces. Sudeći po prvom poglavlju dela nemačkog marksističkog istoričara Richarda Lorenza, *Sozialgeschichte der Sowjetunion, 1917—1945*, rusko carstvo je 1913. po industrijskoj proizvodnji bilo na petom mestu — iza Engleske, Nemačke, Francuske i Sjedinjenih Država. A, kapitalizam još uvek nije bio dominantni način proizvodnje.

Lorenz primećuje da je 1916. godine zemljoposedničko plemstvo držalo četvrtinu obradivog zemljišta u obliku velikih poseda i da je ubiralo rentu i posledne prihode od miliona seljaka. Ono je takođe zauzimalo sve važne visoke položaje u državnoj birokratiji. Seljaci su tokom 1917. i 1918. opljačkali i spalili aristokratske kuće, otei crkvene posede i podelili državnu zemlju i carske posede. Seljaci su do sredine 1918. ove ogromne posede izdelili na sitne parcele. Sudeći po brojkama koje Lorenz daje u drugom poglavlju, seljaci su tada posedovali 98% obradivog zemljišta. Iz ruralnih oblasti nestali su i zemljoposedničko plemstvo i višak proizvoda. Nije li se neka druga

klasa, u nekom drugom sektoru privrede, domogla lavovskog dela viška vrednosti *upravo u odsustvu?*

Tokom revolucije bile su nacionalizovane strane enklave i mnogi posedi domaće buržoazije. Ali, 20-ih godina se u gradovima javlja nova buržoazija, čiji novac je poticao iz privatne trgovine i crne berze: ogromna bogatstva su kao pečurke obnoćicala u Moskvi i bila trošena s fatalizmom »danas-došlo-sutra-otišlo«. U unutrašnjosti su ambiciozni seljaci gomilali zemlju i zgrtali vlastiti višak vrednosti. Ova nova buržoazija 'NEP-ovaca' i kulaka je za kratko vreme strpala u svoje džepove glavni viška vrednosti. *Neposredni rezultat proleterske revolucije 1917—1921. bila je buržoaska društvena revolucija pod vodstvom proletarijata, izvedena između 1922. i 1929. godine.*

Uspostavljanje kapitalizma u Rusiji je bilo to koje je stvorilo osnov za Staljinov petogodišnji plan (1929—1933) kao i za drugu revoluciju, koju je omogućio plan. Plan je uvećao državni sektor u industriji i razjurio NEP-ovce iz gradova; kolektivizacija seljaka je likvidirala kulake. Protivno uverenju kritičara, ekonomska osnova sovjetskog društva je 20-ih godina bila kapitalistička. Tako je novo društvo koje je izgradio Staljin bilo postkapitalistički birokratski poradak.

BIROKRATIZACIJA SOCIJALIZMA

Videli smo šta je bilo s prvobitnim ciljevima socijalističkog pokreta nadahnutim Marxom i Engelsom. Oni su bili afirmisani na rečima, a poreknuti na delu. Kad su nemačka, francuska i belgijska partija, kao članice Druge socijalističke internacionale, glasale za ratne kredite njihovih vlada pred izbijanje prvog svetskog rata, Lenjin je vikao »Izdaja«. U »Evropskom ratu i međunarodnom socijalizmu«, pisanom avgusta—septembra 1914. Lenjin kaže: »Mi ne izdajemo socijaldemokratiju ako primećujemo zaprepašujuću promenu fronta nemačkih socijalista; lažne fraze o oslobodilačkom ratu protiv carizma; zaboravljanje nemačkog imperijalizma... Nisu li socijalisti Francuske i Belgije pokazali istu vrstu izdajstva?«

Kako su vodi Druge internacionale mogli odbaciti svoja ranija marksistička proročanstva? U sedmom poglavlju *Sloma Druge internacionale*, Lenjin ističe njihovu dugogodišnju politiku oportunitizma. On oportunitizam definiše kao politiku žrtvovanja temeljnih interesa proletarijata trenutnim interesima neznatne manjine radnika. »Oportunitizam je ojačao u decenijama specifičnog razvoja kapitalizma, u kojima je srazmerno miran i kulturni život 'buržoazirao' jedan sloj povlašćenog radništva, dajući im mrvice sa stola njihovih domaćih kapitalista i odvajajući ih od pačeničkog, bednog i revolucionarnog raspoloženja osiromašenih i slomljenih masa«. To je politika postupnih reformi kroz klasnu saradnju a ne sukob, politika u najboljem slučaju primerena kratkoročnim interesima povlašćenog sloja — »nikao je čitav jedan društveni sloj parlamentaraca, novinara, sindikalista, povlašćenog kancelarijskog osoblja i nekih slojeva proletarijata i

stopio se s vlastitom nacionalnom buržoazijom«. Valja primetiti da ova povlašćena grupa obuhvata i deo proletarijata ali se ne svodi na njega. Taj deo proletarijata Lenjin je identifikovao kao »radničku aristokratiju« kvalifikovanih manuelnih radnika — te je društvena baza oportunitizma tako u radničkom pokretu. No, to je tek deo grupe povlašćenih kojom dominiraju birokrati i sitni birokrati — da se poslužimo našom terminologijom.

Parlamentarci iz socijalističkih partija i vodi velikih sindikata ne spadaju u ovu radničku aristokratiju. Oni su već iz najviših slojeva proletarijata prešli u sitnu birokratiju rada. Neki su se čak uzdigli do sindikalnih birokrata. Lenjin ovako vidi njihovo opravdanje politike prilagođavanja buržoaziji pre i tokom prvog svetskog rata: »Legalne masovne organizacije radničke klase su možda najznačajnije svojstvo socijalističkih partija u epohi Druge internacionale... Pokretanje revolucionarnih akcija bi očito dovelo do raspada tih legalnih organizacija«. Tako je pravo proletarijata na revoluciju prodato za tanjir kaše. Čak i pre no što su se domogli vlasti, birokrate i sitne birokrate Druge internacionale davali su vlastitim interesima prednost nad interesima radnika koje su predstavljali.

Za ovom prvom krizom marksizma, za prvim korakom u birokratizaciji socijalističkog pokreta, sledila je naredna. Trocki je 1936. godine, iz izgnanstva uputio kritiku socijalističke birokratije na vlasti. On u delu *Izdana revolucija* optužuje sovjetske birokrate da su, po drugi put, izdali revolucionarni pokret radnika. U poglavlju posvećenom izrodavanju boljševičke partije, on uzroke te degeneracije nalazi u Staljinovom nastojanju da, posle Lenjinove smrti 1924, oslobodi partijski aparat kontrole običnog članstva. Staljin je bio taj koji je istakao tezu da je centralni komitet sve, a partija ništa; on je podržavao shvatanje da je glavna vrлина boljševika poslušnost. Tako se avangarda proletarijata našla u situaciji da prima naređenja od šačice partijskih funkcionera. Partijska demokratija je ukinuta: »Demokratski centralizam je bio zamenjen birokratskim centralizmom«.

Kritika Trockog se nadovezuje na stariju analizu staljinističke birokratije iz 1928, čiji je autor bio Christian Rakovsky. Komunisti koji misle, pisao je Rakovsky prijateljima u izgnanstvu, pretvoreni su u poslušne mašine; birokratski aparat zamenio je i klasu i partiju. »Po mišljenju Lenjina i svih nas, zadatak partijskog vodstva bio je da štiti i partiju i radničku klasu od pogubnog delovanja povlastica, mesta i pokroviteljstva onih na vlasti«. Rakovsky krivi partijski aparat da nije uspeo u tom zadatku. Do 1928. rodio se jedan povlašćeni sloj: »Društvena situacija komuniste koji ima automobil, dobar stan, redovni odmor i prima maksimalnu partijsku platu, razlikuje se od situacije komuniste koji radi u ugljenokopu i prima 50—60 rubalja mesečno«. U to doba su plate članova partije još uvek bile ograničene visinom nadnice kvalifikovanog manuelnog radnika, te Rakovsky kaže da je birokratski aparat izigrao nametnuti mu plafon primanja u obliku dodatnih novčanih povlastica. Mada ta politika još uvek nije postala izvor klasne diferencijacije, to će se ubrzo dogoditi.

Kako Trocki objašnjava to što zove »birokratizacijom sovjetskog režima«? Istorijske okolnosti sovjetskog Termidora, trijumfa birokratije nad masama, on vezuje za tri osnovna uzroka: prvo, gušenje i demoralizacija revolucionarne avangarde proletarijata; drugo, zamor i razočarenje masa koje su postale ravnodušne prema zbivanjima na vrhu; treće, erozija radničke demokratije i narodne vlasti, što je utrolo put sveopštoj lojalnosti i poslušnosti vladajućoj partiji. Rečju, radnici su subjektivno bili nesprenni da preuzmu stvari u vlastite ruke. Mase nisu mogle ili nisu želele, zaključuje Trocki, da vrše državnu vlast.

Ovom objašnjenju na strani subjektivnosti, Trocki dodaje i objektivne uslove društvene birokratizacije: »Osnov birokratske vladavine je oskudica društva u potrošnim dobrima, koja dovodi do borbe svih protiv svih«. Kad se potraga za osnovnim potrepsinama pokaže uzaludnom, očajnička borba za njih podstiče policajca da pri svoji sebi pravo na raspodelu dobara. Takvi su koreni birokratskih povlastica: »Onaj ko raspodeljuje bogatstvo nikada pri tome ne zaobide sebe«. Premda je stanje sovjetske ekonomije 1936. još uvek bilo takvo da ona ni izdaleka nije podmirivala osnovne potrebe, »postalo je uobičajeno davanje znatnih povlastica manjini«. Još uvek nesposobna da zadovolji osnovne potrebe stanovništva, birokratija nije oklevala da zadovolji svoju potrebu za udobnošću.

Uz političku zaostalost i ekonomsko siromaštvo, Trocki u tekstu »SSSR u ratu« ukazuje i na trećeg činioca: neprijateljsko imperijalističko okruženje, koje je zahtevalo da ogromni deo nacionalnog dohotka odlazi na naoružanje a ne na osnovnu potrošnju. Sve ove okolnosti objašnjavaju kako je svrgnuta carska birokratija uspela iznova da se rodi u obličju — da se poslužimo metaforom Trockog — čudovišta s moćugom u ruci.

Iz Trockijevog opisa birokratizacije sovjetskog režima vidljiva je ogromna razlika između prakse komunističke partije na vlasti i van vlasti. Do preuzimanja vlasti, vodeće položaje u partiji zauzimali su stari boljševici, koji su ograničili svoje ambicije, podržavali unutarpartijsku demokratiju i podsticali radničko samoupravljanje. Partijskim aparatom vladali su revolucionarni intelektualci, koji su pre bili sloj proletarijata nego birokratska ili sitnobirokratska klasa. Takvi su bili jer su radili za radničku nadnicu.

Danas su takve partije, onde gde nisu na vlasti, tek minijaturne verzije sovjetske. Njihova autoritarna i hijerarhijska struktura nedovoljna je za formiranje njihovog birokratskog karaktera. Naprotiv, većina ih, poput boljševičke partije pre oktobra 1917, ima proleter-ske odlike. Priče o »sovjetskom zlatu« i »pomoći iz Moskve« su karikatura sumorne stvarnosti. Autor, koji je u dva navrata — 1943-1945. i 1977-1979. — bio član Komunističke partije SAD, može posvedočiti da njeni vodi sebi određuju minimalne nadnice, da žive siromašno, da njihovi bračni drugovi moraju raditi da bi se preživelo i da dodatak na platu mogu dobiti samo u slučaju bolesti ili povrede za pokriće neophodnih troškova lečenja.

Do »izdaje« radničkih interesa dolazi uglavnom pošto ove partije osvoje vlast. U tom se pogledu komunističke partije razlikuju od starijih etabliranih, socijalističkih, čija je istorija izdaje radničkih interesa dovoljno duga i bez diktature proletarijata«. Tim birokratizovanim socijalističkim partijama tek predstoji ozbiljan revolucionarni trud za osvajanje vlasti. U tome i jeste razlika između prve i druge krize marksizma, između prvog i drugog koraka u birokratizaciji socijalizma kao političkog pokreta.

Podruštvljena proizvodnja nasuprot komunističkom prisvajanju

Pošto je osvajanje vlasti od strane avangardne partije pre politička no društvena revolucija, može proteći desetak i više godina da bi za političkom revolucijom usledilo uvođenje novog načina proizvodnje. U prelaznom periodu, »protivrečnost« ili nepodudarnost između подруštvljenih sredstava za proizvodnju i kapitalističkog prisvajanja i dalje traje, ali se uporedo javlja i jedna nova »protivrečnost« — ona između подруštvljenih sredstava za proizvodnju i komunističkog prisvajanja za članove vladajuće partije. Partiji treba vremena da se birokratizuje — u međuvremenu se stvara jaz između njene nemoći pre dolaska na vlast i tek stečene moći da prisvaja laovovski deo ekonomskog viška vrednosti. Dve različite skale nadnica i plata naporedo u neslozi opstojavaju: jedna, koja predstavlja staru skalu birokratskih i sitnobirokratskih plata u kapitalističkom privatnom sektoru; druga, koja predstavlja novu skalu radničkih nadnica u socijalističkom javnom sektoru, s izuzecima koji se uglavnom odnose na strane stručnjake.

Ova nepodudarnost ne može da potraje dugo jer je u moći komunističkih elita, koje su njome i same pogođene, da je izmenc. Ako je naoružani narod uzeo u svoje ruke kontrolu nad platama, onda ona može i dalje biti na snazi. U svakom slučaju, ova nepodudarnost između vlasti i prisvajanja može se razrešiti samo na dva načina: prvo, komunikacijom proizvodnje, koja podrazumeva i socijalizaciju stručnosti, odnosno ukidanje privatnog vlasništva nad specijalizovanim znanjima; i drugo, подруštvljavanjem u skladu s načelom nagrađivanja i kvaliteta i kvantiteta rada. Kao što nam je poznato, ova druga alternativa je konačno preovladala u svim socijalističkim zemljama. Samo nakratko, tokom 60-ih godina su revolucionarne elite u Kini i na Kubi bile u stanju da održe ili privremeno preokrenu tendenciju zamene komunističkog socijalističkim načinom raspodele za članove partije. Njihova nastojanja nisu uspela.

Vredi reći nešto o tome kako je ovaj proces probijanja samonametnutih plafona plata počeo na Kubi. Tim plafonom koji je 1962. godine ustanovio Che Guevara, utvrđena je maksimalna plata u visini od 450 pezosa za sve nove radnike, sem šačice najviših vladinih službenika. Taj plafon se održao sve do 1969, kada je grupi istaknutih profesora i šefova katedri Univerziteta u Havani uspelo da ga

probije. Bio sam u Havani decembra 1968. i sećam se s kakvim sam čuđenjem slušao od mladog šefa katedre za sociologiju o planovima skovanim da se plata rektora podigne na 600 pezosa. Novi je rektor, govorila mi je, uneo preko potrebnu dinamiku na Univerzitet i treba ga nagraditi srazmerno njegovim uslugama. Zar najviša plata nije dovoljna u tu svrhu? Ne, odgovorila je, dodatna materijalna stimulacija je neophodna da bi se i ubuduće obezbedio isti način rukovođenja. Povećanje plate bilo bi uglavnom simbol fakultetskog ugleda, jer se ionako nije imalo na šta potrošiti; još uvek nije bilo luksuznih roba, pojavile su se tek deset godina kasnije. Sinulo mi je da povećanje rektorove plate i nije baš posve bezinteresno. Ono bi moglo biti prvi korak ka povećanju plata profesora i šefova katedri od prosečnih 300 pezosa na zvanični maksimum.

Šta leži iza ove promene perspektive? Partijski vodi s kojima sam razgovarao na Kubi odreda su se žalili na »umor« i »pretrpanost poslom«. Pored profesionalnih odgovornosti, imali su još napornije dužnosti partijskih boraca. Neki su se žalili da su iscedeni beskrajnim komitetskim radom, političkim mitinzima i zborovima koje su morali predvoditi. Umor od borbi u planinama, zamenio je umor od komitetskog sastančenja o planovima. Nedostatak slobodnog vremena i privatnosti, združen sa stalnom budnošću pred svesnim i nesvesnim neprijateljima revolucije, tiho su uzimali svoj danak. Pošto su radili više no što je njihov deo, bilo bi razumno očekivati da postave i zahtev za nekim oblikom nadoknade. Oni koji su rizikovali živote u planinama, sada su uništavali zdravlje suočeni s ogromnim zahtevima vremena. Zašto bi profesionalci-vanpartijski, morali su se zapitati, bili jedini koji uživaju materijalne povlastice? Suočena s nejednakim platama za jednak rad, s jednom skalom plata za partijske aktiviste i drugom za »podmićene« pripadnike nekadašnje inteligencije, ne čudi to što se revolucionarna avangarda počela demoralisati. Ovo slabljenje morala partijskih aktivista krajem 60-ih je samo začetak onoga što objašnjava promenu naglaska od moralnih ka materijalnim stimulacijama 70-ih godina.

Svemu tome valja dodati i opštu političku ravnodušnost kubanskih masa. Zbog raširene neodgovornosti u štednji vode i struje, ove usluge, koje su bile besplatne 60-ih godina, vraćene su 70-ih socijalističkom sektoru. Kubanski radnici tek treba da preuzmu inicijativu u kontroli birokratskih plata. Dok se to ne dogodi, postojeće kontrole koje je ustanovila partijska elita samo elita može ukloniti. Iako su Komiteti za odbranu revolucije najbolji pokazatelji inicijative masa, ovi organi budnosti su pre svega okrenuti potencijalnim i stvarnim kontrarevolucionarima, i nisu prodorni elementi unutar partije. Naoružani narod je odveć plemenit i pun poverenja u elitu revolucije; snaga revolucionarne solidarnosti i lojalnost novom režimu podstakle su radnike da se oslanjaju na svoje vode umesto da stvari uzmu u vlastite ruke. Ispada da se politička svest neophodna masama da bi postale samostalna politička snaga ne može steći bodrenjem već jedino samopomoću. Zato bi partija morala uvesti neki oblik radničkog sa-

moupravljanja u industriji, naporedo s radničkim savetima u vladinim ustanovama. Očito je da Kuba mora preći dug put pre nego što se njeni radnici samoorganizuju u politički pokret sposoban da preokrene sadašnje tokove.

Deceniju posle kulturne revolucije u Narodnoj Republici Kini vidimo na delu sličan proces. Moj nekadašnji student, dr Clifford DuRand je 19. oktobra 1979. razgovarao sa šefovima pekinškog Instituta za filozofiju i njegovog odseka za dijalektički materijalizam. Razgovor je bio usredsređen na kritiku svrgnute četvoročlane bande koja je tvrdila da je nova državna buržoazija rođena u krilu kineske KP, da ta nova buržoazija ima vlast koja predstavlja posebnu vrstu kapitala, i da njena društvena baza leži u produženom i nedovoljno ograničenom postojanju onoga što je Marx nazivao »buržoaskom dešnicom«. Kad je DuRand napomenuo da bi moglo biti istine u tim tvrdnjama, kineski filozofi su mu odgovorili da su povlašćeni elementi u partiji pre birokrate nego buržuji. Oni, tvrdili su, ne predstavljaju eksploatatorsku klasu, već povlašćeni sloj ostao još iz starih feudalnih i kapitalističkih društava. Danas je to preovlađujuće viđenje birokratije u Kini.

Nezadovoljan ovim odgovorima, DuRand je napisao članak za *Guardian*, objavljen u drugoj nedelji decembra 1979, u kom se ističu rastuće ekonomske nejednakosti u Kini i nagoveštava da birokratija nije tek ostatak iz ranijih društvenih formacija. U novom kineskom eksperimentu sa radničkim samoupravljanjem, premije su vezane za profit, a posledica je da rukovodioci primaju najveće premije. U prošlosti je samo 10% fabričkih nadnica država usmeravala u stimulaciju vrednosti, dok su visokokvalifikovani profesionalci i upravni kadar dobijali niže premije od proizvodnih radnika. Članovi partije sada tvrde da je ta praksa kršila socijalističko načelo »Svakome prema radu«. DuRand navodi kratke izvode iz razgovora koji je 21. novembra vodio sa funkcionerom šangajskog Ureda za industriju: »visoki kadar ima velike odgovornosti i donosi veće profite«. Na stranu fetišizam stručnosti što ga ova napomena implicira, ali se ovde podrazumeva da oni treba da dobijaju veće premije od manuelnih radnika.

U Šangaju se ovo načelo većih premija za upravu primenjuje u okviru novog decentralizovanog sistema samoupravljanja zasnovanog na iskustvu Jugoslavije — koja se sada smatra socijalističkom zemljom. To je deo sveobuhvatnog plana da se do 1990. pređe na sistem tržišnog socijalizma, koji će zameniti stari sistem centralizovanog administrativnog određivanja granica nadnica i plata. Tako je jedan funkcioner obavestio DuRanda da se trenutno u Šangaju iz ukupne zarade koja ostaje preduzeću prosečno izdvaja 20% za premije — uglavnom za nagradivanje profesionalnih i administrativnih kadrova.

Tendenciju jačanja birokratske klase u Kini potvrđuje i članak o »novim kapitalistima« u *Timeu* (od 24. decembra 1979). Tu čitamo da je 1.500 bivših industrijalaca koji su se bavili preduzetništvom

pre kineske revolucije nedavno pozvano da preuzmu dužnost fabričkih direktora. Rehabilitacija bivših kapitalista dovela je i do ponovne pojave 100 kineskih milionera, čije su imovine i bankovni računi konfiskovani za vreme kulturne revolucije da bi im sada bili vraćeni — i to s kamatom! Jedan primer: bivši vlasnik hemijske i farmaceutske fabrike dobio je obeštećenje u vrednosti od 133.000 američkih dolara na ime zaostale uštede, 47.000 na ime zaostalih kamata i 26.000 na ime neisplaćenih plata za njega i njegovu ženu, kojih su kao inženjeri bili lišeni. Mada se neki od ovih rehabilitovanih direktora očito uklapaju u sliku »ponovo rođenih kapitalista«, većina njih su birokrate u novom kineskom sistemu radničkog samoupravljanja.

Spora birokratizacija kineskog socijalizma nakon kulturne revolucije nagoveštaj je pojave kineskih tehnokrata kao onih koji će imati presudnu reč u odlučivanju u privredi. U tome je značaj posmrtno rehabilitacije Liu Shaochija do koje je došlo na Centralnom komitetu februara 1980. Mao je u vreme kulturne revolucije napadao Liua kao »neprijatelja broj jedan Partije i vlade«. On je danas oslobođen kao »glavna žrtva kulturne revolucije«. Za optužbe protiv njega se kaže da su bile potpuno lažne, i da su dovele do najprljavijeg skandala u istoriji Partije. Kao i sadašnji kineski vođa, i Liu je prednost davao industrijalizaciji i modernizaciji, nasuprot Maovim nastojanjima da »politika bude na prvom mestu«. Mao je pokušavao da obuzda moć i povlastice partijske birokratije — sadašnje rukovodstvo ih, naprotiv, podržava. Tako sada, 1980, Partija kulturnu revoluciju koja je, jedva pet godina ranije, smatrana velikim skokom napred koji će sjati večno, optužuje kao užasnu katastrofu koju je preživio kineski narod.

Rehabilitacija Liua je šamar Maou. Zabrana zidnih plakata u Pekingu 1980, baš kao i ućutkivanje kritičara nove državne buržoazije takode su akcije usmerene protiv Maoa. Mao je bar jednom, kao i Trocki, razmatrao mogućnost pojave nove birokratske ili upravljačke klase u socijalizmu. On je u direktivi o pokretu socijalističkog obrazovanja iz 1964. predvidao: »Ne bude li se uprava priključila radnicima za mašinama, u radu, učenju i zajedničkom životu učeći smerno od njih, naćiće se u otvorenoj klasnoj borbi s radničkom klasom« (*Peking Review*, 2. juli 1976). U istoj direktivi se dalje kaže: »Birokratska klasa na jednoj, i radnička klasa sa siromašnim i nižim srednjim seljaštvom, na drugoj strani, dve su oštro suprotstavljene klase«. Maova analiza birokratizacije socijalizma je, po svojoj oceni birokratije pre kao klase nego kao sloja, značajan korak dalje od Trockijeve u *Izdanoj revoluciji*.

Zašto Mao nije uspeo u svojim nastojanjima? Uobičajeni marksistički odgovor je da nije bilo objektivnih i subjektivnih uslova radničke vlasti. Posledica je da su Maova nastojanja da komunizira socijalizam isprva bila suptilno podrivana, da bi ih potom njegovi naslednici otvoreno odbacili.

Kulturna revolucija je propala zbog toga što Partija nije raspolagala s dovoljno stručnih kadrova za upravljanje privredom i vršenje osnovnih državnih poslova. Proizvodnja je nazadovala jer je

politika bila na prvom mestu. Partijski kadrovi nisu mogli bez stručnjaka-nepartijaca, koji su insistirali na »podmićivanju« višim platama, da obave posao. Nemoć da im se te plate daju dovela je do njihovog namernog uzdržavanja na poslu, do gubitka efikasnosti i sveopšteg pada industrijske produktivnosti. Partija je zbog kulturne revolucije izgubila autoritet, jer nije isporučivala robe i zemljom je bilo loše upravljano.

Priznajući manjak specijalizovanih kadrova, novo partijsko rukovodstvo nastoji da privuče više stručnjaka u svoje redove. Ali, za to mora da plati sitnobirokratskim i birokratskim platama. Uz taj napor da poboljša svoju administrativnu i tehničku osposobljenost, Partija postavlja stručnjake na vodeće položaje u vladi i industriji. U referatu podnetom 28. decembra 1979. u Društvu za filozofska istraživanja marksizma, »The Problem of a New Class in Socialist China« (Problem nove klase u socijalističkoj Kini), DuRand izveštava da je Partija nedavno predložila reformu svog kadrovskog sistema »u kojoj je osnovno povećanje broja stručnih kadrova na vodećim položajima do 70% ukupnog broja«. Ta reforma može jedino dovesti do jačanja i širenja autoriteta birokratske klase.

Nedostatak stručnih kadrova je stari problem. Lenjin je njegov značaj istakao još januara 1922. u tekstu »Uloga i funkcije sindikata u Novoj ekonomskoj politici«. »Ne može biti nikakvog ozbiljnog napretka u izgradnji socijalizma ako komunistička partija, sovjetska vlada i sindikati ne budu kao zenicu svog oka čuvali svakog stručnjaka koji savesno radi, koji zna i voli svoj posao — čak i ako su mu ideje komunizma potpuno strane.« Moramo doći u situaciju, nastavlja Lenjin, u kojoj stručnjaci »mogu u socijalizmu uživati bolji materijalni i pravni status nego u kapitalizmu«. Vladin odsek ne može biti valjano organizovan, »bez sistematskih mera za obezbeđivanje zadovoljenja svih potreba stručnjaka, i nagrađivanja najboljih među njima«. To nije tek privremena mera vezana uz NEP — pošto Lenjin otvoreno priznaje da će ovaj povlašćeni sloj »postojati sve dok ne dostignemo viši stupanj komunističkog društva«.

Zavisnošću partije od stručnih kadrova Lenjin se bavio i u glavnom političkom izveštaju podnetom na Jedanaestom kongresu Partije, marta 1922. Komunisti su centralizovali političku i ekonomsku vlast u svojim rukama, kaže on, ali im još manjkaju kultura i stručna znanja. »Uzmimo Moskvu, s njenih 4.700 komunista i tu glomaznu birokratsku mašineriju, tu ogromnu gomilu, pa se moramo zapitati: ko tu upravlja kim?« Lenjin sumnja da su komunisti ti koji upravljaju. Komunisti-administratori su politički pouzdani, kaže, ali nemaju administrativnih sposobnosti i lako upadaju u stare birokratske zamke. Komunisti su tek kap u moru i ne mogu izgraditi socijalizam bez pomoći vanpartijaca. Podrazumeva se da partija mora činiti ustupke toj ogromnoj birokratskoj mašini kojom upravljaju nekomunisti, ili potpuno dići ruke od izgradnje socijalizma. Mogli bismo zaključiti da, zbog nedostatka stručnjaka u partiji, socijalizam mora ili da se birokratizuje ili da nestane.

»Izdaja« radnika od strane vođa Druge i Treće internacionale, rasprodaja revolucije, sad bi se mogli shvatiti kao preuranjeni komunizam. Čim se radnici otvoreno sučele s preprekama koje nosi uspostavljanje i održanje njihove vlastite diktature, čim shvate da je besklasno društvo još veoma daleko, više nemaju razloga da kritikuju komunističke partije zbog »izdaje revolucije«. Optužbe za izdajstvo zaboravljene su zajedno s ultralevim sektama koje su ih negovale. Pošto je politička i društvena revolucija birokratskog tipa nužni stupanj na putu ka komunističkom ili besklasnom društvu — iz već navedenih razloga — proletarijat ima interesa da je podrži. Bez obzira na sporednu ulogu radnika u socijalizmu, oni su do sada imali koristi od socijalističkog preobražaja. U kritičnim momentima imali su mogućnost da predvođe revoluciju, kao u Rusiji tokom prve decenije posle oktobarske revolucije 1917, i Kini u prvim fazama tamošnje revolucije. Kako će radnici iskoristiti ove prilike zavisi od njihove organizovanosti i inicijative.

Strategija prelaska u komunizam može postati realna tek kad se socijalistički sistem konsoliduje, ali teško da je praktično izvodiva pre toga — bar ne u razvijenim socijalističkim zemljama. Marx je u svoje vreme podržavao napore da se kapitalistički sistem proširi na čitavu Evropu kao preduslov borbe za socijalizam. Danas, iz istih razloga, marksisti podržavaju novi socijalistički odnosno birokratski poredak kao preduslov borbe za komunizam.

Komunistička proizvodnja nasuprot socijalističkog prisvajanja?

Kakvi su izgledi za budućnost? Marksistička analiza nove društvene formacije bila bi nepotpuna bez ispitivanja tendencija destabilizacije novog poretka. I od socijalizma se može očekivati da rodi vlastite unutrašnje suprotnosti. Mada su Marx i Engels grešili u pogledu polarizacije klasa u kapitalizmu, u novoj društvenoj formaciji postoji tendencija polarizacije koja bi mogla konačno dovesti do besklasnog društva koje su oni predvideli. Što je još važnije, očita je i tendencija ka radničkom samoupravljanju koje nadilazi tehnobirokratsku kontrolu proizvodnog procesa. Radničko samoupravljanje nosi zametak nezavisne radničke kontrole i odgovornosti. Pored »nevidljivog socijalizma« u kapitalizmu, tu je i pojava »nevidljivog komunizma« u socijalizmu. Na vidiku je novi nesklad, nesklad između komunističke proizvodnje i socijalističkog prisvajanja. Komunističko društvo nije neminovno. Dovoljno nam je što je moguće.

Prvi deo *Komunističkog manifesta* počinje klasičnom formulacijom Marxove i Engelsove teze polarizacije. Buržoaska epoha je jedinstvena po svom pojednostavljenju klasnih antagonizama: »Celo se društvo sve više i više cepa na dva velika neprijateljska tabora, na dve velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge — buržoaziju i proletarijat«. Ostale klase nestaju ili se gase pred modernom industrijom: »Srednji staleži, sitni industrijalac, sitni trgovac, zana-

tlija, seljak, svi se oni bore protiv buržoazije da bi obezbedili od propasti svoj opstanak kao srednjih staleža«. Nekada je srednja klasa predvodila radničku većinu u klasnim borbama koje su rušile vladajuću manjinu, ali u modernom svetu koji je kapitalizam stvorio, srednja klasa više ne može da obavlja taj zadatak.

Ovu osnovnu polarizaciju opovrgle su dvadesetovekovne revolucije. Pojavila se nova srednja klasa koja se, uklonivši buržoaziju s političke i ekonomske vlasti, preobrazila u novu vladajuću klasu u socijalizmu. Tek je u ovoj novoj društvenoj formaciji došlo do stvarne klasne polarizacije. Od četiri »velike klase« kojima smo se ovde bavili, dve su ili posve iščezle ili su svedene na beznačajnost: zemljoposedička klasa i buržoazija. Tako su ostale samo dve velike klase jedna naspram druge: upravljači i oni kojima se upravlja.

Mada je sitna birokratija zauzela mesto sitne buržoazije, ona pokazuje iste osobine zavisne srednje klase vezane za interese ekonomski dominantne klase. U trećem odeljku *Osamnaestog Brumairea*, Marx sitnu buržoaziju naziva prelaznom klasom u kojoj su interesi dve druge trenutno uravnoteženi. Ona je prelazna jer je mešovita klasa, s nekim svojstvima klase iznad i nekim klase neposredno ispod nje. Sitna buržoazija je, u stvari, presudni stepenik u usponu od proletarijata ka buržoaziji. Slična situacija određuje i sitne birokrate u revolucionarnoj eliti; oni su se, kao što smo videli, borili za vlast na Kubi i u Kini 60-ih godina, da bi se potom pretvorili u prave birokrate.

Tačno je da su Marx i Engels verovali da bi demokratska sitna buržoazija mogla naslediti buržoaziju kao neposredno upravljačka klasa, ali nikad nisu ni pomišljali da bi mogla postati politički dominantna klasa ili vladajuća klasa namesto buržoazije. Predviđali su da bi ona mogla biti strukturalno ograničena u vršenju svoje vlasti preovlađujućim kapitalističkim načinom proizvodnje. Sitna buržoazija može upravljati, ali nikad vladati. Imajući u vidu da su rezultati sitnobirokratske vlasti ostvareni 60-ih godina i na Kubi i u Kini bili obesnaženi 70-ih, sličnu sudbinu bismo mogli predvideti i sitnoj birokratiji.

Ono što su Marx i Engels rekli o smenjivanju na položajima političke vlasti delova kapitalističke klase i sitne buržoazije važi i za birokratsku klasu i sitnu birokratiju u socijalizmu. Da se pozovemo na jedan odlomak iz teksta *Nemačka: revolucija i kontrarevolucija*: »Istorija je pokazala komunističkoj partiji kako su, pošto su [kapitalisti] odradili svoje na vlasti... prvi [birokrate] skočili i zgrabili uzde vlasti; kako su društveni uticaj i vladavina ovog [političkog] sektora [birokratije] slabili s jačanjem... [tehnokratskog sektora], i kako sada dve nove klase polažu pravo na njihov mandat na vlasti — sitno [birokratska] klasa i industrijska radnička klasa«. Pod pretpostavkom da socijalizam nije obećana zemlja proletarijata, već tvrdava birokratskog načina proizvodnje, komunizam se odlaže do isteka mandata na vlasti u ovoj novoj ekonomskoj formaciji birokratske i sitnobirokratske klase.

Kad bi postojala samo tri činioca proizvodnje, bilo bi osnovano očekivati da komunizam bude neposredni istorijski sledbenik kapitalizma — podruštvljavanje kapitala bi za to bilo dovoljno. Ali, uz postojanje četvrtog činioca, nacionalizacija odnosno kolektivizacija osnovnih sredstava za proizvodnju nije dovoljna za stvaranje besklasnog društva; nužno je i podruštvljavanje birokratske stručnosti, kao personifikacije nauke i organizacije. Ukidanje privatnog vlasništva samo u domenu fizičkih proizvodnih snaga donosi nam tek socijalizam. Komunizam je poseban način proizvodnje pre no, kako marksisti tradicionalno veruju, viši ili razvijeniji stupanj socijalističkog društva.

Pošto ekonomska hegemonija birokratije ne može zauvek trajati, nova tendencija polarizacije otvara put ka konačnom sukobu. Premda novoj radničkoj klasi u socijalističkim zemljama nedostaje vlastita politička partija, premda su KP praktično u rukama birokratskih i sitnobirokratskih elemenata, može se predvideti dan kad će novi tip avangarde dovesti u pitanje hegemoniju stare. Zasad, radnička klasa u socijalizmu nastavlja da se »bori s neprijateljima svojih neprijatelja«, mobilisući se za mir pred opasnošću od trećeg svetskog rata i pružajući otpor antisovjetizmu i neprijateljskoj međunarodnoj buržoaziji. To stanje stvari, međutim, obećava promene. Kad socijalizam bude postao preovlađujuća društvena formacija u svetskim razmerama, radnici će nadvladati neprijatelja svojih neprijatelja i pred sobom će imati samo jednog neprijatelja s kojim treba da se bore — birokratsku klasu. U tom trenutku će politika konfrontacije verovatno zameniti sadašnju politiku solidarnosti i klasne saradnje.

Pored ovog političkog činioca, tu je i ekonomski činilac »skripenog komunizma« pod uticajem jugoslovenskog modela radničkog samoupravljanja. Ako radnici u Jugoslaviji mogu učestvovati u upravljanju svojim preduzećima, zašto to ne bi mogli i radnici u drugim socijalističkim zemljama? Ovo pitanje ima subverzivne implikacije, jer podrazumeva da radnici koji ga postavljaju već raspolazu stručnim znanjima potrebnim za upravljanje preduzećima.

Dvadesetovekovna naučna i tehnička revolucija zahtevaju opšte podizanje nivoa stručnosti običnih radnika. To podizanje nivoa tehničke stručnosti imalo je i ima značajne posledice na organizaciju radnih odnosa. Bolje poznajući tehnike proizvodnje, radnici su kvalifikovaniji da upravljaju svojim preduzećima posredstvom radničkih saveta. Radničko samoupravljanje će možda vremenom prestati da bude pomoćni organ profesionalne uprave i postati sredstvo obezbeđenja radničke inicijative i kontrole. Možda će dva osnovna uslova postojanja industrijske demokratije koje pominje Lenjin u *Državi i revoluciji* — knjigovodstvo i kontrola — najzad postati stvarnost. Za to je nužno da radnici, osim novih tehničkih znanja, steknu i celovito razumevanje proizvodnje i raspodele. U jugoslovenskoj tekstilnoj fabrici u Zrenjaninu, koju sam posetio 1967, članovima radničkog saveta je to razumevanje očito nedostajalo. Oni nisu bili u stanju da objasne »sistem bodovanja«, koji su izglasali da bi osigurali pravičnu

raspodelu zajedničkog dohotka. Bili su, međutim, uznemireni svojim neznanjem i spremni da ga prevaziđu.

Tendencija uzdizanja radne snage neodvojiva je od tendencije obezvređivanja stručnosti. Višak stručnih kadrova umanjuje mogućnost upravljača da, napuštanjem svojih položaja, iznude više plate, pošto će se već naći neko ko će odmah zauzeti njihovo mesto. Od nedostatka stručnog kadra na početku prelaska u socijalizam, socijalističke zemlje su došle veoma blizu tačke na kojoj birokratska klasa razbija monopol stručnosti. Danas mnogi sitni birokrati poseduju stručnost bez njenih prednosti. Više nisu neophodne izuzetne plate da bi se stručnjaci podmitili da rade svoj posao. U ekonomski razvijenijim socijalističkim zemljama već je vidljiva tendencija uspostavljanja neformalnog plafona plata, uz istovremeni rast materijalne stimulacije proizvodnih radnika. Verovatnije je da će do rasta produktivnosti u Nemačkoj Demokratskoj Republici i Čehoslovačkoj doći demokratizacijom materijalne stimulacije, dizanjem nivoa stručnosti i nadnica manuelnih radnika, nego politikom maženja upravnog kadra. Jaz između intelektualnih i manuelnih radnika može se postupno smanjiti obezvređivanjem stručnosti, na jednoj, i uzdizanjem manuelnih umeća, na drugoj strani. Dugoročno posmatrano, ove dve tendencije bi, združene, mogle dovesti do iščezavanja sistema plata.

Pored ovih objektivnih uslova, skrivenom komunizmu u prilog idu i neki subjektivni činioci. Proces prevazilaženja jaza između intelektualnih i manuelnih radnika trebalo bi da bude dostatan za dokidanje sadašnjeg načina socijalističkog prisvajanja, koji se zasniva na privatnom posedovanju naučnih znanja. Bude li se nova radnička klasa politički organizovala u vlastitu partiju, proces će ubrzati politička konfrontacija s birokratskom klasom.

Ove objektivne i subjektivne okolnosti mogle bi uroditi novom suprotnošću, odnosno neskladom specifičnim za socijalistička društva: suprotnošću između komunizovane proizvodnje i socijalističkog prisvajanja. Pod »komunizovanom proizvodnjom« podrazumevam radničko samoupravljanje u smislu proizvodnje kojom upravljaju neposredni proizvođači. Kao i u slučaju prethodne suprotnosti između podruštvljene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja, i ova nova se može razrešiti jedino odgovarajućom promenom u načinu raspodele.

Objektivni uslovi koji objašnjavaju konačni raspad ma koje od društvenih formacija su, po Marxu i Engelsu, obuhvatali razvoj produktivnosti ljudskog rada i opstruirajuću ulogu odnosa vlasništva i materijalnih povlastica, koje deluju kao okovi proizvodnih odnosa. Da navedemo odlomke iz Marxovog predgovora *Prilogu kritici političke ekonomije*: »Na određenom stupnju svoga razvoja materijalne proizvodne snage društva dolaze u sukob s postojećim odnosima proizvodnje... sa svojinskim odnosima u okviru kojih deluju. Iz oblika razvoja proizvodnih snaga ti se oblici preobraćaju u njihove okove.« Znamo šta se potom događa. Tada dolazi do društvene revolucije.

Razvoj proizvodnosti ljudskog rada u socijalizmu seme je kona-

čnog razaranja socijalističkog načina proizvodnje. Pogledajmo šta Engels kaže o razvoju produktivnosti rada u kapitalizmu u *Anti-Dühringu*. Po njemu, svi istorijski antagonizmi između eksploatatorskih i eksploatisanih, ugnjetenih i ugnjetačkih klasa, svoje objašnjenje imaju u istom srazmerno nerazvijenom stanju proizvodnih snaga. »Sve dok su stvarno radni ljudi toliko obuzeti potrebnim radom da im ne ostaje vremena za praćenje opštih društvenih poslova — usmerenosti rada, državnih i pravnih poslova, umetnosti, nauke, itd. — biće nužno stalno postojanje posebne klase, oslobođenje pravog rada, koja će te poslove voditi«. Komunizma ne može biti, govorio je Engels, bez radničkog samoupravljanja. Međutim, upravo kapitalizam čini radničko samoupravljanje mogućim: »ogromni rast proizvodnih snaga moderne industrije omogućio je raspodelu rada na sve pripadnike društva, bez izuzetka, pa samim tim i ograničavanje radnog vremena svakog pojedinog pripadnika do mere u kojoj će svako imati dovoljno slobodnog vremena za učešće u opštim — teorijskim kao i praktičnim — društvenim poslovima«. Sada znamo da je Engelsov sud bio preuranjen za kapitalizam. No, da li je preuranjen i za socijalizam?

Pojava birokratije kao nove vladajuće klase bila je neminovna s razloga koje je Lenjin naveo: nedostatka stručnog kadra u avangardnoj partiji. Tek sada, da antidatiramo Engelsov iskaz, svaka eksploatatorska i vladajuća klasa postaje suvišna i predstavlja prepreku društvenom razvoju. Širenje stručnosti i tehnički napredak običnih radnika, obilje specijalizovanih kadrova u razvijenim socijalističkim zemljama možda će konačno dovesti do toga da bude dovoljno kvalifikovane radne snage da ona postane »besplatna«. Plate bi mogle postati nepotrebne. Onda gde ima više no dovoljno stručnjaka, trebalo bi biti dostatno platiti im koliko im za život treba da bi radili.

Plaćati im više, bilo bi »disfunkcionalno«, čisto bacanje, nepotrebni luksuz, okov optimalnom razvoju proizvodnih snaga. Stvaraće se veće bogatstvo usmeravanjem fondova viška potrošnje u nove proizvodne cikluse. Čovek ne živi samo od hleba, ali ne mora večno živeti u uslovima u kojima raskoš jednog znači muku drugog čoveka. Pod ostalim jednakim uslovima, komunizam je efikasniji i produktivniji u stvaranju bogatstva od socijalizma. U poređenju s drugim društvenim sistemima, taj sistem konačno odnosi prevagu jer ukida rasipnost i maksimalno razvija proizvodne snage.

(Donald C. Hodges, »The Bureaucratization of Socialism«, u *The Bureaucratization of Socialism*, The University of Massachusetts Press, 1981. str. 39—113. i 174—189)

Prevela Vera Vukelić

Knjige i pamfleti

- Adler, Solomon, *The Chinese Economy*, Monthly Review, New York, 1957.
- Alasco, Johannes, *Intellectual Capitalism*, World University Press, New York, 1950.
- Aron, Raymond i dr., *World Technology and Human Destiny*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1963.
- Avrich, Paul, *Kronstadt 1921*, Princeton University Press, Princeton, 1970.
- Bahro, Rudolf, *The Alternative in Eastern Europe*, New Left Books, London, 1978.
- Bambirra, Vania, *La revolucion cubana: Una reinterpretación*, drugo izd., Nuestro Tiempo, Mexico D.F., 1974.
- Bazonel, David, *The Paper Economy*, Vintage, New York, 1963.
- , *Power in America: The Politics of the New Class*, New American Library, New York, 1967.
- Bendix, Reinhard, *Work and Authority in Industry*, Harper and Row, New York, 1963.
- Bergson, Abram, *The Economics of Soviet Planning*, Yale University Press, New Haven, 1964.
- Berle, Adolf, *Power without Property*, Harcourt, Brace and World, New York, 1959.
- Berle, Adolf, and Gardiner C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, Macmillan, New York, 1933.
- Bernardo, Robert M., *The Theory of Moral Incentives in Cuba*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, 1971.
- Bettelheim, Charles, *Les luttes de classes en URSS*. Tom I (1917—23), tom 2 (1923—30), Seuil/Maspero, Paris, 1974—77.
- , *La transition vers l'economie socialiste*, Maspero, Paris, 1968.
- Bettelheim, Charles, i dr., *La construction du socialisme en Chine*, Maspero, Paris, 1965.
- Bilandzić, Dušan, *Management of Yugoslav Economy (1945—1966)*, Belgrade, 1967.
- Boffato, Carlo, ur., *Socialismo e Mercato in Jugoslavia*, Einaudi, Torino, 1968.
- Bonachea, Rolando E., and Nelson P. Valdés, ur., *Che: Selected Works of Ernesto Guevara*. Cambridge: The M.I.T. Press, 1969.
- , ur., *Cuba in Revolution*, Doubleday, Garden City, N.Y., 1972.
- Boorstein, Edward, *The Economic Transformation of Cuba*, Monthly Review, New York, 1968.
- Bottomore, T.B., *Classes in Modern Society*, Pantheon, New York, 1966.
- , *Elites and Society*, Basic Books, New York, 1964.
- Bruz, Wladzimierz, *The Market in a Socialist Economy*, Routledge and Kegan Paul, London, 1972.
- Bukharin, Nicolai, *Building up Socialism*, London, 1926.
- , *Historical Materialism: A System of Sociology*, International Publishers, New York, 1925.
- Bukharin, Nicolai, and E. Preobrazhensky, *The ABC of Communism*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1966.
- Burnham, James, *The Machiavellians: Defenders of Freedom*, John Day, New York, 1943.
- , *The Managerial Revolution*, John Day, New York, 1941.
- Carr, E.H., *The bolshevik Revolution, 1917—1923*. 3 toma. Penguin, London, 1966.
- , *Socialism in One Country*, tom I, Macmillan, London, 1964.
- Carr, E.H., and R.W. Davies, *Foundations of a Planned Economy, 1926—1929*, Macmillan, London, 1969.
- Carrillo, Santiago, *Eurocomunismo y estado*, Critica, Barcelona, 1977.
- Castoriadis, Cornelius, *La Société bureaucratique I*, Union Générale d'Éditions, Paris, 1973.
- Castro, Fidel, *Discursos. 1965-1968*, Instituto del Libro, Havana, 1968.
- , *La revolución cubana. 1953—1962*. Adolfo Sanchez Robolledo Era, Mexico D.F., 1972.
- Chase, Stuart, *Technocracy, an Interpretation*, John Day, New York, 1933.
- Claudin, Fernando, *The Communist Movement: From Comintern to Cominform*. 2 toma, Monthly Review, New York, 1974—75.
- , *Eurocomunismo y socialismo*, Siglo XXI, Madrid, 1977.
- Cliff, Tony, *Lenin*, 2 toma, Pluto, London, 1975—76.
- , *Russia: A Marxist Analysis*, International Socialism, London, 1964.
- Cohen, Arthur A., *The Communism of Mao Tse-tung*, University of Chicago Press, Chicago, 1964.
- Cohen, Stephen F., *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, Vintage, New York, 1975.
- Dahrendorf, Rolf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, Stanford, 1959.
- Dedijer, Vladimir, *Tito Speaks*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1953.
- Denno, T., *The Communist Millennium: The Soviet View*, Nijhoff, The Hague, 1964.
- Deutscher, Isaac, *Ironies of History: Essays on Contemporary Communism*, Oxford University Press, London, 1966.
- , *The Prophet Armed: Trotsky, 1879—1921*, Oxford University Press, New York, 1965.
- , *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921—1929*, Oxford University Press, New York, 1965.
- , *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929—1940*, Oxford University Press, New York, 1965.
- , *Soviet Trade Unions*, Oxford University Press, London 1950.
- , *Stalin: A Political Biography*, Oxford University Press, New York, 1967.
- The Differences between Comrade Togliatti and Us*, Foreign Languages Press, Peking, 1963.
- Dilas Milovan, *The New Class*, Praeger, New York, 1957.
- Dobb, Maurice, *Economic Theory and Socialism*, International Publishers, New York, 1955.
- Draper, Hal, *Karl Marx's Theory of Revolution: State and Bureaucracy*, 2 toma, Monthly Review, New York, 1977.
- Draper, Theodore, *Castroism: Theory and Practice*, Praeger, New York, 1965.
- Dubček, Alexander, *Il nuovo corso in Cecoslovacchia*, Riuniti, Roma, 1968.
- Dunayevskaya, Raya, *Marxism and Freedom*, Bookman, New York, 1958.
- Durkheim, Emile, *Socialism and Saint-Simon*, ur., Alvin Gouldner i prev. C. Sattler, Antioch Press, Yellow Springs, 1958.

Elsner, Harry, *The Technocrats: Prophets of Automation*, Syracuse University Press, Syracuse, 1967.

Engels, Friedrich, *Anti-Dühring*, International Publishers, New York, 1972.

—, *Principles of Communism*, Monthly Review, New York, 1952.

—, *Socialism: Utopian and Scientific*, in: *Marx—Engels Selected Works*, tom 2, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.

Erllich, Alexander, *The Soviet Industrialization Debate, 1924–1928*, Harvard University Press, Cambridge, 1967.

Fan. K.H., ur., *The Chinese Cultural Revolution: Selected Documents*, Monthly Review, New York, 1968.

Fan. K.H., and K.T. Fan, ur., *From the Other Side of the River: A Self-Portrait of China Today*, Anchor, Garden City, N.Y., 1975.

Felker, Jere L., *Soviet Economic controversies*, The M.I.T. Press, Cambridge, 1966.

Feoktistov, V.F., ur., *Maoism Unmasked*, Progress Publishers, Moscow, 1972.

Galbraith, John K., *The New Industrial State*, Houghton Mifflin, Boston, 1967.

Gandy, Ross, *Marx and History*, University of Texas Press, Austin, 1979.

Glucksman, Andre, *Hacia la subversión del trabajo intelectual*, Era, Mexico D.F., 1976.

Gottheil, Fred M., *Marx's Economic Predictions*, Northwestern University Press, Evanston, 1966.

Gould, Jay, *The Technical Elite*, Augustus M. Kelley, New York, 1966.

Gouldner, Alvin, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Seabury, New York, 1979.

Granick, David, *The Red Executive*, Doubleday, Garden City, N.Y., 1961.

Guillén, Abraham, *Socialismo de autogestión*, Montevideo, 1972.

Hacker, Andrew, ur., *The Corporation Take—Over*, Doubleday, Garden City, N.Y., 1965.

Halperin, Ernst, *The Triumphant Heretic: Tito's Struggle against Stalin*, Heinemann, London, 1958.

Hangen, Welles, *The Muted Revolution: East Germany's Challenge to Russia and the West*, Knopf, New York, 1966.

Hernecker, Marta, *Los conceptos elementales del materialismo histórico*, 5. izd., Siglo XXI, Mexico D.F., 1970.

Hegedus, Andreas, *Socialism and Bureaucracy*, St. Martin's Press, New York, 1976.

Hilferding, Rudolf, *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx*, Izd. Paul Sweezy, Augustus M. Kelley, New York, 1949.

History of the Communist Party of the Soviet Union, izd. Andrew Rothstein and Clemens Dutt, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1963.

History of the Communist Party of the Soviet Union (Short Course), International Publishers, New York, 1939.

Hodges, Donald C., *The Latin American Revolution*, William Morrow, New York, 1974.

—, *The Legacy of Che Guevara: A Documentary Study*, Thames and Hudson, London, 1977.

—, ur., *Philosophy of the Urban Guerrilla: The Revolutionary Writings of Abraham Guillén*, William Morrow, New York, 1973.

—, *Socialist Humanism: The Outcome of Classical European Morality*, Warren Green, St. Louis, 1974.

Hoffman, George W., and Fred Warner Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, Twentieth Century Fund, New York, 1962.

Horowitz, David, ur., *Marx and Modern Economics*, Monthly Review, New York, 1968.

Horvat Branko, *Towards a Theory of Planned Economy*, Yugoslav Institute of Economic Research, Belgrade, 1964.

Howard, Dick, *The Marxian Legacy*, Macmillan, London, 1977.

Hudson, G.F., *Fifty Years of Communism: Theory and Practice, 1917–1967*, Penguin, Baltimore, 1968.

Jackson, Bruce D., *Castro, the Kremlin, and Communism in Latin America*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1969.

James Daniel, *Che Guevara*, Stein and Day, New York, 1969.

Karol, K.S., *China: The Other Communism*, Hill and Wang, New York, 1967.

—, *Guerrillas in Power: The Course of the Cuban Revolution*, Hill and Wang, New York, 1970.

Kenner, Martin, and James Petras, ur., *Fidel Castro Speaks*, Grove, New York, 1969.

Khrushchev, Nikita, *For Victory in the Peaceful Competition with Capitalism*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1959.

Konrad, George, and Ivan Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, Harcourt, Brace, Jovanovich, New York, 1979.

Kuusinen, O.V., i dr., *Fundamentals of Marxism-Leninism*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1963.

Lange, Oscar, i dr., *Problemas de la economía política del socialismo*, Publicaciones Económicas, Havana, 1966.

La via cecoslovacca al socialismo, Riuniti, Rome, 1968.

Lenin, V.I., *The Collapse of the Second International*, in: V.I. Lenin, *Collected Works*, tom 21, Progress Publishers, Moscow, 1964.

—, *The State and Revolution*, in: V.I. Lenin, *Selected Works*, tom 2, International Publishers, New York, 1967.

—, *Two Tactics of Social-Democracy in the Democratic Revolution*, in: V.I. Lenin, *Selected Works*, tom 1, International Publishers, New York, 1967.

Lewis, John Wilson, ur., *Major Doctrines of Communist China*, Norton, New York, 1964.

Lin Piao, *Long Live the Victory of People's War!* Foreign Languages Press, Peking, 1965.

Lockwood, Lee, *Castro's Cuba, Cuba's Fidel*, Macmillan, New York, 1967.

Lorenz, Richard, *Sozialgeschichte der Sowjetunion, 1917–1945*, tom I, Suhrkamp, Frankfurt, 1976.

Lowy, Michael, *El pensamiento del Che Guevara*, Siglo XXI, Mexico D.F., 1971.

Machajski, Waclaw (pseudonim: A. Volski), *Umstvenii Rabochii*, 3 toma, Geneva, 1905.

Mallet, Serge, *La nouvelle classe ouvrière*, Éditions du Seuil, Paris, 1963.

Mandel, Ernest, and Fernand Charlier, *L'URSS e uno stato capitalista?*, Samona Savelli, Roma, 1971.

Manual de economía política, Izd. the Economics Institute of the Soviet Academy of Sciences, Grijalbo, Mexico D.F., 1966.

Mao Tse-tung, *On the Correct Handling of Contradictions among the People*, Foreign Languages Press, Peking, 1960.

—, *A Critique of Soviet Economics*, Monthly Review, New York, 1977.

- , *On New Democracy*, u: *Selected Works of Mao Tse-tung*, tom.2. Pergamon Press, Oxford, 1965.
- , *The Question of Agricultural Cooperatives*, Foreign Languages Press, Peking, 1956.
- , *Selected Works*, 4 toma, Foreign Languages Press, Peking, 1965.
- Marcuse, Herbert, *Soviet Marxism*, Columbia University Press, New York, 1958.
- Marshall, Alfred, *Principles of Economic*, 8. izdanje, Macmillan, London, 1927.
- Martinet, Giles, *Les cinq communismes*, Éditions du Seul, Paris, 1971.
- Martinez, Fernando, and Hugo Azcuy, i dr., *Lecturas de filosofia*, 2 toma, Instituto del Libro, Havana, 1968.
- Marx, Karl, *Capital*, Izd. Friedrich Engels, 3 toma, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1961—62.
- , *The Civil War in France*, u: *Marx—Engels Selected Works*, tom I, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.
- , *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Charles Kerr, Chicago, 1904.
- , *Critique of the Gotha Programme*, u: *Marx—Engels Selected Works*, tom I, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.
- , *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, u: *Karl Marx: Early Writings*, priredio i preveo T.B. Bottomore, McGraw Hill, New York, 1964.
- , *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, u: *Marx—Engels Selected Works*, tom I. Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.
- , *The Poverty of Philosophy*, u: *Marx—Engels Collected Works*, tom 6, International Publishers, New York, 1976.
- , *Theories of Surplus Value*, prim. Ryazanskaya. 3 toma, Progres Publishers, Moscow: 1968—71.
- , *Wage—Labor and Capital*, u: *Marx—Engels Selected Works*, tom I, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.
- Marx, Karl, and Friedrich Engels, *Germany: Revolution and Counter—Revolution*, u: *Karl Marx: Selected Works*, tom 2, International Publishers, New York, bez godine.
- , *Manifesto of the Communist Party*, u: *Karl Marx: Selected Works*, tom I, International Publishers, New York, bez godine.
- Matthews, Herbert L., *Fidel Castro*, Simon and Schuster, New York, 1969.
- Meek, Ronald, *Studies in the Labour Theory of Value*, International Publishers, New York, 1956.
- Melotti, Umberto, *Marx and the Third World*, Humanities Press, Atlantic Highlands, N.Y., 1977.
- Mayer, Alfred, *Leninism*, Praeger, New York, 1957.
- , *Marxism: The Unity of Theory and Practice*, Harvard University Press, Cambridge, 1964.
- Mills, C. Wright, ur., *The Marxists*, Dell, New York, 1962.
- More on the Differences between Comrade Togliatti and Us*, Foreign Languages Press, Peking, 1963.
- Murray, J. P., *The Second Revolution in Cuba*, Monthly Review, New York, 1962.
- Mrachkovskaya, I.M., *From Revisionism to Betrayal: A Criticism of Ota Šik's Economic Views*, Progress Publishers, Moscow, 1972.
- Nagy, Imre, *On Communism: In Defense of the New Course*, Praeger, New York, 1957.
- Nicolaus, Martin, *Restoration of Capitalism in the USSR*, Liberator, Chicago, 1975.
- Nomad, Max, *Aspects of Revolt*, Bookman, New York, 1959.
- , *Rebels and Renegades*, Macmillan, New York, 1932.
- Nove, Alec, *The Soviet Economy*, preredeno izd., Praeger, New York, 1966.
- O'Connor, James, *The Origins of Socialism in Cuba*, Cornell University Press, Ithaca, 1970.
- Ossowski, Stanislaw, *Class Structure in the Social Consciousness*, Free Press, Glencoe, III., 1963.
- Page, Benjamin B., *The Czechoslovak Reform Movement, 1963—1968: A Study in the Theory of Socialism*, Gruner, Amsterdam, 1973.
- Paillet, Marc, *Marx contre Marx: La société technobureaucratique*, Denoël, Paris, 1971.
- Parry, Albert, *The New Class Divided*, Macmillan, New York, 1966.
- Pelikan, Jiri, *Socialist Opposition in Eastern Europe*, St. Martin's Press, New York, 1976.
- The Polemic on the General Line of the International Communist Movement*, Foreign Languages Press, Peking, 1965.
- Poulantzas, Nicos, *Pouvoir politique et classes sociales de l'état capitaliste*, Maspero, Paris, 1968.
- Preobrazhensky, E., *The New Economics*, Oxford University Press, London, 1965.
- Rizzi, Bruno, *La bureaucratisation du monde*, Paris, 1939.
- , *In margine al collettivismo burocratico*, u: Bruno Rizzi, *Il Collettivismo burocratico*, Galeati, Imola, 1967.
- Rostow, W.W., *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, London, 1960.
- Rubin, I.I., *Essays on Marx's Theory of Value*, Black and Red, Detroit, 1972.
- Schram, Stuart R., *The Political Thought of Mao Tse-tung*, Praeger, New York, 1965.
- Schumpeter, Joseph, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, 3. izd., Harper, New York, 1947.
- Schurmann, Franz, and Orville Schell, David Milton, i dr., *The China Reader*, 5. tomova, Vintage, New York, 1967—74.
- Shachtman, Max, *The Struggle for the New Course*, New International, New York, 1943.
- Shaffer, Harry G., ur., *The Soviet Economy: A Collection of Western and Soviet Views*, Appleton—Century—Crofts, New York, 1963.
- , ur., *The Soviet System in Theory and Practice: Selected Western and Soviet Views*, Appleton—Century—Crofts, New York, 1965.
- Sharpe, Myron, ur., *Planning, Profit and Incentives in the USSR*, 2 toma, International Arts and Sciences, White Plains, N.Y., 1966.
- Sherman, Howard J., *The Soviet Economy*, Little, Brown, Boston, 1969.
- Šik, Ota, *Plan and Market under Socialism*, International Arts and Sciences, White Plains, N.Y., 1967.
- Sladovsky, M.I., i dr., *Leninism and Modern China's Problems*, Progress Publishers, Moscow, 1972.
- Smith, Adam, *The Wealth of Nations*, Modern Library, New York, 1937.
- Smith, Jack A., *Unite the Many, Defeat the Few: China's Revolutionary Line in Foreign Affairs*, Guardian, New York, 1973.
- Stalin, Joseph, *Dialectical and Historical Materialism*, u: Joseph Stalin, *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
- , *Economic Problems of Socialism in the USSR*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1952.

- , *The Foundations of Leninism*, International Publishers, New York, 1936.
- , *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
- , *The October Revolution and the Tactics of the Russian communists*, u: *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
- , *Problems of Leninism*, International Publishers, New York, 1935.
- Stojanović, Peter, *Industry: Worker Management in Practice*, Export Press, Belgrade, 1966.
- Stojanović, Radmila, ur., *Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy*, International Arts and Sciences, New York, 1964.
- Stojanović Svetožar, *Between Ideals and Reality: A Critique of Socialism and its Future*, Oxford University Press, New York, 1973.
- Suarez, Andrés, *Cuba: Castroism and Communism, 1959—1966*, The M.I.T. Press, Cambridge, 1967.
- Sweezy, Paul, *The Present as History*, Monthly Review, New York, 1962.
- , *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review, New York, 1956.
- Triska, Jan F., *Soviet Communism: Programs and Rules*, Chandler, San Francisco, 1962.
- Trotsky, Leon, *The Death Agony of Capitalism and the Tasks of the Fourth International: The Transitional Program*, Pioneer, New York, 1964.
- , *The History of the Russian Revolution*, 3 toma, Simon and Schuster, New York, 1932—34.
- , *The Permanent Revolution, and Results and Prospects*, Pioneer, New York, 1965.
- , *The Revolution Betrayed*, Merit, New York, 1965.
- , *The Stalin School of Falsification*, Pioneer, New York, 1962.
- , *The Third International after Lenin*, Pioneer, New York, 1957.
- Tucker, Robert C., *Stalin as Revolutionary, 1879—1929*, Norton, New York, 1973.
- Varga, Eugen, *El testamento de Eugen Varga*, Marcha, Montevideo, 1970.
- Velblen, Thorstein, *The Engineers and the Price System*, Viking, New York, 1921.
- Wittfogel, Karl A., *Oriental Despotism*, Yale University Press, New Haven, 1957.
- Yugoslavia's Way: The Program of the League of Communists of Yugoslavia*, All Nations Press, New York, 1958.
- Zeitlin, Maurice, *Revolutionary Politics and the Cuban Working Class*, Princeton University Press, Princeton, 1967.

Časopisi, ogleđi, govori

- Bakunin Michael, »The International and Karl Marx«, u: *Bakunin on Anarchy*, priredio i preveo Sam Dolgoff, Knopf, New York 1972.
- , »Statism and Anarchy« u: *Bakunin on Anarchy*, priredio i preveo Sam Dolgoff, Knopf, New York, 1972.
- Bettelheim, Charles, »Dictatorship of the Proletariat, Social Class, and Proletarian Ideology«, *Monthly Review*, novembar 1971.
- , »More on the Society of Transition«, *Monthly Review*, decembar 1970.
- , »On the Transition between Capitalism and Socialism«, *Monthly Review*, mart 1969.
- Boehme, Hans, »East German Price Formation under the New Economic System«, *Soviet Studies* 19, br. 3 (januar 1968).
- »Build the Party in the Course of Struggle«, *Peking Review*, 2. jul 1976.

- Carlo, Antonio, »La natura socio-economica del' »URSS«, *Giovane Critica*, proleće 1971.
- Castoriadis, Cornelius, »An Interview with C. Castoriadis«, *Telos*, proleće 1975.
- , »Les rapports de production en Russie«, objavljeno u: *Socialisme ou Barbarie*, br. 2 maj 1949. Preštampano u njegovom *La société bureaucratique 1*, Union Générale d'Éditions, Paris, 1973.
- , »Socialisme ou Barbarie«, *Socialisme ou Barbarie* br. 1 (mart 1949). Preštampano u: *La société bureaucratique 1*, Union Générale d'Éditions, Paris, 1973.
- , »The social Regime in Russia«, *Telos*, zima 1978—79.
- Castro, Fidel, »Creating wealth with political awareness, not creating political awareness with money of wealth« (26. jul 1968), u: *Fidel Castro Speaks*, priredili M. Kenner i J. Petras, Grove, New York, 1969.
- , »We did not make a revolution to establish the right to trade«, (13. mart 1968), u: *Fidel Castro Speaks*, priredili M. Kenner i J. Petras, Grove, New York, 1969.
- , »Communism cannot be built in one country in the midst of an underdeveloped world«, (maj 1966), u: *Fidel Castro Speaks*, priredili M. Kenner i J. Petras, Grove, New York, 1969.
- , »Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro«, (3. oktobar 1965), u: *Fidel Castro, Discursos, 1965—1968*, Instituto del Libro, Havana, 1968.
- , »Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro«, (30. oktobar 1962), u: *Fidel Castro, La revolución cubana, 1953—1962*, priredio Adolfo Sánchez Rebolledo, Era, Mexico D.F., 1972.
- , »Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro«, (26. mart 1962), u: *Fidel Castro, La revolución cubana, 1953—1962*, priredio Adolfo Sánchez Rebolledo, Era, Mexico D.F., 1972.
- , »Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro«, (maj 1961), u: *Fidel Castro, La revolución cubana, 1953—1962*, priredio Adolfo Sánchez Rebolledo, Era, Mexico D.F., 1972.
- Dragičević, Adolf, »Self-Management and the Market Economy«, *Socialist Thought and Practice*, br. 3 (april—jun 1968).
- DuRand, Cliff, »The Problem of a New Class in Socialist China«, Pročitano u Društvu za filozofsko proučavanje marksizma na skupu "Marksizam u današnjoj Kini" (28. decembar 1979).
- Engels, Friedrich, »On Authority«, u: *Marx—Engels Selected Works*, tom 1, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.
- , »Karl Marx«, u: *Karl Marx, Selected Works*, tom 1, International Publishers, New York, bez godine.
- Gómez, Jorge, and Angel Hernandez, »Acercas del periodo de transición«, u: *Lecturas de filosofía*, tom 2. ur. Fernando Martinez i Hugo Azcuy, i dr., Instituto del Libro, Havana, 1968.
- »The Great Proletarian Cultural Revolution and the Reversal of Workers Power in China«, *Progressive Labor* 8, br. 3 (novembar 1971).
- Guevara, Ernesto (Che), »Una nueva actitud hacia el trabajo« (15. avgust 1964), 1957—1967, tom 2, Casa de las Americas, Havana, 1970.
- , »La planificación socialista: su significado« (april 1965), *Obras, 1957-1967*, tom 2, Casa de las Americas, Havana, 1970.
- , »Sobre el sistema presupuestario de financimient«, (februar 1964), *Obras, 1957—1967*, tom 2, Casa de las Americas, Havana, 1970.
- , »El socialismo y el hombre en Cuba« (mart 1965), *Obras, 1957—1967*, tom 2, Casa de las Americas, Havana, 1970.

- Hinton, William, »China's World View«, *Guardian*, 5. maj 1976.
- Hodges, Donald C., »The Anatomy of Exploitation«, *Science and Society*, leto 1960.
- , »Class, Stratum, and Intelligentsia«, *Science and Society*, zima 1963.
 - , »Classical Economics and Marx's Theory of Social Class«, *Indian Journal of Social Research* 2, br. 2 (jul 1961).
 - , »La controverse sur la reduction du travail«, *Economie et Politique*, br. 78 (januar 1961).
 - , »Elements of a Theory of Salary«, *All-Indian congress Economic Review*, mart 1963.
 - , »Fifty Years of Socialist Power: Achievements and Prospects«, *Minority of One* 9, br. 10 (oktobar 1967).
 - , »The Human Costs of Industry«, *Indian Sociological Bulletin* 3, br. 2 (maj 1966).
 - , »The Intermediate Classes' in Marxian Theory«, *Social Research* 28, br. 1 (april 1961).
 - , »Ironies of Communism, Left, Right, and Center«, *Minority of One* 9, br. 4 i 5 (april i maj 1967).
 - , »The Ministry of Labor in a Socialist State«, *Cohesion*, januar 1971.
 - , »The New Class in Marxian Sociology«, *Indian Journal of Social Research* 4, br. 1 (april 1963).
 - , »New Working Class Theories«, *Radical America* 5, br. 1 (januar- februar 1971).
 - , »Philosophy in the Cuban Revolution«, u: *Marxism, Revolution, and Peace*, ur. H.L. Parsons i J. Somerville, Grüner, Amsterdam, 1977.
 - , »Rekonstrukcija sirovog komunizma« (The Reconstruction of Raw Communism), *Praxis*, br. 4—6 (jul—decembar 1966).
 - , »The Relevance of Capital to Studies of Bureaucracy«, *Telos*, jesen 1970.
 - , »Significance of the Economic Reforms in Eastern Europe«, *Cohesion*, jul—decembar 1971.
 - , »The Sino-Soviet Split in Philosophy«, *Monthly Review*, jun 1967.
 - , »Sources of conflict within Socialist Societies«, *Indian Journal of Social Research* 5, br. 1 (april 1964).
 - , »Tehnokratski put u socijalizam« (The Technocratic Basis of Socialism), *Politička Misao*, br. 4 (jesen 1967).
 - , »Sur le theorie marxiste des classes«, *Economie et Politique*, br. 83 (jun 1961).
 - , »Yugoslav Marxism and Methods of Social Accounting«, u: *The Florida State University Slavic Papers* 2, 1968.
 - , »Yugoslav Philosophers in the Struggle against Bureaucracy«, u: *The Florida State University Slavic Papers* 1, 1967.
- Howard, Dick, »Introduction to Castoriadis«, *Telos*, proleće 1975.
- »Is Yugoslavia a Socialist Country?«, u: *The Polemic on the General Line of the International Communist Movement*, Foreign Languages Press, Peking, 1965.
- Kardelj, Edward, »The Practice of Socialist Democracy in Yugoslavia«, u: *The Marxists*, ur. C. Wright Mills, Dell, New York, 1962.
- , »What is the 'Authentic' Revolutionary Nature of the Working Class?«, *Socialist Thought and Practice*, br. 30 (april—jun 1968).
 - , »The Working Class, Bureaucracy, and the League of Communists«, *Socialist Thought and Practice*, br. 29 (januar—mart 1968).

- Kraar, Louis, »I have Seen China—And They Work«, *Fortune*, avgust 1972. Preštampano u: *The China Reader*, tom 4, ur. F. Schurmann, O. Schell, i dr. Vintage, New York, 1974.
- Lange, Oscar, »The Political Economy of Socialism«, *Science and Society*, zima 1959.
- Lenin, V.I., »Our Revolution«, u: *Collected Works of V.I. Lenin*, tom 33, International Publishers, New York, 1929.
- , »The Role and Functions of the Trade Unions under the New Economic Policy«, u: V.I. Lenin, *Collected Works*, tom 33, Progress Publishers, Moscow, 1966.
- »Leninism or Social Imperialism?«, *People's Daily*, 22. april 1970. preštampano u: *Peking Review*, 24. april 1970.
- Machajski, Waclaw, »On the Expropriation of the Capitalists«, u: *The Making of a Society*, ur. V.F. Calverton, Modern Library, New York, 1937.
- Mandel, Ernest, »The Law of Value in Relation to Self-Management and Investment in the Economy of Workers' States«, *World Outlook*, bez godine.
- Mao Tse-tung, »On the People's Democratic Dictatorship« (30. jun 1949), u: *Selected Works of Mao Tse-tung*, tom 4, Pergamon, Oxford, 1967.
- , »Talks to Central Committee Leaders« (21. jul 1966), u: *The Chinese Cultural Revolution*, ur. K.H. Fan, Monthly Review, New York, 1968.
- Marx, Karl, »Speech on the Question of Free Trade« (9. januara 1848), u: *Marx Engels Collected Works*, tom 6, International Publishers, New York, 1976.
- Nomad, Max, »The Saga of Waclaw Machajski«, u: *Aspects of Revolt*, Bookman, New York, 1959.
- »On Khrushchev's Phoney Communism«, u: *The Polemic on the General Line of the International Communist Movement*, Foreign Languages Press, Peking, 1965.
- Petrović, Gajo, »Marxism versus Stalinism«, u: Gajo Petrović, *Marx in the Mid-Twentieth Century*, Doubleday, Garden City, N.Y., 1967.
- Robinson, Joan, »For Use, not for Profit«, *Eastern Horizon* 9, br. 4 (1972). Preštampano u: *The China Reader*, tom 4, ur. F. Schurmann, O. Schell, i dr., Vintage, New York, 1974.
- Stalin, Joseph, »New Conditions, New Tasks in Economic Construction«, u: Joseph Stalin, *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
- , »The Right Danger in the communist Party of the Soviet Union«, u: *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
 - , »The Right Danger in the Communist Party of the Soviet Union«, u: *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
 - , »The Right Deviation in the Communist Party of the Soviet Union, u: *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
 - , »The Tasks of Business Executives«, u: *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
- Stojanović, Svetozar, »From Post-Revolutionary Dictatorship to Socialist Democracy«, *Praxis*, br. 4 (1973).
- Supek, Rudi, »Some Contradictions and Insufficiencies of Yugoslav Self-Managing Socialism«, *Praxis*, br. 3 i 4 (1971).
- Svitak, Ivan, »The Gordian Knot: Intellectuals and Workers in Czechoslovak Democratization«, *New Politics* 7, br. 2 (mart 1969).
- , »Illusions of Czech Socialist Democracy«, *Telos*, zima 1974—75.
- Sweezy, Paul, »Bettelheim on Revolution from Above: The USSR in the 1920.«, *Monthly Review*, oktobar 1977.

- , »The Invasion of Czechoslovakia—Czechoslovakia, Capitalism, and Socialism«, *Monthly Review*, oktobar 1968.
- , »Lessons of Soviet Experience« (sa Leo Hubermanom), *Monthly Review*, novembar 1967.
- , »The Nature of Soviet Society«, *Monthly Review*, novembar 1974.
- , »The Nature of Soviet Society—Part II«, *Monthly Review*, januar 1975.
- , »Peaceful Transition from Socialism to Capitalism?«, *Monthly Review*, mart 1964.
- , »Reply« (to Bettelheim's »More on the Society of Transition«), *Monthly Review*, decembar 1970.
- , »Reply« (to Bettelheim's »On the Transition between Capitalism and Socialism«), *Monthly Review*, mart 1969.
- , »Toward a Program of Studies of the Transition to Socialism«, *Monthly Review*, februar 1972.
- Szelényi, Ivan, »The Position of the Intelligentsia, in the Class Structure of State Socialist Societies«, *Critique*, br. 10—11 (zima—proleće 1978—79).
- Tao Chu, »A Discussion of the Problems of Economic Laws during the Transitional Period«, *Chinese Economic Studies* 1, br. 1 (jesen 1967).
- Trotsky, Leon, »The USSR in War«, u: *Defense of Marxism*, Pioneer, New York, bez godine.
- Ts'ai Chien—hua, »Refuting the Production Price Theory of Comrade Yang Chien—pai and Others«, *Chinese Economic Studies* 1, br. 1 (jesen 1967).
- Wittfogel, Karl A., »The Marxist View of Russian Society and Revolution«, *World Politics* 12, br. 4 (jul 1960).

Pisma, referati, novinski članci

- Brezhnev, Leonid, *Report of the Central Committee to the Twenty-fourth congress of the CPSU*, March 30, 1971, Novosti, Moscow, 1971.
- Bukharin, Nicolai, »Zametki ekonomista« (Notes of an Economist), *Pravda*, 30 septembar 1928.
- Central Committee of the Chinese communist Party, »Proposal Concerning the General Line of the International Communist Movement« (Reply to the letter by the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, dated 30 March 1963). Preštampano u: *The China Reader*, tom 3, ur. F. Schurmann, O. Schell, i dr., Vintage, New York, 1967.
- DuRand, Cliff, »China: Workers' Self-Management«, *Guardian*, 12 decembar 1979. Report on an interview with officials of the Institute of Philosophy in Peking (19. oktobar 1979) — neobjavljeno.
- Engels, Friedrich, »Engels an Marx in London«, 6. juna 1853. u: *Marx—Engels Werke*, tom 28, Dietz Verlag, Berlin, 1963—68.
- , »The Turkish Question«, *New York Daily Tribune*, 19. avgust 1853. Sada u: *Marx—Engels Collected Works*, 12, International Publishers, New York, 1979.
- Khrushchev, Nikita, *Report on the Program of the Communist Party of the Soviet Union. October 17. 1961*. Crosscurrents, New York, 1961.
- Kuron, Jacek and Karol Modzelewski, »An Open Letter to the Party«, *New Politics* 5, br. 2 i 3 (proleće i leto 1966).
- Lenin, V.I., »Carta del 24 de diciembre de 1922« (Pismo sadrži njegovu poslednju volju i testament). Dodato u: *El testamento de Eugen Varga*, Marcha, Montevideo, 1970., »Letters on Tactics«, (april 1917), u: *Collected Works of V.I. Lenin*, tom 20, knj. 1, International Publishers, New York, 1929.

- Marx, Karl, »Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association«, u: *Karl Marx: Selected Works*, International Publishers, New York, bez godine.
- , »The British Rule in India«, *New York Daily Tribune*, 25. jun 1853. Sada u: *Marx—Engels Collected Works*, tom 21 International Publishers, New York, 1979.
- , »Letter to Ludwig Kugelmann, 12 April 1871«, u: *Marx—Engels Selected Correspondence*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, bez godine.
- , »Letter to J.D. Weydemeyer, 5 March 1852«, u: *Marx—Engels Selected Correspondence*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, bez godine.
- , »Marx to P.V. Annenkov, December 28, 1846«, u: *Karl Marx: Selected Works*, tom 1, International Publishers, New York, bez godine.
- , »Marx an Friedrich Bolte in New York«, 23. novembar 1871, u: *Marx—Engels Werke*, tom 33, Dietz Verlag, Berlin, 1963—68.
- , »Marx an Engels in Manchester«, 2. jun 1853, u: *Marx—Engels Werke*, tom 28, Dietz Verlag, Berlin, 1963—68.
- , »The War Question —Doings of Parliament. — India«, *New York Daily Tribune*, 5. avgust 1853. Sada u: *Marx—Engels Collected Works*, 12, International Publishers, New York, 1979.
- Nemchinov, V., »Plan, Assignment, and Material Incentive«, *Pravda*, 21. septembar 1962. Preštampano kao »The Plan Target and Material Incentive«, u: *Planning, Profit, and Incentives in the USSR*, tom 1, ur. Myron Sharpe, International Arts and Sciences, White Plains, N.Y., 1966.
- Practice and Theory of Socialist Development in Yugoslavia: Eighth Congress of the League of Communists of Yugoslavia*, Medunarodna Politika, Belgrade, 1965.
- »Pronostican economistas chinos que en 1990 su pais será una colmena de empresas al estilo capitalista«, u meksičkom dnevniku *Unomásuno*, 1. mart 1980.
- »Pronostican economistas chinos que en 1990 su pais será una colmena de empresas al estilo capitalista«, u: *Unomásuno*, 12. mart 1980.
- Rakovsky, Christian, »A brief inquiry into the Soviet bureaucracy« citirao Leon Trotsky u: *The Revolution Betrayed*, gl. 5, Pioneer, New York, 1945.
- »Rehabilitó el PC de China a Liu Shao—ch'i, *Unomásuno*, 1. mart 1980.
- Stalin, Joseph, »On the Draft Constitution of the USSR«, u: *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.
- , »Report on the Work of the Central Committee to the Eighteenth Congress of the Communist Party of the Soviet Union«, u: *Leninism: Selected Writings*, International Publishers, New York, 1942.

TEORIJSKA SITUACIJA U MADARSKOJ • *Berecz János*, Stvarnost i razvoj socijalizma u Madarskoj • *Berend T. Iván*, Minule četiri decenije u madarskoj istoriji • *Kulcsár Kálmán*, Slika društva i društveni procesi osamdesetih godina • *Huszár István*, Ekonomski razvitak i društvena politika • *Stark Antal*, Formiranje i dileme našeg sadašnjeg sistema upravljanja privredom • *Schmidt Péter*, Osobnosti mađarskog političkog sistema • *Kolosi Tomás*, Društvena struktura, raslojavanje, status • *Aczel György*, Istorija koju smo doživeli • *Tökel Ferenc*, Marks i problematika današnjeg socijalizma • *Ancsel Éva*, Tragedija u socijalizmu • *Lukács József*, Marksistički humanizam i religioznost u savremenom idejnom spektru našeg društva • Rubrika • Sitracije marksizma • *Perry Anderson*, Na tragu istorijskog materijalizma.

KRIZA KEJNZIJANIZMA I USPON MONETARIZMA (II) • *Miomir Jakšić*, Intervencionističko i tržišno uspostavljanje privredne ravnoteže • *Joan Robinson*, Marx i Keynes • *Harry Magdoff*, Paul Sweezy, Kejnzijanizam: iluzije i razočaranja • *Derrek Robiinson*, Monetarizam i tržište rada • *Edward Nell*, *Alex Azarchs*, Monetarizam: konzervativna teorija i politika • *David Smith*, Uspom i pad monetarizma • *Dwayne Ward*, Fiskalna politika i ekonomska kriza u posleratnom periodu • *Samuel Bowles*, *David Gordon*, *Thomas Weisskopf*, Monetarističko i korporativističko spasenje • *Elmar Altvater*, *Kurt Hübner*, *Michael Stanger*, Alternativna ekonomska politika s one strane kejnzijanizma • *Elmar Altvater*, *Jürgen Hoffmann*, *Willi Semmler*, Od kejnzijanstva ka monetarizmu • *Teresa Amott*, Politika reganomičke • *Geoff Hodgson*, Tačerezizam: čudo koje se nije dogodilo • Prikazi.

TEORIJSKE OSNOVE PERESTROJKE • *Sava Živanov*, Perestrojka i njene teorijske osnove • SMISAO,

SUŠTINA I KARAKTER PERESTROJKE, *M. S. Gorbačov*, Perestrojka i zadaci društvenih nauka • *M. S. Gorbačov*, Ideologija obnove neophodna je revolucionarnoj perestrojki • *M. S. Gorbačov*, Demokratizacijom ka novom liku socijalizma • *A. N. Jakovljevič*, Društvene nauke i dostizanje kvalitativno novog stanja sovjetskog društva • *V. Medvedev*, Veliki oktobar i savremeni svet • *O. Bogomolov*, Svet socijalizma na putu perestrojke • *A. Bovin*, Perestrojka i sudbina socijalizma • *F. Bur-lacki*, Lenjin i strategija zaokreta

ISKUSTVO FRANCUSKE LEVICE • *Žarko Milošević*, Putevi Francuske levice • *Tony Judt*, Izbori 1981. • *Jacques Julliard*, Mitterrand: Između socijalizma i republike • *Hughes Portelli*, Savremena socijalistička partija i jedinstvo levice • *Bruno Bongiovanni*, Francuska komunistička partija 70—ih godina • *Laurent Fabius*, Kako dobiti predsedničke izbore • *Christine Buci*—*Glucksmann*, *Göran Therborn*, Socijaldemokratija: pojam, značenje, izazov • *Michael Löwy*, Intelektualci i socijalizam • *Hughes Portelli*, Republika naspram partija.

MASOVNA KULTURA I MAS-MEDIJI • *Umberto Cerroni*, Kultura i mase • *Frederic Jameson*, Postvarenje i utopija u masovnoj kulturi • *Eugene Lunn*, Avangardna i kulturna industrija • *Armand Mattelart*, Ideologija, komunikacija i klasna praksa • *Pierre Bourdieu*, Javno mnjenje ne postoji • Razgovor Glotza sa Löwenthalom • *Frank Trommler*, Radnička kultura i moderna masovna kultura pre prvog svetskog rata • *Priscilla Clark*, Počeci masovne kulture u Francuskoj: akcija i reakcija • *Dieter Dehm*, Popularna estetika protiv populizma • *Charles R. Simpson*, Popularna kultura kao civilna religija: kolektivna imaginacija i društvena integracija masovnog društva • Aktuelna istorija.